

harp ve esaret

DOĞU CEPHESİ'NDEN SİBİRYA'YA

Halil Ataman

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

2. basım

HALİL ATAMAN
HARP VE ESARET
DOĞU CEPHESİ'NDEN SİBİRYA'YA

HAZIRLAYAN
FERHAT ECER

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2010
Sertifika No: 11213

EDİTÖR
KANSU ŞARMAN

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTMEN
ESEN GÜRAY

DİZİN
SEVGİ ÖZÇELİK

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASKI: "ESARET YILLARI" ADIYLA, İSTANBUL 1990

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI'NDA
GENİŞLETİLMİŞ 1. BASKI: HAZİRAN 2011

ISBN 978-605-360-328-3

BASKI
YAYLACIK MATBAACILIK
LİTROS YOLU FATİH SANAYİ SİTESİ NO: 12/197-203
TOPKAPI İSTANBUL (0212) 612 58 60
Sertifika No: 11931

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Anı

harp ve esaret

DOĞU CEPHESİ'NDEN SİBİRYA'YA

Halil Ataman

İçindekiler

Sunuş ix
Önsöz xv

HARP 1
Ailem ve Gençlik Yıllarım 3
... Ve Askere Alınıyorum 19
Harbiye Mektebi'nde 21
Cepheye Hareket Ediyoruz... 25
Rus esirler 30
Zara 32
Başka bir iklimde 34
Yeniden kötü hava 38
Erzincan 42
Alayım belli oluyor 46
Artık Bölük Kumandanıyım 47
Cephede 49
Sağlık sorunları 62
Düşman geri çekiliyor 66
Hastane günleri 69
Van'daki Karadağ Müfrezesi 70
Erzurum'da Hastaneye Yatıyorum 83
Yeniden birliğimde 90
Enver Paşa cephede 92
Ot yerken 98
İntikam, dedikodu ve daha fazlası... 99
Yeni bir harekât 103
Esarete beş kala

ESARET 109
Esaret Hayatı Başlıyor 111

Esaret günlerim 114
Erzurum'dan geçiş 117
Rusya hudutlarına giriyoruz 123
Bakû 126
Trenle Rostov yolunda 129
İstikamet Moskova 134
Esir kampı 137
Kızakla bilinmeyen bir yöne gidiyoruz 149
Yolumuz Sibirya'yaymış... 154
Omsk'ta mola 157
Rusya'da ilk ihtilal 159
Esarette Yeni Dönem 163
Esarette bayram 166
Rusya'da süregiden kargaşa 167
Oda arkadaşlarım 169
Kamp gazetesi 170
Menşevik idaresi 172
Krasnoyarsk 173
Sibirya'da kış 176
Kampımız 178
Pancar ziyafeti 182
İzin 184
Krasnoyarsk'ta üçüncü yıl 188
Türk sefirinden gelen iyi haber 198
İlk Kafileyle Yolda 200
Ölüm kervanı 201
General Ataman'ın teklifi 211
Aleksandrovski 214
Aleksandrovski'deki evimiz ve ailemiz 215
Sibirya usulü hamam 221
Esaretteki köyümüz 223
Kızakla gezintiler 225
Sibirya'da bir Türk köyü 227
Yeniden evde 230
Yine sevk ediliyoruz 232
Zor bir elveda 237
Trende 239
Mançurya'da Vanlı Türkler 243
Çin diyarında 245
Sönen ümit ışığı 249

Vladivostok treni 252
Çalışmaya başlıyorum 255
Vladivostok'ta bayram namazı 258
İşgalci Japonlar 260
Türkistanlı Cemalettin 262
Hastalık 263
Yeni bir umut doğuyor 265
1921 yılı 269
Heymeymoro'da Memkete Doğru 276
Hint Okyanusu'na doğru 287
Seylan'da mola 290
Hint Okyanusu'ndan Umman Denizi'ne 295
Kızıldeniz'de seyir 301
Süveyş Kanalı'ndan geçiş 303
Nihayet Akdeniz'deyiz 307
Denizde felaket ve yeni bir durak 308
Pire limanında tutuluyoruz 311
Muayeneden geçiş 328
İlk kafileyi yolcu ediyoruz 330
Bekleyiş berdevam 332
İstikamet İtalya! 343
Asinara Kampı 347
Doktordan dinlediğim dehşetengiz esaret hikâyeleri 353
Yeknesak bekleyiş 355
Kurtuluşa doğru 362
Nihayet İstanbul'dayız 365

GURBET 369
Ver Elini Almanya 371
Vapurda gerginlik 374
Demiryoluyla Balkanlar'dan Avusturya'ya 377
Avusturya'dayız... 379
Viyana'da insan seli 384
Almanya'dayım... 387
Balo salonunda tek başına 392
Çerkez Ethem'in çocukları 395
Freiberg'de okula katılamadım 397
Fabrikada işbaşı yapıyorum... 398
Türkiye haberleri 405
Fabrikada işim bitiyor 407

Yerin 500 metre altında 414
Ben utanıyorum, onlar aldırmıyorlardı 419
Hamburg'a doğru 421
Ve nihayet memleketime, Bor'a dönüyorum 430

Albüm 433
Dizin 443

Sunuş

Hatıralar insanların en değerli, en anlamlı, en özel duygu ve düşünceleri ile hem yaşadığı olayları içeren hem de yaşadığı dönemin insanlarından sakındığı, sakladığı, geleceğe doğru uzattığı, kendinden sonraki nesillere sunduğu özel yaşam bilgileridir.

Hatıralar aynı zamanda toplumsal hayatın hafızalarıdır. Olayların, olguların resmi ağızların ifade ettiklerinde farklı olarak nasıl görüldüğü, nasıl algılandığı, nasıl uygulandığı ve yaşandığının da göstergeleridir.

Bu eser, Halil Ataman'ın yaşadıklarını günü gününe kaydetmiş olduğu defterlerin sayfaları arasından çıkan ve geçmişe ışık tutan bir kitaptır. *Harp ve Esaret*, I. Dünya Savaşı ve Cumhuriyet'in kuruluş dönemlerine ait, okuyucuyla buluşmuş az sayıdaki örnekten biri olma hüviyetini halen korumaktadır. Büyük bir ilgiyle karşılanan ilk baskısı, *Esaret Yılları* adıyla Halil Ataman'ın sağlığında ailesinin imkânlarıyla basılmış, ancak gayet sınırlı biçimde dağıtılabilmişti. Almanya'daki eğitim hayatına dair anıların ilavesiyle hazırlanan bu yeni baskıyı görmeye yazarının ömrü vefa etmedi. Bu kitap onun aziz hatırası için yayına hazırlandı, zira bu kendisinin çok isteyip yapamadığı bir şeydi.

Ahmet Halil Ataman, 1304 (1888) yılında Niğde'nin Bor ilçesinde doğmuştur. Eğitiminin ilk yıllarını bu ilçede tamamlamış ve medrese tahsilini de burada yapmıştır. Önce Kayseri'de sonra Konya'da bu tahsilin

ve zamanının gereği "askerlik imtihanları" adı verilen imtihanlara girer. En son olarak Konya'da 1330 yılında imtihanlara girip başarılı olduktan sonra, aldığı ani bir kararla doğruca İstanbul'a üniversite tahsili için gider. Burada ne tahsili yapacağına karar vermediği için çeşitli mektepler üzerinde incelemeler yaparak nihayetinde Kuzat Mektebine (kadılık/hukuk fakültesi) kayıt yaptırır. Aynı yılın Ramazan ayında ilân edilen seferberlik üzerine askere alınan A. Halil Ataman, eğitim döneminin sonunda ihtiyat zabiti (yedek subay) olarak kıtaya tayin olunurken kendi isteğiyle Şark Cephesi'ne gönderilir.

1916 yılında Şark Cephesi'nde başlayan ve Haziran 1922'de sona eren savaş ve esirlik dönemlerinin ardından yeni bir mücadele devri başlar. Kitabın yeni baskısına eklenen son bölüm de dikkat çekicidir. Esaret bitince "sıla-i rahim" yapmadan (memleketine gidip ailesini görmeden) Almanya'ya gider, ardından da memlekete dönüp evlenir. Bilime, teknolojiye ve her türlü yeniliğe açık bir kişiliği olan A. Halil Ataman, asıl mesleği dericilikte Almanya'da yapılan kimyasal ve teknolojik yenilikleri öğrenip memleketine getirme plânlıyla Almanya'ya gitmiştir. Orada dericilik üzerine eğitim veren okula kayıt yaptırmak ister, ancak o yılın kontenjanı dolduğu için kaydını yaptıramaz. Bunun üzerine bir deri fabrikasına *üste ücret* ödeyerek ve işçi olarak girer, kimyasal maddelerin kullanımını öğrenir ve bu konuda yapılan yenilikleri memleketine getirebilmek için çalışır. Ataman, hatıratının son bölümünde bu konuları teferruatlı bir şekilde anlatır. Bu arada Almanya'nın ve Avrupa'nın genel olarak sosyal yapısı ile ilgili gözleme dayalı bilgilerle, ekonomik ve teknolojik gelişmişlikleri konusunda da malumat verir.

***

Halil Ataman, ölümünden bir ay öncesine kadar bütün duyduklarını, gördüklerini sürekli not almış birisiydi. Hasta olduğu ve bunalıma düştüğü dönemler hariç hatıralarını günü gününe tarihiyle birlikte kaleme almış ve bunları gözü gibi korumuştur. Kendisine "Dede bu kadar sıkıntı ve kargaşa içerisinde bunları nasıl muhafaza edebildin?" diye sorduğumda da "Yavrum bunlar benim derim gibiydi" demişti hatıra defterleri için. Maalesef esaret yıllarında gözü gibi koruduğu bu defterlerin Almanya'da geçen günleriyle ilgili olan bir bölümü memleketine döndüğünde kaybolmuş ve onlar da yazarımız tarafından hatırlanabildiği kadarıyla tamamlanmıştır.

Kitabın hazırlanmasında karşılaşılan temel güçlüklerin başında, yerleşim yerlerinin isimlerini haritada bulmak gelmiştir. Rusya'da geçen ve "Esaret Yılları" diye nitelendirdiğimiz yıllarda yazarımız genellikle trenle esir kampının birinden bir diğerine taşınmış, Erzurum'da başlayan yolculuk Bakû, Moskova üzerinden Vladivostok'a kadar devam etmiş. Bu arada gördüğü yerleşim isimlerini okuyabildiği ve çoğunlukla da duyduğu gibi not almış. Bazen uyku arasında görüp kaydedemedikleri olmuş, bazen de haritalarda bile zorlukla bulunabilen küçük yerleşim yerlerinin isimlerini kayda geçmiştir. Bunlara bir de yerleşim yerlerinin isimlerinin sonradan değiştirilmesi ilave edilince, haritalarda bu yerleşim yerlerini bulabilme zorluğu daha da artmıştır. Değişmemiş olan demiryolu güzergâhı sayesinde "esaret hattı" günümüzde de takip edilebilir.

Almanya seyahatiyle ilgili anılarda da yerleşimlerin isimlerinin değişmiş olması ve yazarımızın birçok yerleşim yerlerinin ismini ya okuduğu ya da duyduğu gibi not almış olması kitabın hazırlanmasında yine karşılaşılan önemli bir güçlüktü. Mesela anılarda Hindenburg ve Beuthen şeklinde geçen yer adlarının Zabrze ve

Bytom olarak değiştiği bulunabildi. Yazarımızın hatırasında Ava diye not aldığı yerleşim yeri bulunamayınca da, duyduğu gibi yazdığı tahmininden ve seyahat güzergahından yola çıkarak buranın Aue olabileceği düşünüldü. Bunların tespitinde de *Corvus'un Grosser Illustrieter Weltatlas*'ının 1977 baskısından ve *Naumann & Göbel* ile *Hürriyet* gazetesinin ortak yayınları olan 1990 baskılı *Grosser Weltatlas Ansiklopedik Büyük Dünya Atlası*'ndan istifade edildi. Ayrıca, kitabı okurken Dünya Savaşlarından sonra Avrupa devletlerinde ve sınırlarında ortaya çıkan değişimlerin de hesaba katılması ve bugünkü siyasi sınırlar içerisinde düşünülmemesi gerektiğini hatırda tutmalıdır.

***

Ailenin imkânlarıyla hazırlanan ilk baskının gözden geçirilerek metin ve resim ekleriyle genişletilmesiyle hazırlanan bu yeni baskının da ilgi çekeceğini tahmin etmek zor değil. Amacımız rahmetle andığımız Halil Ataman'ın dediği gibi, yeni nesillere ve araştırmacılara bir ışık tutabilmektir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında bana yardımcı olan, teşvik eden, okuyarak tekrar basılması için gönül desteklerini esirgemeyen herkese, akademik çevrede yer alan dost ve arkadaşlarıma ve bu konuda çalışmalarda kitabımızı kaynak olarak kullanan bilim adamlarına; isimlerden bir tanesini bile unutabileceğim endişesiyle isim zikretmekten imtina ederek, şükranlarımı arz ederim.

Ayrıca Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları'nın dikkatini bu kitaba çeken Ali Özuyar'a, kitabın basıma hazırlanma sorumluluğunu üstlenerek, döneme ait belgesel fotoğraflarla daha da zenginleştiren Kansu Şarman'a ve kitaba emeği geçen tüm yayınevi çalışanlarına teşekkür ederim. Bu yeni baskının bir özelliğinin de, Halil

Ataman'ın torunlarından ressam Nadide Akdeniz'in özel olarak hazırladığı belgesel çizimler olduğunu belirtmek isterim.

Ayrıca bu milletin tarih boyunca kahrını çekmiş olan, o dönemde çeşitli cephelerde, savaşlarda düşmanla, coğrafyayla savaşan Türk gençlerini, Mehmetleri, rahmet ve şükranla yâd ediyorum. Bu kitabı hazırlamakla, onların aziz hatıralarına karınca kararınca bir şey yapabilmiş sayılmak temennisiyle...

Prof. Dr. H. Ferhat Ecer

Önsöz

Yakın geçmişe şöyle bir baktığımızda I. Dünya Savaşı yakın tarihimizin en önemli hadiseler yumağını teşkil eder. Harbin sebep ve neticeleri bir yana, ben de I. Dünya Savaşı'na Kafkas cephesinde yedek subay olarak katıldım.

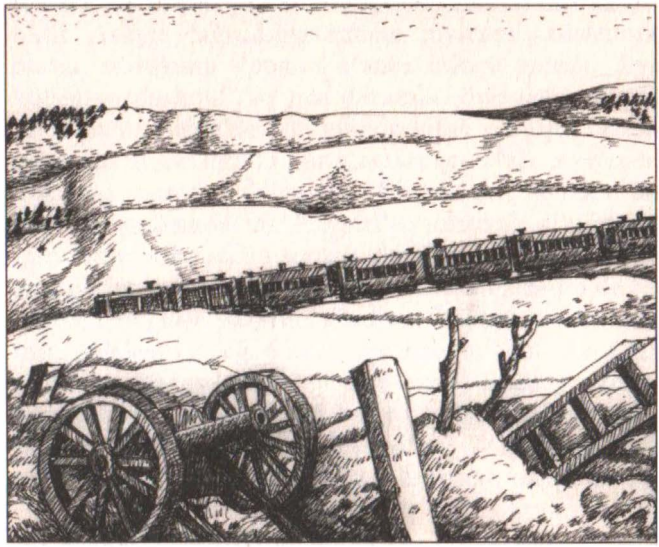
Öteden beri, bende olan bir merakla cephede ve esarette olan hadiseleri de not etmeden edemezdim.

Ancak, hadiselerin çarpıcılığı ve dehşeti bu alışkanlığı daha şiddetlendirdi. Yaşadığım ve gördüğüm bütün olayları, faciaları yokluklar ve sıkıntılara rağmen, günü gününe yazmaya gayret ettim. İşte elinizde bulunan bu kitaptaki hatıraları elimde kalan notlardan, hiçbir değişikliğe tabi tutmadan buraya aktarmaya çalıştım. Ancak, eski harflerle yazılmış olan bu hatıratı yeni harflerle yazarken bazı eski kelimelerin yerine bugün kullanılan kelimeler konulmuş olabilir.

Hatıralar, bugün oldukça gerilerde kalan ve de neredeyse hakkında hiçbir şey yazılmamış olan günleri bugünkü nesillere ve bilhassa meraklısına bir nebze olsun anlatabiliyorsa bahtiyar olacağım.

Halil Ataman

Harp



Ailem ve Gençlik Yıllarım

Ben Halil, Bor nüfus kütüğünde 306 doğumlu köylü Ahmet oğullarından, Ahmetoğlu Halil olarak, Sırrıoğlu (İbnisırrı) mahallesinde kayıtlıyım. Ama babamın anlattığına göre de ben, 1304 (1888) doğumluyum. Babam şöyle derdi, "Oğlum sen 304'te doğdun, ben seni bilerek iki yaş küçük yazdırdım. Çünkü zanaatımız askerliktir. Askere çağrıldığın zaman tüylenmiş tüslenmiş olasın, tuttuğunu koparır olunca askere gidesin diye küçük yazdırdım." Ve yine devamla şöyle ilave ederdi, "Bor'da ve Niğde'de 303 yılında kıtlık olmuştu. Zahirenin güleği (30 kg) 25 kuruşa çıkmıştı. Halk perişandı. Yol yok, taşıma, nakliye yok. Memleket çok fakir. Bu yılın kış ortasında idi, Kayseri'ye sahtiyan götürdüm, işimi bitirdikten sonra sumak almak için Everek[1] kazasına gittim, sumak alıp eşekçilere verdikten sonra da tesadüfen buğday pazarını gördüm. Baktım en iyi şahman buğdayın güleği 6 kuruş, pazardan 3 gülek buğday alıp, onu da eşekçilere[2] teslim ettim. Buğday gelince öğütmedim, Gebasun'daki bağın içindeki tarlaya, yazlık olarak ektireyim diye düşündüm. Ve ektirdim. İşte sen, tarlaya Everek'ten güleği 6 kuruştan aldığım buğ-

1 Everek bugünkü Develi.

2 O günlerde Kayseri halkının çoğu eşekçilikle geçinirdi. Onlar memleketin marşandizleriydi. Everek'ten Bor'a batmanı (8 kg) 2 kuruş 10 paraya taşımacılık yaparlarmış. Babam devamlı oradan sumak getirtirdi. Bazen 2 kuruşa da getirirlermiş.

dayı ektirdiğim senenin mayıs ayında doğmuştun ve hatta çok iyi verim almıştım. Bunu bir fal-i hayır sayarak şöyle düşünmüştüm, 'İnşallah oğlum Halil'in kısmeti ve rızkı bol olacak.' Böyle diyerek bu bolluğu uğur saymıştım." Babam 304 doğumlu olduğumu böyle ispat ederdi. Bebekliğim esnasında anneannem beni şöyle severmiş, "Zerdeli kütüğü oğlan, acık az em. Kızımı çökerteceksin." Bunu bana annem anlatmıştı.

İyi hatırlarım, Efeli yıkığı dediğimiz Efeli meydanındaki içinde mihrap bulunan çayırlıkta, beni bir oğlanla yıkıştırdılardı, o sarı saçlı oğlanı yıkmıştım. Bunu ağabeyim anneme söyleyince, annem de, "Tabii yıkacak, onu ben bol sütümle büyüttüm" demişti. Bunlar çocukluğumdan kalan birkaç hatıra.

Mektebe gitme çağım gelmiş olmalı ki babam beni Dink mahallesindeki Efendi Hoca mektebine götürdü, oraya giderken bir sini kuruüzüm ve leblebi ile gitmiştik. Götürdüğümüz çerezler çocuklara dağıtıldı. Bu âdet yeni arkadaşlarını çocuklara tanıtmak için konmuş olsa gerek. Aynı zamanda babam hoca efendinin elini, elimden tutup götürerek öptürdü. Ve sınıfta gösterilen yere kalfa beni oturttu ve her vakit burada oturacaksın diye de tembih etti.

O zamanki eğitim hiç aklımdan çıkmaz. Alfabeyi şöyle öğrenmiştik: Upuzun "Elif", altında bir noktalı "be", üstünde iki noktalı "te", üstünde üç noktalı "se", karnında bir noktalı "cim", ona benzer "ha", kafasında bir nokta "hı", burnu eğrice "dal", ona benzer "zal", eğri büğrü "kaf", orak gibi "lam", çömçe (kepçe) gibi "mim", sındığ (makas) gibi "lâmelif", yay gibi "ye", adları altında daha da var sin, şın, sat, dat, tı, zı, ayın, gayın vs...

Bundan sonra kelimeye ince ve kalın ses vermek için, şöyle ahenkli bir usul ile çalışılırdı, "Elikesin ennik, elikesin innik, elikitör önnük, beyikesin bennik, be-

yikisen binnik, beyikitör bönnük, teyikesin tennik, teyikisen tinnik, teyikitör tönnük..." Böylece alfabenin sonuna kadar devam edilirdi. Daha sonra harfleri tutturmaya geçilirdi, bilahare de heceye geçilir, sonra da okumaya başlanırdı. Bundan sonra da Kur'an'ın küçük surelerine başlanır ve en sonra Kur'an yüzünden okunur ve bu tamamlanınca artık rahatça Kur'an... ve talebe de böylece okumayı öğrenmiş olurdu. Ben bu basamaklardan sonra Kur'an'ı yüzden tamamladım. Bu hale gelmeye aktarma denirdi ve bu duruma gelen çocuk için mali durumu iyi olanlar merasim yaptırırdı.

Bu merasim ise şöyle oluyordu: Konu komşu, hısım akraba ve çocuğun hocaları çağrılır, birkaç sofra yemek yedirilerek ağırlanır. Bu arada çocuk temizce giydirilir, bu merasimde Kur'an okunur, çocuk da daha önce ezberlediği "Feste ca belehum..." ayetlerini okur, dualar edilir, başta hocaların elleri olmak üzere bütün misafirlerin elleri öpülür. Hocaya, baba ve annenin hediyesi olan bir metre çuha, işlemeli peşkir (havlu), işlemeli çevreler ve çamaşırlar verilir. Yenilip içilir, hoşnutluk içinde "hoşça kalın" duasıyla toplantı dağılırdı. Ev halkı ve anne baba çocuklarının mürüvvetini görmüş olmanın hazzıyla evlerinde kalırlar, ertesi günlerde de eş dost tebriklerini kabul ederlerdi. Bu hoş âdet Müslüman Türkler için okumanın ne kadar ehemmiyetli bir şey olduğunu gösterir; aynı zamanda da okumaya teşvik edici bir merasim olarak yıllarca yaşamıştır.

Yıl 1314 olmuştu. Miladi 1898, tam 10 yaşındayım. Hoca efendi bizi hafızlığa başlatmıştı. Hafızlığa çalışan beş arkadaştık. Hocanın kendi oğlu Mustafa, Kahvecioğlu Rasim, Bekirlerin Ahmed Efendioğlu Kâmil (Kır Kâmil), Kudsinin Ali Efendioğlu Mahmut ve ben. Ben, bu arkadaşların hepsinden en az bir yaş küçüğüm. Ama çalışıyoruz. Hoca yarım sayfa ham (ezberlenecek yeni

konu) vermişti. Bu yarım sayfa bize oldukça kolay gelmişti. Beşimiz, at başı gidiyoruz. Ve sıkı çalışıyoruz.

Yıl 1315 oldu ve ilkbahar geldi. Bu arada biz Kur'an'ın her cüzünden dörder sayfa ezberlemiştik. Yine bir gün, biz, hepimiz, 30'uncu cüzden dördüncü sayfayı, hocaya mutad olduğu üzere dinlettik ve yine hoca efendi bize, l'inci cüzün 5'inci sayfasını ham olarak vermişti.

Aynı günün öğleden sonrasında mektebe, dört kişilik bir heyet geldi. Bunlardan birisi dalfesli, diğerleri sarıklı hoca efendilerdi. Dalfesli olan adam pembe yüzlü, sarı ve gür bıyıklı, kısa ve sarımsı sakallı idi ve en çok bu adam konuşuyordu.

Gelen heyetin gitmesinden biraz sonra hoca efendi bizi yanına çağırdı. Ve dedi ki, "Çocuklarım yarın size ham olarak verdiğim sabanızı (dersinizi) dinlemeyeceğim. Şimdi gelenler kaymakam, kadı, müftü ve bir de aza idiler. Bizim Oylu (Karaca) mahallesi mekteplerinde okuma ve öğretme usulü ve aynı zamanda kitaplar da değişecekmiş. Yarın bize kitap göndereceklerini de söylediler. O kitapları okuyacaksınız." Bunları söylerken çok üzgündü, hatta gözleri bulanık ve neredeyse ağlamaklı bir halde idi. Konuşurken öyle her vakitki gibi rahat değil, titrek ve heyecanlı idi.

Ertesi gün kitaplar geldi, birkaç yapraktan ibaret Türkçe Alfabe ve Kıraat kitabı, İlmihal adlı birkaç yapraklı bir kitap ve İlm-i Hesab adında bir başka kitap, hepsi bu kadar. Marttan itibaren yeni ders devresinde, bu kitapları okumaya başladık ve hafızlığı unuttuk, bıraktık.

Ve nihayet ders yılı sonu geldi. Ders yılı derken şunu belirtmeliyim hemen. Muallim yok, bizleri okutan hocanın oğlu İbrahim Efendi ile Leblebici Hasan Efendi yeni muallimlerimizdi. 1315 yılının Haziran ayı gelmişti, imtihan dediler. İmtihan günü belli olmuştu. Kör İsmail Camii'nin mermer direkli son cemaat yerinde ha-

zırlık yapıldı. İmtihana Kaymakam Giritli Ali Kemal Bey, kazanın kadısı ve bazı memleket ileri gelenleri geldiler. İmtihan tamamlandı. Sınıfı geçmişim.

Aynı yılın Ağustos sonuna doğru, ikinci sınıfa kaydoldum. Kitaplar değişti. Ders başladı: Kıraat, Sarf-ı Osmanî, Coğrafya, İlmihal ve İlm-i Hesap. 1318 yılının Haziran ayında bu derslerden imtihan olduk ve aynı senenin Ağustos ayı içinde, Eski Mezar mahallesindeki Rüştiye mektebine kaydolarak devam etmeye başladım. Bu tarihte ben tam 12 yaşındayım, mektebimizde ise sakallı bıyıklı talebeler vardı. Hatta muallim-i evvel Hacı Yakup Efendi, tavuğun civcivlerini etrafına toplayıp, Guk! Guk! ettiği gibi biz küçüklerin etrafında biraz da mizah katarak, Guk! Guk! eder ve gülerdi. Bu hareket hakikatte biz küçükleri, büyüklerin şerrinden korumak içindi. Bu muallim-i evvel Hacı Yakup Efendi dediğim zat-ı muhterem, eski Sandık Emini Şefik ve Refik'in babaları Pulcu Mahmut Efendi'nin babasıdır. Kendisi anasıl Ürgüp ilçesindendir. Ve muallim-i sanî Sipahizade Ahmed Şükrü Efendi, Naci, Esat ve Mahmut Atlıların babaları idi. Yazı muallimi Müftizade Vecihi Efendi idi. Bevvap Raşit Efendi dahi mektebin kadrosunda idi.

Hacı Yakup Efendi çok değerli bir muallim idi. Öyle ki dersi talebenin anlayacağı usul ve kaideyi çok iyi bilirdi. Aynı zamanda çok disiplinli idi. Koca mektepte 20-22 yaşlarındaki delikanlılar bile Hacı Yakup Efendi'den çekinirler, tir tir titrerlerdi. Çok üstün bir disiplin ve otorite tesis etmiş bir sima idi Hacı Yakup Efendi. Yirmi seneye yakın Bor'da çalışmış ve bu zaman içerisinde Borlulara ölçüsüz hizmet ve fazilet dağıtmıştır. Bor'u sevmiş, ev yaptırmış, mal mülk edinmiş, kızlarını ve oğullarını Borlularla evlendirmiş ve böylece Bor'a ailecek yerleşmişti.

Ben bu hoca efendide ancak iki yıl okuyabildim. Maalesef 1318 ders yılının sonunda, o günkü idare, Hacı

Yakup Efendi'yi Bor'dan kaldırmış, ta Mudurnu'ya nakletmişti. Hoca efendi 1318 Ağustos'unda Bor'dan ayrıldı. Ve yine çok acı ki Mudurnu'da, zannederim vazifeye bile başlamadan, bindiği araba arıza sebebiyle yokuş aşağıya yuvarlanmış, ayağının birkaç yerinden kırık olduğu ve bu sebeple de hoca efendinin Allah'ın rahmetine kavuştuğu haberi gelmişti. Böylece Bor Rüştiyesi ve onun talebeleri olan bizler tam bir öksüz olmuştuk. Ben, Rüştiye'nin son sınıfına (üçüncü sınıfa) geçmiştim. Lakin bizlere ders verebilecek hoca yoktu. Açıkta kalmıştık. Hacı Sadıkların Müfti Ahmet Efendi oğlu Hilmi Efendi öğretmen vekili olarak geldi; ama adam hesap, hendese ve Farisi bilmez. Bu Hilmi Efendi, Nazmi Müftüoğlu'nun babası idi. Bu zat da müfti olmuştu. Tapucu Ragıp son sınıfta öğrenci idi ve bizim sınıfın başı idi. Çok zeki ve hesap hendeseyi çok iyi kavramış bir öğrenci idi. Hilmi Efendi bunu evine aldı, beraberce çalıştılar ve oldukça bir şeyler öğrenerek, başladı bildiklerini aktarmaya. Bir ara mektep yoluna girer gibi oldu. Bu sefer de bir başka dert. Asıl muallim olarak Kadı Osman Efendilerin Hacı Mehmet Efendi (Deli Hoca diye isim yapmış) diye birisi geldi ki, hakikaten her yönüyle ismiyle müsemma bir kişi idi. Çok yazık hepimiz ellerimiz bomboş, ders yılının sonuna, haziran ayına gelmiştik. Üstünkörü bir imtihandan sonra aldık diplomaları vesselam. Memleketin maarifine büyük hizmeti asla unutulamayan Hacı Yakup Efendi'nin Bor'dan ayrılışındaki talihsizlik, hocanın olduğu kadar bizim için de Bor için dahi, çok büyük bir şanssızlık olmuştu. O, memlekete 20 seneye yakın bir zaman ilim ve irfan yayan rüştiye mektebi sanki kapanmıştı, o güneşi kalın bulutlar kaplamış, ışık verdirmiyordu.

Bakın, o tarihte Bor Rüştiye mektebinde okutulan dersleri, buraya derc edeyim ki, o günün düşünür ve idarecilerini saygıyla selamlamamız gerektiğini daha net olarak anlayabilelim.

Birinci sınıfta: Türkçe, Vezaif-i Etfal adlı kıraat kitabı, Sarf-ı Osmanî, Hesap (amal-i erbaa, kesr-i aşarî), Arapça Emsile (Arap Sarfı), Farisi'den Talim-i Farisî, Coğrafya ve Harita, Din dersi (İlmihal), Hüsn-ü Hat, Resim, Tarih.

İkinci sınıfta: Yükselerek Türkçe, Sarf-ı Osmanî, Nahv-i Osmanî, Hesap-Hendese (kesr-i adi, tenasüb çizgiler, müsellesler, murabbalar), Arapça Bina, Farisi'den Nasihat-ı Hukema (Bilginlerin Öğüdü), Din dersi (Dürri yektâ), Coğrafya, Harita, Tarih, Hüsn-ü hat, Resim.

Üçüncü sınıfta: Türkçe Kıraat, Arapça'dan Avamil (gramer), Farisi'den Gülistan (Şeyh Sadi'nin), Nahv-i Osmanî, Müşezzeb (Hacı Zihni Efendi'nin), Hesap-Hendese, Din dersi (Dürr-i Yektâ), Yazı türleri (rika, talik, divan, sülüs) Coğrafya, Harita, Ziraat ve Malûmat-ı Nafıa adlı bir kitap ve Tarih.

Biraz önce bir dert olarak nitelediğim yeni hocamızı biraz anlatayım: Asaleten ve tayinen muallim olarak gelen hoca efendi, gerçekten bambaşka ve anormal bir tipti. Adam irikıyım, elleri sanki birer yaba, parmakları kalın, zorlama sonucunda veya bir hastalık sebebiyle el ve parmaklar bıçakla kesilmiş gibi dilik dilik, aynı zamanda bu yarıkların içine zift akıtılmış ya da katran. Göze hiç de hoş görünmeyen bu ellerin manzarasına ilaveten, ruhi bir sıkıntı ve kriz geçiriyormuşçasına çilermiş gözler ve fışır fışır burnundan nefes alan birini düşünün. Tam bir hastanelik tip arz eden bu insanı getirin, üç sınıflı ve her şeyi gören ve sezen 110 talebesi bulunan bir mektebe, bir irfan yuvasına, hem de muallim-i evvel olarak tayinen gönderin. Bundan daha acı bir davranış şekli düşünemiyorum.

Böyle bir baş hocanın idaresinde ve öğretiminde ders yılının sonu geldi ve sözde imtihan olarak "ÂLÂ" dereceli şehadetnamemi (diplomamı) alarak mektebe elveda dedim.

Fakat hayatımda çok acı ve elemli günler yaşadım. 1318 yılının bahar aylarıydı. Mart ayının 16'sı, bir Kurban Bayramı arifesinde, çok sevdiğim annem hayata veda ederek çok genç yaşta, 38 yaşında gözlerini yumdu. Dört oğlunu ve biricik kızını, henüz nişanlı kızını öksüz bırakarak âlemini değiştirdi. Dört yaşında öksüz kalan kardeşim Tahir'in doğumundan sonra, annemde bir rahatsızlık başladı. Önceleri sarılık hastalığı denilen bu rahatsızlığa daha sonraları gelincik hastalığı dediler. Bu hastalık da annemin ölümünün sebebi olmuştu. O tarihlerde, Bor'da doktor yoktu, Niğde'de de Refil adında bir doktor olduğu söylenirdi.

On kilometre yakınımızdaki Sazala köyünde, Devecioğlu adında bir ocak vardı. Bu gelincik hastalığına güvercin keser, tüyleriyle birlikte dövdürüp hastanın göğsüne koyarlar, 24 saat hastanın göğsünde durduktan sonra alırlardı. Güya hasta bununla iyi olurdu. Bu işe kuş kesme derlerdi. Hatırlarım Devecioğlu her yılın baharında gelirdi ve bu üç yıl sürdü. Zannederim bu hastalık böbreklerle alakalı bir hastalıktı, zira annemin bacakları ve göz kapakları şişerdi.

Şimdi tam 15 yaşındayım ve yepyeni bir hayatın eşiğindeyim. Mektep bitmişti fakat başka mekteplere gitme imkânım yoktu. Çünkü babamın mal varlığı ve serveti müsait değildi. İşi vardı, iş sahibi idi, ama ancak geçinebiliyorduk. Yedi nüfustuk, sonra aynı evde nenem de vardı. Dükkân çalışırdı, babam işlerini takip ederdi. Hatta dabakhanedeki esnaf arasında babamın işi iyiler arasındaydı. Ama ben de bilirdim ki babam benim için yılda 10-15 lira ayıramazdı.

Dabakhaneye soyundum, babamın işini yapmaya başladım, dabak olmuştum artık, baba sanatı oğula mirasmış... Üç yıl geçti; ağabeyim bir gün şöyle dedi, "Baba, Halil'i çiftçi yapalım, biliyorsun tarlalarımızdan bir şey alamıyoruz. Bir şey vermiyor çiftçiler."

"Olur mu?" "Olur." Bir çift öküz, takım vesaire alındı ve çiftçi oldum. Yıllar akıp gidiyor, yıl 1323, dört sene heba oldu. Nerede ise askerliğim de yaklaşıyor. Ama o tarihlerde bir cereyan vardı: Medrese talebeliği. Biraz okur yazar olan gidip medreseye kaydoluyor ve askerlikten kurtuluyordu. Ben de rüştiyeden mezun olmuştum, okumam yazmam çok iyi idi, o halde bundan ben niçin istifade etmeyeyim diye düşündüm. Ve bu düşünceyle gidip Dink mahallesindeki Kör İsmail Medresesi'ne kaydoldum. Bu medresenin müderrisi, İdris Efendi adında birisi idi. Güz geldi, işler bitti. Dabakhaneye de uğruyorum. Köylerden, kasabalardan medrese talebeleri toplanıyor. Bizim komşu Süleyman Efendi Hoca'nın oğlu Ahmet Efendi ile anlaştık, onların odasına varıp geleceğim. Ahmet Efendi'nin kardeşi Hüseyin de babamın çırağı, zanaat öğreniyor.

İdris Efendi Hoca, İzhar okutuyor. Ben de devama başladım, okuyorum. Mektepte Avamil, Emsile ve Bina okuduğum için dikkatini celb etmiş olmalı ki, hoca ders anlatırken en çok beni muhatap alıyordu. 1324 yılının baharı gelince ders kesildi, talebe dağıldı. Herkes kendi işinin peşinden koşturuyor. Ben de tekrar çifte ve çiftçiliğe sarıldım. Temmuz geldi sap, döven ve harman işleri sardı, nefes alacak vaktim yok.

24 Temmuz idi. Hürriyet ilan olundu. Bu sırada da medrese talebeleri için imtihan usulü kabul olunmuştu. Altı senede, altı imtihana tabi tutularak, başarılı olan öğrenci, medreseden mezun olacak ve hiç askere alınmayacaktı.

Çok büyük bir panik başlamıştı medrese vesilesi ile askerlikten kaçanlar arasında. Bu medrese konusu öylesine suiistimal olunmuştu ki, hiç okuma yazma bilmeyenler, bilhassa köylülerden askerlikten kaçmak isteyenler, medreseye talebe-i ulûm diye kaydolarak askerlik-

ten paçalarını kurtarıyorlardı. Alınan bu karar, en çok bunları perişan etmişti.

Müderris olarak bu müesseselerin başında oturanlar birkaç kuruş, bir iki koyun veya daha küçük menfaatler mukabilinde medrese müessesesine en büyük kötülüğü yapmışlar, bu ilim müessesesini kirletmişler, asker kaçaklarının yuvası haline getirmişlerdi.

Ben bu arada, yine İdris Hoca'nın İzhar derslerine devam ediyorum. Yıllar ise koşarcasına geçip gidiyor. Yıl 1326 oluvermiş, askerlik gelip çatmıştı. Bir taraftan askerlik yoklamamı yaptırdım, bir taraftan da askerlik imtihanına hazırlanıyorum. Çünkü askerlik yoklamamda talebe olduğum künyeme işlenmişti. Bu imtihan uzun ve sürekli bir imtihandı. Altı sene süren bu imtihanda, her sene ayrı dersten altı imtihan olunmaktaydı. Kolay değildi altından kalkmak. İmtihanlar şöyle tertiplenmişti: Üç yıl, yani üç imtihan Sarf ve Nahiv'den, diğer üç imtihan ise, Mantık'tandı; 4'üncü imtihan İsağacı Mantık, 5'incisi Tasavvurat ve 6'ncısı ise Tastikat.

Orduda alay müftüleri olarak çalışanlardan mümeyyiz olarak görevlendirilen şahıs merkeze gelir, hocaları davet eder, aralarından üç zat seçilir ve böylece imtihan heyeti teşekkül ettirilirdi.

Birinci imtihan İzhar[3] adlı kitaptan. Bu kitabın bölümlerinden bir dal alınır ve o konudan imtihan yapılırdı. 1326 Şubat'ı idi; Kayseri'de imtihana davet olundum, gittim. Yanımda Hacı Dedelerin Mehmet Efendi de var. Verilen muayyen günde ve saatte imtihan salonuna aldılar. O gün bizimle birlikte imtihana girecekların sayısı 49 imiş. Bizi müzakere salonuna aldılar, içi-

3 İzhar, Arapçanın yazılmasında, konuşulmasında, tertip ve tanziminde, bir cümlenin kuruluşunda aranan usul, kaide ve üslup üzerine yazılmış bir gramer kitabıdır. Bu kitabı okuyup hakkıyla anlayan, aşağı yukarı Arap dilinde yazılmış bütün eserleri rahatlıkla anlayabilirdi.

mizde kerli ferli, saçlı sakallı, müderris kılıklı efendiler de var. Mevzuu (imtihan konusunu) bekliyoruz. Nihayet bir zat geldi ve mevzuu verdi: "Naibi fail". Naibi fail bahsine ait Arapça metin okunacak; bu metin içinde geçen kelimelerin bozulması, yani tasrif halleri ve yine bu metin içinde ve cümlelerin yapısındaki malzemelerin nahiv, kaidelerine göre tahlili ve en son toplu olarak metnin ne anlatmak istediği hakkında bir takrir, Türkçe birkaç cümlelik yazı yazılacak. Hepsi bu kadar.

Müzakere için bir saat zaman verildi. Şimdi herkes üç beş kişilik gruplar halinde, bir hayhuy içine düşmüşlerdi. Bir ara bizim Mehmet Dede yanıma gelmişti, "Gel Allahaşkına biraz bir şeyler yapalım" dedi. "Olur," dedim, "sen mi okuyacaksın, ben mi?" "Sen" dedi. Bu cevap üzerine metni okudum, takrir, tasrif ve tahlilden sonra onu dinledim. Yanlışlıklarını düzelttim ve birkaç defa tekrarlattım. Ve beğenilir hale geldi. Ama sağdan soldan bizi dinleyenler ve tanımadığımız birçok efendi, etrafımızdaki halkayı genişlettiler, derken bütün salondakiler bizim etrafımızda toplanmıştı. Bu durumu görmek beni çok utandırmış, yüzümü kızartmıştı. Çünkü az önce söylediğim gibi, kerli ferli "âllâmevarî" tavır ve görünüşlü kişilerin, sahte bir görünüşten ibaret oldukları apaçık ve acı bir gerçek olarak gözler önündeydi. Bu hakikat beni çok düşündürmüştü; bu mesleğin yarınının olmadığı ve çok karanlık olduğu bir gerçekti.

Kendimi müzakere salonundan bir türlü kurtaramadım ve en son 48'inci olarak heyet-i mümeyyize huzuruna girebildim. Tabii olarak çok iyi ve parlak bir netice ile imtihandan çıktım. Ama bu salonda karşılaştığım manzara bende okuma ve çalışma aşkı uyandırmıştı.

Bir yıl sonraki ikinci imtihan da öncekinden çok daha iyi geçmişti. Çiftçilik ve dabaklık işlerine devam ederken okuyordum. Okumak günden güne daha cazip gel-

meye başlamıştı ve Bor'dan ayrılmayı düşünüyordum. Ve 1327 senesinde Beray-i Tahsil için Konya'ya geldim.

Konya'da İsmail Hakkı İrengün'le beraberiz. Bor'dan birlikte gelmiştik. Karahafız Medresesi'nin yanındaki Karahafız Camii'nde, her sabah Meanî, Mollacami okutuluyor. Biz de devama başladık. Öyle çok talebe var ki erken gelmediğiniz takdirde boşta kalırsınız. En azından dersin başlamasından yarım saat evvel gitmelisiniz ki hocanın takririni dinleyebilecek bir yer bulabilesiniz. Bu gelenlerin çoğu, Yalvaçlı Ömer Hoca'nın Mollacami dersine devam etmek için gelenlerdi. Yalvaçlı Ömer Efendi'nin dersine devam edenler arasında birkaç talebe göze çarpmakta idi, ama geri kalanları Kayseri'de gördüklerimle aynıydı.

Hava çok kötü. Balkan faciası başlamış, bu arada ağabeyim harbe gitti. Ben de Bor'dayım. Babam ihtiyar, ona yardım etme mecburiyetindeyim. Dabakhanenin işleri var bir tarafta, diğer taraftan da çiftçilik, bunlar benim okuma arzumun önüne geçen birçok engel. Bütün bunlara rağmen çalışma yolundayım, azmindeyim. Çok şükür ağabeyim salimen askerden döndü.

Şimdi 1330'un Nisan ayı, öğrencilik kaydım Konya'da. Askerlik imtihanının dördüncüsünü vermek için Konya'ya geldim tekrar. Öncekiler gibi çok iyi geçti bu imtihanım da. Artık karar vermek durumundaydım. Düşünüyorum, içimdeki duygular beni zorluyor, kamçılıyor, yaşım da beni etkileyen faktörler arasında. Bu düşünceler içinde Konya'da şu kararı aldım: İstanbul'a gitmeliyim, ama önce babamın muvafakatini almak zorundayım. Benim bu talebimi, "Hayır olmaz" diye reddedebilir. Bu menfi cevabı almadan kararımı bir emrivaki haline getirirsem belki o zaman, "Eh... Hayırlısı olsun" der. Ki bu da meseleyi kökten halleder. Bütün bu mütalaalarla kararımı fiiliyata koymak üzere, şimdi İstanbul yolundayım.

Konya'dan itibaren orta yaşlarda bir Aksekili ile arkadaş oldum, iyi bir insan. Beraberce İstanbul'a geldik; ben İstanbul'u bilmiyorum, ama arkadaşım oranın yabancısı değil. Beraberce onun tanıdığı, Tahtakale'de bir hana indik. Ertesi gün gene kısmen yol arkadaşımın yardımıyla, Süleymaniye'de Kirazlı Mescid Medresesi'nde arkadaşım ve çok sevdiğim insan Müftizade Kamil Efendi'nin oğlu Lütfi Efendi'yi buldum; çok muhterem hemşehrimiz Harım mahallesinden Emin Ağazade Halil Efendi'nin yanında ve beraberce bir odada otururlardı. Allah onlardan çok ve pek çok razı olsun, her ikisi de beni çok iyi karşıladılar, yanlarında kaldım.

Lütfi Efendi o gün İstanbul'da Darülfünun İlahiyat Fakültesi'ne devam ediyordu. Aynı zamanda bir başka medresede de derslere devam ediyordu. Lütfi Efendi'nin delaletiyle ben de samiin (dinleyici) talebe olarak Darülfünunun İlahiyat Fakültesi'ne devama başladım. Diğer yandan da Şehzade Camii'nde, ikindi vakti meşhur Muğlalı Ali Rıza Efendi'nin, Akaid derslerine devam etmeye çalışıyordum. Hemen söylemeliyim, Allah selamet versin hoca efendideki o ne selis ifade, ne derin ihata ve ne üstün bir fazilet. İnsanı hayran ediyor ve hayretler âlemine sürüklüyor.

Bu arada günler de geçiyor, ama iki tarafıma baktıkça bende de değişik heves ve düşünceler filizleniyor. Başta Kuzat mektebi,[4] Nüvvap mektebi[5] ve Darülhilafe müessesesi gibi mesleki yerlere girmekle, hayata daha kısa yoldan atılmak gibi.

Nihayet Kuzat mektebine girme kararı aldım. Çünkü burası daha elverişli ve yetiştirme usulleri daha ileri. Bu açıdan içimde yatan çalışma ve buna müvazî yük-

4 Kadı yetiştiren okul.

5 Müftü veya müftü vekili yetiştiren okul.

selme fikirlerim gerçekleşecek, maşeri ve içtimai şahsiyetimi kazanmış olacaktım. Ben bu düşüncelerle günlerimi geçirirken yılın sonu, haziran ayı geldi ve her şey birden değişti, bütün dersler kesildi, talebeler birer birer dağılıyor. Mekteplerde imtihanlar da başladı. Arkadaşım Lütfi Efendi de memlekete döndü, şimdi kendimi biraz daha fazla yalnız kalmış görmeye başladım. Böyle bir halet-i ruhiye içindeyken, kendisini her zaman hürmetle andığım Halil Efendi'ye dedim ki, "Efendim benim için ne düşünürsünüz? Ne yapmamı tavsiye edersiniz? Malkaralı Yunus Efendi bana, 'Malkara'ya beraber gidelim, Ramazan ayını orada geçirelim ve umarım sana yardımım olur ve tekrar birlikte İstanbul'a döneriz' diyor."

Muhterem hemşehrim şöyle karşılık verdi, "Evvela bu hususta karar verecek olan sensin. Yalnız şu gerçeği sana söylemek zorundayım. Bizim talebelik ve hocalık işinde girişken, sokulgan ve hatta biraz da az utanır olacaksın. Bu saydıklarımın hiçbiri sende yok. Tahmin ederim kendini bu yola alıştıramazsın da. Çünkü bugüne kadar cer ve isteme hayatını görmemişsin ve yaşamamışsın. Bence Yunus'un lafına falan bakma, güvenilmez. Hem bırak bu düşünceleri, burada beraber kalırız, Allah iyilikler halkeder, gelir geçeriz."

Bu konuşmalardan sonra on gün kadar bir zaman geçmişti, yine kendisine sordum, "Ben Gönen'e gitmeyi düşünüyorum ne diyorsunuz? Çünkü orada bir hemşehrimiz var, kendini tanımam ama onun kardeşi babamın çırağıdır, dabaklık öğreniyor, bundan başka bu zatın babasının evi ile bizim evimiz bitişik, komşumuz olurlar. Bu efendi Gönen'de dava vekili imiş. Nasıl iyi olur mu?" "Münasip" dedi, "Allah işini rast getire" ve devamla, "iyi düşünmüşsün, tasvip ederim, hayırlı olur inşallah, çok memnun oldum" dedi.

Hatırımda kaldığına göre 20 Haziran'dı, elini öperek veda ettim, o büyük insana. *Erdek* adlı bir vapura binerek Bandırma'ya hareket ettim. Bandırma'dan da arabayla Gönen'e geçtim. Bandırma çok hoşuma gitmişti. Çok mamur olmakla birlikte, çok işlek ve hareketli ve aynı zamanda da çok önemli bir ticaret merkezi vasfına sahip bir kasaba idi.

Bandırma-Gönen arası öyle zengin, öyle verimli bir toprak ki, Allah bütün nimetlerini bu yerlere bolca ihsan etmiş. Bir avuç kadar dahi boş yer göremezsiniz; her zerresi sanki altın külçesi, bu bereket kaynağı cihan değer yurt köşesi sanki cennetin ta kendisi. Ve nihayet Gönen'deyim. İbrahim Hulusi Bey'i buldum. Beklemediğim bir hüsn-ü kabul gördüm. Evine götürdü, hanımı da çok temiz ve çok iyi bir insandı. Melek Hanım. İsmi müsemmasına çok uygundu, kardeşim olsun. Ramazan yaklaştı, İbrahim Hulusi Bey'in delaletiyle bir köye ramazan hocası olarak gittim. Köyde teravih namazı kıldıracağım.

Köye geldim. Köy iki parça, ortasından geçen küçük bir dere tarafından tabii olarak bölünmüş. Derenin bir tarafında muhacirler oturuyorlar. Onların tarafı mamurca ve güzel bir camileri de var. Benim kalacağım kısım ise yarım zeybek ve görünüşleri fakir, camileri de derenin kenarında, alelade bir dam. Hemen bitişiğinde de karanlıkça bir dam var; burası da mektepmiş. Bana yatıp kalkmam için bu damı gösterdiler. Köyün bu tarafı harap, ama derenin bu harabe yanında bir başka güzelliği var. Bu güzellik baldırı çıplak sekeneye hiçbir şey katmamış. Sizlere derenin güzelliğini dilimin döndüğü kadarıyla anlatıvereyim. Kayalar arasından dikine inip gelen bu derenin her iki yanını pek müstesna bir güzellikle hüdayinabit, yemyeşil, gür yapraklı kadim çınarlar süslemekte. Bu yemyeşil gür yapraklar arasından bin bir güçlükle sıyrılıp yere ulaşan güneşin ışıkları, dereye tüllere bürünmüş havasını vermekte, dikine kayalara

yükselerek ve zoraki tırmanarak akan bu derede sayısız küçük şelaleler ortaya çıkmakta. Koşarak, yuvarlanarak, zaman zaman da çırpınarak akan ve bazı noktalarında süt gibi bembeyaz köpükler hasıl ederek akıp giden suların pırıltısı, bu tabiatın güzelliklerine daha değişik bir füsunkârlık katmıştı. İşte insanın seyretmeye doyamayacağı bir güzellikler manzumesi. Hilkatın ölçülere sığmayan cömert ihsanları karşısında insanın şaşkınlıktan dili tutuluyor.

Güneşin ışıklarını bir türlü geçirmeyen çınarların gölgelediği ve derede akan suyun pes edip uslandığı bir noktada, köyün mütevazi camii vardı. Mevsim harman mevsimi. Temmuz ayındayız. Köylü gündüz çok meşgul. Akşam yorgun argın işten gelenler, ellerinde yemek tabaklarıyla akşam namazına ve iftara geliyorlardı. Namazdan sonra kurulan sofralarda tam bir iştaha ile getirdikleri yemekleri yiyorduk. Teravihden sonra hemen dağılıyorlardı, çünkü yorgunluktan dayanacak halleri kalmıyordu.

Onların dağılmasından sonra yalnızlık içinde kalıyordum. Benim içimin sıkılmasına, bunalmama, kendi halinde koşup coşan derenin şırıltısı ve kesif çınar yaprakları arasından süzülüp gelen ayışığı, karanlığı gücünün ölçüsünde dağıtarak mani oluyordu.

... Ve Askere Alınıyorum

Ramazan'ın ikinci Cuması idi. Cuma namazları muhacirlerin tarafındaki camide kılınıyordu. Cami hem büyük hem de güzeldi. Muhacirlerin de ayrı ramazan hocaları vardı. Kendisiyle daha önce tanışmıştım; kibar ve temiz bir efendiydi. Cuma'dan sonra vaaz etmem için müsaade edip etmeyeceğini sorduğumda, "Çok memnun olurum, şeref duyarım" demişti. Hazırlıklı olmamama rağmen, "el cahilün cessurun" deyimine uygun olarak kürsüye çıktım. Elimde kitap da yoktu, ama bir saat kadar konuşup vaaz edebildim. Ben bile bu halime hayret etmiştim. Demek bir şeyler varmış bende de. Bu vaazdan sonra köyde bana karşı tavırlar değişti, "hoca efendi" demeye başladılar.

Günler durmadan akıp gidiyordu, şöyle böyle derken Ramazan'ın 23'ü olmuştu. İşte bu uğursuz gün, netameli gün, işte bütün dünyayı kana ve ateşe boğan, yangınlar içinde bırakan 1914 Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı gündü; o gün. O gün ki Türk Devleti de, ordusuna ve milletine seferberlik emri vermişti.

Ordunun tamimiyle vilayet, kasaba ve köylerde davullarla, zurnalarla seferberlik ilan edildiğinin duyurulması emrolunmuştu. Bunun üzerine sanki insanlık dumura uğramış gibiydi; diller tutulmuş, ağızları bıçak açmaz olmuştu. Herkesi derin bir yeis ve korku sarmıştı. Ve bir gün sonra da şu emirname bütün memlekete yayınlandı: "Askerlik çağında bulunan talebelerin, nerede

olurlarsa olsunlar, bulundukları yerlere en yakın askerlik dairelerine müracaat etmeleri ve o yerlerden mensup oldukları askerlik şubelerine yollanacakları" bildiriliyordu. Benim de bu emre uyarak, askerlik dairesine gitmem gerekiyordu. Şimdi sıra köylülerle vedalaşmaya gelmişti. Onlara, "Yedik içtik, sağ olun, Allah hepinizden razı olsun, her türlü hakkınızı da helal edin. Allahaısmarladık" deyip ayrılırken, hiç aklımdan çıkmaz, bu fakir fakat asil köylü, başlarında Kara Mehmet Ağa olduğu halde gelerek, bir hayli özür diledikten sonra bana 15 mecidiye para ile biraz yiyecek hediye getirdiler. Hediyelerini almadım, kendilerine geri verdim, çünkü onlar bana yüktü; nasıl taşıyabilirdim? Nereye gideceğim bile belli değildi.

Gönen'e kadar bir adam ve bir de binek hayvanı verdiler. Gönen'e gelince adamı uğurlayarak İbrahim Hulusi Bey'le görüştüm. Hoş beş derken akşam oldu. Evine gittik, yedik içtik. Ertesi gün de askerlik dairesine gittim. Kolumu mühürleyip İstanbul Fatih şubesine kaydımı yaparak, sevk kâğıdımı elime tutuşturdular.



Savaş yıllarında Halil Ataman.

Fatih Askerlik şubesinde bana şunları söylediler, "Sen hizmet-i maksureye tabisin. Seni ihtiyat zabiti talimgâhına, Mekteb-i Harbiye'ye göndereceğiz." Böylece Harbiye Mektebi'ne yollandım.

Harbiye Mektebi'nde

24 Ağustos 1914 tarih ve 4566 sicil numarasıyla ihtiyat zabiti talimgâhına kaydım icra edildi. Üçüncü taburun 3'üncü bölüğüne verdiler. Artık asker olmuştum. Her gün talime çıkıyoruz; bu arada o koca Harbiye Mektebi doldu, adım atacak yer kalmadı. Neredeyse koğuşlara girilmez oldu. Her tarafı çok pis ve ağır bir koku sardı. Hele kısa hizmetliler diye gelenler o kadar çok idi ki, avlular hep dolmuştu. Bu sırada bir rivayet çıktı, imtihan yapılacak diye. Umulur ki etrafı, bütün mektep muhitinin havasını bozan bu kalabalığın yarattığı pislik belki bertaraf olur böylece...

Şayia halinde yayılan imtihan işi başladı ve bir gün gerçekten o koca kalabalığı Hürriyet Tepesi'ne götürdüler ve herkesi dağıttılar; arka arkaya oturttular. Sonra da herkese imtihan kâğıdı verdiler; bu kâğıtlarda sorular yazılıydı. İstenen, bu soruların karşısındaki yerlere cevapların yazılmasıydı. İmtihanın neticesinde büyük bir tasfiye oldu. Öyle ki o koca kalabalığın yüzde 80'e yakını alaylara yollandı. Bundan birkaç gün sonraydı, bir ameliye daha yapıldı. Ve bunun neticesinde mektepteki bütün mevcuduyla beş tabur teşkil edildi ve taburlara numaralar verildi. Bundan sonra kura çekilmek suretiyle bu taburların gönderileceği yerler tespit olundu. Birinci ve beşinci taburlar Mekteb-i Harbiye'de kaldı. İkinci tabur Halıcıoğlu'nda Topçu mektebine; üçüncü tabur Maçka'daki Küçük Zabit mektebine; dördüncü tabur da Yıldız'daki Orhaniye kışlasına yollandı. Böylece mektepteki izdihama da son verilmiş oldu.

Ben üçüncü taburda olduğum için taburla birlikte Maçka'daki Küçük Zabit mektebine gittim. Gündüzleri talime çıkıyoruz, akşamları ders yapıyoruz. Böylece askerlik sürüp gidiyor. Böyle olmasına rağmen askerliğe bir türlü ısınamadım; çünkü akşamları derse gelen genç ve çok cahil zabitlerin çalımı ve karşılarındaki efendileri hiçe saymaları ve bu dünyayı sanki onlar yaratmışçasına havaları ve yapmacık halleri görülecek ve tahammül edilecek türden değil. Bu sebeplerle aramız şeker rengi. Eh ne yapalım deyip sineye çekiyoruz. Onların ve o günlerdekilerin de elbet sonu vardır. Lakin şöyle böyle derken, terbiye-i münferide dedikleri şeyin de sonu gelmiş oldu ve şimdi de bir süreli müretteb bölükler teşekkül ettirildi. Onların da sonu geldi ki, bunlar şimdi başka birliklere tayinen yollandılar.

Şimdi içinde benim de bulunduğum ikinci mürettep bölük de teşekkül etti. Bölük kumandanımız Feyzullah Bey'di. Çok üstün ve kıymetli bir asker olan bu kumandan bizleri bir ay gibi kısa bir sürede çok iyi yetiştirdi. Öyle ki bizleri çelikten, hem de süzme ve has çelikten birer adam yapıvermişti. Bu çok üstün karakterli Türk yüzbaşısı ile övünmeliyiz. Bu zat, Feyzullah Bey, yorulma nedir bilmezdi. Atına binmezdi. Atı bir süs gibi seyisinin elinde gider gelirdi. Kendisi de bizimle koşar, bizimle yürürdü, hiç konuşmazdı, konuştuğunda da ağzından "efendi" sözünden başka bir hitap çıkmazdı. Hülasa, o, tüm iyi ahlak ve fazilet sahibi ve sembolü bir zattı.

Talimgâhta mevcut beş mürettep bölüğün de kumandanını, Alman kumandanı Rabe, Edirne'de teşkil ettiği mürettep alay zabitleri arasından seçip getirmişti. Feyzullah Bey de onlardan biriydi. Diğer yüzbaşılar da şöyle adlandırılmışlardı: Marş Marş Mustafa, Katil Mustafa, Kör Süleyman ve Maçon Hayri.

Bizim mürettep bölüğün süresi dolmak üzereydi. Bir gün Mecidiyeköyü Zincirlikuyu Karakolunu geç-

tikten sonraki Balmumcu çiftliğine götürmüştü yüzbaşımız bölüğü, talimde idik. Kalabalık maiyetiyle Enver Paşa yanımıza geldiler. Bilinmez belki bir tesadüf veya değil, güya teftiş etti ve şöyle hitap etti bizlere: "Maşallah! Çok iyi yetişmişsiniz; bugünden sonra millet hizmetine giriyorsunuz. Sizler ihtiyat zabit namzedi sıfatınızla, onbaşı olarak kıtalara gideceksiniz. Fakat rütbenin küçüklüğüne bakmayın, vazifenin büyüklüğü ve kudsiliği şiarınız olmalıdır." Daha sonra da, "Allahaısmarladık" diyerek ayrıldı. Aradan bir gün geçti, 1915 Şubat'ının 14. günü öğleden sonra şu emir geldi: "Kafkas cephesine 60 efendi gönderilecektir. Efendilerden Şark cephesine gönüllü olarak gitmek isteyen varsa, isimlerini hemen kumandanlığa bildirsinler, istenilen miktarda efendinin müracaat etmemesi halinde, bilmuayene şark iklimine elverişli olanlar seçilerek gönderileceklerdir." Maçka'dan üç Niğdeli ve ben, bir Borlu, ayrıldık ve gönüllü yazıldık. Bize bakarak, bizim mürettep bölükten 30 kişi gönüllü olarak çıktı ve yazılıverdiler. Diğer taburlardan müracaat edenlere kapandı diye cevap verilmiş. Demek ki istenen miktar tamamlanmış; o gün akşamdan önce yazılanların isim listeleri ilan olundu.

Akşamdan sonra gelen ikinci bir emirle, ertesi gün öğleden önce, bütün mürettep bölüklerin Harbiye'de havuz başında toplanmaları ve toplu bir kıta halinde Harbiye Nezareti'ne gidecekleri ve oradan da mürettep mahallerine yollanacakları bildirildi.

15 Şubat 1331 (1915) tarihinde verilen emre göre öğleden önce, Harbiye Mektebi'nde havuz başında toplandık. Kıyafetimiz seferberlik hali ama silahımız yok. Talimgâh kumandanı Alman Rabe önde ve at üstünde, biz yaya, saat ikide Harbiye-Taksim-Beyoğlu-Bankalar Caddesi-Karaköy ve Köprü yoluyla 500 kişilik çelikten, her Türk'üm diyene güven ve gurur veren azametli ye-

nilmez kıta, muntazam bir yürüyüşle hafiften çiseleyen yağmur altında, ortalık karanlık olmadan Harbiye Nezareti'ne geldik. Buraya gelince, "Kafkas cephesine ayrılan arkadaşlar buraya ve beni takip edin" diye bir ses yükseldi. Bu sesle birlikte hep birden ok gibi yerimizden fırlayarak o sesin etrafında toplanıp takibe başladık. Bir yere geldik, açılan kapıdan içeri girdik. Geldiğimiz bu yer, Bekir Ağa Bölüğü denilen yerdeki bir cami imiş. Burada çoktandır insan yüzü görmemiş, son derece aç pirelere oldukça hatırı sayılır bir kan ziyafeti verdik; ne kadar uğraştıksa da bunlardan yakamızı kurtaramadık. Bereket versin bu arada bizleri, isim isim çağırmaya başladılar. Ben de çağrıldım. Vardığımız dairede bir heyet huzurunda her birimize yirmi üçer mecidiye[6] ve dokuz kuruş harcırah verdiler. Ve bu tevziat epeyce sürdü.

6 Mecidiye, 20 kuruş değerinde gümüş paradır.

Ve en son, "Haydi hazırlanın!" diye konuşan bir zabit göründü. Çantaları omuzladık ve aynı zabitin, "Beni takip edin!" komutuyla çift kol nizamında Harbiye Nezareti'nin Doğu kapısından çıkarak köprüye geldik. Biraz bekledikten sonra köprü açıldı, yürüyerek rıhtıma indik. Bizi bekleyen yandan çarklı bir vapura bindik, henüz sabah olmamıştı. O asırdide, ihtiyar vapur yavaş yavaş, gıcırdaya gıcırdaya bizleri karşıya, Haydarpaşa Limanı'na yıktı. Bu sırada güneş altın rengi saçlarını yeryüzüne yayarak aydınlatmaya çalışıyordu.

Görelim bakalım altın renkli saçlarıyla karanlıkları kovmaya çalışan ve yarınlarımızı aydınlatacak olan bu güzel, bize neler gösterecek ve neler tattıracak? Ve dünyamız ne ve nasıl olduğu bilinmeyen nice meçhullere ve bilinmezlerin karanlıklarında uzanan ne gibi maceralara sahne olacak? Ey güzel yüzlü, altın saçlı, bütün dünyaya can veren tatlı yüzlü güzeller güzeli, bizlere gül ve iyi gelecekler hazırla diye düşünüp yalvarırken, bize kılavuzluk yapan zabitin, "Allahaısmarladık", "Yolunuz açık olsun, iyi yolculuklar" sözleriyle daldığım âlemden ve düşüncelerden sıyrılarak, kendi dünyamıza ve gerçeklerine döndüm. Tren hareket etti, bizleri de götürüyor, ama nereye, hangi bilinmezlere? Hâlâ, "Haydi sizlere selamet! Selametle!" diye söylenen uğurlama sözleri kulaklarımda çınlıyordu.

Şimdi anlıyoruz ki bizler kendi kendimize bırakılmış, ihtiyarımıza terk edilmiş, şuurlu, yetkin, kendilerine inanılır, şahsiyetli ve yurdu için kendi varlığını feda etmekten kaçınmayan, dörtbaşı mamur bir topluluk olarak kabul edilmiştik. Ne büyük bir mutluluk! Biz de bu inanca mukabil, irade istiklali içinde milletimizin emrindeyiz. Gidiyoruz.

Bilinmez âlemlerde kaleme alınmış olan, birçok meçhulün yazılı bulunduğu dosya, acaba nerede bir bilebilsem, bir bulabilsem. Ben bu boş hayaller içindeyken, kendi kendime sordum, acaba giden tren mi yoksa ben miyim? İşte o anda bir ses içimden, "Sensin, sen" diye seslendi. Kimdi bu içimden bana seslenen? Sert bir şekilde devam etti, "Dur! Dur ve otur da biraz konuşalım!" Ben bu emre uyup uymamayı düşünürken, o ses daha gür ve sert bir tonla devam etti, "Bak ve beni iyi dinle. Neşeli ol. Bırak şu insan öğüten boşluklar âleminde dolaşmayı, ne işin var oralarda? Ne arıyorsun ve ne bulmayı umuyorsun bu kâbuslar durağında? Bu kadar çabuk toz duman olmayı mı istiyorsun yoksa? Şayet hemen yok olma sevdasında isen boşuna ümitlenme, kolay kolay bırakmam yakanı. Çünkü milletin ve bayrağın senden çok ve pek çok hizmet beklemektedir. Ne çabuk unuttun verdiğin sözü? Biraz önce, '...irade istiklali içinde millet emrindeyim' diyen sen değil miydin? Haydi kalk ve doğrul, sana mutluluklar vaat eden ben varım." Bu emreden ses, aklımın sesiydi ve tam bir güven içinde, kudret dolu haliyle şaha kalkmıştı sanki halaskâr aklım.

Bir karabasandan kurtulurcasına kendimi zorlayarak gözlerimi açtım. Yarı kapalı, yarı açık şöyle bir göz gezdirdim etrafıma, ne göreyim? Herkes kendi havasında şen şakrak, neşe dolu bir düğün kalabalığı sanki içinde bulunduğum topluluk. Ortalık bir garip curcuna içinde. Kendi kendime gülümseyerek ve yarı dalgın onları seyrederken düşündüm ki kişi mutluluğa, bütün im-

kânları zamanın ve mekânın zorunlu kıldığı yolda, onun şartlarına uyarak nail olabilir. Bu düşünceyle artık ben de çalanlar, çağıranlar içindeyim. Kılavuzum çok bilen bir dost... Onun yardımı sayesinde gülebiliyorum, hatta hora tepiyorum. Haa bak zaman ve olanlar tam bir cereyana kapılmış, akış halinde kendi kendine gidiyor. Bu hayhuy arasında haberim bile olmadan akşam olmuştu; bu arada da Eskişehir'e gelmiştik.

Geceleyin yolculuk yok. Vagonlardan indik, nereye gideceğiz ve nerede kalacağız? Şimdi bir eksiğimizin olduğunu fark ettim. Bizim bir başa, lidere ihtiyacımız vardı. Misafirhaneye giden yoldayız. Burası misafirhane diye bir yer gösterdiler, kapıya doğru ilerledim ne göreyim? Kapıdan savrularak çıkan ağız ve nefes kokusu, sanki lokomotif bacasından çıkıyordu. Değil kalınacak, içeri girilecek hali yok. Bir arkadaşımız, "Ben buraları iyi bilirim, burada birçok evde kudret hamamı vardır ve misafir alırlar. Gelin böyle bir yer arayıp bulalım. Hem yıkanırız, hem de rahat eder sabahlarız" dedi. Biraz aradıktan sonra üç tane hamam bulduk. Yirmişer kişi dağıldık. Çok rahat bir şekilde sabahı bulduk ve çok rahat bir uyku çektik. Sabah erkenden istasyona giderek, tekrar vagonlarımıza bindik. Az sonra demir tekerler dönmeye başladı. Bütün gün durmaksızın yoldayız. Afyonkarahisar ve Akşehir'i gerilerde bırakarak, akşam olmadan Konya'ya geldik. Bu gece de istasyondaki Bağdad Oteli'nde geceledik.

18 Şubat 1331 tarihinde trenimiz Konya'dan Karaman ve Ereğli istikametinde yol almaya başladı. Karaman ve Toroslar'a yaklaştıkça arabacı, kara yolculuğu lafları dolaşmaya başladı. Tam öğle zevâl vakti, Toroslar'ın içinde gömülmüş olan Ulukışla'ya geldik. Ve vagonlardan indik. Bütün kafile şimdi Ulukışla'dayız. Bu sırada ben tesadüfen Borlu bir arabacı buldum. Diğer arkadaşlar arabalarla, tahta arabalarla Niğde'ye doğru,

ben de Bor'a hareket ettik. Akşamdan önce Bor'a geldim, babamın ağabeyimin ellerinden öptüm. Hal hatır, eş dost derken, gelip gidenlerle sarılıp öpüştük. Evde annemiz kadar sevdiğimiz yengem ve kardeşlerim hepsi iyiler, sağlık içindeler. Her şey yerli yerinde ve işler iyi imiş. Ancak iki gün kalabildim. Ellerini öpüp ayrılırken, ihtiyar babam şöyle diyordu, "Oğlum her şey iyi has da, kısmetin çok dağınık. İnşallah iyi olur. Haydi oğlum yolun açık olsun, Allah selametle gidip dönmek nasip etsin."

Sevdiklerimden ayrıldıktan sonra Niğde'ye geldim, arkadaşları buldum. Onlar da bir araba kiralamışlar. Benim için de yer ayırmışlar. Aynı gün 60 kişilik bir kafile halinde, Kayseri'ye doğru yola koyulduk... 22 Şubat 1330 gecesi Andaval hanında kaldık. Takip eden geceleri de Araplı ve İncesu hanlarında geçirdikten sonra, 25 Şubat 1330 günü Kayseri'ye gelebildik. Burada eğleşmeden Sultanhanı, Şarkışla ve Kayadibi konaklarından sonra Sivas vilayetine ulaştık.

Sivas'ta merkez komutanlığına vardık. Bize verilen bir görevlinin delaletiyle, şehrin doğusunda, Taşhan diye bilinen otelimsi bir hana yerleştirildik. Görevli ayrılırken, "vesait-i nakliye teminine uğraştığını, bir iki gün içerisinde halledebileceğini" söyleyerek bizleri istirahat etmemiz için bıraktı.

Şimdi kadim ve ünlü Türk şehrindeyiz; geziyoruz bu güzel şehri. Türk mimarisinin şaheserlerinden Gök Medrese'yi, derinden ve düşünerek seyrediyorum. Kale'yi, o muazzam abideyi dolaştım. O tarihlerde Sivas'ta eski Konya valisi Muammer Bey vali olarak görev yapmaktaydı. Çok çalışkan ve kudretli bir valiydi. Yollar açıyor; yeniden bir şehir kurarcasına imar faaliyetlerine girişmiş. Kendisini ben Konya'da iken tanımıştım; partiler mücadelesinden dolayı Konya'dan buraya kaçarak gelmişti. Bu gayretli valinin, Sivas'a verilmesi bir faliha-

yır. Öyle ki çok ihmal edilmiş olan bu yurt köşesinde çok ciddi çalışmalar yapılmakta, meydanlar ve geniş caddeler açılmakta; yeni bir şehir olmaya esaslı bir başlangıç yapılmış böylece. Bu çalışmaların devamlı olması arzuya şayan. Her yerde kazma ve kürek sesi duyuluyor. Tümüyle memlekete yeni bir düzen verme çabası hissediliyor.

Sivas'ta, bir sultani mektep ve bir de sanat mektebi vardı. Sultani demek bugünkü lise muadili bir mektep demektir. Ancak liseden çok sanat mektebi kalabalıktı. Memleketin sanata karşı büyük bir sempatisi vardı. Aslında Sivas demek, sanat demekti. El sanatları burada çok mükemmel ve ileri seviyedeydi. Bilhassa kuyumculuk çok üstün bir yer işgal etmiş denebilir. Fakat burada esef verici bir konuyu da dile getirmeden yapamayacağım. Sivas'ta icra-i sanat eyleyen sanatkârların çoğunluğu Ermeni idi. Ermenilerin başlıca iştigalleri sanat ve özellikle el sanatları idi. Kuyumculuk sanatının yüzde 70'i onlarda. Bunun dışındaki sanatlarda bu nispet, Türklerle Ermeniler arasında, yüzde 50 yüzde 50 civarındadır. Şehir merkezinde oldukça çok Ermeni vardır. Belki yüzde 15 civarında. Sanatkâr oldukları için hep şehirde toplanmışlar, çok şayan-ı şükran ki, köylerde Ermeni pek azdır. Ekmeklerini ve geçimlerini ancak işleri, sanatları sayesinde şehirde bulabiliyorlardı.

Sivas çok ucuz ve her şeyi bol olan bir şehirdi. Benim şahsi gözlemim bu yönde. Çok iyi, o güne göre, belki Sivas'ın ikinci sınıf bir lokantasında üç kap yemek, üstüne tatlıyı da ekle, bu dört kap yemeğe aldıkları para bir kuruş otuz para. Yani iki kuruştan on para eksikti.[7] Bu miktar halk dilinde deyim olarak geçen yetmiş paraya denkti. Dahası var, sekiz tane yumurtayı on

---

7 Bir kuruş kırk paradır. On para mukabilinde olan paraya da metelik denirdi.

paraya aldık. Yani 32 yumurta bir kuruşa alınıp satılıyordu. Hiç unutmam biz, üç arkadaş, bir gün çok temiz ve çok konforlu bir lokantaya girdik, tatlısıyla beraber nefis üçer porsiyon yemek yedik, hesabın tamamına beş kuruş ödedik. Dükkân sahipleri bizi, sokağın ortasına kadar uğurladılardı. Bir başka şey, bir adamcağız rastgele Taşhan'a alıştı, biz bir odada dört arkadaş kalıyorduk, bu adamcağız bize dört şişe süt ve 8 tane rafadan yumurta ve üç tane de simit getirirdi ve biz hepsi için bir kuruş verirdik, o da üstünü (üstü on para idi) vermeye uğraşırdı, biz almazdık. Sivas'ın ucuzluğu için söyleyeceklerim bu kadar, zannederim meramımı anlatmaya yeter.

Rus esirler

Enver... Yenilmez Üçüncü Ordu'yu, büyük Alman ordusunun yükünü hafifletmek için Allahüekber Dağları'na sürmüştü. Bu yürüyüş sırasında ilk karakollarda bulunan Rus ordusundan alınan Rus esirleri, Sivas'a getirilmişti, epeyce kalabalıktılar. Başlarında bir de Nikola adında kaymakam rütbeli birisi de varmış. Onlar Sivas'ta, Afyonyan Oteli diye bilinen bir otelde tutulmakta imişler. Görmeye gittik, genç genç zabitler pencereye dizilmişler, sokaktan geçenleri seyrediyorlardı.

Ne yazık ki Sivas'ta saplanıp kaldık. Çünkü Merkez Komutanlığı bizim için bir vasıta temin edememişti. Her şey ordu emrinde idi, buna rağmen de birçok zorluklar vardı elbet. En son bir yol bulunmuştu. Nakliye teşkilatında "Teşkilat-ı Mahsusa" adı altında bir nakliye kurulmuştu. Bu kolu yürütmek için de bahriye zabitlerine görev verilmişti. İşte kurulan bu kolda, yurdun eşekleri yürüyecek, yurt taşımacılığında vazife yapacak.

Faaliyete geçen Teşkilat-ı Mahsusa, halktan alınan hayvanları toplama yerlerine getiriyorlar, buradan hay-

vanlar yapılacak hizmetler için gönderiliyordu, şimdi bizim için düşünülen çözüm de, bu eşeklerle seyahat olmuştu. Her on efendinin eşya ve bavulları için bir araba ve her efendi için de bir binek hayvanı olarak, 6 araba 60 eşek hazırlanmıştı.

10 Mart 1331 Merkez Kumandanlığından gelen bir zabit, "Buyrun bugün yolcu edeceğiz sizleri, arabalar hazır" dedi. Eşyaları arabalara yükledik, arabalar hemen yürüdü, "Goğdin'de konaklayacağız, sizi orada bekleyeceğiz" dediler. Yine aynı zabit bizi, daha önce Rus esirlerini gördüğümüz Afyonyan Oteline bitişik bir harap hana getirdi. Orada bulunan birkaç kişiye, "Haydi hayvanları getirin" dedi.

Eşekler, erkekli dişili hayvanlar, avluya getirildi. Güneşli, geniş han avlusunda hayvanlar birbirine karıştı. Bir gürültüdür koptu. Eşeklerin ilanı aşk anırtıları etrafı doldurdu. Bir de buna bazı şamatacı arkadaşlarımızın sesleri ve eşekleri kışkırtmaları eklenince, avludaki gürültü iyice arttı. İşin en acı tarafı da bu şamatalı ve gürültülü topluluğu, yandaki otelde kalan Rus esirlerinin pencereye dizilerek seyretmeleriydi. Herhalde onlardan not tutanlar vardır; onlar da notları arasına bu görüntüleri yazmışlardır. Bizim için ne kadar utanç verici bir durum. Nihayet ortalık biraz sakinleşti; eşekler sayıldı. Yine o zabit, "İşte," dedi, "bu hayvanlar sizlere binek olarak temin olundu, şimdi herkes bir hayvan alsın. Başınızda kol kumandanı ve bakıcılar da var. Size iyi yolculuklar" ve gitti...

Şimdi bu yerde, çok elem verici bir durum ortaya çıktı. Hayvanların bakım ve beslenmesiyle ilgili olarak, çok nezih ve çok efendi, aynı zamanda ihtiyar, yetmişine merdiven dayamış bir beybaba verilmişti. Kol kumandanı olarak Kol Ağası rütbeli Mehmed Bey'e, böyle bir vazife verilmesi... Her neyse bütün eksiklikler tamamlandı, yola çıkmaya hazırız. Bu arada bir başka

komedi başladı. Efendilerden kimisi eşeğe binmesini beceremiyor, kimisinin eşeği yürümüyor, bazılarınınki de ürküyor, üstündeki efendiyi atıyor... Elhasıl bir gülünç durum ki sürüp gidiyor. Ve nihayet akşamdan sonra konak yeri olarak belirlenmiş olan Goğdin adlı Hıristiyan köyüne gelebildik. Ve burada geceledik. Beş arkadaş ve ev sahibi kadın ve çocuklarıyla birlikte bir yerde sabahı bulduk. Ertesi sabah arabalar hazır, hayvanlar da... Eşek süvar olduk, yol alıyoruz. Kâh türkü, kâh curcuna güle oynaya yol alıyoruz. Akşamleyin Kızılırmak kenarında bir köyde mola verdik.

Zara

Bir gün sonra da Zara'ya (Koçgiri'ye) geldik. Burası çok soğuktu. Bir handa konakladık. Zara'da talimgâh varmış, burada bizim birinci mürettep bölük arkadaşlarından efendiler varmış. Bizim geldiğimizden haberleri olmuş, bize geldiler görüştük ve onlardan öğrendik ki ileri vaziyeti hiç iyi değilmiş, ordu, koca yenilmez üçüncü ordu perişan olmuş, sanki buzmuş, erimiş ve ordunun sadece adı kalmış. Ordu diye bir şey yokmuş. Zara'daki talimgâhı öğrenmek istedim, onu hiç sorma dediler. Zara'ya kerpiçten binalar yapılmış, çamuru bile kurumadan kapısız, penceresiz bu yerlere askeri doldurmuşlar. Zara'nın imansız soğuğunda bu yaş binalara doldurulan sahipsiz Mehmed, en çok iki ya da üç gün içinde hastaneye düşüyor. Burada da bakımsız kalan zavallı, bir bakmışsın ki ne olduğunu anlamadan öbür dünyayı boyluyor. Arkadaşların söylediklerine göre, her gün 20-25 ölü. Kış ortasında çamuru kurumamış kerpiç damlara, kapısız, penceresiz, camsız güya kışlalara doldurulan o babayiğit, arslan gibi delikanlıları insafsızca ölümün kucağına atan soysuzların ve yine önüne durulmaz kıyametin kasırgasına Türk milletini sunan,



Sarıkamış harekâtında şehit olan Türk askerlerinin başında Rus subaylar.

o, Türk'ün yaratılıştan düşmanının tuzağına düşen bir avuç serseri, dilerim Allah'tan ki defterleri dürülerek, ceza-i sezalarını bulacaklar. Ve yine yalvarıyorum sana ya Rabbel Alemîn, bizi başsızlıktan kurtar, bize yardım et, bize acı, lütfundan bir kurtarıcı, bir sahip yolla. Ve bu dünyayı saran yangını söndür.

Bugün 14 Mart 1331, sabah erkenden Zara'dan eşek süvar olarak hareket ettik, ortalık hayli soğuk, yoldayız. Çok geçmeden Abeş Dağı'nın yükseklerine doğru tırmanmaya başladık. Aynı zamanda da çok güzel bir ormanlık sahanın içinden geçiyoruz. Fevkalade güzel, sağlıklı ve oldukça da sık ve gürbüz ağaçlar. Manzara derseniz çok daha güzel ve büyüleyici. Bu sonsuz can bağışlayan yeşile bürünmüş bu âlem ve onun can tazeleyen havası, canımıza can katıyordu. Akşam saatlerine kadar devam eden, ormanlar içinden geçen yolculuğumuz son bulmak üzere idi. Karlı tepeler ve soğuk bir hava içinde karlar içine düştük. Şimdi tam zirvedeyiz. Burada düzlükte karların içine gömülmüş, Şerefiye adında bir köye yarı karanlık içinde geldik. Sanki başka bir dünyadayım. Köy diye bir şey yok, görünmüyor. Sa-

nıyorum köy gibi bizler de karlara gömüleceğiz. Kardan yapılmış sokaklar arasında, kara gömülü bir eve sığındık. Bereket ateş var. Ama su yok, bulamadık. Karı eritmek suretiyle suyu da bulduk, yıkanıp temizlendik. Ocakta ateş var çok şükür, dışarısı çok soğuk. Bu durumda, nimet gibi bulduğumuz damlarda sabahladık. Biraz sonra kafilemiz yola çıkacak, hazırlığımızı tamamladık. Bu imansız ve insafsız yeri geride bırakarak, kar denizi üzerinde yol alıyoruz.

Başka bir iklimde

Bu arada birdenbire iniş başladı ve ilerde meşhur Karabayır varmış, şimdi hızla aşağı ineceğimiz söyleniyor. Ve kardan da kurtulacağımız müjdesi veriliyor. Biraz daha sonra çok dik bir iniş başladı, karlar yavaş yavaş azaldı. Derken birdenbire aşağılara iniverdik ki bir de ne görelim? Yemyeşil ekinler, çiçeklenmiş ağaçlar... Allah, Allah!... Bu ne acayip ve ne büyük ilahi bir değişiklik?... İlahi Kudret'in tecellisi... Bu da güzel yurdumuzun önemli hususiyetlerinden birisi, birkaç kilometre içinde değişen iklim ve manzaralar. İnsan değişen bu tabiat karşısında, ilahi tecelliyat karşısında, mebhut oluyor ve hayretler içinde kalıyor, şimdi de bahar kokuları yayan ve kuşların bayram toplantıları yaptığı bu güzel yerde, Değirmendere adında bir köydeyiz. Dört arkadaşımla birlikte, bir Hıristiyan'ın evinde kalıyoruz. Karanlık bir dam içinde, ahır kermesi yanan bir ocağın başında oturuyoruz. Odayı aydınlatan kermenin ışığından başka ışık yok. Bu loş ışıkta birbirimizi ancak görebiliyoruz, odada bizden başka ev sahibimizin yüzüne bakılacak kadar güzel, genç ve iri hanımı ve halinden hasta olduğu anlaşılan genç bir erkek var. Ocağın yaydığı belli belirsiz ışığın karşısında, şundan bundan konuştuk biraz, ara sıra ev sahipleri de lafa karışıyorlardı. Bir süre böyle

oturduktan sonra, kadın kalktı bir kerme daha getirdi, ocağa koyduktan sonra gidip odanın bir köşesine büzülüp yattı ve hemen uykuya daldı. Evin erkeği yanımızda, bizim de uykumuz geldi, hepimiz ocağın başına kıvrılıp yattık. Bir uyandık ki sabah olmuş. Yine yol için hazırlandık. Çok güzel bir bahar sabahı idi.

Yeşil ekinler ve çiçek açmış ağaçlar arasında, kuşların sabah konserlerini tam bir neşe ve sürur içinde dinleyerek ve bir düğün şöleni sevinciyle gittikçe güzelleşen tabii güzellikler içinden geçerek Suşehri bahçeleri arasına girdik. Ortalığa hayat sunan tatlı ve parlak bir güneş var; onun altın ışıklarının bahçelerde yarattığı güzellikler dersen öyle büyüleyici ki, insan zevkten mest oluyor, kendini cennetin güzellikleri arasında sanıyor. Güzel bahçeler uzadıkça uzuyor; Suşehri de sanki uzaklaşıyor gibi. Bu sırada karşımızdan Suşehri'nden öküzlerin çektiği kağnılar geliyor. Bir de ne görelim! Her kağnının üzerinde 5-6 tane elbiseleriyle yatırılmış ve başlarıyla bacakları sallanan asker cesetleri... Ürpertici ve korkutucu bir manzara, sanki beynimizden vurulmuştuk; kimbilir belki geleceğimizdi önümüzde yatanlar... Soramadık bile bu nedir diye. Ancak arabaları sayabildim. Bir, iki, üç... sekiz, evet tam sekiz araba dolusu asker cesedi... Karşılaştığımız manzaradan donmuş bir şekilde Suşehri'ne girdik. Çarşıdayız, şöyle dağılır gibi olduk, ben o civardaki bir camiye yöneldim. Caminin avlusu hasta askerlerle dolu, aralarında birkaç ölü de var. Hemen oradan uzaklaştım. Kalabalık bir grup bizim arkadaşların etrafını sarmıştı, aralarından bir adam bizim arkadaşlara hitaben konuşuyor ve "Buradan hemen ayrılın, hiçbir şey almayın, yemeyin ve hatta su dahi içmeyin. Burası tamamen hastadır. Ben bu kazanın kaymakamıyım, haydi kardeşlerim hemen buradan çıkın, gidin" diyordu ve adeta yalvarırcasına ricada bulunuyordu. Allah böyle insanlık hayrına konuşan memurlardan

binlerce razı olsun. Bizler de, bu ikaz üzerine kaçarcasına, hiç durmadan Suşehri'nden, o ölüm kasırgası esen uğursuz yerden çıktık. Ama Suşehri'ne girerken ilk defa karşılaştığımız, başları ve bacakları sallanarak sonsuzluk çukuruna götürülen, henüz hayatlarının baharındaki tazeler, gözümün önünden hiç gitmiyordu. Hele, o cami avlusunda perperişan yatan, kimi rahmet-i rahmana kavuşmuş, kimi son nefeslerini alıp veren baygın ve kendinden geçmiş bir şekilde çırpınanlar... Ya Rabbim ne büyük ve hazin bir milli felaketti bu...

Hemen yola çıkmıştık. Bizim yola çıkmamız için, "Haydi arkadaşlar" sözü, gördüklerimiz ve duyduklarımızdan sonra yetmişti. Kasabanın içinden geçerken yolun solunda ve sırtımsı yüksek yerlerde güneşe karşı oturmuş, pinekleyen sarı sarı Rus esirleri görülüyordu. Haa, bir noktayı az daha unutacaktım. Şehre girmek üzereyken bahçelerin içinde ve ağaçların altında sağda solda gölgeleri görülen ve yatmış uyuyor hissini uyandıran karaltılar görmüştük. Meğer onlar da hep asker ölüsü imiş. O bedbahtlar da ölüm kasırgasının sağa sola fırlatıp attığı, sahipsiz ve himayesiz can veren Türk gençleri imiş. Aman Allahım yalvarıyorum. Sen ki Rahman ve Rahimsin, bu sıfatlar ancak senin ve sana hastır. Senden tek niyazım, bu afeti yurdumuzdan uzaklaştır, sevdiğin, habibin Hazreti Muhammed hürmetine, bizlerden uzak kıl. Ya Rabbim...

Suşehri'nden ayrıldıktan bir buçuk saat sonra idi. Kızılırmak kenarında Güzeller köyü adında bir yere geldik. Köy gerçekten çok güzeldi; çayırları ve ağaçlarıyla yemyeşil bir yerdi. Ağaçlardaki kuşların ötüşleri ise ölçülere sığmayacak güzellikteydi. Bu şen âleme can katan ayrı bir güzelliği vardı. Bu şen ve gülen köyün bir evine, üç arkadaş misafir olduk. Evin hemen karşısında eski zamanlardan kalma bir natamam cami var. İnşaatı ancak pencerelerin örtüm yerlerine kadar gelmiş ve kal-

mış. Yıllardan beridir de bu yarım inşaat, bir hayırlı el beklemekte imiş. Bugünkü görünüşü de daha yıllarca ayakta durabilecek sağlamlıkta. Kafilemiz bu köyde iki gece kaldı. Temizlik yaptık. Çamaşır yıkadık. Tekrar yola koyulduk.

Konak yerimiz bu defa, bütün sekenesi Ermeni olan Avkanus nahiyesi idi. Burası adeta Ermeni krallık merkezi gibi bir yer. Hatta Güzeller köyünden ayrılırken, "Avkanus'ta kalmayın, çünkü orası eşkıya durağı. Belki olabilir ki sizlere zarar verebilirler" şeklinde uyarmışlardı. Ama arkadaşlar gördüğümüz şeylerin de tesiriyle olsa gerek, "Gidelim orada geceleyelim, Allah vere de bir şey yapmaya kalksalar da görsek" dediler. Ve orada konakladık. Geceyi hadisesiz geçirdikten sonra sabah yine yola koyulduk.

Bugün akşamı da At köyünde geçirdik. Sabah erkenden yola düzüldük yine. Şimdi Köroğlu deresi diye adlandırılan bir derenin içindeyiz ve bir boy sürüp giden derede saatlerce yol aldıktan sonra nihayet bir düzlüğe çıktık, önümüzde Refahiye kasabası var. Şimdi buraya yaklaşıyoruz. Bununla ilgili konuşmalar olurken, önümüze kocaman bir su çıktı, fakat ne acıdır ki bu büyük derenin üzerinde köprü yok. Kasabaya girebilmek için bu suyun aşılması gerekmektedir. En son bütün zorlukları yenerek kasabaya ulaştık. Kasaba küçük, birkaç dükkândan ibaret. Çarşısı, şurda burda birkaç kişi ve hasta oldukları hallerinden apaçık belli olan birkaç zabit; ya soğuk vurgunu veya ateşleşmiş yahut kurşun değmiş... Sağa sola bakınırken gözüme bir topluluk çarptı. Oraya vardım, şehit zabitanın muhallefatı (terekesi) satılıyor, ibretle seyrettim. Bütün canlıların birbiriyle cidal içinde oldukları bir gerçek, bunların arasında insan en mütekâmil ve en insafsızıdır. Bu görüş hoş bir şey değilse de, gerçeğin dışında da değildir. Bu civarda hasta halli, güneşten yardım dileyen, pısırıklaşmış, kur-

şun artığı zabit kümesi gözüme çarptı. Kimi duvar dibi bekliyor, kimisi de dolaşıyor. Üzücü görüntüler, ama göz bu, ona hiçbir şey yasaklanmamış.

Bizim geldiğimizi haber alan kazanın kaymakamı, yanında bir kişiyle geldi ve şöyle dedi, "Kazamıza hoş geldiniz, ama hemen terk etmenizi rica etmek zorundayım. Çünkü burada salgın hastalık var. Her gün yedi sekiz kurban veriyoruz. Çoğalmasından da endişeliyiz. Buradan hiçbir yiyecek almayın ve hatta su bile içmeyin. Allah sizleri korusun, bahusus gözlerimiz kadar korumak mecburiyetinde bulunduğumuz orduya gidiyorsunuz, ona hastalık değil, sağlık iletin."

Hastalık gerçi Suşehri'nde gördüğümüz gibi değil ama, sefaletten ve ayakta dolaşanların halinden belli ki, burası sağlıklı bir yer değil. Başkaca bir delil de istemez. Bu resmi sıfatla konuşan zatın makul ikazı, aslında bizim için her yönüyle uyulması gereken bir tavsiye olmalıdır. Hemen eşeklerimize binerek yola koyulduk. Yine gelirken olduğu gibi, giderken de o belalı geçitlerden geçerek, bin bir zorlukla dereyi aşıp zorlukla şoseyi bulduk, ama acı da olsa bir hususun altını çizmeden geçemeyeceğim.

Ne acı, ne kadar üzücüydü gördüklerim. Bu memleket ve bu topraklar, bu şekilde yönetimle, bakımla nasıl ayakta durabilmiş? Asıl şaşılması gereken taraf, bu cihet olsa gerek. Bu sır, kendi kendine ve kaderine terk edilmiş Türk'ün, asil insanlarımızın dayanıklılığında ve bu nevi ihmalleri sanki tabii şeylermişçesine görmelerinde saklıdır.

Yeniden kötü hava

Anayolda, kafilemizi bir yağmur yakaladı ki sormayın. Yağmur değil sanki yağan; gök delinmiş, sular bentleri almış da gök denizleri yere boşalıyordu. Tepemizden

aşağı inen sulardan postallarımız dolmuş olmalı ki, her attığımız adımda konçlardan sular tempo tutarcasına dışarı fırlıyordu ses çıkartarak.

En sonunda şosenin sağında, orman içinde Sibtiğin adında bir köye kendimizi atabildik. Yağmur tam iki saat yağdı. Hayvanlarımız ve bizler perişan olmuştuk. Bereket sığındığımız köy ormanlıktı. Verdik buhayrıya[8] çam odunlarını, habire yaktık. Sabaha kadar yanan bu ateş karşısında her şeyimizi kuruttuk ve bir güzel de dinlendik. Ortalık aydınlandığında yanan çam odununun is ve yağından dolayı simsiyah olmuş, birer Habeşi'ye dönmüştük.

Şimdi yine şose üzerinde, eşek süvar alaylı malaylı gidiyoruz bir yol. Derken başlamasın mı tekrar ela gözlü yağmur? Ama Allahtan ki çabuk kurtardık, o gerimizde kaldı. Akşama doğru karlı bir tepenin üstüne kurulmuş, Melikşerif adında bir yere geldik. Oldukça büyük ve nispeten şirin kasabamsı bir yer... Burada konakladık. Sabah erkendi, şu konuşmalarla aldığımız haber, bizde şafağın atmasına yetti, "Yol ilerde kapalı. Arabalarla kara saplanır kalırsınız. Daha ileri gidemezsiniz. En azından bir metre kalınlığında kar var. Ancak belki bir yaya yolu bulabilmek mümkün, o da şansa bağlı."

Bizler, "herçi bad abad" deyimine uygun olarak, saat 8.25'te yola düştük. Yarım saat bile geçmemişti ki, geriden gelen bağırtılar ve sesler üzerine durduk. Bağırtılardan, "Bütün kafile dur!" emri açık ve net olarak en öndeki gruba kadar ulaştı. Zaten yayalara bile zor geçit veren bu tepelerde, birbirimizden fazla uzaklaşmamız da mümkün değildi. Emri duyan bütün kafile durdu. Geri döndüğümüzde ne görelim? Bütün arabalar dingillerine kadar kara saplanmış... Eşyalar arabalardan indi-

---

8 Oda içindeki bacalı ocak, bir çeşit şömine.

rildi. Her iki arkadaşın eşyasını, merkeplerin kuvvetlilerine yüklediler. Zayıf eşekler serbest kaldılar. Onlar kendilerini taşısınlar yeter dendi. Ve arabaları böylece, Sivas'a geri dönmek üzere orada bıraktık. Yolculuk, bütün arkadaşların yaya yürümeleri suretiyle devam edecek bundan sonra.

Biz, çelik kanat beş arkadaş, kafilenin en önündeyiz. Yol vız geliyor. Kar ve soğuk çeliğe ne edebilir? Biz beşler sanki dağda uçuyoruz, hem de süzüle süzüle. Saat tam 12'de bu amansız karlı dağın doruğunda bulunan Kıran hanlarına ve karakoluna varmıştık. Burası tam zirveymiş. Hana girdik. Tavanı örtülü ve etrafında odalar bulunan avlu gibi bir yerden ibaret. Bu üstü örtük yerde bir de bakkal var. Buradan biraz yiyecek alıp karnımızı doyurduk. Burada da çevremize bakınırken, kendi haline terk edilmiş üç asker ölüsü gördük. O, yurtlarını ve sevdiklerini korumak için ateş hattına gözünü kırpmadan giren, giden zavallı Mehmed ne halde? Bak ve ibret al. Orada yatan, vatanları uğruna canlarını feda eden kahramanlar, kimsenin umurunda değil, kimin nesine gerek. Onları köpekler parçalayıp yese aldıran, ilgi gösteren kimse yok. Ya Rabbim, ne acı bir durumdayız, ne kötü bir şey bu başsızlık, ne kötü bir gidiş bu.

Handa yarım saat beklememize rağmen, kafileden bir haber ve iz yok. Şimdi tekrar yola düştük, belki bugün Erzincan'a varabiliriz umuduyla. Daha da canlı bir şekilde ileri atılışla, bacaklarımızda yorulma diye bir şey söz konusu olmadığı gibi, çelik kanatlarımızda daha da fazla havalanma ve hızlı uçuş sevdası var. Şimdi artık dağdan iniş başlamıştı. Yokuş aşağıya yuvarlanıyor gibi iniyoruz, indikçe sanki mevsim de bizimle birlikte yuvarlanıyor. O dahi değişmeye başladı. Tabiatta başka bir düzene girme çabası var ve bunun için çırpınıyor da. Daha önce bize verilen yolculuk programından hatırımda kaldığı kadarıyla Kıran hanlarından son-

ra yol üstündeki Nohortab köyünde konaklamamız söz konusu idi.

Ve nihayet Kıran dağını aşmış, aşağılara ulaşmıştık. Topraklar beyaz kefenlerinden kurtulmuş ve bir ba's ü ba'd el mevt hali içinde. Dağdan aşağıya indiğimizde bir değirmenle karşılaştık. İçerisinde birçok insan vardı, selam verip, "Nohortab uzak mı?" diye sorduk. "Hayli uzak, ama şuracıkta bir köy var, hem çok yakın hem de çok rahat edersiniz" dediler. Ayrıldık, 300 metreden az gittik, önümüze birden geçit vermez, azgın kocaman bir su çıktı. Bunun üzerine geriye değirmene döndük. Ne görelim? Değirmenin kapısı kapatılmış, taştan ses gelir, değirmenden gelmez. Zorladık kapı kıpırdamıyor bile. Nihayet Adanalı Hayri tabancasını kapıya dayayıp birkaç kere boşalttı. Kapı açıldı nihayet. "Niçin bizi geçidi olmayan bir yere gönderdiniz?" dedik, "Kusura bakmayın size bir hayvan verelim de geçin" dediler. Hayvan verdiler. Adam da kattılar yanımıza. Bizi geçirip döndüler bu adamlar. Bir patika yol tutturduk gidiyoruz. Ama ortalıkta ne köy var, ne de bir kasaba. Ne de bunların olduğunun işareti olabilecek bir köpek sesi. Artık aklımız başımıza gelmişti, yolda karşılaştığımız insanlar, Nohortablı Kürtlerdi. Ve bizi gafil düşürmüşler, başlarına bela olacağımızı düşünerek, yanlış yöne sevk etmişlerdi. Bizim oraların tabiriyle, bizi azdırmışlardı resmen. Bu nevi azdırmada da nelerin gizli olduğu bilinen bir konu.

Vakit gece yarısı olmuştu, hâlâ ortalıkta görünen bir köy yok. Çok yorulmuştuk. Daha çok da aldatılmış olmaktan üzülmüştük. Bu haletiruhiye ile kendi kendimizi suçluyorduk. Sürüden ayrılanı kurt yer, sözüne riayet etmediğimiz ve bu ataöğüdüne uymadığımız için. Patika önümüzde bir boy uzayıp gitmekte, bizde takat kalmamış, perişan haldeyiz. Kolay değil sabahın sekizinden, gecenin üçüne kadar süren, on dokuz saatlik cebri

bir yürüyüş. Hani o övünme vesilesi yaptığımız çelik kol, kanat hikâyesi, nerede kalmıştı? Böylece yürümeye devam ederken bir müjde, bir lütuf gibi gelen bir köpek sesi duyduk.

Köye ulaştık ama tek canlı kul yok ortalıkta. Zaten gecenin bu saatinde kim ayakta olur ki. Herkes tatlı uykusunda. Nihayet bir evin kapısını zorladık, gönüllü gönülsüz açtırdık. Muhtarı buldurduk. Bir dam gösterdiler, beşimiz de o yerde, hem de kapının arkasında yattık. Ne olur ne olmazdı. Sabah 10'a doğru uyandık, perişanız, ağzımız bir yanda gözümüz bir yanda. Ayaklarımız kabarmış, basamıyoruz yerlere. Bir şeyler bulup karnımızı doyurduk. Birazcık kendimizi toparladık. Yola çıkacağız, nerede olduğumuzu sorduk. Erzincan'ın iki saat berisinde imişiz. Yoldayız, yorgun argın. Ancak ikindi vakti Erzincan'a girdik, arkadaşları bulduk. Onlar gece Nohortab'da konaklamışlar. Ve sabah 10'da da Erzincan'a ulaşmışlar. İşte hayatta unutulmaz, unutamadığım bir ihanet ve iğfal... Fakat bu kötülüğün altındaki sebepler nelerdir acaba? Türk düşmanlığı mı, yoksa asker istemezlik mi? Yoksa bizlerin bilmediği mezhep düşmanlığı mı? Aliseverlik veya Alisevmezlik gibi, İslami tefrikaların süregelen düşüncelerinden midir? Bilinmez.

Erzincan

Erzincan'a 24 Mart 1331 tarihinde gelmiştik. Geceyi otelde geçirdik. Ertesi gün şehri dolaştık, kaleyi gezdik, Rus esirlerini gördük. Binek hayvanlarımızı Erzincan'da bıraktık. Burada bize yeni hayvanlar verdiler. Verilen hayvanlar arasında katırlar da vardı. Ve ertesi gün bizler Erzurum'a doğru yola çıktık. Tarih 26 Mart 1331. Erzincan'ı terk ettikten sonra bir buçuk saat geçmişti ki yol üzerindeki Ekşisu'ya ulaştık. Bu mübarek

su kendi halinde ve bol miktarda akıyordu. Çok faydalı ve insanoğlunun türlü hastalıklarına iyi geldiği söylenen bu sudan doya doya içtik. Bu kaynağın civarını, merhum ordu kumandanı Müşir Zeki Paşa yaptırmıştı. Su bol miktarda, bir aslanın ağzından akmaktadır. Öyle ki iki koldan temaşa eyleyenleri hayrete düşürerek ve 15 santim çaplı borudan kalkıya kalkıya (taşıp coşarak) ve köpükler saçarak akmaktadır. Çok calib-i dikkat. Bu derecede zengin bir kaynak, dünyanın başka bir ülkesinde bulunsa, kimbilir başına ne kadar insan toplanır ve nasıl bir para kaynağı yapılır? Ve sağlık merkezi haline getirilir. Ne yazık ki bu kaynak Erzincan'dadır ve yolsuz, taşıma vasıtasız, hatta hatta sahipsiz bir şekilde mübarek sağlık nimeti, kendi kendine akıp giderek biraz ilerde de kaybolmaktadır.

26 Mart akşamı bağlı bahçeli, içinde şarıl şarıl bol sular akan ve oldukça bakımlı mamurca Cimin adında bir Türk köyünde kaldık. Çok temiz ve asil insanlardı onlar. İki gün önce karşılaştıklarımızla mukayese kabul etmez. Bu sebeple Allahıma yalvarıyorum. Milletimi güçlendir. İlim ve irfanla onu yükselt, bütün dünya milletlerinden onu üstün eyle ve milletime sonsuza kadar bekâ ve yaşama kudreti ihsan eyle.

İkinci gün (Erzincan'dan yola çıkışımızın ikinci günü) kafilemiz Pülümür isimli bir köyde kaldı. Ertesi gün de bir çiftlikte geceledik. Daha ertesi gün Tercan, Mamahatun kasabasına geldik. Mamahatun küçük bir kasaba, ama çok tarihi bir yer olduğu söylenmekte. Bağrında birçok Türk abidesi varmış, ama orta yerde görünür hiçbir şey yok. Ve daha sonraki günlerde de Yanık ve Karabıyık hanlarında kaldıktan sonra nihayet, 1 Nisan 1331 tarihinde ordu merkezi olan Erzurum'a gelebildik.

2 Nisan günü ordu dairesine vardık. Aynı gün muamelât-ı zatiye dairesine müracaat ettik. Ve kuralarımızı çekerek gideceğimiz birlikler belirlendi. Kuralar daire

müdürü Kaymakam Ömer Lütfi Bey'in huzurunda çekilmişti. Ben kuramı çekmek üzere gittiğimde, "Dur, senin kuranı ben çekeyim," dedi ve çekti, "10'uncu Kolordu 32'nci Fırka." Ömer Lütfi Bey, çektiği kurayı böyle okumuştu. Demek ki 32'nci Piyade Fırkası'nın malı olmuştum. Kıtamızdan vasıta gelecekmiş. Aynı kıtaya gidecek olan diğer arkadaşlarla bekliyoruz. Tam üç gün sürdü bu bekleyiş. Erzurum'u hayli gezdim, çok hoşuma gitti. Güzel bir şehirdi, aynı zamanda da mamur idi. Erzurum bu özelliklerine ilaveten, bir mevki-i müstahkemdi, bir kaleydi. Bu yerde birçok Türk abideleri vardı, halkı çok munis ve kâmilen, arı duru Türk idi.

Nihayet nakil vasıtamızın gelmesi üzerine diğer arkadaşlarla birlikte ve 10'uncu Kolordu'ya haber verdikten sonra fırkamıza iltihak etmek üzere, 9 Nisan 1331'de Erzurum'dan hareket ettik. Karagöbek ve Simserkis köylerinde konakladıktan sonra Narman nam-ı diğer, İd kasabasına geldik.

Kolordu karargâhına uğradık. Kolordu Kumandanı Miralay (Albay) Yusuf İzzet Bey'di.[9] Kendisi Çerkez asıllıydı. Erkânıharbiye bizleri Tümen'e yolladı. Tümen'in üç saat ileride ve doğuda Şekerli köyünde olduğu söyleniyordu. Narman'da gördüklerimi yazamadan duramayacağım. Çok acı, ama maalesef gerçek olan milli faciaları dile getirmek gerektiği kanaatindeyim. Öncelikle Narman perişan bir köy yıkıntısı. Nasıl anlatacağım bilemiyorum, anlatacaklarım insanın yüreğini parçalayan, inanılması güç şeyler. Ben ilk gördüğüm an-

9 Bu zat en son İstiklal Savaşı'nda Umum Süvari Kumandanı idi. Daha sonra Bolu mebusu olarak parlamentoya girdi ve milletvekili olarak Ankara'da öldüğünü de gazetede okumuştum. Generalin ölümünde nakit olarak 5000 TL parası çıkmış. Bir de vasiyetnamesi. Buna göre çıkan paranın 500 lirası hanımına verilecek, kalan 4500 lirası ise, Beşiktaş Genç Çerkez Cemiyyeti'ne teberru olarak verilecekmiş.

da öyle sarsılmışım ki neredeyse ayakta duramayıp yere düşecektim. Kasabanın girişinde kocaman ve cesetlerden oluşan bir loda, 80 belki 100 metre uzunluğunda bir ölüler tepesi görülüyor. Bu ceset lodası, 2500 veya daha fazla babayiğit askerin cesetlerinin üst üste atılmasından meydana gelen, upuzun bir tepe. Yine aynı yerde 100'den fazla asker, ellerinde kazma ve küreklerle 50 metre uzunluğunda ve 15-20 metre genişliğinde, derince ve daha önceden hazırlanmış çukurun başında bekleşiyorlar. Bu üst üste yığılı cesetleri, bu çukura doldurup üstünü toprakla kapatacaklarmış. Sordum niçin beklediklerini, "Alay imamı cenaze namazı kıldırmak için gelecek, onu bekliyoruz" dediler. Tekrar bir başka askere, bu cesetlerin nereden geldiğini, ölümlerinin nasıl olduğunu sordum, "Efendim asker kırımı var, bu mezar dördüncüsü, aha şu görünen tepe gibi yüksek yerler var ya, onlar da mezar" dedi.

Istırabını yüreğimin derinliklerinde duyduğum ve şu gözlerimle gördüğüm bu acı tabloları, hiçbir zaman unutmam mümkün değildir. Bunlar, ömrüm boyunca bende tazeliğini gaip etmeden, canlı olarak içimde saklayacağım anılarım. Yazmaktan vazgeçemiyorum. Hem nasıl vazgeçerim? O ana kuzusu yiğitlerin çukurlara atılıp üstlerinin toprakla doldurulmasına insan yüreği nasıl dayanır? Ağladım... Yine ağladım... Taze, gencecik gelinlerin sevgililerine, boyunları bükük babamız gelecek diye bekleşen yavrulara ve beklenip de hiçbir zaman dönmeyecek olan babalarına.

İnsanın kendi icadı olan harp, muharebe denilen bu afet, bu ocaklar söndüren, gelinler ağlatan, yavruları yetim bırakan bu beşeri kıyamet ortadan kalkmadan huzur bulmak imkânsız. Kahrolsun o firavunlar! Yine kahrolsun hayatlarının baharında bu yiğitleri çukurlara dolduranlar; onları yok yere ölüme götüren kör ve sağır budala zümre.

Alayım belli oluyor

Şeker köyündeki tümen karargâhındayız. Fırka kumandanı görünüş itibarıyla ileri yaşlı, sarı bıyıklı bir zat: Miralay Vehbi Bey. Gördüm ve öğrendim ki çok temiz ve dürüst bir insan ve çalışkan bir kumandan. Bizi bir arada görünce bu kumandan, birkaç beylik sözlerle şöyle bir okşadı; taltif etti ve alaylara gönderilmemizi erkânıharbe emretti. Adının sonradan Halepli Süleyman İzzet Bey olduğunu öğrendiğim bu erkânıharp, bizleri alaylara dağıttı. Ben ve Kayserili arkadaşım Ragıp Efendi 94'üncü alaya, diğer arkadaşlarımız 95 ve 96'ncı alaylara verildik. Bizim 94'üncü alay iki buçuk saat kadar ilerde ve şimalde Kahmıs köyündeymiş. Bu arada bu yerin, cephe hattı olduğunu da öğrendik. Kader ağlarını yavaş yavaş örüyordu. Fırka bize birer binek verdi, bir de süvari terfik etti, alaya yollandık. Şimdi altmış kişilik kafilemiz, dağıla dağıla iki kişiye düşmüştü. Ve en son iki arkadaş kalmıştık; alayda yapılan dağıtımda ben 3'üncü tabura, Ragıp da 2'nci tabura verildik.

Tabur kumandanı beni tabur zabitanın bulunduğu yere gönderdi. Şimdi onların yanındayım. Az sonra benim 3'üncü bölüğe verildiğime dair yazı da geldi. 3'üncü bölüğün kumandanı Fevzi adında bir mülazımıevvelmiş. Bu zat hasta ve raporlu imiş. Başka zabit olmadığı için bölüğe başçavuş bakarmış. Bulunduğumuz ahırda bir köşesinde yatağında yatan hasta zabitle, ilk geldiğim zaman tanışmıştım. İşte bu zabit, beni yanına çağırdı ve "Şimdi başçavuşa haber gönderdim. Gelen yazıya göre şimdi bölüğü ondan teslim alacaksın" dedi. Bu sırada gelen başçavuşa beni göstererek dedi ki, "Halil Efendi'ye bölüğü teslim et." Kendi kendime, "Yahu ben onbaşıyım, nasıl iştir?" diye söylendim.

Artık Bölük Kumandanıyım

Bugün 15 Nisan 1331, bölüğü resmen teslim aldım, şimdi bölük kumandanıyım. Bölük ama nasıl bölük?... Burada biraz durmak lazım geldiği kanaatindeyim. İttihat ve Terakki'nin vaktinden evvel paşalık unvanı almasını sağladığı Enver, başkumandanlık mevkiine yükseltildikten ve damad-ı şehriyari olduktan sonra daha da hoppalaşmış, şımarmış, Alman ordusunu kurtarmak uğruna, Kafkas ikliminin, önüne durulmaz sert kışının en şiddetli devrinde o büyük yenilmez Üçüncü Ordu'yu Allahüekber Dağları'na yürüterek dondurmuş; kar yığınlarına gömülerek, o koca ordunun yok olmasına sebep olmuştur. Böylece, Batı'nın istekleri kısmen olmuştu. İşte benim teslim aldığım bölük, Allahüekber Dağları'nın gazap ve hışmından yakasını bin bir zorlukla kurtarabilen koca Üçüncü Ordu'dan artakalan, çok az sayıda askerden meydana gelmişti. Sayı vermek suretiyle bunu daha açık olarak gözlerinizin önüne sermem mümkündür. Teslim aldığım bölük, 3'ü hasta 22 asker, 16 tüfek, 7 kürek, 3 kazma, 3 karavana, 17 kasatura ve bir miktar mermiden ibaretti. Acımasız general kış hazretlerinin kıydığı koca Üçüncü Ordu'dan bana intikal eden bölük. Bakiyyetisüyuf değil, soğuktan bir şans eseri olarak kendini kurtarabilenlerdi, bölüğümdeki erat. İşte bu döküntüden meydana gelen bölüğün büyük kumandanı bendim, rütbem de onbaşı. Ama şu kuyruk da, rütbeme ilave edilmişti: "İhtiyat zabit namzedi".

16 Nisan 1331, bölük talime çıkacak. Hava epeyce soğuk. Biraz sonra haber geldi. "Bölük talime hazır." Dışarda karın kalınlığı 70 santim. Verilen tekmile göre 3 nefer hasta, 4 nefer hizmette, silahsız. Talimhanede 15 asker hazır. Kar üstünde biraz yattık kalktık derken vakit oldu. Paydos. Gündüz ikindi vakti olmuştu, taburdan bir yazı geldi, "3'üncü bölükten kuvve-i umumiyye gelmedi" diye. Bu yazının ve ifadenin ne demek olduğunu bilmiyordum. Hemen Fevzi Efendi'ye sordum, bana, "Başçavuşu çağır, 'kuvve-i umumiyeyi getir' de getirir. Bunun altını imzalar ve tabura yollarsın" dedi ve bunun her gün ikindi vaktinden önce gönderilmesi gerektiğini de ilave etti. Teşekkür ettim ve böylece, günlük işlerden birini de öğrenmiş oldum.

Bu noktada şöyle durup, "...15 Nisan 1331'de kıtama iltihak ettim..." diye yazan not defterimin üzerinde biraz düşündüm. Buna göre, İstanbul zabit talimgâhından ayrılıp bölüğüme intikal etmeme kadar tam 58 gün geçmişti. Yani iki ay. Bunun 20 gününü Sivas ve Erzurum'da vesait beklememize çık, geriye tam 38 gün kalıyor. Bu kadar zaman içinde neler olmazdı? Hangi köprülerin altından neler gelip geçti, hangi hadiseler vücut buldu? Bilinmez. O uzun yolculuğun vermiş olduğu can sıkıntısı, yorgunluk, bitkinlik de cabası.

Bugün de yine akşam olmak üzereydi. Taburdan şu emir geldi, "Akşamın karanlığı basarken 3'üncü tabur, ateş hattındaki 2'nci taburu değiştirecektir. Bu tebdil harekâtı karanlıkta icra edilecektir ve 2'nci tabur köye, Kahmıs'a dönecektir." Emrin tebliğinden sonra bizim tabur hemen köyden çıktı. Karanlık basınca da cepheyi teslim aldık, onlar köye çekildi.

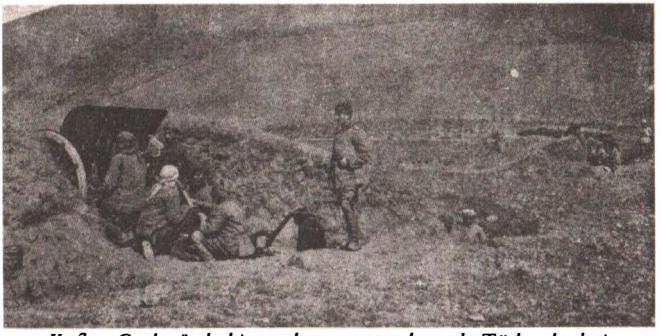
Cephede

Şimdi dağın başındayız, hava çok soğuk ve her yer kar, kalınlığı da 70-80 santim. Daha yükseklerde ise fırtına bildiğini okuyor; öylesine öfkeli ve hırçın ki savurduğu kar taneleri birer şarapnel misketi sanki. Dağa, yukarı tırmanırken vücudumuz ısınmış ve terlemiştik. Şimdi ayazdan buz kesildik. Ben 12 neferle mühimce bir yerdeyim. Dokuz neferle çavuşu münasip bir yere yerleştirdim. Şimdi dağın doruğunda, fırtınanın bütün hiddetiyle ve karışık tonda verdiği konseri dinliyoruz. Öğrendiğime göre cephe şöyle: Önümüzde kuru bir dere var. Derenin karşı yamacındaki sırtlarda düşman var, ama aramızdaki mesafe çok fazla. Piyade ateş tesiri sahasının dışında. Derenin içinde denecek kadar aşağıdaki yerleşim bölgelerindeki köylerin ahalisi boşaltılmış. Önümüzde sola ve kuzeybatıya doğru kıvrılan bu derenin bir tarafında Korneş adlı bir köy var, o münhanide derenin kıvrım yerinde Kıhdik adlı bir köy varmış, düşman elinde.

Sabah oldu, her yeri rahatça görebiliyoruz artık. Güneş doğmak üzereydi. Sol ilerimizden adının Kaleboğazı olduğunu öğrendiğim yönden top ateşi başladı. Biraz sonra top ateşi çok şiddetlendi. Daha da sonra şiddetli top ateşi, ağır top ateşine dönüştü. Sağımıza solumuza taneler, hem de koca koca taneler yağmaya başladı. Bu durumda ben askerimi mümkün olduğu kadar göstermemeye, saklamaya çalışıyor, uğraşıyorum. Bu arada benim çok yakınıma bir top tanesi düşmüştü, toz toprak içinde kalmıştım. Yerler sarsılmıştı. Ben de çok kritik bir an yaşamıştım, kendimden geçmiştim, ben bende değildim. Bütün sinirlerim gevşemişti. İtiraf ediyorum. Çok ciddi bir sarsıntı geçirmiş ve kendimi kaybetmiştim. Her tarafım gevşemiş, çözülmüştü. Hiç farkında değilim, idrarım yürümüştü. Demek ki kendime hâkim

değildim; irademe sahip olamamıştım. İşte bu saniyeler içinde bizim taraftan, benim üstümden düşmanın grup ateşine cevap veren, şinayder dağ topumuzun namlusundan ben de varım diyerek giden güllenin sesi yok mu, işte o ses bana hayatımı tekrar vermişti. Bu tılsımlı top mermisi bana, yeniden benliğimi, varlığımı ve yaşamakta olduğumu hissettirmiş ve duyurmuştu. İşte apaçık ve ilahi bir halet... Bilinmeyen insanoğlunun, yine bilinmeyen şuur ötesi sırrı. Şimdi, aynı anda sanki hiçbir şey olmamış ve her şey normal, irade ve enerjim de bende... Allah, Allah... İnsanoğlunun iç dünyası çözülmeyen ve çözülmesi de imkân dışı bir âlem. O, bizim 7.5'luk şinayder dağ topundan çıkıp, hava boşluğunda uçup giden ateş parçasının, aşağıda benim etten ve kemikten teşekkül etmiş vücut yapımla ne ilgisi var? İşte, "Tanrı kitabının sırrı ve şahane güzelliklerin aynası insan" diye hitap eden Mevlanamızın işaret buyurduğu iç âlemimiz, manevi yönlerimiz ve maneviyat sırlarımız. Ayna diye bildirilmesine rağmen yine hep sır olarak kalmakta. İç cephem, manevi varlığım öyle sağlamlaştı ki tariften acizim. Çünkü, beklenmeyen ve çok şayan-ı hayret bir tazelenme ve yenileşme halinde bütün asabımın ani olarak vazife başına gelivermesi, aynı zamanda laçkalaşan vücut makinesindeki en küçük parça ve civatanın yenileşerek harekete geçivermesi, hangi iktidar ve kuvvetin işiydi? Bakın şimdi üstümüzden ölüm kusarak geçen ve sağımızda solumuzda koca koca çukurlar açan 10.5'luk ağır sahra top güllelerini, adeta oyuncak nevinden şeylermişçesine gülerek seyredişimi siz de görün.

Allaha şükürler olsun. Bugün öğleye kadar devam eden ateş düellosunda hiçbir kaybımız olmadığı gibi yara alanımız da yok. Aramızdaki Komeş deresi daha önce de söylediğim gibi piyade ve makinelilerin mermilerinin zararına mani idi.



Kafkas Cephesi'nde bir top bataryasının başında Türk askerleri.
(Harb Mecmuası'ndan)

Kaleboğazı'nda 31'inci tümen vardı. Başka birliklerin de olduğu söyleniyordu. Düşman, bu stratejik noktayı zorluyordu. Savaş bugün yine aynı şiddette akşama kadar sürdü. Bizde kısmi bir sükûnet var. Yani varlıklarını hissettirmekten başka yaptıkları bir şey yok. Ama Kaleboğazı boğuşması, bütün azgınlığıyla akşamı buldu. Belliydi, bizimkiler hayli yıpranmışlardı. Bunun içindir ki üç gün sonra bize gerileme, ricat emri verildi. Demek ki Kaleboğazı daha çok dayanamaz, 31'inci tümen gerilere çekilecek, biz 32'nci tümenin durumu da onların tutunabilmeleriyle ilgili...

20 Nisan 1331 gecesi bizim 94'üncü alay, çekilme emri aldı. Ama tabur, benim bölüğüme cephemizin sol gerisindeki Sultan Tepesi'nde, dümdar (artçı) kalacağıma dair emir vermişti. Benden başka birinci taburdan da bir bölük, aynı yerde dümdare kalmıştı. Bu bölükle birleştik ve aramızda bilâinkıta (devamlı) irtibatı muhafaza etmek ve bu hususta çok dikkatli olmakta mutabık kaldık.

Onlar daha sonra bizim solumuzdan vazifelendirildikleri yere gitmek üzere bizden ayrıldılar. Benim bulunduğum yer, Sultan Tepesi, 2950 rakımlı çıplak ve ka-

yalık hattı bâlâdır. Tam zirvedeyiz. Bu yer öyle belalı ve amansız bir dağbaşı idi ki, tam tepede öylesine yakıcı ve kavurucu bir fırtına esmekteydi ki sormayın. Yüzümüze savurduğu kar tanecikleri, mavzer kurşunu gibi değmekte ve bizlere göz açtırmamaktaydı. Bu yerde sabit ve hareketsiz durmak demek ölüm demekti. Askerlerime, "Eğer bu yerden sağ çıkmak istiyorsak karın üstünde, kıyamette, fırtınada hiç durmadan koşacağız, zıplayacağız, hiç olmazsa yerimizde sayacağız. Bunu yaparsak hem sabaha sağ çıkarız, hem de vazifemizi yerine getirmiş oluruz. Bu belalı yerde hareketsiz durmak ölümü çağırmak olduğundan kimse şüphe etmesin. Haydi kardeşlerim, haydi kurtuluş ancak böyle yapmamızdadır" diye yalvarırcasına rica ediyorum. "Aynı zamanda birbirimizden on metre bile uzaklaşmak yok. Şayet ayrılırsan bil ki yoksun, kayıplardasın. Çünkü kudurmuş gibi uluyan azgın tipi yok edecek canlı ve cansız arıyor." Maalesef bütün çabalarıma rağmen bu imansız yerde, bir askerim dondu ve kaybettim. Aynı zamanda bu göz açtırmayan tipi sebebiyle, epeyce seslenerek solumuzda giden bölüğü aradıksa da, bir türlü irtibat kuramamıştık. Zaten fırtınanın yarattığı uğultuda, insan sesinin on metre öteden duyulması imkânsızdı. Nihayet bu belalı yerden kurtuluşu müjdeleyen şafak yeri ağarmaya başlamıştı ve çok geçmeden ortalık aydınlanırken kurban verdiğimiz Mehmed'i karların içinde Allah'a emanet etmeyi ihmal etmeden dağdan aşağıya inmeye başladık. Ve bir şans eseri olarak postu deldirmeden kurtardık. Gün doğduktan yarım saat sonra aşağıda Kahmıs'a geldik. Köy boşalmış, askerlerden kimse kalmamıştı. Alayı takip etmek üzere yola düştük ve ancak öğle vakti Şekerli köyünde yakalayabildik. Alay, geri gelmeyen birinci taburun bölüğünü sordular, ben de durumu olduğu gibi anlattım. Bölüğe kayıp damgasını vurdular. Tekrar sordular, ben de, "Haberim yok, biz

birbirimizden ayrıldıktan sonra aramızda hiçbir haberleşme kuramadık. Tipi ve fırtınadan beş metre ilerisini görmek ve sesini duyurabilmek mümkün değildi" dedim. Beklediler, beklediler ama bölük dönmedi. Kimbilir nerede ve hangi kar kürtünün altında kalmışlardır. Belki de fırtına onları, tutacakları tepenin hemen altında, Rusların elinde bulunan Kıhdik köyüne sürüklemiştir... Bilinmez. Çünkü biz yerimizden ayrılmazdan evvel bölük kumandanı mülazımıevvel Fikri Bey ve arkadaşı zabit namzedi Zühtü Sacit Bey, "Aman Halil çok dikkatli olalım, şu bulunduğumuz tepenin karşısında ve derenin öbür yüzünde Kıhdik köyü var. Burası Rusların elindedir, buradan yerinizden hiç oynamayın, bu deli fırtınada yerinizi şaşırabilirsiniz. Daha kötüsü tipidir, Allah yardımcınız olsun" diye ikaz etmişlerdi.

21 Nisan 1331 günü alayımız Şekerli köyünün kuzeyinde sahte bir nümayiş yapmıştı. Bu nümayiş esnasında tümenin diğer alayları, Narman istikametinde ricat halindeydiler. Tanıksız ve rahatça çekilebilsinler diye biz nümayiş yapıyorduk. Bu şekilde geceyi Şekerli, Genzesur ve Horhor yaylalarında geçirecektik.

Tabur olarak Horhor'dayız. Nöbetçiyim. Bir tosun aldık, kesip kazana doldurduk, hemen pişmek üzere. Askeri yemekleyeceğiz. Bu arada asker çok yorgun ve uykuda, zabitan ise bir ahırda, onlar da uyumakta. Tam bu sırada tümenden bir emir geldi, "Bir an bile fevt etmeden hareket edin." Kazanda pişen yemeği döktük ve kaçıyoruz; çok açız, bir gün boyunca hiçbir şey yememişiz. Ama ne çare, düşman çemberi içinde kalma korkusu bütün bu duyguları bastırıyor. Yürüyüş kolundayım, sabaha karşı gözüme bir şey çarptı. Türk askerinin yaratıcı zekâsı ve onun eseri olan pratik çözümleri. Karanlıkta kaçarken, birkaç koyun sürüsüne rastlamıştık. Belki onlar da bizim gibi kaçıyordu. Asker bu sürülerin birinden, bir koyun araklamış. Hemen kesmişler,

ama yürüyüş halindeyken yapmışlar bunu ve yine yürüyüşlerini kesmeden iki asker koyunu bacaklarından tutmuş, diğer taraftan da yüzmüşler, parçalamışlar. Daha geride iki askerin ellerinde karavana, ortasında ateş yanmakta, ilerde kesilen et parçaları burada ateşe veriliyor ve yarı kanlı, yarı pişmiş bir şekilde arkaya öne yollanıyor. Ha babam türküsü de ara nağmesi... Hem yürüyüş kesilmiyor, hem et yiyorlar ve hem de türkü söylüyorlar. İşte bizim askerimiz ve pratik çözümleri... Bir taraftan içi kanlı, yarı pişmiş eti midelerine indiren askerlerimin keyfine diyecek yok. Dünya umurunda değil artık. Bana da ulaştırılan bu yarı pişmiş et parçasından yedim. Tuzu olmadığı için pek tadı yoktu, ama o an için dünyanın en lezzetli yemeği idi.

Horhor'daki ahır sarayımızdan, bir de komik bir hatıra anlatayım: Ben tabur nöbeti tutuyordum. Zabitler de bu sarayda(!) uyuyordu. İçlerinden Yüzbaşı Kama İbrahim Bey uyanmış, gözlerini ovuşturuyordu. Ve şöyle söyleniyordu, "Acaba şu mataralarda su var mıdır? Apdes alsam da namazımı kılsam." Namazını aksatmadan kılmakta olan İbrahim Bey, uyurgezer vaziyette kalktı, mataraları yokladı, içinden birini alıp başladı apdes almaya. Halbuki ben akşamdan görmüştüm. Yüzbaşı Hüseyin matarasının içine rakı doldurmuştu, bir kısmını akşamdan içmişti ve kalanını da çiviye asmıştı. İbrahim Bey de bula bula o matarayı bulmuştu. Durumu bilmeme rağmen sırf gülüşmek için söylemedim. Bakalım Kama işin farkına ne zaman ve nasıl varacaktı? Hem de bu ikisinin tartışmaları, aramızda gülüşmeye yol açacağı için biraz da değişik bir hava esecekti.

Kama, matarayı eline aldı, başladı apdes almaya. Besmele-i Şerif okuyarak ellerini ağzını yıkadı, burnuna çekti, aslan Kama daha işin farkında değil, belki hâlâ uyku halinde. Yüzünü yıkarken farkına vardı. "Aman



Doğu Cephesi'nde bir karargâh önünde subaylar ve bando
*(*Harb Mecmuası*'ndan)*

bir şeyler kokuyor, rakı kokuyor galiba, yoksa rakı mı bu? Rakıya benziyor, hayır, hayır... Rakı mı ki?" diye söylenirken ben damdan çıkmıştım. Az sonra döndüm. Baktım Kama Yüzbaşı kıyama durmuş. Sonraları Yüzbaşı Hüseyin'le aralarında birçok kavgalar oldu. Ben hiç oralı değilim. Duymuyorum, aldırmıyorum. Biraz arası soğuduktan sonra bu hadise, aramızda bir gülme konusu olarak canlı bir şekilde korundu.

23 Nisan 1331 kuşluk vakti tekrar Genzesur'a geldik. Bu civarda ve yüksek yerlerde nümayişlerle meşgul olduk. Yine Ekrek doğrultusunda ricat emri verilmişti. Öğle vakti Ekrek önündeyiz ve oldukça sarp ve her yerinde geçidi olmayan büyükçe bir suyun başındayız. Geçit yoktu, su geçit vermemekte direniyordu. Nihayet askerler el ele tutarak, bir zincir gibi kenetlendiler. Suya girildi. Su askerin göğsünü çalıyordu. Bölük tamamen öbür tarafa bu şekilde geçebilmişti ancak. Fakat askerler iyice ıslanmışlardı. Bu geçişte en büyük kaybımız, cephanelerimizi taşıyan hayvanlardan birini suyun alıp götürmüş olmasıdır. Erattan zayiatımız yoktu. Ta-

bur tamamen geçmişti. Şimdi derenin karşı tarafındayız. Hava oldukça soğuk ve soğuğu pekiştiren önemli bir unsur da kuzey rüzgârı. Bir yol esti mi insanın kemiklerine kadar işliyordu, bir de ıslak olunca, değme keyfine(!)

***

Ben, bu Ekrek suyunu geçerken hiç ıslanmamıştım. Şöyle ki; benim vefalı ve değer biçilmez bir onbaşım vardı. Beni sırtında sudan geçirmişti, bütün itiraz ve direnmeme rağmen. Ben, "Ömer yavrum, sen benim elimden tut yeter, sadece destek ol bana, beraberce suya dalalım geçeriz, olur biter" diye ısrarlarıma rağmen o da, "Hayır, sırtıma bineceksin, ben seni geçireceğim, ben suya daldıktan sonra senin ıslanman gerekmez," diye rica ediyordu ve nihayet, "Allahaşkına beni üzme ben seni bırakmam, haydi bin sırtıma" diyerek ettiği uzun uzun ısrarlarından sonra sırtına bindim. Bu Ömer Onbaşı, Ordulu, 1.90 boyunda, irikıyım, güçlü kuvvetli aslan gibi bir yiğitti. Sağlam yapısının yanında, üstün feragati ve imanlı oluşuyla bilinirdi. Benden başka, kendisinin en az 20 kilo ağırlığındaki çantası da sırtında. Şimdi ben ancak onun suda ilerleyişini seyrediyorum. Suya hükmeden uzun bacaklarını suyu yararcasına daldırıp yol açıyor ve ayaklarını çelikten bir kazık gibi suyun zeminine çakıyordu adeta. Bütün bunlar olurken de sırtında sanki hiç yük yokmuş gibi davranıyordu. Kendine has bir eda ve belli belirsiz gururla karışık bir keyifle beni karşıya geçirmişti. Dediğimi yaptım, gördün mü dercesine keyifliydi de. Bu yiğit, cesur asker Ömer Onbaşı'yı, 8 Haziran 1331 günü Karadağ Muharebesinde, 3050 rakımlı İd tepesinde şehit vermiştim. Allah garik-ı rahmet kılsın. Amin. Şehadetini gördüğüm bu aslan için gözyaşlarımı tutamamıştım. Ben de aynı gün aynı yerde yaralanmıştım.

Bu Ekrek geçidi hikâyesi daha bitmedi. Askerlik bütün cilvelerle süslü bir sanat. İşte bu cümleden olmak üzere bir tane daha hatıra: Daha dün kurban olarak seçilmiş ve Sultan Tepesi'ne dümdar (artçı) olarak yollanmıştım. Ve bölüğümle birlikte, diğer bölük gibi yok olmadan, sağ salim dönmüştüm. Bugün de şu ıslak askerimle beraber, bu yerde kalmam ve karanlık basıncaya kadar bu geçidi tutmam yolundaki emri tebellüğ ettim: "Üçüncü Bölük Ekrek geçidinde dümdare kalacak. Alayın birinci taburunun ağırlığı buradan geçecek. Bölük akşam karanlığına kadar bu geçidi bekleyecek, şayet ağırlık gelmezse, yine karanlık basar basmaz Liskavlar yoluyla alaya iltihak edecektir."

Ortalık ikindi vakti, akşama kadar en azından dört saat var. Ortalığı çok sert bir şimal rüzgârı kasıp kavurmakta. Zaten çamaşır ve elbiseleri ıslak olan asker üşüyor, hastalanacak. Şimdi bir şeyler düşünüp, buna çare bulmak gerekir. Askeri kurtarmak için tek çıkar yol olarak aklıma onları yürütüp hareket ettirmek geldi. Hemen askerlere bu yönde telkinde bulundum ve başladık zıplayıp koşuşturmaya. Böylece hem elbiselerimiz kurudu, hem de vücudumuz ısındı. Diğer taraftan da zamanın nasıl geçtiğini fark etmediğimizden akşam çabuk oldu. Karanlık bastı ve yola koyulduk. Yol falan deyince sakın bilinen düzgün bir yol zannetmeyin, iki saat süren bu yol, basıla basıla oturtulmuş dümdüz bir kar anbarı. Bereket ki tümen düşünmüş de yol olarak kullanılan bu kar deposu boyunca ellişer metre aralıkla askerlerden meydana gelen bir zincir hattı tesis etmiş. Aksi takdirde ne yol belli, ne de bir işaret var. Göz alabildiğine uzanan 100-150 santim kalınlığında karlı bir alan. Nihayet taburu bir ahırda hayvanlar arasında yaş fışkının (hayvan pisliğinin) üzerinde bulduk. Her şeye çare bulunuyor da bu açlık yok mu, işte ona çare yok. İnsan bir noktaya kadar dayanabiliyor açlığa. Hepimiz açlıktan

neredeyse öleceğiz, yığılıp gidiyoruz. Şimdi Hiçolar köyünde bir ahırda hayvan pisliği üzerinde, belki açlığa deva olur diye uyumaya çalışıyorum.

Ahırda uyumaya çalışıyorum demiştim. Öyle bir uyumuşum ki sormayın. Yatağımın yumuşaklığı ve sıcaklığı (!) öyle tatlı gelmişti ki, uykuda geçen o iki saatlik zaman bize can vermiş olmalı, tekrar yürüyüşe geçildi. Öğle vakti Karapınar köyünün güney taraflarında dere yatağı içine çadırlı ordugâh kurduk, ama tümen henüz tutunacak bir hattı müdafaa bulamamıştı. Hareketlerden burada savunma yeri tutulacak gibi. Bu çadırlı yerde bütün alay toplandı.

Akşama doğru taburdan şu emri aldım: "Bulunduğunuz noktanın solunda ve cenupta topçu birlikleri vardır. Oraya top muhafızı olarak vazifelendirildiniz, hemen hareket ediniz." Bu yeni vazife için sevindim. Çünkü topçularda her şey vardı. Hiç olmazsa yiyecek bol ve istirahat etmek mümkündü. Belki vazife devamlı da olabilirdi. Hemen hareket ettim. Ve topçuların yanındayım. Bizi çok iyi karşıladılar. Ekmek, çay ve mahrut çadır işim tamam. Gel keyfim gel... Burada iki günümüz dolmuştu ki taburdan yeni bir yazı, "Derhal tabura iltihak et." Onlar sana ikinci bir kıta gelene kadar dur diyecekler ama, sen onların bu sözüne itibar etmeden hemen bize iltihak et, diye de sonuna eklemişlerdi. Ve yazı şöyle son buluyor: "Tabur Kotmar köyü istikametinde şimale doğru yola çıkmıştır, bizi takip edin."

Bu emri alır almaz, topçu kumandanının arzusu hilafına yola düştük. Gecenin tam ortasında, karların içinde, düşe kalka dağdan aşağı indik, şimdi alayın izini takip ederek yol alıyoruz. Bin bir müşkilatla alayı buldum sonunda. Ama karlar içinde ve kara saplanmış bir vaziyette. Bu durumun sebebini sonradan öğrendim. Meğer alay dağa çıkmayı, tümenin istihkâm bölüğünü emrine vermesi şartıyla kabul etmiş. Tümen de bu isteği

makul görerek, istihkâm bölüğünü alayın emrine vermiş. Yerinde karar neticesindedir ki iyi bir sonuç alınabilmiştir, istihkâm bölüğü, bütün alet ve edevatlarıyla, bütün gayretli çalışmaları neticesinde tek bir kişinin geçebileceği kadar bir yol açabilmiştir. Ben bunu gözlerimle gördüm. İşte bu uğraşma esnasında alayı kara saplanmış olarak bulmuştuk.

Ben böylesine kalın kar tabakasını burada gördüm. Bilmeyenler, burasını karın dolduğu bir boğaz veya dar bir yer olarak düşünebilirler. Fakat hayır, burası dar bir yer değildi ki rüzgâr buraya kar doldursundu. Burası dağın tepesinde, zirvede dümdüz bir yer, yaylamsı bir düzlük. Bu yerde gördüğüm iki metreden daha yüksek kar tabakası beni şaşırtmıştı. Açılan yaya yolu 80 santim genişliğindeydi. Bu geceyi, bu anlattığım zirvede ve kalın kar tabakasının üstünde geçirdik. Sabah olmuştu, öğleye kadar yine istihkâmcılarla çalıştık, ama faydası yok. Yine yerimizde saymıştık. Burada ısınabilmek için cephane sandıklarını boşaltıp yaktık, ama neremiz ısınabilmişti ki, belki ateşi görmekten dolayı, psikolojik bir ısınma olmuştur, insanoğlu çok tuhaf bir varlık, bu uçsuz bucaksız dağ başlarında ünsiyeti artırdığımız kar artık bizi üşütmüyor gibiydi, sanki dost olmuştuk. Ortalık ikindiye yaklaşıyor, güneş batıya doğru meyletti. Etrafa bakınırken gözümüze sırtımsı, meyilli bir yer ilişti. Bunu görünce buranın hem meyilli, hem de sırt olması sebebiyle karın daha az olacağını düşündük. Hem de gayet güzel bir şekilde güneş alıyordu. Oraya gitmeye karar verdik. Düşe kalka, karlara bata çıka oraya tırmandık. Haberleştik ve bütün tabur burada toplandık. Akşam yaklaşmıştı. Diğer tarafta istihkâmcılar çalışıyor, açtıkları yolları genişletiyorlar. Bu civarda bir yerde müdafaa cephesi kurulacak, ama nerede ve hangi elverişli yerde belli değil.

Yine akşam oldu ve yine karın üstünde sabahlayacağız. Gecenin soğuğu bastırdı. Ama bir evvelki geceden farklı durumdayız. Çünkü dün geceyi kar üstünde ve ayakta geçirmiştik. Bu geceyi yatarak, yumuşacık kar üstünde geçireceğiz. Daha ne isteriz, bu refahı bulduk. Üstelik benim yanımda can kurtaran simidim, yamçım var. Tabur kumandanı, "Halil ne olur senin yamçının bir ucunu bana ver de altıma sereyim" dedi. Bunun üzerine, "Hayır öyle yapmayalım, bu işi siz bana bırakın" dedim. Yamçımı karın üstüne açtım, böylece bütün taburdaki zabit arkadaşların oturabilmesini sağladım. Hepimiz yamçının üstünde toplandık ve geceyi yamçının üstünde sızarak geçirdik. Hem de deliksiz bir şekilde, dağın başında ve karın üstünde uyuyarak...

Uykumun arasında bir ara birisi beni uyandırdı. Baktım benim emirerim, Ispartalı Küçük Mehmet, güneş de doğmak üzereydi. "Ne var Mehmet, hayrola?" dedim. "Kalk sana kavurga getirdim, buyur ye" dedi. Ve sıcacık arpa kavurgasını uzattı. Gözümü açıp etrafıma şöyle bir bakınca karın üstünde her tarafta duman ve ateş içinde arpa kavurduklarını gördüm. Arkadaşları uyandırdım, "Kalkın ziyafet var" diyerek. Bu arada kavurga getiren getirene. Sofra dolusu nimet, doyasıya yedik ve doyduk. Sonra da işin aslını öğrendik. Meyilli ve güneşli olduğu için geldiğimiz tepenin üzerinde uyuyakalmıştık ya, herkes yattıktan sonra Mehmet de yattığı yerde bir tarafına dönüyor, bakıyor meyilli, öbür tarafına dönüyor, bakıyor o taraf da meyilli, ama orta yerde bir tümseklik var ve yumuşak. Bunun üzerine Mehmet kasaturasını çekip, yattığı yerdeki bu tümseği düzeltmek istiyor. Daha önceden düşündüğümüz gibi bu tümsekte kar gerçekten az imiş, karı dağıtıyor, bakıyor altından başka şeyler çıkıyor. Dikkatle inceleyince, bunun kar altında kalmış olan arpa engeli (destesi) olduğunu görüyor. Bunun üzerine bölükteki diğer arkadaşlarını

uyandırıyor. Topluca yapılan çalışma neticesinde, arpayı meydana çıkartıyorlar, sonra da çakmak ve kavla yaktıkları ateşte, can kurtaran kavurgayı pişiriyorlar.

Çiftçi bilmem ne ağanın, tohum ve emeği ile ter dökerek meydana getirdiği ve biçtiği halde kaldıramadığı için hayıflandığı arpasının, koca bir tabur askeri ölümden kurtardığını, onlara can verdiğini öğrenince, duyacağı mutluluğu tahmin edebiliyorum.

Bugün ikindiye doğru savaş durumumuz belli oldu. Şimdi Kotmar köyünün şimal ve şarkındaki dişli tepelerde, savunma hattı kurulacağı bu yerlerde tutunulacak ve ricat hali de son bulmuş olacaktı. Karar akşamdan önce tatbikata koyuldu. Böylece de hat kurulmuş oldu. Bir gün sonra istihkâmcıların açtığı yoldan toplar da geldi, vaziyetimiz daha iyi oldu. Düşman da karşımıza cephe kurdu.

Bizim 94'üncü Alay bu müdafaa noktasında 27 Nisan 1331'den, 10 Mayıs 1331 tarihine kadar kaldı. Ancak bu geçen 14 gün dile kolay. Geçen bu 14 gün çok acı hatıralarla dolu. Her taraf kar ve buzlarla kaplı. Bununla birlikte dayanılmayacak kadar şiddetli bir soğuk, cehennemi bir soğuk, bunlara açlık, sefalet, hastalık ve bit belalarını da kat. Ondan sonra ne kadar dayanıklı olursa olsun, dayansın bakalım insanoğlu bu duruma. Yiyebildiğimiz bugünlerde, sadece yarım tayın, başka bir şey hak getire. Ekmek en başta gelen problemimiz. Yemeği düşünen yok, sadece ekmek. Çevredeki köyler bomboş, yol yok, vasıta yok; ancak ve ancak her türlü imkânsızlıklar içerisinde sadece "yokluk" var orta yerde. Ortaya çıkan bu çok acıklı tabloları seyretmeye insanda yürek ister. Bütün bunların üstüne, kış da bütün ceberutiliği ile son bulmamak için direniyor da direniyor. Bu da 2900 metrelik tepelerin lütfu zahir. Yine bu zor günlerden birinde, gecenin ilerlemiş saatinde, zabit keşif karakolundaki en ileri ateş hattında teftişim sıra-

sında, şeytanların bile çıkamayacağı bir noktada bulunan nöbet mahalline doğru ilerliyordum. Az ilerimdeki nöbet yerinde ani ve sebepsiz bir silah patlaması oldu. Koştum nöbetçinin yanına, "Ne var yavrum, ne oldu?" diye sordum. "Düşman geliyor, ona attım" dedi. Bakındım görünürde kimseler yok. "Düşman falan yok çocuğum" dedikse de o ısrar etti, "Geliyorlardı efendim" diye. Bunun üzerine yanımdaki askerlerden birine nöbet yerine geçmesini söyleyerek, onu nöbet yerinden çekip aldım. Bir kayanın duldasında şamamamı yaktım, baktım ki çocuğun elinin üç parmağını dağıtmış açtığı ateş. Parmakları derinin ucunda sallanıyordu. Bir parmaklarına bir de çocuğa baktım, 18 yaşlarında gencecik bir taze, acımamak mümkün değil. Durum zabıt tutmamı gerektiriyor. Doğrusu yapamadım, içimden gelmedi, belki de çocuğa acıdığımdan. Ve zabta, "Nöbet yerinde elini namlunun ağzına koymuş, soğuk havada üşümemek için ayağını yere vurarak ısınmaya çalışırken, postalının burnu tetiğe takılmış ve tüfeği kazaen ateş almıştır" diye yazdım, imzaladıktan sonra kendisine de ifadesini bu şekilde vermesi için sıkı sıkı tembih ettim. Bu şekilde zabıt tutmamın tek sebebi, bu gencecik yaşında fena bir muameleye maruz kalmasın, aynı zamanda da askerler arasında kötü bir emsal teşkil etmesin düşüncesidir.

Sağlık sorunları

Bu şekilde devam eden kötü günlerimizde bütün dertlere bir de sağlık meselelerimiz ilave olundu. Bitin ve sefaletin sebep olduğu sıkıntılar, hepimizi korkutmaya başladı. Ölümler her geçen gün artıyordu. Yirmi beş gündür devam edegelen sıkıntıların sebep olduğu yorgunluk, açlık ve pislik sebepleriyle, bu durumu normal karşılamak gerekir. Buna çareyi de Allah razı olsun, fır-

ka kumandanımız Miralay Vehbi Bey buldu. Üstün bir çalışma ve feragatle tümeni mutlak bir ölümden kurtardı. Doktorların gayretleri sonunda Kotmar köyünden temin edilen kazanlarda çamaşırlar ve elbiseler kaynatılmak suretiyle bitlerden temizlenen tümen, hayata yeniden döndü sanki. Önüne set çekilen bu ölüm tırpanı günde en azından yirmi cana kıyıyordu. Vehbi Bey'in yokluklar içinde bulduğu tertip ve tedbirlerle günlük ölüm vakaları birdenbire sıfıra düşürülmüştü. Elbise ve çamaşırları kaynatılan askerler de köydeki ahırlarda, çamaşırları kazandan çıkasıya kadar hapis tutulmuşlardı. Böylece pislikten temizlenen asker, ölümün o insafsız pençesinden yakasını da kurtarmış oluyordu.

Alayıma katıldıktan sonra geçen süre içinde karşılaştığım zorluklar ve yaşadığım olaylar bana birçok şeyi gerçek çehresiyle öğretti. Bunca zincirleme mahrumiyet içinde, hilkatın insanoğluna ihsan buyurduğu kendini koruma, kudret ve enerjisi öyle kolayca yok ediverilecek cinsten bir şey değildi. Yenilgi kabul etmeyen bir yapıya sahipti.

İşte bu günlerde bir nefesten ibaretmiş gibi görünen bizler, kazmasını omzunda taşıyamayacak kadar güçsüz olan bizler yok mu, işte bu insanlar, Türk askerleri elinde kazması küreği ile dağları işliyordu. Canını dişine takarak özünü, yurdunu, sevdiklerini, varını yoğunu korumak için can kurtaran siperler, sığınaklar yapıyordu... Ama bu arada talim de yapmak zorundaydı. Ama işler bu kadarla bitmiyordu. Bütün bunları yaparken düşmanın kurşunundan korunmak, onu tesirsiz hale getirmek için de talim yapmalıydılar, yapıyorlardı da. İşte bu ağır şartlar altında bizi ayakta tutan en önemli hususlardan biri de şu idi: İçimizde, özümüzde, ruhumuzda ve bütün yapımızda hiç sönmeyen, sönmek bilmeyen kutsal ateş ve kaynağı. Biz ocağımızı, yuvamızı ve sevdiklerimizi, kısaca bütün kutsal saydığımız değerleri ko-

rumak için çarpışıyorduk ve gücümüzü bu kaynaktan alıyorduk. Ya karşımızdaki düşman nereden alıyordu gücünü, ne için çarpışıyordu bizimle? Biz er veya geç yenecektik düşmanı, bu inançtı bizi diri tutan. Onlar bir hiç uğruna ölüyorlardı. Şartlarımız aynı değildi. Biz ölürken bir hedefimiz vardı, onlar bizim gibi değillerdi, insan bile bile bir hiç uğruna ölüme gider mi? Er veya geç onlar da anlayacaklardı yurdu, yuvası için çarpışan kimselerle savaşmanın imkânsızlığını, onlarla baş etmenin zorluğunu, en iyi şeyin barış olduğunu. En nihayetinde bütün insanlık barışı arama yolunda doğru yönü bulup barışa ulaşacaktı.

İçinde bulunduğumuz bu son günlerde durumumuz, nispeten de olsa düzelmeye başladı. Ekmek istihkakımızı tam olarak alabildiğimiz gibi, yemek de verilebiliyordu. En önemlisi de sağlığımıza kavuşmuş olmamızdı. Bu zincirleme iyileşmelere devamlı olarak ikmal yoluyla gelen askerleri de ilave edince, bölük mevcutları artıyor ve her şeyin yoluna girmeye başladığı kanaati yerleşiyor. Bütün bunlar bizim cephede olanlar, bu esnada düşman da faaliyet halinde. Neredeyse düşmanla temas halindeyiz. Aramızdaki mesafe en çok 150 metre. Birbirimizin her halini görür gibiyiz. Yalnız bir şey farklı, onlar yerlerinden memnun değiller. Çünkü biz onlara göre daha hâkim bir mevkiideyiz. Bu cihetle, onlar ya çekilecekler daha hâkim bir yer tutacaklar ve cephelerini düzeltmek suretiyle daha emin bir yer bulacaklar veyahut da ileri harekete geçecekler. Akşama sabaha bu değişmeler bekleniyor.

Yıl 1331, Mayıs ayının 10'unu 11'ine bağlayan gece. Tümenden gelen bir emre uyarak, cephede bulunan 94'üncü Alay'ın istirahate çekilmesi gerekiyor. Yerini 95'inci Alay alacak. Bu değişme harekâtı gece icra edilecek. Değişme oldu, ama biraz pahalıya mal oldu. 2856 rakımlı dağın tepesinden geceleyin kaldırılan ve

kar kürtünleri üzerinde düşe kalka birkaç saat yürüyen iki alaydan, yürüyüş sırasında yol içinde kalan dökün-tülerden donarak ölenlerin sayısı 11 idi. Sonu gelmeyen kışın, kurbanlar kervanına bir grubu daha çekişi, ne hazin bir tablo. Emir ve kumanda mevkiinde bulunanların daha hesaplı davranmaları halinde, bu tür kayıpların önü alınabilirdi. Bir iki gün önceden haber vermek, hasta ve zayıfların önceden yola çıkartılması suretiyle bu tür kayıplar önlenebilirdi. Bu alınacak tedbirlerin en basiti, daha birçok ihtiyati tedbir almak mümkündü.

Şimdi istirahatteyim. Asker misin, istirahat yok, yorgunluk yok ve dinlenme yok. Bu kelimeleri askeri sözlüklerde bulmak mümkün değil. Asker hiç yorulur mu? Elbette ki asla. Taburdan emir geldi. Taburun ihtiyacı olan odunu temin edebilmek için bölüklerden beşer nefer ve birer çavuşla, yanımıza odunları taşımak için iki de beygir alacaktık, sonra da doğu tarafımızda, içinde kimsenin bulunmadığı Simserkiz köyüne giderek, yıkılmış damlardan hezen,[10] kiriş tahta ne varsa toplayıp hayvanlara yükleyip getirecektik.

Bölüklerden birer manga, bir de onbaşı aldım. Kafile olarak düştük Simserkiz yoluna... Köye vardığımızda gördüğümüz manzara şuydu: Burası büyük bir köydü. Evler harap olmuştu ve köyde kimsecikler yoktu. Biz de başkaları gibi yıktık, kestik, yükledik, yüklendik ve akşamdan önce tabura döndük. Üşüyenler ısınıyor, çiğler pişiyor, hatta kazanlarda bitler kavruluyordu bu gelen odunla. Burada şükürle zikretmeliyim, her geçen günümüz, bir gün öncekinden daha iyiye gidiyordu. Sağlık durumumuz derseniz çok iyileşti. Asker de o nispette dirildi, toplandı ve zindeleşti, güçlendi çok şükür. Bizim cephede tam bir sükûnet var, çıt çıkmıyor. Lakin bu sı-

10 Hezen, toprak damlı evlerde tavana uzatılarak, damı tutan destek ağaçlara verilen isim.

rada düşman, Kala Boğazı'na yine yüklendi ve ağır basıyordu. Üç gün süren ve belli ki çok şiddetli cereyan eden boğuşmalar yine durdu. Bu durum şu demekti: Düşman eriyor ve yıpranıyor. Çünkü 31'inci Tümen, dişine çok sert gelmişti düşmanın... Tümenin başında çok kıymetli ve o derece enerjik ve büyük asker olan Miralay Süslü Kazım Bey[11] vardı.

Düşman geri çekiliyor

Bugün 8 Haziran 1331, karşımızdaki düşman beklendiği gibi geri çekilmişti. Takip emri verildi. Durumun böyle tecelli edeceği gayet tabii idi. Düşmanın Kala Boğazı'nda bir netice elde edemeyince çekilmesi, onun için bir emrivakiydi. Şimdi biz takip ve yürüyüşteyiz. Henüz temas mümkün olmadı. Benim üçüncü bölük ileride idi. Yirmi kilometre kadar yürüdük ve ilerledik, ama temas edemedik. En son 2994 rakımlı tepelerde temasa geldik, karşılaştığımız düşman grubu onların dümdarıydı. 8/9 Haziran'da çıkan çatışma neticesinde düşman bu tepelerde de tutunamadı. Ve çekildi. 9 Haziran sabahı tümenden verilen emir üzerine 3050 rakımlı Karadağ'ın yüksek tepelerine, yabani keçilerin çıkamadığı yerleri işgal etmek üzere tırmanıyorduk. Nihayet öğle vakti, bizim bölük oldukça mühim noktaları işgal etti ve buralarda tutunabildik. Lakin düşman çok yakınımızda ve bize göre oldukça daha hâkim bir yerde ve aynı zamanda dumdum mermisi kullanıyor. Öyle ki dimdik bir kaya üzerinden endaht ediyorlardı. Tuttuğumuz ve tutun-

---

11 Bu Kazım Bey, Enver Paşa'nın eniştesi idi. Sonralarının Orgeneral Kazım Orbay'ı olan bu büyük askerin, 31'inci Tümen'e yaptığı yardım öyle zannederim ki harp tarihimizde geniş yer almıştır. Bizatihi ben o badirenin içindeydim, durumu yakından bildiğim için yardımların büyüklüğünü takdir edebiliyorum.

duğumuz yer ve çevresi kayalık, başımızı sokacak, siper yapacak bir yer yok. Ne acıdır ki tek bir tane bile kum torbası da yok yanımızda. Saklanmak için Allah buralara bir tek tümsek dahi vermemiş. Gecemizi de bu yerde, çok kötü şartlarda geçirmek zorunda kalmıştık. Diğer taburlar yanlarımızı tutmuşlardı. Biz çok kritik bir noktadaydık. Sabah oldu, bölüğe bir yüzbaşı geldi. Çok şükür yüküm azaldı. Cephede beklenmeyen bir sükûnet var. Derken kuşluk vakti, düşman münferid kayaya kurduğu makineli tüfeğe, bulunduğumuz yeri yalatıyordu. Diğer taraftan da, 50 metre kadar yakınımıza sokulan ve bir kayanın yarığından dumdum kurşunu atan tek tüfek bizi çok taciz etmişti. Savaş çok şiddetli ve kıyasıya sürüyordu. Öğleden sonra saat iki civarında bölüğün yarısı saf dışı kalmıştı. Yedi şehit, on yaralı vermiştik. Durumumuz çok ciddi ve kötü idi. İşte bu kritik anda düşman asıl planını tatbike geçti. Tümeni çembere almaya çalışıyordu. Bu sırada büyük bir kuvvet, bizim alayı çevirmeye başladı. Yürüttüğü birlik hayli kalabalıktı. Şimdi düşman mukabil taarruza geçmişti. Aramızda 400 metreden daha az bir mesafe kalmıştı. Arazi hafif engebeli ve meyilli; yürüyüşe çok elverişli olduğu açıkça görülüyor. Artık mukadderatımız belli olmuştu: Ya esaret ya da süngülenerek imha. Bu sırada idi, bizi çeviren ve tamamıyla saran düşmanın kurşun yağmuru altında, güneyde ve kumanda yerimde "ateş" diye komut verirken, düşman kurşunlarından bir tanesi arkadan postalımı delerek ayağımdan beni yaralamıştı ve ağır bir sarsıntı da duymuştum. Tam bu acı ve sarsıntıyı duyduğum sırada, sanki ilahi kurtuluşu müjdeleyen ve boşlukları inleten grup halinde tam isabetli top ateşine tutulmuştu, bizi saran ve çeviren düşman. Aman Allahım, nasıl bir yangın ve bombardımandı o... Yer gök birbirine karışmış, kafa, kol ve bacaklar toz duman içerisinde uçuşuyordu. Bu manzarayı görünce artık bende

ne acı, ne de bir sızı kalmıştı. Ardı arkası kesilmeyen ve mukabele görmeyen 31'inci Tümen'in ağır sahra ve obüs toplarının meydana getirdiği vahşi ve can kurtaran tablosunu dürbünümle seyre dalmıştım. Bu hal ne kadar sürdü bilemiyorum. Belki birkaç dakika, belki daha uzun bir süre. Postalımın içi kanla dolmuştu bu arada, şimdi sürünerek, emirberim Mehmet'in yardımıyla bir kayanın duldasına sığındım ve ayağımdan postalımı çıkardım. Ayağımı sardık, kanın akması durdu. Kimseler yok. Düşündüm, yine düşündüm. Ezeli ve ilahi takdirin icabı, çok kötüye gitmekte olan talihimizi değiştiren o, 31. Tümen'in kumandanı büyük insan ve asil ruhlu kumandan Miralay Kazım Bey... Düşmanın bizi ve bütün 32. Tümen'i büyük kuvvetlerle çeviren ve hepimizi yok etme sevdasıyla kısm-ı küllîsiyle bize saldırdığı anda, hiç ummadığı ve hesaba almadığı 31. Tümen'in açtığı cehennemi grup ateşi koca düşman birliğini tuz buz ederek zerreler haline getirdi. Alanı dolduran üst üste yığılmış insan cesetlerini seyretmek, bizim için bir kurtuluş bahtiyarlığı idi. Bu sevinç ve ölümden dönmüş olmanın mutluluğu ile yaram ve yaralanmam vız gelmişti. Allah bize bu mutluluğu tattıran ve öcümüzü alan yiğit kumandan Kazım Bey'den katbekat razı olsun.

Akşam olmak üzere idi. Münferid kayadaki makineli tüfek hâlâ dört tarafa göz açtırmıyordu. Duldasında barındığım kayanın dibinden, aşağıdaki dereye Mehmet'in de yardımıyla inebilmiştim. Kısmen onun omzunda olmak üzere, dereye ancak inebilmiştim. Tabur ve alay bizim ne olduğumuzu ve ne durumda bulunduğumuzu bilmiyordu. Çünkü hâkim noktadaki düşmanın ateşi, bilhassa mitralyöz ateşi, durmadan bulunduğumuz sahayı taramaktaydı. Yani tabur ve alay bütünüyle ateş altındaydı. Biz bu ateş altında, bin bir müşkilatla inmiştik dereye kadar. Ortalık karanlıktı, bu defa

yavaş yavaş ve nereye gittiğimizi bilmeyerek, yine kısmen Mehmet'in sırtında yukarı çıkıyoruz. En son ne kadar ve nasıl geldiğimizin farkında olmadan, kendimizi tümenin bulunduğu 2900 rakımlı tepede bulduk.

10 Haziran sabahı idi, tümen beni Tortum'a yolladı. Böylece Mehmet'ten ayrıldım. Bu arada tümenin sıhhiyesi ayağımı pansuman etti ve sardı, şimdi Nihak'tayım (Tortum'un kaza merkezi). Ordu merkezi de Nihak'ta idi. Ordu kumandanımız da Halebli Mahmud Kâmil Paşa idi. Nihak'taki revirden ertesi gün beni bir kağnıyla Erzurum'a yolladılar.

Hastane günleri

Erzurum'da Köşk mevkiinde Konya Seyyar Hilâl-i Ahmer hastanesindeyim. Emin Bey adında bir operatör doktor, hastanenin sertabibiydi. Çadırlarda yatıyoruz, ama çok temiz ve mükemmel bir hastaneydi. Bana da çok iyi baktılar, iyileşiyorum, değnekle dolaşmaya başladım. 24 Temmuz 1331 tarihinde de tamamen iyileştiğim için taburcu oldum. Hastaneden tek değnekle yürüyerek çıktım. Gölbaşı'nda Halit Ağa otelinde kalıyorum. Burada bir hafta kadar kalarak kendimi toparladıktan sonra merkez kumandanlığına müracaat ettim. Kıtama kadar gidebilmek için nakil vasıtası istedim, iki gün bekledikten sonra bir neferle, bir de katır verdiler. 3 Ağustos 1331 tarihinde kıtama geldim ve bıraktığım yerdeki, 3050 rakımlı boz yalçın tepelerdeki bölüğüme iltihak ettim. 9 Haziran savaşında, bölüğümün yarısını şehit verdiğim o kanlı tepeleri, bu kez hayli değişmiş olarak buldum. Temiz yürekli askerlerime mezar olan karlık tepeler, delik deşik edilmiş, siperler kazılmış, hendekler ve gizli yollar yapılmış. Yani kazmanın ve küreğin değmediği bir yer kalmamış ve çevre tamamen başkalaşmış. Tabii ben giderken hayatta olan arkadaşların

bir kısmı da şehadet şerbetini içmişler. Edindiğim bilgiye göre bizden hayli yüksekte ve hâkim noktadaki düşman hiç durmaksızın taciz etmekteymiş. 9 Haziran'da 31'inci Tümen'den yedikleri darbeyi ve uğramış oldukları ağır kaybı bir türlü unutamamış oldukları için olmalılar ki durmadan avlama peşinde ve elleri tetikteymiş.

Van'daki Karadağ Müfrezesi

15 Ağustos 1331'de, alayın birinci ve ikinci taburları, Van civarında çarpışan Abdülkerim Paşa'ya imdat kuvveti olarak gitmişlerdi. Böylece bizim tabur, bütün alayın cephesini işgal eyledi. Bu sebeple de vazife ve vecibeler çoğaldı. Ama üç gün sonra, mürettep taburlar teşekkül ettirildi ve epeyce de ikmal efradı geldi. Bunun üzerine bizi müstakil bir müfreze yaptılar: "Karadağ Müfrezesi". Müfreze kumandanımız da Binbaşı Arnavut Kemal Bey adında birisi idi. Sevilmeyen biriydi.

Dağ keçilerinin bile zor çıkabildiği 3050 metre yüksekliğindeki bu yerler, yollarla çevrildi, süslendi ve bu yollarla yalçın kayalık tepelere, ağır sahra topları ve obüs topları çıkartıldı. Aynı zamanda bu yörenin evlerini kıskandıracak güzellikte barakalar, köşkler yapıldı. Gizli saklı yollarla bu kayalık alanın altına, yeraltı şehri kurmak çabasındaydı müfreze. Bu esnada cephemizde tam bir sükûnet hâkim. Düşman bizden, biz düşmandan çekinmiyorduk. Çünkü düşman bizi takdir etmişti; bizden bir yonga dahi koparamayacağını anlamıştı. Böylece iki taraf da bozuşma yanlısı değil gibiydik. Orta yerde bir gerçek vardı. Hem de tecrübeleri ona çok iyi şeyler öğretmişti. Ama bizim "Su uyur düşman uyumaz" ata öğüdü, bizi hep uyanık bulunmaya zorluyordu. Bu minval üzere devam eden sessizlik bizleri birbirimize tuhaftır, yaklaştırdı. Aramızdaki mesafe bazı yer-

lerde 50 metre. Bu nokta, her zaman tepemizde, bizi avlamak için bekleyen mitralyözün olduğu nokta idi. Çıkılması mümkün olmayan dikine duran bir taş.

Birbirimize en çok yaklaştığımız diğer ikinci nokta ise oldukça düz bir yer. Burada da birbirimizin arasındaki mesafe 75 metre kadar bir şey. Bu devamlı sessizlik günün birinde, "Merhaba Türk askeri!" hitabıyla bozuldu ve aramızda selamlaşmalar başladı. Askerlerin selamlaşmasını, zabitlerin karşıdan karşıya selamlaşması takip etti. Ve daha sonra da o 75 metrelik açıklığın ortasında birleştik, el sıkıştık. Onlar bize çay ve şeker ikram ettiler, biz de onlara tütün ve fındık ikram ettik ve burada buluşmayı âdet edindik. Her gün yemekten önce üç beş kişi bizden, üç beş kişi onlardan o tarafsız bölgeye gelir, komşuluk ederdik. Bu konuşmalar bir aydan fazla sürdü. Bu komşuluk hareketini Ruslar başlatmıştı ve yine Ruslar tarafından sona erdirildi. Böylece iğreti dostluğumuz son bulmuş oldu.

Bu arada Karadağ'ın efsaneler derecesinde ilginç iklim hususiyetlerinden az da olsa bahsetmek isterim.



Kafkas Cephesi'nde esir alınan Rus asker kafilelerinden biri.
(Harb Mecmuası'ndan)

Bunlardan bahsetmek boşa yorgunluk değildir kanaatindeyim. Hatta öyle sanırım ki bu yurt köşesini tanıtmamak bağışlanmaz bir ihmal ve suç bile sayılabilir. Karadağ, 3050 rakımında bir gökdelendir. Bu tepeler yılın her mevsiminde bol kar bulunan kar depolarıdır. Bu yalçın kayalık dağın hiçbir yerinde su yoktur. Ne bir menba, ne de bir göl veya kaynak bulmak mümkün değildir. O bol karların eriyerek su olduğu görülmemiştir. Biz su ihtiyacımızı ateş üzerinde karları eritmek suretiyle elde ederdik. Burada kendiliğinden akan suyu ancak şöyle bir görebildim. Ağustosun başından, eylülün on beşine kadar, ikindi vaktinde güneş derenin bir noktasında belki toplanıyor, bu sayede karların erimesinden oluşan su, bir saat on beş dakika kadar akıyor. Güneş o noktadan çekilince, su hemen tekrar buz oluyordu. Çok şayanı dikkattir ki muayyen bir süreyle ve muayyen bir zamanda görülen karların eriyerek su olması durumu, bu dağda, ancak iki noktada görülebilmiştir. Güneşin çekilivermesi neticesinde, bu akan suyun hemen donuvermesi de ayrıca şayanı hayrettir. Sanki orada karın altından soğuk hava üfleyen bir makine vardı; su hemen bunun tesiriyle buz oluveriyordu.

Hemen şunu da unutmadan söyleyeyim, bir arkadaş söylemişti. Ben hastanedeyken, 29 Haziran gecesi nöbet tutan askerlerden biri, nöbet yerinde donarak ölmüş. Bu bile Karadağ'ın ne kadar acımasız, insafsız dik başlı bir dağ olduğunu ifadeye yeter. Yalnız şurası da gerçektir ki, bu bol karlı ve su vermeyen koca, azametli dağın sularını altında sakladığı ve biraz ilerisinde, güneyde şelaleler yaparak, köpüklerle taşıp coşarak, Gürcü Boğazı diye adlandırılan yerde gürleyerek, yeryüzüne çıkan Fırat'ın ilk kaynağı olan Karasu'yu besleyebilmek için bedeninde sakladığı karları şuraya buraya dağıtmadan, tasarruf gayesiyle sularını güneşe vermediği düşünülebilir. Bu da Karadağ'ın, hasis ve pinti olmadığını, aksine

faydalı olmak için çaba sarfettiğini gösterir. İlahi tecellilerden sadece birisi...

Epeyce bir zaman, yani beş buçuk ay (168 gün) boyunca, birbirimizi iyi tanımak fırsatını bulduğum Karadağ'dan iniyor, güya istirahate çekiliyoruz. Tümenin 95'inci Alayı'na devir ve teslim ederken şakalaşıyor, "Varın başıyla kıçıyla, her şeyiyle hayrını görün," diyor, "Allahaısmarladık, sizin olsun, sizin olsun," diye ekleyerek gülüşüyorduk.

Burada bir gerçeği daha dile getirmeden geçemeyeceğim. Bu dağda geçen zaman içinde ve resen bölük kumandanı olarak görev yaptığım sırada (3 Ağustos 1331'den 5 Aralık tarihine kadar 4 ay 19 gün içinde) bölüğüme, badefter 450 asker ikmal efradı olarak aldım. Ama bölüğümün mevcudunu 40 askerden yukarı, maalesef acı bir gerçek, çıkartamadım. Bu kırkların çoğunluğu Sarıkamış artığı ve onlardan toplama. Yeni gelenler ise, 1314 doğumlu henüz çocuk yaşta delikanlılardı. Karın içinde beyliği üzerinde en çok üç gün yatabilen bu delikanlılar, hemen hastalanarak hastaneye gidiyorlar, geriye iyileşip gelen hiç yok. Ya yolda kara saplanıyorlar ya da kar tipisinde boğuluyorlardı. Bilinmez bir bela ve afet... Üstelik gelenler hep Karadeniz çocuğuydu. Öyle tahmin ederim ki bu zavallı yavru neslin, tamamen değilse bile hemen hemen yüzde 90'ı geriye dönememiştir. Ama hiç tahmin edilemez. Hep kayıp listelerinde saymak gerekir.

Bu çok acı hatıraların tesiriyle olmalı ki, Karadağ'dan aşağı Tortum'a doğru inerken, insanları, kadınlı çocuklu görünce şaşırıyorduk. İnsanların neslinin hâlâ tükenmemiş olması bize çok garip geliyordu. Demek ki uzun süre insan görmemiş olmak, bizlerde garip bir halet-i ruhiye yaratmıştı.

Şimdi Tortum'dayız. Kasabanın hemen yanındaki Ağsar adındaki bir köydeyiz. Konak ve istirahat yeri-

miz burası. Işığını damdan alan karanlık bir ahır sekisine yerleştik. Üç gün dinlendikten sonra tekrar işbaşı yaptık. Ermeni metrukatından ordunun emrine bin kadar koyun verilmişti. Ben bunlardan her gün 50 tanesini kestirerek, kemikli kavurma yaptıracak ve tenekelere bastırıp ambarlatacağım. Çalışıyorum, iki dam, iki ambar doldurdum. İş hummalı bir şekilde sürüp gitmekte.

18 Kanunuevvel (Aralık) 1331 gecesi beklenmedik bir emirle ve acele olarak Simserkiz köyü doğrultusunda harekete geçtik. Üç gün bu civarda ve 31'inci Tümen'in gerisinde dolaştıktan sonra tekrar Karadağ'a geldik. Bu defa evvelki yerimizin biraz daha gerisinde bir tepeye, 2994 rakımlı tepeye çıktık. Burada da 3050 rakımlı tepelerde çektiklerimizi rahmetle hatırlatan güçlüklerle karşılaştık. Öyle ki yarı aç, yarı tok kar üstüne kurduğumuz portatif çadırlar içinde kalmak suretiyle, 11 Kanunusani'ye (Ocak) kadar o belalı yerde, tepine tepine bekledik. Hem de bir hiç uğruna. Sonradan sebebini öğrendiğimiz bu sefaletimiz, kötü bir idarecinin yol açtığı bir olaydır. Çok acıklı bir hakaretin sebebiyet verdiği, kötü idare yüzünden maruz kaldığımız 27 günlük çok sıkıntılı bir devre geçirmemizin sebebi şu imiş: Hafız Ali isminde çok temiz ve herkes tarafından sevilen bir yüzbaşıya, tümene yeni tayin olmuş olan zıpçıktı bir herif (ki olaydan sonra derhal vazifeden alınmış), bölük merkezinin etrafındaki pislikleri ve çevreye atılmış kemikleri gördüğü için, "Senin şu apoletlerin yok mu, işte onları senin ağzına basarım ve defolup gidersin. Öbür kıtada bir tanenize yaptım, numunesi ortada" şeklinde hakaret edince Yüzbaşı Hafız Ali, Rus ordusuna iltica etmiş. Bu ilticadan dolayı Rus ordusunun harekete geçebileceği endişesiyle birtakım ihtiyati tedbirler alınmış. Biz de bu çerçevede 27 gün karlar üzerinde kalmışız. Bir hiç yüzünden yapılan hakaret ve sebep olduğu şeyler.

Bu 27 günlük dayanılması çok zor ve kötü günlerden birinde, nöbetçi zabiti idim. Seni tabur kumandanı çağırıyor, diye bir haber geldi, çıkıp gittim, "Emir buyurun" dedim. Bana dedi ki, "Aşağıda iaşe memuru Ali Efendi, tabura ekmek hazırlamış. Bölüklerden beşer nefer, başlarına da bir çavuş al, ekmekleri aldır ve bölüklere dağıttır." "Pek iyi" deyip ayrıldım ve derhal bölüklerden aldığım eratı aşağıya yolladım. Akşam olmak üzereyken ekmeği getirmişlerdi. Tabur karargâhının önünden geçerken, kumandan, "Ekmekleri buraya bırakın, nöbetçi zabiti ekmekleri bölük eminlerine burada dağıtsın" demiş. Erat da ekmeği oraya bırakmış. Bana haber geldi, bölük eminleri ile birlikte ekmeği dağıtmak üzere geldik. Birinci ve ikinci bölüğe ekmeklerini verdik, baktım ekmek azalmış gibi göründü gözüme. Bunun üzerine ekmeklerini almış olan bölük eminlerine ve askerlerine gitmeyin dedim. Kalanı saydırdım. Ekmek eksik çıktı. Öyle ki asker aç, bir tayın altın parayla 25 kuruş. Hemen tabur kumandanına çıktım, durumu anlatarak ekmeğin 20 tane eksik çıktığını söyledim. Kumandan bunun üzerine, "Nasıl olur? İşte yaptığınız iş" dedi. Ben, "Ne münasebet efendim, ben efradı gönderdim, ekmeği siz buraya bıraktırmışsınız" dedim. Benim bu itirazım üzerine, "Ekmeği asker çalmıştır. Git askerleri topla ve de ki, ekmeği getirirken çalmışsınız, çaldığınız ekmekleri çıkartın yoksa üstünüzden elbiselerinizi soyacağım ve başınıza da süngülü asker koyarak sizi donana kadar don gömlek bekletecceğim, de ve bunu da yap" dedi. Ben de, "O halde lütfen yazılı bir emir verin, bu şekilde yapmam gerektiğine dair" dedimse de, "Ne münasebetle yazılı emir verecekmişim, sana emrediyorum ya" diyerek tersledi. Ben de çıkıp usulen çocuklara kumandanın söylediklerini söyledim. İçlerinden iki asker ileri atılıp, "Ölüme derhal hazırım, ne iyi şey böyle bir iyiliği bize yaparsanız, ellerinizden öperiz" dediler.

Ve çavuş da, "Ben ekmeği tam olarak aldım. Ali Efendi de bize birer ekmek verdi ve ben bunlardan hiçbirinin tek bir kıytak (parçacık) dahi almadığına kaniim. Hem size ne emir verdiyse, derhal yapın" dedi. Bunun üzerine, "Haydi sizler çadırlarınıza gidin, ben hallederim" diyerek onları gönderdim.

Ortalık iyice kararmış, gece bastırmıştı. Doğru karargâha gelerek durumu çözmeyi düşünüyordum. Karargâhta iki mahruti çadır vardı. Birisi tabur kumandanına ait, diğerinde de erkân var. Postalar, hizmetçi, seyis ve bir de kumandanın postası Cemal Çavuş adında biri var. Karanlıkta onun adını söyleyerek, çadıra girip eşyaları karıştırdım. İçi sıcak ekmek dolu çadır brandası elime geldi. Bunun üzerine, "Bizi yordunuz, kayıp ekmekler burada imiş" dedim ve doğru tabur kumandanının yanına gittim, "Ekmeği buldum kumandan bey" dedim, "Nerede buldun?" diye sordu, "Cemal Çavuş'un çadırında." Bunun üzerine, "Cemal Çavuş!" diye ünledi. Efendim diyerek gelen Cemal Çavuş'a, "Halil Efendi'nin buldum dediği ekmek, dün 88'inci Alay'dan satın aldığın ekmek değil mi?" dedi. Cevap kısa, "Evet efendim." Ben itiraz ettim, "Hayır efendim, benim bulduğum ekmekler henüz sıcak ve taze. Dünkü satın aldığınız ekmekler değil." Kumandan bunun üzerine, "Cemal Çavuş, bu ekmeği sen Halil Efendi'ye ödünç ver, askere ekmeği dağıtsın, yarın gelecek ekmekten sen alırsın" dedi. Bütün bu konuşmalar olurken, ben tir tir titriyordum. Tabancayı çekip kumandan olacak o herifi yere serivermemek için kendimi tutuyordum.

Tabur kumandanının ekmek hırsızlığını ortaya çıkartmamın erat arasında duyulmasından sonra tabur kumandanı bunu unutmadı. Aylarca kinini sürdürdü. Beni hep ölüm yağdıran yerlere ve vazifelere gönderdi. Fakat her türlü tehlikeli işlerden sağ salim dönmeme sanırım o da çok şaşırıyordu. Nihayetinde esir düşmek

suretiyle onun şerrinden uzak kalabilmiştim. O alçak herif de benimle birlikte esir düşmüş olacaktı, ama talihi ona yardım etmişti. Çok talihli olmalı ki binbaşı olmuştu, Bayburt'a yeni elbise yaptırmaya gitmek için beş gün izin almıştı tümenden ve bu vesile ile cepheden uzaklaşmıştı. O kara ve menhus esaret günü izinde idi. Ama bir türlü haberini alamadım. Nedense ne olduğunu gönül bilmek istiyor.

Şimdi tarih 11 Kanunusani (Ocak); bu tarihe kadar cephelerde çok değişiklikler oldu. Düşman Ekrek önlerine kadar geldi ve bizim sağımızdaki 11'inci Kolordu ortasından yarıldı, ikiye bölündü. Düşman bilâmukavemet bir günde Uzunahmet ve Velibaba tabyalarının önlerine kadar geliverdi; şimdi düşmanın bizim tümenin bilhassa bizim alayın arkasında mevzilenmiş olduğu söyleniyor. Ama biz hâlâ yerimizde duruyoruz. Düşman kırk beş kilometre arkamıza düşmüş, solumuzda 31'inci Tümen cephesini biraz kırdı, biz yine yerimizde duruyoruz. Düşman ise, hır çıkmadan çekilip gitsinler diye bekliyor. Kolordunun ısrarıyla üç gün daha uzadı çekilme. Kolordu Karadağ'daki birliklere dayanıyordu, onların yerleri ve pozisyonları çok sağlamdı. Bunun yanında kışın en azgın ve aşılmaz tabii manialarını karşısında düşman herhangi bir harekete teşebbüs etmez diye mütalaa ediyorlardı. Bu düşünce çok doğru idi, zira Ruslar çok makul düşünüyor ve bütün hareketlerinde boş yere yıpranmaktan, yorulmaktan ve yok yere fedakârlıktan kaçınıyorlardı. Ama kolordu daha fazla ısrar edemezdi, çünkü umumi karargâh çekilme kararı almıştı. Böyle olduğu için bu üç günlük oyalama, bize ve bilhassa sivil halka pek pahalıya mal olmuştu. Şimdi çekiliyoruz, bu azılı kış ortasında derece nakıs 36-39 civarında iken. Bu ricat, bir panik ve kaçış değildi, fakat muntazam ve planlı bir ricat hareketi olduğu da söylenemezdi.

Yolda yeni bir emir aldım. Beraberine beş kişi al, doğruca Ağsar köyüne giderek, oradaki kavurma ambarlarını ateşle ve imha et. Sonra da birliğine iltihak et. Yanıma yardımcı neferleri aldım, Ağsar köyüne gittim; köyde kimsecikler kalmamıştı, kavurma ambarlarını imha etmeden önce, bir teneke kavurma alarak askerlere dağıttım, hatta götürebilirseniz, bir veya daha ziyade teneke kavurma alın dedim. Aldılar paylaştılar. Kalanları yakarak imha ettik. Kısmı külliyeye iltihak etmek üzere gece yoldayız. En nihayetinde Kızılkilise önlerinde alayı buldum. Gecenin tam ortasıydı, alay kar üstünde küçük bir moladaydı. Yukarıda bir yerde, ricatın üç günlük gecikmesinin bize pahalıya mal olduğunu söylemiştim. Şimdi bunu açıklayacak olan, doğrulayan ve yolda edindiğim müşahedelerimi sıralıyorum: Vakit gece, soğuk nakıs 40 derece; kağnı, merkep, kadın erkek, ihtiyar, çoluk çocuk herkes yollarda, perişan vaziyette. Hele bir ana gördüm, içler acısı; biri sırtında bağlı bir çocuk, diğeri yürüyebilen bir çocuk daha. Bir eliyle onu tutmuş, diğer eli eşyalarını koyduğu kağnıyı sürükleyen öküzlerin başlığında. Kağnının önünde rehberlik eden ananın haline bak. Yol kapalı. Ne olmuş? Kağnı kara saplanmış, öküz çıkartamaz. Bir başka yerde kağnıda koşulu öküz düşmüş yorgunluktan, hayvanların ikisi de donmuş ve şişmiş, adam kağnının başında bekliyor, çünkü varı yoğu hepsi o kağnının üstünde. Buna kahhari ricat derler. Bu perişan hal olmayabilirdi. O üç günlük bekleyiş herkeste çekilinmeyeceği ümidini doğurmuştu.

Sonradan çekilme kararı verilince, ortaya çıkan panik, telafisi zor olan bu büyük zararı ortaya çıkarttı. Hele bu sırada gördüğüm bir annenin hali, katlandığı çekilmez zorluk ve zahmet hiçbir zaman gözlerimin önünden gitmez. Çocuklarının en küçüğü omzunda bağlı, diğer ikisinin biri, bir elinden tutmuş, diğeri öbür

elinden tutmuş, onları adeta sürükleyerek, ter döke döke yol alışları ne hazin bir tablo idi. Aahh! İnsanoğlu, sen neden böylesin? Bunca boğuşma ve didişme ne için ve hangi nesne için? Yaratıcın ve ilahi kudret sahibi sana bütün mahlûkların sahip olduklarından daha değerli bir şeyi, aklı bahşetmiş. Sen onun yol göstericiliğini neden itibara almıyorsun, neden onu baş tacı etmiyorsun? Hem bakınca göreceksin, aklın gösterdiği yönde, güzel yüzlü barış sana hayran hayran bakıyor ve senden sadece bir tatlı bakış ve iltifat bekliyor. Şunu çok iyi bil ki, seni aklın gösterdiği yoldaki barış ancak bütün belalardan ve acıklı hallerden kurtarabilir. Karanlıklardan kopup gelen kadim tarihin şehadetine göre, dayanılmaz zulüm ve işkenceler geçmiş başından. Eyy insanoğlu, sana ünlüyorum! Barışı kucakla, kucaklaşın ki bitsin artık ve sergüzeştin bu kadarı.

Sabahın olmasına daha var. Yol almaya çalışıyoruz, ama yollar geçit vermiyor. Yine durduk, "Yol kapalı!" sesi duyuldu. Yine bir kağnı çökmüş, öküzler donmuş, kağnının sahibi kadın ve çocukları mitillere sarılmışlar bekleşiyorlar kağnı üstünde. Bizler de yardım ettik, öküzlerin birini yolun bir tarafına, diğerini öbür tarafına çektik, yol açıldı. Kalanları kendi hallerine bırakarak yola devam ettik. Sabah olmuş, ortalık iyice aydınlanmıştı. Gideceğimiz yer de belli olmuştu. Karagöbek mevkii müstahkemine gidiyorduk. Daha önce bu yerin şark cephesinin ve şarkın kilidi ve en sağlam kalesi olduğunu işitmiştim. Ve yine dinlediklerimden hatırlayabildiğim kadarıyla, 1293 (1878) tarihindeki Osmanlı-Rus harbinde, Rus ordusu Erzurum'a bu yerden, bu kapıdan girmişlerdi. Biraz önce Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa'nın, Karadağ'dan çekilmek istemediğini yazmıştım. Bunun sebebi bu son müstahkem mevkie gelmemek içindi. O çırpınıyordu, çekilmem diyordu. Çünkü gerek bizim ve gerekse 31'inci Tümen'in du-

rumları çok iyi ve mevzileri çok sağlamdı. Kış derseniz yarı olmuştu. Düşman varsın tabyalar önünde beklesin dursun. Nasıl olsa bizi arkadan çevirmeye cesaret edemezdi. Bir taraftan ağır kış, diğer taraftan tabii manialar bunu engelleyen ve düşmanı düşündüren konulardı. Yusuf İzzet Paşa'nın tezi bu idi. Ve bence de çok doğru bir mütalaa idi. Ama çekilme kararı umumi karargâh tarafından alınmıştı.

Şimdi Karagöbek mevzilerine girdik. Fakat öyle bir müstahkem mevkii ki sormayın. Hey... Başımızdakiler, sizlere sesleniyorum! Bağırıyorum, haykırıyorum! Kahrolun, Ulu Allah'ın gazabına uğrayın ve geberin diyorum, namussuz herifler! Size soruyorum, müstahkem mevkii diye getirdiğiniz bu yerin, neresi müstahkem mevkii. Nerenin kilidi? Cenab-ı Hak'ın özenerek halkettiği bu bulunmaz yerde, savunma yerinde, hani ne var? Hazırladığınız siperler hani nerede? Bizleri buraya niçin getirdiniz, dondurmak için mi? Bu insafsız kışın ortasında, buraya niçin getirdiniz? Hangi dulda ve hangi ıhdı (kuytu) yerde kalacağız? Tabiatın özene bezene yarattığı, bulunmaz müdafaa kalesinde barınmak için ne yaptınız, barınak olarak neler hazırladınız? Gelin; gösterin varsa böyle bir hazırlığınız. Bütün yaratılanların laneti üzerinize olsun! Dilerim Allahtan, hem de tezinden, belanızı bulursunuz.

Bakın görün, müstahkem mevkii diye getirildiğimiz bu belalı yerde, savunma hazırlığı diye bir tek şey yok. Numunelik bir tane bile olsa hiçbir siper ve sığınacak yer olmadığı gibi, ne ıhdı bir yer, ne de örtülü bir yer bulunmamaktadır burada. Şarkın her yerinde olduğu gibi bolca kar var. İlk iş olarak kendimize sığınacak bir yer gerekmekteydi. Kürekleri aldık, donmuş karı kerpiç gibi kalıplar halinde kestik ve bu kardan kerpiçle 80 santim yüksekliğinde duvar ördük. Bu dört köşe üstü açık duvarın üstüne, portatif çadırımızı gerdik. Yan du-



Doğu Cephesi'nde Rus askerler siperde.

varlardan birine arkadaş mülazımıevvel Behram, diğer tarafına da ben oturdum. Ortaya, orta yere, karın üstüne ateşi yaktık, bekliyoruz. Bir taraftan da ısınmaya çalışıyoruz. Askerler de aynı şekilde çabalıyorlar. Onlar da kara açtıkları çukurlardan hem siper olarak istifade etmeye hem de karşıdan esen insafsız şimal yelinin şerrinden korunmak için karın üstüne serdiği beyliği ile mücadele etmeye çalışmaktaydılar. Zavallı Mehmet!...

Daha ilerde, 300 metre kadar önümüzde Gürcü Boğazı dedikleri bir yerde ileri karakolumuz var. Bu nokta bizim bulunduğumuz yerden daha da berbat ve belalı... Gündüz zavallı Mehmet'in açtığı kardan çukuru boğazdaki kar tipisi gece sabaha kadar doldurmakta, çukur yok olmakta. Nöbetçi ise açıkta, tipinin karşısında ona karşı direnmeye ve onu yenmeye çalışıyor. Bu şartlar arasında düşmandan önce karla, soğukla olan savaşımızdan galip çıkmaya çalışırken, şöyle bir haber geldi kulağımıza: Karagöbek mıntıkasında, Güngörmez tab-

yalarında 95'inci Alay'dan, 75 asker donarak can vermiş. Aman Allahım, ne olur merhamet eyle bizlere, halimizi gör ve bizlere acı da dünyaya barış nasip et.Yahu hiçbir şeyden haberdar değilmişiz. Bu yerde esaslı tahkimat ve savunma hazırlığı varmış da bizim hiç haberimiz yokmuş(!) Topçularımız hummalı bir faaliyet içindelermiş(!) Nihayet bu topçular konusunun da altı cıncıkırığı (boş) çıktı. Hikâyenin aslını öğrendik: Sultan Aziz zamanından kalma 90 tane mantelli top varmış, bahse konu olan toplar ve topçu birliği, bu toplarla oluşturulan birlikmiş. Yine söylentiye göre, seri ateşli topların yanında bunlar soba borusu gibi kalırmış. Bunların hali sümüklüböcekle, otomobilin yarışına benzermiş. Çok geçmez, bu tür söylentilerin ne kadar doğru olduğunu öğreniriz.

Erzurum'da Hastaneye Yatıyorum

Bu azılı kışın saldırıları karşısında direniyoruz, amma velakin içimizi kemiriyor gibi geliyor bana. Günler geçiyor geçmesine törpüleyerek, her geçen gün bizlerden bir şeyler çalarak. Yukarıda bahsettiğim kar kerpiçlerinden yapılma kulübemizde, bir iki derken yirminci günü buluyoruz. Ama bir hayli ehnezimişim (zayıf ve halsiz düşmüşüm) ki yirmi birinci gün kalkamadım, hastayım. Ateşler içinde kıvranıyorum. Demek ki dayanabilmenin de, tahammülün de bir haddi varmış. Doktor geldi, teşhisi hummâyiracia. Derhal hastaneye kaldırılmam gerekiyor. Bir kağnıya bindirdiler, yamçıma sarındım, Erzurum'a gidiyoruz. 2 Şubat 1331 akşam karanlığı çökmek üzere iken, İstanbul Kapısı'na yakın Gureba Hastanesi'ne geldim. Beni revire aldılar, bir de yatak verdiler. Koğuş çok kalabalıktı. Belki yirmi kişi vardı. Bu koğuş hastanenin dış kapısına yakın bir yerde, zemin katta idi. Sabah oldu, ne gelen var ne de soran. Doktor bir tarafa, kimseler yok ortalıkta. Kim kime, dum duma. Görünüşte hasta olanlar az gibi. İkindi vakti koğuşta şaşkın bir vaziyette yatarken, kulağıma, "Bana da portakal al" gibisinden sözler geldi. Bunun üzerine adamı çağırıp, pembe renk yarım liralıklar vardı, onlardan bir tane verip, "Bana da portakal al" dedim. "Bu parayı almazlar" diyerek verdiğim parayı iade etti. Bunun üzerine 25 kuruşluk çeyrek liralar vardı, ondan iki tane verdim, "Hepsine ne kadar verirlerse al" dedim. "Yüküm

çok olur birisine alayım" dedi. Bir altını geri verdi. Bana gelirken 15 tane portakal getirmişti. Bir yedim, iki yedim, derken on tane portakal yemişim. Bundan sonra kendimde bir iyileşme hissettim. Hastalığım falan kalmamıştı. Gece oldu, saat üç sıralarında koğuşa dört kişi geldi, selam verdiler. İçlerinden biri söze başladı, "Arkadaşlar ben doktorum. Bunlar da arkadaşlarım. Ordumuz çekiliyor. Yarın sabah Rus ordusu Erzurum'a girmiş olacak. Ordu beni memur etti, hastaları Ruslara teslim edeceğim ama ben ordu kumandanına rica ettim, eğer Ruslar girmeden önce bana bir nakil vasıtası verilirse, tahmin ederim bu hastalar arasında yola tahammül edebilecek olanlar vardır. Onları bu vasıtalarla yollarım diye. O da söz verdi, umarım yollarlar. İçinizde gitmek isteyen varsa hazırlansın, vasıta gelince hemen yollarım" dedi. Ben de hemen hazırlandım; geldi, gelecek diye bekliyorum. Derken sabah da oldu, her şeyim tamam, bavulum hazır, dürbün ve tabancam konsolun üstünde. Sabah namazı vakti bir patlama oldu ki her yer sallandı, camlar pencereler paramparça oldu. Yanımdaki hastanın yüzüne dökülen cam kırıkları, yüzünü parçalamıştı ve kanlar akıyordu. Ben şaşırmıştım, her şeyimi orada bırakıp yamçımı ve de elime bir değnek alarak kapıdan dışarı çıktım. Bir de ne göreyim, bir insan seli akıp gitmekte. Ben de o insan seline katıldım. Herkes birbirine karışmıştı, kadın kız, çocuk, asker sivil hep bir arada koşuşturuyorlardı. İstanbul Kapısı'na gelmiş, yürüyordum.

Bu kapının civarı ölü insan ve hayvanlarla dolu. Arabalar o cesetlerin üzerinden geçip gidiyorlardı. Allah Allah, bu ne hal ya Rabbim? Kapıdan çıktım. Bu arada Süleyman Efendi adında biriyle arkadaş olduk. Gidiyoruz ama, herkes bizi geçiyordu. Bir müddet sonra arkamızdan gelen o insan seli durdu sanki, çok azaldı. Biz en geride kalmıştık. Yeni tanıştığım Süleyman

Efendi, "Arkadaş, yol yakınken sen dön git. Hastaneye var, kaderine razı ol. Ben ayrılacağım" dedi ve ayrıldı. Ben durup şöyle bir arkama baktım, geriden gelen hiç kimse yoktu. Buralarda kar daha azdı. Durup düşünürken, geriye tekrar baktım; bir kağnı gelmekte. Kağnının önüne geçerek durdurdum. Elli yaşlarında bir adam sürüyordu. Sordu, "Ne istiyorsun?" diye. Çantamı uzatarak, "Şu çantamdan ne alırsan al, beni de arabana bindir, askerler nerede toplanmışlarsa orada indir. Al ne alırsan, ne kadar istersen al" dedim. Adam çantamdan iki tane yirmi beş kuruşluk çeyrek altın aldı ve, "Bin!" dedi. Arabada on iki yaşlarında bir kız çocuğu ve bir kadın ile biraz un ve pılı pırtı (çeşitli ev eşyası) vardı. Bindim, öküzler çok güçlüydü, çok süratli yol alıyorduk. Biraz önce bizden uzaklaşan kafileye yetiştik ve onları geçmeye başladık. Yolda bir köyde harap bir damda geceledik. Sabahleyin tekrar yola düştük. Öğle vaktinden önce Yenice'ye geldik. Ordu karargâhı ve ordu kumandanı burada. Yenice'de bin ayak, bir ayak üstündeydi. Bu kalabalık içinde Allah rast getirdi; umulmaz bir hüsn-ü tesadüf, gözüme ordu Muamelât-ı Zatiyye Müdür Muavini Kaymakam Ömer Lütfi Bey çarptı. Canımı dişime takarak kalabalığın arasından koştum, eline sarılıp öptüm. Baktı, o da beni tanıdı, "Ne var yavrum?" diye sordu. "Gördüğünüz gibi perişanım" dedim. Arkasına dönerek bekleyen postasına, "Hemen şu arkada Topçu Kumandanı Miralay Karakaş Mustafa Bey'e araba hazırlanıyor. Mustafa Bey'e benden de selam söyle, bu efendiyi de arabalarına alsınlar" dedi. Posta ile beraber arabanın yanına vardık. Posta Mustafa Bey'e, Ömer Lütfi Bey'in selamını iletti ve benim de kendileriyle beraber arabaya binmemi söylediğini aktardı. Cevap kısa, "Olmaz öyle şey, arabada yer yok." Posta tekrar üsteledi, "Bilmem beyefendi, o hem selam gönderdi, hem de rica etti ve kusura bakma-

sın, dedi" deyince hava birden değişti, Mustafa Bey yumuşak bir eda ile yaverine, "Dost armağanı, alalım bu efendiyi de yanımıza," sonra postaya dönerek, "selam söyle Lütfi Bey'e" derken bana da, "Hani senin eşyan yok mu?" diye sordu. "Gördüğünüz gibiyim efendim." "Pekâlâ, çık arabaya sıkışarak gideriz." Araba hemen hareket etti. Şimdi Erzincan yolundayız.

Uzun bir yolculuktan sonra Erzincan'a geldik. Hep beraber Aziziye Hastanesi'ne gittik. Hastanede koğuşlarımız ayrı idi, ama ben kendilerini hemen her gün ziyaret ederdim. Çok temiz ve hoşsohbet bir insandı. Hastanede insan boş kalınca geçmiş günleri hatırlıyor, bütün olaylar bir bir gözünün önünden geçiyor. Karagöbek'te geçen günlerimiz ise, benim gözlerimin önünden hiç gitmiyor. Karagöbek'e gelişimiz, orada yaptıklarımız, Karagöbek'in durumu, orada geçip giden yirmi günü unutmak hiç mümkün mü?

En üstün tabyacı ustalığıyla özene bezene vücuda getirilen bu emsalsiz kale yapısı, öyle bağışlanmaz bir şekilde ihmal edilip terk edilmiş ki sormayın. Bu inişli çıkışlı, engebeli, bazı noktalarda bulutlarla kucaklaşan dik tepeli, dereleri tepeleri içine alan bu uçsuz bucaksız ilahi kale, sanki bir kar denizi. Ama sandalı yok, küreği yok, gemisi yok, kaptanı yok. Her gemisi batan kazazede gibi bizler de bu kar denizinin içinde yassıca bir tepeye sığınmıştık. İlk iş olarak tipi şeklinde esen dondurucu sert şimal rüzgârından kurtulabilmek için, köveke taşı (Anadolu'da inşaatlarda kullanılan, kolay işlenebilen bir taş türü) gibi sertleşmiş olan kardan kerpiç kestik ve sonra da onu taş gibi küreklerimizle yontup düzelterek, bunlarla güzelce dört köşe, 80 santim yüksekliğinde bir dam yaptık. Tabii kapısını koymadan olmazdı (!) Sonra da dört portatif çadırı birbirine bağlayarak, damın üstüne gerdik. Küçük ağaç çivilerle çadırı etteklerinden kara bağladık. Tepeden de bir delik açmayı ih-



*Kafkas Cephesi'nde kar kızağı. 12. Fırka kumandanı Mürsel Bey ve maiyeti kızakla kıtaatını teftişe giderken (*Harb Mecmuası*'ndan)*

mal etmedik, şimdi artık bir evimiz olmuştu, kardan buzdan bile olsa. Sıra içerinin tefrişine (!) gelmişti. Damın ortasındaki karları dışarıya attık. Böylece iki tarafta birer sedir ortaya çıkmıştı. Arkadaşım Behram'ın bir ayı postu vardı, bir de asker kaputu. Benim de can kurtaran yamçım, kaputum ve elime her nasılsa geçen bir beyliğim vardı. O bir sedire postunu serdi, ben de diğerine. Kendi kardan sedirime, beyliğimi iki kat olarak serdim, yamçıma da sıkı sıkı sarınarak sırtımı kardan duvara dayadım, şimdilik soğuğun şerrinden kurtulmuş gibiyim. Ama Behram benim gibi değil. O postunun üstüne diz çökmüş ve akıbetini mütevekkilane beklercesine dik başıyla dımıtıyordu (dimdik oturuyordu), hem de buz gibi havayı teneffüs ederek. Biz tek başımıza bu muhteşem konağımızı inşa etmeye çalışırken, askerler de kendilerine bir yer yapabilmek için uğraşıyorlardı. Bu garip insanlar, erkânıharpler, sanki ellerine kroki verilmişçesine çavuşlarının denetiminde takımlarını alabi-

lecek büyüklükte, 70-80 santim derinliğinde bir çukur kazmışlar ve üstüne de tıpkı bizim gibi çadırlar kapatmışlardı. İçerde de herkes beyliğini yere sermişti. Öylece kendilerini soğuk ve rüzgârdan korumaya çalışıyorlardı. Bu arada bir şeyi belirtmeyi unuttum, hemen ilave edeyim. Ateşimiz falan yoktu. Böyle bir şeye ihtiyaç duymuyorduk galiba. Çünkü soğukla arkadaş olmuştuk, senli benli hale gelmiştik. Ben konağımızın (!) içinde yamçıma sarınmış vaziyette kıvrılıp uyumuştum. Ama arkadaşım Behram Efendi'nin sabahı nasıl bulduğundan haberim yoktu. Yalnız akşam onu namaz kılar pozisyonunda diz çökmüş, başını da dimdik tutarak oturduğunu görmüştüm ya, sabah uyanıp etrafıma bakınırken, onu yine aynı vaziyette oturur buldum.

Bulunduğumuz noktadan 300 metre kadar ilerde ve Gürcü Boğazı adı verilen yerde, ileri karakol tesis etmemiz emrolundu. Ama öyle bir yer ki bütün oylumun tipi ve fırtınaları, hava cereyanları sanki buradan dağıtılıyordu. Burası bunların dağıtım yeri gibi idi. Şimdi bir takım bu açık yerde tutunacak bir yer yapmaya çalışıyor, tıpkı geride yapıldığı gibi. Takım çukur açmaya girişti, lakin fırtına, tipi bir türlü müsaade etmiyor. Alınan her kürek kardan boşalan yeri, aynı anda tipinin sürüyüp getirdiği karlar dolduruyordu. Uzun ve yorucu bir çalışmayla az bir yeri çadırla kapatabilmiştik. Ve nihayet oranın da hakkından gelerek karakolu tesis ettik ve takım yerleşti. Büyük zahmetlerle yerleştiğimiz bu yer, bütün cephenin en kritik ve en tehlikeli, aynı zamanda da en hassas yerlerinden biriydi.

İleri karakolumuzdaki takımları her gün değiştiriyoruz. Günler ise durmadan akıp gidiyordu. Bu arada alıştığımız ateşsizlik son buldu, elimize geçen odunlarla, kardan kulübemizin ortasında ısınmak için ateş yaktık. Bilmem ısınıyor muyduk? Ama işte hiç olmazsa ateş yakmıştık. İşte her ne kadar boşa zahmet ise de.

Biraz önce bahsettiğim kaçış başlayınca, düşmana da cesaret gelmişti. Adeta izimize basarak bizi takip etmeye başlamıştı. Biz kalede, kardan siperlere yerleşmeye uğraşırken, onlar da karşımıza Kızılkilise köyü önündeki düzlüğe ve açığa toplarını gizlemeye bile gerek görmeden yerleştirmişti. Ve hemen ardından da alay edercesine gelişigüzel, kalenin muhtelif tepelerine yoklama atışına başlamıştı. Karşımızdaki düşmanın haber alma teşkilatı çok iyi çalışıyordu. Bizim kalede hiçbir savunma düzenimizin bulunmadığını, elimizde bulunan topların, eski tip mantelli toplar olduğunu tespit etmişti. Düşman biliyordu, ancak biz yine de fazlaca etkisi olmayan bu topların başına 25 topçu asker koymuştuk. Bilmeyenler için topları ve çalışma şekillerini açıklayayım. Bir tarafı kapalı kalınca demir bir borunun ağız kısmından bir torba barut konularak, bir aletle deliğin sonuna kadar sürülüyor. Bundan sonra da bu torbanın önüne, yine ağızdan mermi yerleştiriliyor. Sonra da folya deliğinden, topun içine yerleştirilen torbadaki baruta ateş sürülüyor. Sürülen ateşin etkisiyle patlayan barutun tazyikiyle, namludan hedeflenen doğrultuda, "Pıhh!" diye bir ses çıkartarak, havada biraz seyrettikten sonra gülle kendini aşağıya bırakıyor. İşte toplarımızın durumu bu. Güllenin menzili 300 metreyi geçmiyordu. İşte Karagöbek savunma hattının, kalesinin müdafaa araçları. Kötü insanların idaresi altında olma talihsizliğine uğramış olan bu kudsi topraklar, bu suretle ihmal olunmuştur.

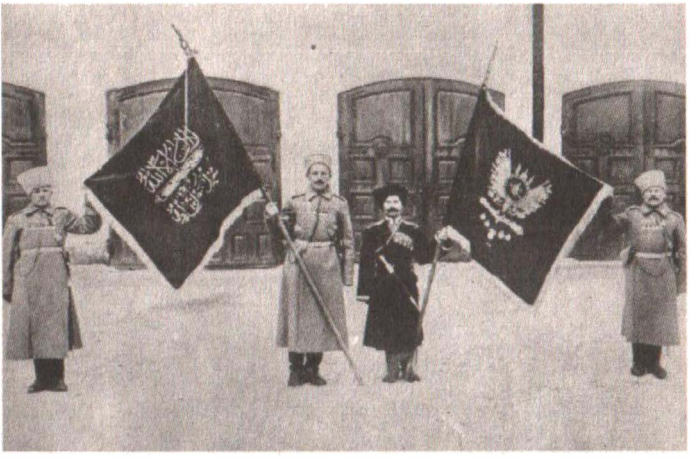
Dile getirilenlere bağlı mahrumiyetler sayıya gelmez... Bunca çekilen sıkıntı ve yokluklar, katlanılan fedakârlıklar sadece ve sadece sevgilerin en üstünüyle sevdiğimiz anavatan için, onun selameti ve savunması içindi. Her şeyimizi onun uğruna feda ediyorduk.

Bütün bu düşünceler bir hayal perdesindeymişçesine gözlerimin önünden geçip gidiyordu. Hastanedeyim.

Çıkmak istiyorum, iyi olduğumu söylüyorum, fakat doktor müsaade etmiyor. "Hayır daha hastasın, iyice iyileşmeden çıkaramam" diyordu. Nihayet, 29 Mart 1916, Erzurum'un işgalinden tam 40 gün sonra idi, hastalığım tamamen geçmiş ve iyileşmiştim. Taburcu edildim, üç gün Erzincan'da dolaştım. Daha sonra merkez kumandanlığına müracaat ederek kıtama gönderilmemi istedim. Üç gün bekledikten sonra bir katır ve yanıma da bir nefer katarak yola çıkardılar. Üç gün süren bir yolculuktan sonra, 6 Nisan 1916 tarihinde Karasu kenarında Çamurlu köyünde alayı buldum. Karasu'nun sağ sahilinde ve Engice Dağı'nda ahz-i mevzi edinmiş olan taburda eski bölüğüme değil, 4. bölüğüme verildim. Tümenimiz, Karasu'nun Kütür köprüsüne kadar uzanan sahayı işgal ediyordu. Düşman karşımızda Pekeriç köyü ve Mamahatun'a kadar uzanan araziyi ve çevresindeki tepeleri tutuyordu.

Yeniden birliğimde

Yeni geldiğim günlerde idi. Tümenin başına Hakkı Bey adında Topçu Kaymakamı olan birisi getirilmişti. Bu kumandan da maalesef kabiliyetsiz ve basiretsiz birisiydi. 20 Nisan 1916 günü, fırka kumandanı her ne sebepledir bilinmez bir emir vererek, "Şu karşımızdaki münferit büyük tepenin arkasında bulunan Pekeriç köyünde düşman var mıdır? Bir keşif yapılarak durum öğrenilsin" diyor. Koca Karasu tabii ve geçit vermez sağlam bir mania. Hem de en amansız döneminde, tuğyan halinde akıp gitmekte. Be kardeşim sana ne, belli ki Pekeriç düşmanın elinde, üstüne üstlük her birlik askerinin miktarını, kendi hesabını kendisi daha iyi bilir. Sen başkasını değil, kendi müdafaanı düşün düşüneceksen. Yoksa sen zaten emanet ve iğreti misafir olarak bulunan bir kumandansın. Ama beyefendi emir vermiş, ka-



Rus askerler Erzurum'da ele geçirdikleri Osmanlı bayrak ve flamalarıyla.

rar vermiş, hemen tatbik edilecek. Hemen alaylara birer yazı, "Her alaydan sağlam, zinde yirmi beşer yiğit asker tümene gönderilecek." Gönderiliyor. Tümende düzenlenen tertibe göre, tümen süvarisi atlanıyor ve her süvarinin yedeğine bir piyade bindiriliyor. İkindi vakti hareket emri veriliyor. Atlar çok cesur bir hareketle yüzerek suyu geçiyor. Karasu'nun karşı yakası düz ve yemyeşil bir alan, bunun en azından dört kilometre ilerisinde büyük ve yüksek Pekeriç tepesi bulunuyor. Bu tepe değil bir alayı, bir tümeni saklayacak yapıya sahip. Pekeriç köyü ise, bu tepenin arkasında ve tepe, köyü de saklamaktadır. Süvarilerimiz ovaya yayılıyorlar ve bilâperva ilerliyorlar. Düşman ise, mümkün olduğu kadar kendini saklıyor; bizimkileri tamamen imha edebilecekleri bir pozisyonu bekliyor. Hadiseyi tamamen dürbünlerimizle net olarak görebiliyoruz. Bu anda olay başlıyor. Bizim askerlerimizin iki katından daha fazla düşman askeri yıldırım süratiyle harekete geçiyor, iki asker grubu can havliyle birbirlerine öyle bir giriyor ki bakmaya can dayanmaz. Acımasızca birbirlerini yere seriyorlar, lakin

düşman kalabalık. Baş etmenin imkânı yok. Netice tek kelimeyle felaket. Bir teki bile sağ kalmayan 150 yiğidin kanları, karşımızdaki yemyeşil ovayı sulamıştı.

Kumandan Hakkı Bey, hemen ertesi gün görevden alınmıştı. Ama ne çare ki 150 yiğit hayatlarının baharında, bu dünyaya gözlerini kapatmışlar, kanlar içinde gecenin karanlığında karşımızdaki kıyıda yatıyorlardı. Bu esef verici tablo karşımızda gözlerimizin önünde olup biterken bizleri, gören duyan herkesi hıçkırıklara boğuyor ve gözyaşlarımızı zapt edemiyorduk. O sefil, alçak, kumandan taslağı rezil herif atılmış, görevden alınmış ne çıkar? Bu batan 150 güneşin son çırpınışları, son titreyişleri hâlâ gözlerimin önünde bütün canlılığıyla yaşamakta.

Enver Paşa cephede

Günler durmadan akıp gidiyor. Cephede tam bir sükûnet var, yerlerimizde sayıyoruz. Ordunun başına Vehip Paşa getirilmişti. Bu sıralarda Başkumandan Enver Paşa budalası, hayır geri alıyorum sözümü, belki iyi niyetli olabilir. Ama tecrübesiz, düşüncesi kıt ve aynı zamanda Garbın oyunlarına bağlanmış, sırf bir kapris uğruna Türk devletinin mukadderatıyla oynayan bu adam, Şark cephesini teftişe gelecekmiş. Bu teftiş içinde bizim mıntıkayı da görecekmiş, sözleri dolaşıyor ağızlarda.

Dedikodular doğrulandı. Başkumandanın teftiş seyahati resmen açıklandı. Bu münasebetle Kayserili arkadaşım Ragıp ile beni, ne olduğu ve niçin olduğu bilinmeyen bir iş ile vazifelendirdiler. Bu iş şu idi: Her sabah yanımıza 20 asker alarak bizim 11 kilometre kadar sağımızda bulunan bir süvari müfrezesinin bulunduğu yere, bir dere yolunu takiben gider ve geliriz. İşin daha garibi oradaki süvarilere de ne biz geldik gidiyoruz deriz, ne de onlara görünürüz. Dört yanı meçhul bir mu-



Kafkas orduları grubu kumandanı İzzet Paşa (Furgaç; soldan üçüncü), ordu kumandanlarından Vehip Paşa (Kaçı; soldan ikinci) ve Fevzi Paşa (Çakmak; sağdan ikinci).

adele, çöz çözebilirsen bunu. İşte bu gidip gelmeler tam 10 gün sürdü. Ve nihayet beklenen gün geldi. 5 Haziran 1916 tarihinde Enver Paşa çok kalabalık bir maiyetle geldi. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Grup Kumandanı Yusuf İzzet Paşa, Tümen Kumandan Vekili Kaymakam Halepli Süleyman İzzet Bey de beraberindeydiler. Ragıp ve ben beraberimizdekilerle birlikte Enver Paşa'nın hemen gerisinde, ilk muhatap olacağı bizlermişçesine yakın bir vaziyetteyiz. Bu anda dahi vazifemizin ne olduğunu bilmiyoruz. Bu soru, bugün bile zihnimizde cevapsızdır. (Ancak bugün düşünüyorum da bazı tahminler yapabiliyorum. Zannediyorum ki bizler Enver Paşa'nın herhangi bir şekilde gazap ve öfke neticesinde uğrayacağı saldırılara karşı kurbanlık olarak seçilmiştik galiba. Bugünkü manada bir çeşit koruma görevlisi. Başka ne düşünülebilir ki?...)

Şimdi de başkumandanda gördüklerimden biraz bahsedeyim! Enver Paşa dimdik, çok enerjik görünüşlü ve çok hareketli bir insandı. Kıtayı teftiş ve resmi geçitten sonra ileri mevzilere doğru yürüyordu, bizler de beraberinde... Biz iki arkadaş başkumandanın en çok beş metre gerisindeyiz, maiyetindekiler ise bizden yirmi metre daha ziyade gerimizdeler. Çok seri adımlarla nöbet mahallindeki nöbetçinin yanına vardı, "Merhaba asker arkadaş!" diyerek selamladıktan ve askerin, "Merhaba Paşam!" demesinden sonra askerle şöyle konuştu:

"Arkadaş düşmanı vurabilir misin?"

"Vurabilirim Paşam" diyen askere, "Tüfeğini bana ver" dedi.

Asker de, "Hayır Paşam, tüfeğimi veremem!" diye cevap verdi.

Bunun üzerine Enver Paşa, "Mademki düşmanı vurabilirim diyorsun, gel seninle şu kayaya ateş edelim" dedi.

"Emredersiniz Paşam, edelim" diye asker cevapladı.

Enver Paşa askere hedef göstererek, "Haydi bakalım, şu yan tarafta dik duran düz, yassı kaya var ya, onun sol tarafında görünen beneğe ateş et bakalım" dedi. Bu talimat üzerine asker yere yattı ve gösterilen yere nişan alarak ateş etti. Ondan sonra Enver Paşa, "Bu defa tüfeğini ver bana, bir de ben ateş edeyim bakayım, senin vurduğun yeri, o noktayı vurabilir miyim?" diyerek tüfeği eline aldı ve yere yattı. Öyle bir yatış ki sanki yerin içine girecek, toprağa iyice yapışmıştı. Nişan aldıktan sonra tam askerin nişan alıp vurduğu noktaya ateş etti. Tam isabet etmişti. Sonra askere dönerek, "Gördün mü ben de senin kadar iyi atabiliyorum" dedi.

Asker de, "Elbette Paşam" diye cevap verdikten sonra Enver Paşa askere, "Allahaısmarladık arkadaş"

diyerek ayrıldı. Bundan sonra siperleri ve gizli yolları gezdi ve her gördüğünü sert bir lisanla tenkit etti ve bilhassa tümen kumandanını çok ağır bir dille tenkit etti. Ordu kumandanımız Vehip Paşa kendisine söylenen bu sözleri ve bütün tenkitleri hazırol vaziyetinde dinliyordu ve herkes başkumandanın bütün sözleri karşısında put gibiydi. Yalnız bu anda, herkesin put gibi hareketsiz olduğu esnada, bir tek adam benim dikkatimi çok celbetmişti. Bu zat, grup kumandanı Çerkez Yusuf İzzet Paşa idi. Bu zat diğerleri gibi değildi; sanki tenkitleri duymuyor gibiydi; aynı zamanda biraz geride elindeki kırbacını hafifçe kendi ayağına dokundurarcasına hareket ettiriyordu. Bu hareketinde biraz da laubalilik seziliyordu. Bu zatın neler düşündüğü bilinmez, belki Enver Paşa'yla sınıf arkadaşı olmalarının verdiği bir rahatlıktan kaynaklanan, belki de temelinde mektep yıllarındaki bir sürtüşmenin bulunmasının sebep olduğu bir davranıştı bu hareket. Tabii ki bunlar benim şahsi mütalaalarım, bunun dışında sebep olacağı gibi, belki de ben bu davranışı yanlış değerlendiriyorumdur. Ama şurası bir gerçek ki bu zat, dik başlı ve çok değerli bir askerdi. Belki de yaradılışında bulunan serazatlıkta mündemiçtir, onun bu laubali hareketi.

Gelenler geldiler ve gittiler. Bu arada bizim hâlâ meçhul ve esrar örtülü vazifemiz son buldu. Ve yine bu arada, Enver Paşa'nın bu seferki cephe gezisi ve teftişi de bir hayli ve oldukça kabarık sayıda kurban verilmesine mal oldu. Onun beraberinde dolaşan ölüm, kurbanlar isteyen esatirimsi ilahlar, 32'nci Tümen'in canına okumuş, tümenin köküne kibrit suyu dökmüştü.

Başkumandan ve maiyeti, bizden sonra Kop Dağı ve Kophanları doğrultusunda teftiş gezilerine devam ettiler. Bu teftişten bir gün sonra Mürsel Bey tümen kumandanlığına tayin ediliyor ve aynı zamanda 32'nci

Tümen'in Kophanları doğrultusunda hareket etmesi emrolunuyordu. Bulunduğumuz mıntıkayı başka birliklere teslim ederek, fırka olarak sol cenahımız doğrultusunda yürüyüşe geçmişti. Yürüyüş halindeyken alınan ikinci bir emir üzerine, tümen alayının birisini Altıntaş mevkiinde mevzilerin işgaline ayırıyor ve diğer iki alay ile Kophanlarına acele olarak gidiyordu. Altıntaş mevkiinde kalan alay, bizim 94'üncü Alay'dı, 95 ve 96'ncı Alaylar Kophanları doğrultusunda harekete geçen alaylardı.

Sonradan duyduklarımıza göre 95'inci Alay cebri bir yürüyüş sonunda, acele varılması istenen Kophanlarına vasıl oluyor. Çok yorgun ve gecenin tam ortasında menziline vasıl olan alay uykuya dalar. Düşman bu sırada 95'inci Alay'ı takip etmektedir. Onların uyku haline geçtiklerini gören düşman, alaya baskın yapar ve Kazak süvarilerinin kılıç darbeleriyle bütün alay yok edilir. Alayın, 3'üncü Tabur kumandanı olan, çok sevilen Osman Ragıp Bey de kılıçtan geçirilenler arasındaymış. İnsan bu acı tabloyu tahayyül bile etmek istemiyor. O kızıl dili taşıyan netameli herif, Türk milletinin başına musibetler ve hailevi felaketler yağdıran korkunç ilahlar gibi, yarattığı ölüm, yokluk ve sefalet yığınlarını, dağılan ve perişan olan insan sürülerini seyretmenin tadına doyamayan, kıpkızıl kana doymaz bir hain değil de nedir?

7 Haziran 1916 günü, biz alay olarak, Altıntaş'ın ilerisinde Saptıran köyü önlerindeki sırtları işgal etmiştik. Bu yerde birkaç gün ölümlerin her çeşidini sunan Cehennem deresi adı verilen bir yerde, her an baskına maruz kalma ihtimali içinde, çok kötü ve sıkıntılı anlar yaşadım. Hiç uyku görmedim. En küçüğü ölüm olan bütün kötü şeyler ve bu işlerin şeytanları ve bütün yardımcıları hep bu kanlı derede idiler. Tam beş gün uyku denen o güzel, paha biçilmez nimeti tatmadım, nasip olmadı. Her an uyanık ve her an hazıroldayım. Ama



Başkumandan vekili Enver Paşa, Doğu Cephesi'nde teftiş sırasında.

neye hazır ve niçin hazıroldaydım? Ölüme mi? Hayır, hayır... Hayatta kalmaya ve yaşamaya hazıroldayım. Ölümle hayat birbirlerini pek sevmeyen, ama birbirinden de pek uzak olmayan ikiz kardeş gibidirler. O halde ölümden kaçmanın sebebi ne olabilir? Bu soruya gene bizim bu ikiz kardeşler cevap versin, ben işime döneyim diyorum, ama bırakmıyorlar ki yakamı... O kapkara rüyalar bir yana, bu kanlı dereden canlı dönebilmek pek akla sığmaz. Böyle olmakla, dimdik ve hayat denilen nesnenin ne olduğunu düşünmeksizin, hiçe sayarak, var olduğumu seziyor ve duyuyorum. İşte varım, yaşıyorum, hem de Rusların karşısında, kımıldamaz ve kopmaz bir kaya gibi, onlar üstümüze gelemiyorlar. Kelle koltukta gezenlerden korkuyor gibiydiler onlar da. Hem de nelerine gerekti öldürmek? Hiçbir insan başkasını öldürmeyi istemez.

Böylesine belalı bir yerde, ölüme terk edilmiş olmak, bu benim için bir nevi ceza idi. Ve bunun sebebi de geçmişte cereyan eden ve daha önce yazmış olduğum tabur kumandanının ekmek hırsızlığını ortaya çıkartmamdı. Bu kuyruk acısını unutamayan tabur kumandanı benim hayatta olmamı, gözünün önünde dolaşmamı içine sindiremiyordu. Çünkü ben ona ekmek hırsızı demiştim. İşte bu hakaretin, ithamın neticesinde buraya, imansız ve amansız Cehennem deresine atılmıştım. Tabur kumandanı tarafından icat edilen bu ölüm karakolu, askerlik açısından da hiç lüzum etmeyen bir hususdu. Ama kumandana hırsız diyen Halil'in ölmesi için lüzumlu idi. Bu arada Halil'le beraber beş on asker daha ölecekmiş, varsın olsun, ne önemi vardı. Evet ben ona, hem de yüzüne karşı, aç askerin, yurt borcunu her şeyin üstünde bilen ve onu kendisine bir amentü sayan ve aynı zamanda sana emanet edilen aç askerin ekmeğini çalıyorsun diye bağırmıştım. Elbette bunun intikamını almak isteyecek ve beni böyle ölüm karakollarına gönderecekti.

Ot yerken

İşte bütün olanlara ve yapılanlara rağmen varım ve var olmak için de çaba ve uğraşma içinde olmayı kendime vazife addediyorum. Yukarıda alayın Saptıran köyü önlerinde bulunduğunu yazmıştım. Buraya geldiğimizde, köyün önünde yeni biçilmiş ve büyümekte olan 8 kerdi (ekili arazi bölümü) yoncayı, alay doktorunun tavsiyesine uyarak kontrol ve muhafaza altına almıştık. Doktorumuz bizlere, "Çok şükür biz, bulunmaz bir nimeti bulduk, askerler, hatta bütün alay, iskorbit hastasıdır. Bu bulduğumuz yonca sayesinde asker bu hastalıktan kurtulacaktır. Bu kötü hastalığın en iyi ilacı, bu mübarek ottur" demişti. Bu arada boşalan civar köylerde de

kuyulanmış buğday buluyorduk. Biraz temizledikten sonra bu buğdayları kazana dolduruyor, yoncadan da bir miktar kazana basıyor, iyice pişirdikten sonra pilav haline gelen bu karışımdan yiyorduk. Asker diş etlerinin dökülmesinden kurtulmuştu gerçekten. Bir müddet sonra asker yoncayı bitirmişti, fakat askerin yanında her ot pancardır, yenilebilirdi. Asker kendini ota vermişti. Her cins otu, yenilip yenilmeyeceğine bakmaksızın topluyor ve yiyordu.

İşte askerin ota düştüğü günlerden birinde, ben bir noktada müfrez birliktim. Askerler, Ağala Dağı'nın her türlü otundan toplamışlar, pişirip yemişler. Doymamışlar, kazanda kalan dökmeye kıyamadıkları suyunu da kaşık kaşık içmişler. Bir saate varmadan hepsi düşüp bayılmışlar. Durumları ciddi görünüyordu. Durum bana intikal edince koşup doktoru bulup getirdim. Baktı, "Merak edilecek bir şey yok" dedi. Dediği gibi bizim öldü sanıp telaşlandığımız askerlerimiz, üç saat geçince ayıldılar. İşte ot yeme maceramızdan bir değişik sahne. Yenilen bir tür ot bütün askerin canını kurtarırken, bir başka ot, onu ölümün eşiğine götürüyordu.

İntikam, dedikodu ve daha fazlası...

Kumandan kuyruk acısını hâlâ unutamamıştı. Bugünlerde yine nüks etti. Ben hiçbir şey yapmasam bile adam benim varlığımdan rahatsız oluyor. Yine herhalde epeyce düşündükten sonra olsa gerek, bir karar vermiş, "Halil'i Behram'ın emrine vereyim" diye... Behram, Kürt asıllı bir Muşlu, alaydan yetişme bir üsteğmendir. Bunun beni biraz ezeceğini düşünerek, kendisinin rahatlayacağı mütalaasıyla, hiçbir geçerli sebep yokken benim bulunduğum bölüğe başka birisini tayin ederek, beni de Behram'ın bölüğüne veriyor. Gittim çaresiz. Behram aslında kötü bir insan değildi. Çok vazi-

feşinas, hem de dürüst, iyi ahlaklı bir adamdı. Yalnız çok titiz, asabi ve çabuk parlayan, kızan bir adamdı. Onun bir bamteli vardı ve işleyen yanı da o idi. Yapmacık da olsa kendine karşı saygı gösterilmesinden ve biraz pohpohlanmaktan hoşlanırdı. Zaten bu bütün şarklıların ortak hususiyetleridir. Bu oldu mu kâfi, bizim tabirimizle, "geç tekneden bir çörek al". Kendine çok kıymet verilmesini isteyen bu adamın benimle olan bir ilişkisini anlatırsam, onu tariften kolay olur, anlayabilmeniz.

Bir gün bizim yeni bölüğe, mahruti bir çadır verdiler. Çadır kuruldu. Behram'ın yatağını hizmet eri yapmış, benim yatağımı da emirberim hazırlamış. Bölük kumandanı Behram gelmiş, bakmış, "Olmaz böyle şey" diyerek homurdanmış ve çıkmış. Bana geldi, "Halil Efendi, senin hizmet eri, senin portatif karyolanı benim karyolanın yüksekliğinde yapmış, hemen git düzelt. Ben bölük kumandanıyım, senin yatağın benimkinden bir karış daha aşağıda, yani altta olacak" dedi. "Başüstüne efendim" dedim, keyiflendi. Mehmet'e dedim ki, "Git benim karyolanın ayaklarının geldiği yeri işaretle, sonra da kazmayla o yerleri on santim kazarak çukurlaştır. Sonra tekrar karyolanın ayaklarını o çukurlara gelecek şekilde yerleştirerek, göm. Yatak biraz alçalacak." Mehmet tekrar geldi, yaptım dedi, bunun üzerine Behram Efendi'ye giderek, "Yüzbaşım dediğinizi yaptırttım, gel bakalım olmuş mu?" dedim. Birlikte geldik, baktı, "Hah işte, halden sözden anlayana can kurban" dedi. İşte Behram Efendi bu adamdı. Benim burnumu sürtebileceği ümidiyle ve sürtmesi için tabur kumandanı tarafından emrine verildiğim bölük kumandanı, bu adamdı işte.

Yine tabur kumandanı Yusuf Ziya'nın bir skandalı, bugünlerde patladı. Tabur içerisinde konuşulur oldu. Bu onun kötü ruhunun ve behimi (hayvani) arzularının

ve insanlık dışı cüret ve hareketlerinin en çirkiniydi. Dedikodusu yapılan konu şu idi: Bugünlerde tabura ihtiyar bir zabit namzedi gelmiş. Tabur kumandanı da onu kendisine yaver olarak almış. Hatta mülazımıevvel Kürt Mehri kendisini görmüş ve gördüklerini en çirkin şekilde anlatıyordu, Yusuf için, "Herifçioğlu tam bulmuş, kızdan gönüllü, işlesin de işlesin, dişlesin de dişlesin... Hem de ne kibar ve ne kadar güzel bir şey..." diyordu. Bu tür dedikodular devam ederken, yeni bir emir geldi, "4'üncü Bölük'ten zabit vekili Halil Efendi'nin, görülen lüzum üzerine 2'nci Bölük'e, Tabur Yaveri Rıfat Efendi'nin de 4'üncü Bölük'e tayinleri münasip görülmüştür." Bu yazının tebliğinden bir saat bile geçmeden bizim yaver bey, 4'üncü Bölük'e geldi. Bir de ne göreyim, yaver bey, benim taa eskiden Konya'da iken İsmail Hakkı (İrengün) vasıtasıyla tanıdığım ve çok sevdiğim Aksaraylı Hacı Tahir Efendi'nin oğlu, Rıfat Efendi değil mi? Hemen sarmaş dolaş olduk, öpüştük ve sohbete başladık.

Bu samimi sohbetin bir yerinde gözleri cıngılandı ve doldu, arkasından da hıçkırarak ağlamaya başladı. "Aman kardeşim, sakin ol, ne var, ne oldu?..." dedimse de o bir taraftan çırpınıyor, bir taraftan da şöyle söyleniyordu, "Edepsiz herif elinden gelse... beni..." diyor kelimeler hıçkırıklar arasında kayboluyordu; bir taraftan da ofluyordu. Kendisini sanki bir yangın içinde imiş gibi hissediyordu. Ben de kendisini teskin etmeye çalışıyordum; biraz durulduktan sonra başladı içini dökmeye... Ve en son olarak, "Senin alçakça ve behimi hislerini dindirme bir yana, ölümü, öldürmeyi ve kendimi öldürmeyi bir namus şiarı olarak şeref sayarım dedim ve cezalı olarak, Behram Efendi'nin bölüğüne verildim, iyi ki seni buldum. Bana yardım et" dedi. Bu tezallüm hali beni çok müteessir etti; o çok rezil ve namussuz adama karşı daha da kinlendim. İçimdeki duygular bana, onu

acımadan temizlemek gerektiğini söylüyordu. Teselli için, "Rıfat[12] müsterih ol, inşallah o pisliği, hem de kolayca temizleriz. Meğer ki sağ olalım" dedim. Zavallı kardeşim Rıfat yerinde duramıyor ve tehâlükle şöyle soruyordu, "Allahaşkına bu Behram nasıl bir adamdır?" "Sakin ol kardeşim, Behram çok temiz bir adamdır, iyi bir insandır. Yalnız askerlikte alıştığı üzere biraz titiz ve asabi. O kadar. Hattizatında iyi bir insan, biraz şarklı olması sebebiyle olsa gerek, pohpohlanmayı sever, yapmacık da olsa şöyle biraz etekledi-niz mi iş tamam. Bugün dünden daha iyisiniz sözünden çok hoşlanırlar."

Bu konuşmalardan sonra Rıfat'ı, Behram'a götürdüm. Hemşehrim ve ahbabım olduğunu, çok asil ve temiz bir ailenin çocuğu olduğunu söyledikten sonra, ben de yeni bölüğüme gitmek üzere her ikisine de, "Allahaısmarladık" diyerek ayrıldım, şimdi bölüğümdeyim. Bölük kumandanı şubelerden terfi için yeni gelmiş, zayıf iradeli ve her haliyle idare-i maslahatçı bir tip. Herkese iyi görünmek ve herkesle iyi geçinmek isteyen Neşet isminde birisi. Çalışıyoruz, durmadan düşmanın arkasındayız ve nasıl etsek de bir tanesini olsun saf dışı edebilsek diye düşünüyoruz. Bu akşam yeni bir emir geldi. "94'üncü Alay olarak cephemizde ve sağımızdaki Kızılkaya'nın solunda yer alan ve düşmanın elinde bulunan Yassı Tepeler, ne pahasına olursa olsun düşmandan temizlenecek ve istirdat edilecektir."

---

12 Birinci Dünya Savaşı sonrası idi, 1923 yılında memlekete dönmüştüm, Rıfat'ı aradım, Aksaray'da ve hayatta olduğunu öğrendim. Daha sonra da Ankara'da Maliye Vekâletinde iş bulmuştu. Daha sonra Maliye Vekâleti Kalem-i Mahsus Müdürü olan Rıfat, bilahare Niğde milletvekili seçilmişti. Rıfat Gürsoy, 1960'lı yıllarda Allah'ın rahmetine kavuştu.

Yeni bir harekât

Bu emir üzerine, henüz sabah olmamıştı, askeri harekât başladı. Taburlar açıldı, düşmanın ileri karakolları alındı. Ama önemlisi, düşmanın asıl mevziilerinden söktürülmesi. Bizim taburun tutunduğu ve ilerlediği cihetteki düşman mitralyözü ilerlememize imkân vermiyor. Bu çok şiddetli mitralyöz ateşi adeta yalayarak üzerimizden geçiyordu, etrafımızı cehennemi alevler sarmıştı. Düşmanın yağdırdığı mermiler bulunduğumuz yeri adeta ateşten bir göl haline getirmişti.

Akşama kadar toprağa yapıştık kaldık. Değil ilerlemek, yerimizden bile kıpırdayamadık. Solumuzdaki taburlar ilerledi, düşman siperlerinden atılmıştı, ama bizim karşımızdakiler, hem hâkim yerdeler ve hem de sapasağlam yerlerinde idiler. Karanlık çöktü. Nispeten bir sessizlik gelmişti cepheye. Sabah olunca bizim tabur da üç bölüğünü ileri sürdü, bizim bölük tabur ihtiyatı olarak deremsi bir sel yarığında bekliyordu. Ateş bir evvelki günde olduğu gibi bütün şiddetiyle devam ediyor, ölüm yağdırıyordu. Öğle vakti idi, ilerden tabura bir posta geldi, pür heyecanla ve Karadeniz şivesiyle, "Ha efendim, şuraya bir asker düşmüş, yaralı var" dedi. Bir taraftan elindeki kâğıdı, raporu veriyor, bir taraftan da soluk soluğa, o yaralı askerden bahsediyordu. Bu sırada tabur kumandanı postanın getirdiği kâğıdı elinden bırakarak bana hitaben, "Halil Efendi git, şu yaralı askeri getir" dedi. Ben de, "Burada sıhhiye neferleri var vazife onların. Hem ben takımımın başından ayrılamam" dedim. Tabur kumandanı yine mahut kuyruk acısıyla, "Sana emrediyorum, yaralı askeri getir diyorum" diye yüksek sesle, hatta bağırırcasına konuşurken, bölük kumandanı da rica eder gibi, "Ne olur Halil Efendi, kumandanı kırma. Hatır için getiriver Halil Efendi" diye yalvarıyordu. Şimdi bu gergin havada konuşacaklar belli olmuştu: Tabancalar. Ama şeytanı kovdum, olacak

olur dedim ve Davut Onbaşı diye bir onbaşıma seslendim, "Gel şurada bir yaralı varmış getirelim" dedim. Sıçradım, çıktım sığındığımız yerden, 100 metreden daha çok gittik zannederim, filhakika bir asker düşmüş ve ölmüş, tüfeği göğsünde. Kaptım ve tekrar sıçramak üzereydim ki Davut'un sesi geldi, "Efendim ben vuruldum." Sürünerek yaklaştım, baktım ki Davut başka dünyada. Onun da tüfeğini aldım. Düşman makinelisinin birkaç saniye durur gibi olmasından istifade ile iki tüfek ellerimde bir sıçrayışla kendimi sel yarığında buldum. Biraz sonra da kalktım, tabur kumandanının önündeyim. Tüfekleri önüne attım, "Al... sok, götürdüğüm onbaşımı da orada bıraktım" dedim ve kendi adiliğini yüzüne tekrar vururcasına bakarak takımımın başına geçtim. Yine aynı gündü, bizim Rıfat iki yerinden hafif şekilde yaralanmıştı, tabura getirildi, geçmiş olsun dedim. Bu arada taburda bulunan herkes geçmiş olsun diyordu. Bu sırada Tabur Kumandanı Yusuf da geçmiş olsun dedi. Ama Rıfat herhangi bir mukabelede bulunmadığı gibi, yüzüne bile bakmadı. Rıfat'ın yaralarını temizleyip sardırdıktan sonra yanına bir nefer vererek hastaneye uğurladık. Bu uğurlamada o da, ben de gözyaşlarımızı tutamamıştık.

Verilen emirler yerine getirilmiş, Ruslar bulundukları mevziilerden atılmışlardı. Yassı Tepe ve civarları tutuldu ve daha hâkim tepeler istirdad olundu. Ama bunun için ödenen bedel, her iki taraf için de hatırı sayılır derecede ağır olmuştu. Bizim telefimiz hayli kabarıktı, ama bizler toprağımızı, evimizi ve yurdumuzu korumak için, var olmak, yok olmaktan kurtulmak için ölüyorduk. Fakat karşımızdakiler öyle miydi? Ne için ölüyorlardı, bir hiç uğruna. Aaaahhh!. İnsanoğlu ahhh!... Sen daha ne zamana kadar birbirini yiyeceksin.

Böyle sıkıntılı geçen günlerden birindeydi. Bizim çarıklı erkânıharp Mehmetçik, geceleri ay ışığında, Rus-

larla aramızdaki tarafsız harp sahasını teftişe çıkıyorlardı. Gezip dolaşırlarken, bazen kârlı işler de vuruyordu. Yine böyle bir gecede dolaşırlarken, gözlerine bir çizme burnu rastlıyor. O yeri kasatura ile deşeliyorlar, bir ölünün ayağında güzel bir çizme... Çizmeyi çıkartıp almak isterler, çizme çıkmaz. Dönerler. Tekrar hazırlıklı olarak giderler ve en son ölünün ayağından çizmeyi, bin bir zorluklarla çıkartırlar. Ve alıp koğuşa getirirler.

Bu olayın olduğu geceden birkaç gün önce idi. Ayağımdaki postal tamir edilemeyecek kadar eskimiş ve dağılmıştı, çıkartıp atmıştım. Bir Adil Çavuş'um vardı. Ona, "Ne olur Adil, bana bir çarık bul" demiştim. Bulup getirmişti. Ama bir türlü becerip rahat bir şekilde giyemedim, alışmam mümkün olmadı. Çarıkla boğuşup duruyorum. Bu arada günler geçiyordu. Bir gün Adil gelerek, "Sana müjde, bizimkiler bir Rus çizmesi bulmuşlar, tahminime göre ayağına iyi gelecektir, onu gidip getireyim" dedi. Güzel bir çizme getirdi, ayağıma soktum, tam benim için yapılmış sanki. Adil ise, beni çarık belasından kurtaran çizmenin, tam ayağıma göre olmasından son derece memnun ve keyifli. Tabii ki benim böyle bir çizme sahibi olmaktan duyduğum memnuniyet ise son derece fazla. Hele çizmenin yeni yapılmış olması, memnuniyetimi artıran ayrı bir hususu. Bu arada yaptığı işin hazzını tadan Adil'e, cüzdanımı uzatarak, "Al Adil şu cüzdanımı, ne kadar istersen al, o arkadaşlarını memnun et, yeter artık istemeyiz diyene kadar ver, sevindir" dedim. On lira aldı, itiraz ettim, "O para çok az" diye. "Yeter hatta çok bile" dedi. "Olmaz" diyerek itiraz ettim ve bir 10 lira da ben verdim kendisine. "Almam, arkadaşlar da almaz" dedi. Israr ettim, zorla parayı verdim, "Adil Allah senden razı olsun!" diyerek kendisine de teşekkür ettim. Bu arada çizmenin üzerinde, konçlarında çöküntü ve kabarıklıklar olduğunu fark etmiştim. Bir çukura atılarak üzerine

toprak ve taş dökülen ölünün, şişen ayakları üzerinde meydana gelen ağırlığın yarattığı izlerdi bunlar. Bunun üzerine kendi kendime düşünmüştüm. Kimbilir, yarın veya birkaç gün sonra ikinci bir ölünün şişen ayağında meydana gelecek çizgilerle, birbirinden ayırt edilemeyecek şekiller meydana gelecekti belki de.

Esarete beş kala

Tekrar 22 Haziran 1332 günü taarruz emri alan alayımız, en son Kop Dağı eteklerinde ve Karasu Irmağı'nın sağ sahilinde, Aşkale'nin gerisinde, Pırnakapan köyünün arkasındaki tepelerin işgalini 26 Haziran'da tamamladı. Bizim tabur da düşmana oldukça hâkim ve diğer birliklere göre daha elverişli noktaları işgal etmişti. Bizim bölük, Pırnakapan köyünün tam karşısında ve Karasu vadisi içinde yer alan düzlükte mevziilenmişti. Pırnakapan köyü bitaraftı. Düşman ise, köyün gerisinde ve doğu tarafındaki sırtları tutmuştu.

Bölüğe verilen alan, 1750 metre genişliğinde ve aynı zamanda bu alanın en azından yarısı çok sık ve bir süvariyi saklayacak derecede ılgın fundalıkla örtülüydü. Sol yanımızı, yani kuzeybatı tarafımızdaki bize nazaran 40-50 metre daha yüksek tepeleri, 8'inci Alay'dan bir tabur tutuyordu.

Karasu'nun sol sahilinde yani karşı tarafta hangi birlikler vardı, bilmiyorduk. Aramızda herhangi bir irtibat da yok. Karasu, civarımızda geçit vermediği gibi, zorlayarak geçmek için müsait bir yeri de yok. Yalnız söylendiğine göre, bizim 1500 metre kadar gerimizde bir geçit varmış, bu geçit suyun öbür tarafındaki birlikler tarafından muhafaza ve emniyet altında tutuluyormuş. Sonradan olanlar bize, duyduklarımızın, o emniyet telkin edici bütün sözlerin boş şeyler olduğunu gösterdi. Maalesef bu çok önemli konu

üzerinde bize hiçbir bilgi verilmedi ve bir uyarıda bulunulmadı. Her ne kadar bu nevi malumat tabur ve alayları ilgilendirirse de ateş hattında bulunanların da bilgilendirilmesi elbette gerekli idi. Bu son mevziilerdeki, yukarıda bahsettiğim şekilde, düzlük ve tepelerde geçirdiğimiz hazmı çok güç ve ağır şartlarda akıp giden günler, gerçekten insan gücünün çok üstünde, başlı başına bir macera hayatı idi. Her akşam bir avuç insandan (40 kişi) ibaret bölük, 50'şer metre ara ile tek ve değişmez nöbetçi olarak, o 1750 metre genişliğindeki düz sahada bir zincir hattı şeklinde dizilirdi. Bunlara ilaveten iki koldan birbirlerini kontrol eden zabit devriyeleri, o tek değişmez nöbetçiyi eli tetikte bekler görmek üzere, hiç durmadan ve mütemadiyen düşman süvarisine açık bulunan alanı gezerdi. Bu şekilde sabaha kadar bekler ve ortalık aydınlanırken yerlerimize çekilirdik. O kısa geceler, bilseniz ne kadar uzun gelir ve sabah olmayacakmış hissini verirdi insana.

Düşman bizden farklı mıydı? Hayır, onlar da tıpkı bizim gibiydiler. Ama bir farkla ki, bu fark ölçülmez derecede büyüktü. Bizimki tek başına ve sabaha kadar değişmez ve her an kontrolde bir nöbet ve bekleyişti. Onlarsa hem çifte nöbetçi hem de her saat başı değişen bir nöbet...

Aradaki fark ve kendilerine kıyasla çok zayıf olduğumuzu iyi bilen düşmanın umulmadık bir zamanda gece baskınları düzenleme mahareti, bizi her an el tetikte ve uyanık olmaya zorluyordu. Gündüzleri sürüp giden müsademeler, hep mevzii kalıyordu; umumi cepheye hiçbir tesiri yoktu. Asıl kıyamet Kop Dağı'nın yükseklerinde kopuyordu ve mukadderatımızı da o yerdeki boğuşma tayin edecek gibi görünüyordu. Böyle olmasına rağmen, bazı kumanda makamlarının ihmal ve hataları yüzünden, telafisi gayrımüm-

kün zor şartlar doğabilir ve ne acı ki doğmakta. İşte çok kötü bir hadise ve akıbet. Bu kumanda makamlarının ihmalleri ve hataları sonucunda karşılaştığımız musibet ve felaket...

Esaret



Esaret Hayatı Başlıyor

1332 yılının 25 Temmuz gecesi son bulmak üzere. Vazife başında devriye geziyorum. Karasu'nun öbür tarafından ve epeyce gerimizden birkaç el silah sesi geldi ve canı yanan birisinin çığlığı, "Vay anam!" feryadı duyuldu. Kulak kesildim; sesleri ayırt etmek mümkün değildi. Silah sesleri de kesilmişti. Şimdi ortalıkta hiçbir ses işitilmiyor; belki iki ya da üç dakika sakin geçti. Tan karanlığı da ortalığa çökmüştü. İşte bu anda nereden çıktıkları belli olmayan, doludizgin Kazak süvarileri etrafımı sarmış ve beni çember içine almışlardı. Bir taraftan da, "Teslim, teslim!" diye bağırıyorlardı. Çaresizlikle çevreme bakınırken, bir de ne göreyim, sağımda solumda nöbette bulunanların hepsini toplamışlar, benim bulunduğum noktaya getiriyorlar.

Çok acı ve son derece ıstırap verici bu kötü durum belki iki üç dakika içinde olup bitmişti. Ne olduğunu bile anlayamamıştık. Ne hazin, ne acıklı ve ne kadar kan kusturucu bir tabloydu o... Esaret... Esaret... Esir düşmüştüm artık, Allahım, Ya Rabbim acı bizlere... Şimdi bir esirdim ve hürriyetim bitmişti. Ağlamak, yine ağlamak geliyordu içimden, ama ne fayda?... Sanki ne vardı kurşunlayıp öldürselerdi, her şey ve bütün macera biterdi. Kendi kendime de kızıyordum, içim kan ağlıyordu. Niçin elimde henüz fırsat varken beynime bir kurşun sıkmamıştım?... Bütün bunları düşünürken ayakta duracak takatim kalmamıştı, sendeliyordum.

Bütün sinirlerim çözülmüş, düşecektim. Ben bu buhranlar ve düşüncelerle kıvranırken, derinlerden gelen bir ses bana, "Toplan, kendine gel. İradeni yitirme, ona hâkim ol!" diyordu. Ta derinlerden gelen bu ses, bana yeniden can verdi. Yine aynı ses devam etti, "Bu nevi hadiseler, insanoğluna has beşeri mümkinatlardır. Onun geçmişi ve tarihi imkânların her türlüsü ile doludur. Bu öğüt sana yeter..."

Bu bölüm burada son bulmalıydı, ama uğramış olduğumuz bu akıbetin müsebbiblerinden bahis etmeden, onları tarih önünde teşhir etmeden, konuyu kapatmak istemedim. O sorumlu insanlar ki kendilerini hiçbir zaman millet ve tarih önünde, huzurunda beraat ettiremeyeceklerdir. Başta ordu kumandanı olmak üzere, ta tabur kumandanlarına kadar hepsi müteselsilen mesuldürler.

Yukarıda kabaca bahsetmiştim. Karasu her yerde geçit vermeyen tabii ve askeri bir savunma hattıdır. Bazı yerlerde bu kalenin kapıları vardır. O kapılar ki belirli geçit yerleridir. Bizim tutunduğumuz yerden 1500 metre geride böyle bir geçit var. Bu geçit suyun öbür tarafındaki birlik tarafından muhafaza olunmaktadır. Geçidin bizden tarafı da boştu. Kimse bulunmamaktaydı. Bu yer bizim alay karargâhının hizasındadır. Benim yukarıda bahsettiğim birkaç el silah sesi ve "Vay anam!" feryadı, suyun öbür tarafındaki birliğin bu geçidin muhafazası için koymuş olduğu tek veya çift nöbetçinin sesi idi herhalde. Böylesine önemli bir geçidin hiç olmazsa bir mangadan eksik olmayan bir kuvvetle tutulması mecburiyeti aşikâr iken, zayıf bir nöbetçi yeri olarak mütalaa edilmesi, gereken önemin verilmemesi en büyük ihmaldir. Bizden yana olan tarafı bomboş, karşı taraf bekliyor diye muhafazaya lüzum görmüyor ve boş bırakıyor, varsın düşman serbestçe geçsin ve yoluna devam etsin, 1500 metre ilerisindeki birlikleri arkaların-



Esir Türk askerleri demiryolu kenarında sevk edilmeyi bekliyor.

dan sarıversin diye. Bu durumun da müsebbibleri teftişe çıkmayan ordu kumandanlarından tutun da fırka ve daha küçük birlik kumandanlarına kadar hepsidir. Bütün yetkili şahıslardır. Hepsi suçludurlar, çünkü eksiklikleri ve yanlışları, hata ve kusurları hep üst makamlar düzeltirler ve tenkit ederler. Yani onların üstlerine bildirmeleri gerekenleri üstleri tespit ederler. Bunların vazifelerini bu şekilde ihmalleri, elbetteki suç sayılır.

Lakin sağlam olduğu düşüncesiyle beklenmeye gerek görülmeyen bu geçidin Türk ordusuna neye mal olduğu, ne kadar büyük zararlara yol açtığını söylemeye gerek yok, ama ben yine de kısaca bir bilanço çıkartayım: 32'nci Tümen'e bağlı birlikler mevcutlarının hemen hemen yarısından çoğunu kaybetmiştir ve bunun neticesinde düşman Erzincan'a kadar gitmiştir. Bu harekât neticesinde 149 zabit esir düşmüştür. Burada geçen üç günlük mücadelenin sebep olduğu kayıpların telafisi küçümsenecek gibi değildir. Bütün bunların müsebbi de, o lakayt zabitin, geçidi boş denecek kadar zayıf bir kuvvetle muhafazaya kalkması ve aynı zamanda bizim

tarafın da boş bırakılması ki, 94'üncü Alay kumanda heyetinin bağışlanmaz hatası...

Artık esirdim. Alayımla alakam kesilmişti. Ama kıtada iken bizim tabur kumandanı Yusuf Ziya ile aramızda sürüp giden bir kuyruk acısı vardı. O beni harcamaya ahdetmişti, ben de aynı şekilde düşünmekteydim. Bir pundunu bulacak ve onu harcayacaktım. Şimdi ayrı düştük, ben esirdim Rusların elinde, Yusuf ise kıl payı kurtarmıştı. Şöyle ki Yusuf temmuz ayı içinde binbaşı olmuştu. Bizim esir düştüğümüz gün olan belalı 25 Temmuz gününden bir gün önce, izinli olarak Bayburt'a gitmişti. Elbise yaptıracak, binbaşı üniforması takıp takıştıracaktı. Gerçekten bir insanda bu kadar talih olur, izinli olmasaydı o da bizimle birlikte esir olacaktı şimdi. O gün kurtulmuştu, ama sonu ne oldu o adamın bilmiyorum.

Esaret günlerim

Şimdi de Rus ordusuna kara talihim esir verdi, Rusların eline harp esiri olarak düştüm, acı! Yine acı ve çok acı! Kara talih ve karayazılarım bana öldürücü ağılar tatmamı mukadder kılmış.

25 Temmuz 1332, (8 Ağustos 1916) Pazar günü, işte bugün sabah olmak üzere idi ve gökte sönmeye hazırlanan yıldızlar titreyerek sabahı bekliyorlardı. Bu dakikalar içinde ve tanın ağarmaya başladığı bir andı. Sanki saniyeler değil saliseler içinde Rus Kazak süvarileri ortasında buldum kendimi. Ben bana ait değildim, hürriyet yıldızım sönmüş ve kararmıştı... Akla hayale sığmayan bu ani hareket, gerilerimizden yapılan gece baskını sonucunda ortaya çıkan felaketti. Ortalarında bulunduğum kalabalığın, "Teslim! Teslim! Teslim!" sesleri arasında artık esir düşmüştüm! Bütün sahaya yayılan düşman süvarileri, geride ve nöbet yerlerinde buldukları as-

kerleri kadanalara çiğneterek ve ezerek grup grup kalabalığa getiriyorlardı...

Düşman önce tabur ve alay karargâhlarını bastıktan sonra asıl mevzidekileri topluyordu. Sağdan soldan verilen işaret üzerine kalabalığa getiriyorlardı. Bu sırada ortalık ağarıyordu. Belki iki yüz kadar esir toplanmıştı. Güneşten önce sabah namazı vakti bizi yürüttüler. Cephedeki Rus nöbetçilerine, "Biz geliyoruz" der gibi, bizi götürenler sesleniyordu. Rus nöbetçileri hep çifte nöbetçi ve ayakta, öbürleri kurt kuyularında uyuyorlardı. Onları geçtik, ortalık tam ağardı, bir kumandanlığa götürdüler. Biraz sonra güneş doğdu, burada biraz bekledik, yaralı olanlara araba ve sedye geldi. Burada Türkçe konuşan bir Rus askeri benim ayağımdaki çizmeyi görmüş, yanıma geldi, "Çizmeyi çıkar" dedi. "Niçin?" dedim, "Bu çizmeyi ben yaptım, kardeşimin ayağında idi. Kardeşim vurulmuştu, öldü. Onu gömmüştük. Sen bu çizmeyi ölünün ayağından çıkarmışsın, ver çizmeyi diyorum sana" dedi. Vermedim gitti. Aradan iki dakika bile geçmeden birkaç askerle tekrar geldiler, yine, "Çıkar çizmeyi" dediler. Baktım iş kötüye varacak, çizmeyi çıkartıp attım, şimdi yalınayak kalmıştım. Rus neferi çizmemi ayağımdan çıkartmıştı. Arabalar yürüdü, ben de arabadayım, ama yalınayak halim beni düşündürüyordu. Fakat o Rus neferinin iddiası gerçeğe yakındı, çünkü aslında bu çizmenin birkaç defa el değiştirmek suretiyle savaştığımız tepelerde ölen ve toprağa gömülen bir Rus ölüsünün ayağından çıkarılmış olduğu söylenmişti. Hatta çizmenin koncunda çöküntü ve kabarıklıklar görmem üzerine şöyle konuşmuştum, "Adam sende ne var sanki, ölümle hayat arası sanki ne kadar? Bir kıl payından bile daha yakın değilmiş, ver giyeyim. Belki de ikinci bir ölünün ayağından da çıkarılır" diyerek yarı tebessüm ve yarı acı içinde düşündüğümü unutamam.

Epeyce yol aldık, arabalar durdu, indik, şimdi toplu olarak bir yerdeyiz. Az sonra zabitanı teker teker götürdüler. Tek bir çadıra doldurdular. Beni de o çadıra götürdüler. Çadır içinde yüksek bir iskemlede oturan birisi, çok temiz İstanbul şivesiyle, herkese sorduğu gibi bana da sordu, "Nerelisiniz?" "Borluyum" dedim. "Geçti Bor'un pazarı, sür eşeği Niğde'ye" dedi. Onun bu sözüne şöyle cevap verdim, "Evet efendim, şimdi biz de o dediğiniz gibiyiz," dedim ve ilave ettim, "ölmezsek tekrar bizler veya torunlarımız Bor pazarında buluşuruz." Adam bu sözüm üzerine manalı manalı baktı ve hafifçe gülerek beni süzdü ve benim ne demek istediğimi anladı zannederim ve "Pekâlâ" diyerek diğer sorularına geçti. Çok düzgün İstanbul lehçesiyle konuşan bu adam, "Neden yalınayaksın?" dedi. "Bir Rus neferi ayağımdan çizmemi aldı, yalınayak kaldım" dedim. Bir şey söylemedi, çıktım çadırdan... Sonra öğrendik ki, o soruşturma yapan herif, Mahmut Şevket Paşa'nın katillerinden, Galatalı Şevket adlı vatansız katilmiş. Akşam Aşkale'deyiz. Güneş batarken bu Türk kasabasına girmiştik. Asil Aşkaleliler bizleri kalabalık görünce, bilseniz ne kadar acıdılar, yüzlerinden okuyabiliyorduk duygularını. Bize pilav ikram ettiler, "Sağolun Allah sizden razı olsun," dedik, "üzülmeyin, olur, bunlar muharebenin cilvesidir böyle haller." Sabah oldu, bizleri uğurladılar ve benim yalınayak olduğumu gören bir zat, bana bir yemeni (ayakkabı) getirdi. Teşekkür ettim. İkinci geceyi Yeniköy'de geçirdik ve bir gün sonra da Erzurum'a götürdüler. Erzurum'da bizi mektebi sultaniyeye yerleştirip, başımıza nöbetçi koydular... Lakin çok kötü ve esef verici haberler geliyordu. Bir yandan da sayımız durmadan artıyordu. Sanki bütün ordu, umumi bir hezimete uğramıştı... Haber alındığına göre 32. Tümen perişan olmuş, bilhassa 94. Alay'dan 3-4 zabit kalmış, gerisi ya esir olmuş ya da ölmüş. 8. Alay'ın bir taburu,

ki benim solumda idi, tamamen esir düşmüş. Bu kötü sonuçların bütün sebebi yetkililerin önemsemediği geçidi boş ve bekçisiz bulundurmasıdır.

Kafilemiz Erzurum'a girerken görmüştük. İstanbul Kapısı'nın batı ve güneyinde bulunan ovalar, göz alabildiğine bütün düzlükler ve baştan başa en azından bin metre derinliğinde, bazı yerlerde 6 kademe, kimi yerde de 7 kademe tel örgülerle tahkim edilmiş. Aynı zamanda Erzurum düzlüğünün yer yer toplarla tahkim edilmiş olduğu görülüyordu. Tıpkı bizimkilerin Allah yapısı, eşi bulunmaz Karagöbek kalesini tanzim ve tahkim ettikleri gibi!.. Bütün bu gördüklerim ve sezdiklerim şu merkezde idi: Erzurum'u bir daha Türklere vermemek kararıyla, Türk'ün bu serhad şehri, Türklere karşı geçilmez, aşılmaz bir kale haline getirilmek isteniyordu.

Erzurum'dan geçiş

Bizleri esir olarak gören asil Erzurumluların, o asil, mert insanların halini görüyordum, içleri kan ağlıyordu. Ama ben onlara şöyle sesleniyordum! "Ey bu koca serhad şehrinin asil ve kahraman çocukları, ey çok yiğit cesur dadaşlar! Ne mutlu sana, sen ki Türk yaratıldın... Elbet bu koca, yaşlı şehrinizde geçici olarak dalgalanamayan o ayyıldız çiçekli al bayrağın, bu mübarek ve kutsal yerde yine dalgalanacak, hem de daha şanlı ve daha da yükseklerde. O, yine senindir ve her şey senin olacak. Al bayrağın, yine kalende kanat açarak, süzüle süzüle dalgalanacak. Bu albayrak senin, yine senindir ve sonsuza kadar senin olacaktır... Şu gördüklerine bakıp da üzülme, kederlenme. Başını kaldır ve dediklerime inan. Ben iman ettim, iyi günlerimin geleceği yakındır, uzun sürmeyecektir. Ben gelecek iyi günlerin rüyalarını gördüm ve inandım. Sen de inan yiğit dadaş, yiğit kardaşım!"

16 Ağustos 1916 günü Erzurum'u terk ediyoruz. Günlerden Pazartesi, arabalara bindik. Ehh... bakalım bu gidiş nereye, nerelere ve ne kadar sürecek? Neler okunur? Amma okuyabilen olmadığı için bilinmez...

Bu eciş bücüş, karınca ayağı yazılar okunamıyor...

Sarıkamış'a gidiyoruz söylentileri dolaşıyor ağızlarda. Akşam vakti Hasankale'deyiz. Çay verdiler, yemek de verdiler. Geceyi Köprüköyü'nde geçirdik. Gece olmasına rağmen, burada sarhoş çılgın bir Rus doktoru atıp tutuyor, sövüyor, belli ki bizlere; kimbilir belki onun da vardır bir kuyruk acısı... 17 Ağustos 1916 Salı günü, Azab köyündeyiz. Burada Azab deresi diye söylenen bir dereye, Şehitler deresi adını vermişler. Rivayete göre bu sırtlarda ve bu derede cereyan eden boğuşmalarda yalnız 27 zabit şehit düşmüş. Onları bu dere yemiş. Yalnız ne demek? Onlar kaçıncı 27'ler... Var mı bir karış toprak ki bu kutsal yurtta, şehitlerin kanlarıyla sulanmış olmasın! Yükseklerde, şu gök kubbenin üstünde uçuşanlar, o boşluğu tutanlar hep ve hep onların, aziz şehitlerin ruhlarıdır... Bakın, bakın uçuşuyorlar!

18 Ağustos 1916 gecesini Zanzak'da geçirdik. Bu köyde, obalarda, bizim topak ev dediğimiz evlerde yattık. Çok iyi insan olan Rus zabiti sanki örnek bir insan; çok iyi ve hepimize sanki bir kardeş veya çok samimi bir dostmuş gibi davranan bir zat. Dünyada neler var... Bu yerde Zanzak'ta dahi kanlı sırtlar diye ad verilmiş sırtlar ve tepeler bulunduğunu köylüler anlattılar ve gösterdiler.

18 Ağustos'ta Zivin'deyiz. Çarşamba günü bu yere gelirken, Kötek köyünden geçtik. Yine bugün Zivin'den sonra Karaurgan köyüne geldik. Burası Rus Karakol merkezi. Buraya kadar geçtiğimiz yerler hep bizim hudut içinde bulunan yerler idi. Bu yere gelmezden evvel Türk-Rus hududunda gerili zincir hattından içeri girdik. Bu yere, hudut zincir noktası da derlermiş. Burada,



Doğu Cephesi'nde Rus askerler.

Karaurgan'da, ahırda yattık. Ruslar burdan itibaren Erzurum'a doğru dar, dekovil hattı yapıyorlar ve hummalı bir faaliyet var. Çalışmalar çok ciddi ve bütün yol boyunca faaliyeti görmek mümkündü. Hasankale'den beri gruplar halinde ve bölgelere ayrılmış olan sahalarda birçok işçi gruplarının ve makinelerin varlığı gösteriyordu ki Ruslar, bu işe çok önem vermekteydiler. Bununla beraber, çalışmalara hız verildiği de göze çarpıyordu. Bu arada döşenen rayların Köprü köyüne kadar ulaştığı sözleri ortada dolaşıyordu.

Karaurgan hudut yerine kadar gördüklerim ve sezdiklerim: Yol boyunca hep boz tepeler, çıplak dağlar, harap köyler ve patika veya keçiyolu denebilen yollar... İşte tek bir cümleyle kendi kaderine bırakılmış, bakımsız ve her yer boydan boya sahipsiz, kendi mukadderatına terk olunmuş bir memleket ve âlem.

19 Ağustos 1916 tarihinde Karaurgan'dan da ayrıldık. Daha 38 kilometre yol varmış Sarıkamış'a. Bu yerler, geçtiğimiz bu yeni yerler bambaşka, bütün yol boyu sanki işlenmiş mamur, bakımlı köylerden geçiyoruz.

Sanki yeni bir dünyadayım, öyle hissediyorum... Her yer bizim tarafta olmayan yemyeşil ormanlık, güzel, düz ve bakımlı yollar, planlı kurulmuş köyler. Yepyeni ve birkaç kilometre içinde değişiveren bu görüntüden, derin bir yeis ve ümitsizliğe verdim kendimi. Bu güzel yurdumun kaderini nasıl ve hangi yollar ve düşüncelerle değiştireceğiz? Onu o acıklı sahipsizlikten nasıl bir metotla kurtaracağız? İlle de bu davayı çözmeliyiz ve hepimiz benimsemeliyiz ki bu mesele hallolsun ve yerini bulsun.

Şimdi günümüz son bulmak üzere idi. Sarıkamış, sanki göklere tırmanmak isteyen yemyeşil ormanların içine gömülmüş gibiydi. Kasaba mamurdu. Birçok askeri bina vardı. Bu arada yeni evlerin, yeşil ormanların arasında yapılmış olması da kasabanın güzelliğine daha başka güzellikler katmıştı. Aslında bu yerin en değerli varlığı olan ve göklere dek yükselen zümrüt renkli yeşil ormanlardı. Böylesine kıymetli pırlantanın, kasabayı da kucaklamış olan yeşil âlemin, etrafa sağlık ve hayat sunduğunu seziyordum. İşte Sarıkamış'ı bu nitelikte görmüştüm.

20 Ağustos 1916 Cuma günü yoklama yapıldı. Bu arada 8 kilometre uzakta Hamamlı adında bir köyde kalacağımız söyleniyordu. Söylenti doğrulandı, şimdi arabalarla Hamamlı yolundayız ve ikindi vakti Hamamlı'ya geldik.

Burada da yoklama yapıldı. Yurtlara yerleştik, banyo yaptık, ütü ve çamaşır verdiler. İki gün sonra başka yerde hazırlanan büyük çadırlara yerleştik. Çadırlar, hastane çadırları gibi büyük ve güzel. Açıktayız, ama üstümüze ve etrafımıza süngülü nöbetçiler kondu, şimdi artık bir hapishane hayatı başlamıştı bizde... Her gün akşam ve sabah yoklama yapılıyordu.

Üstümüzde sağlık işlerini ve idare işlerini de yürüten Lehli bir askeri doktor kaymakam; görünüşte çok iyi

bir adam... Yakınımıza sahra yüznumarası kuruldu. Bunlar birbirinden 80 santim aralıklı çukurlar, herkes yan yana oturuyor ve o yere... Bize göre epeyce yabancı ve vahşi, ama belki biz de alışırız? Kimbilir?

Yalnız bir şey, bir mahzuru vardı bunun. Mevsim yaz, gündüzleri oldukça sıcak, fena koku neşir etmekte, havamızı bozmakta. Umulur ki bu mahzur da önlenir, daha iyi hava teneffüs ederiz. Bu hususta yetkililere şikâyet de yapıldı...

Hamamlı'da geçen yedinci gün idi. Çok acıklı bir vaka oldu. Esir askerlerden birisi yüznumaraya oturuyor. O bir yanda, silahlı nöbetçi Rus neferi nöbet yerinde şöyle düşünüyor, "Acaba şu neferi vurabilir miyim?" Hayal gerçek oluyor, tetiği düşürüyor ve yüznumaradaki Türk esiri vurulup düşüyor, yuvarlanıyor ve ölüm... Rus askerinin arkasından kaçtı; tutuldu; getiriliyor yolunda bir hayli laf edildi ama zavallı böylece güme gitmişti. Böyle durumlarda palavra konuşmaları sürüp gider. Böylece Hamamlı Esirler Kampı, ilk kurbanını vermişti.

Beri tarafta biz de birbirimizi yemeye başladık çadırda... Aramızda birkaç binbaşı vardı, on kadar da yüzbaşı. Geri kalanlar hep küçük rütbeli zabitan. Aramızda birkaç ihtiyat zabit namzedi vardı. Bu efendiler, o binbaşı ve yüzbaşıların tabur yahut bölüklerinde zabit olarak vazife ve hizmet ifa etmekte idiler, yani vazife arkadaşları idiler, ama kendilerini bir şey sayanlar şöyle düşünüyorlar, "Bunlar zabit değiller, Ruslar bize yapılan her türlü muameleyi onlara da yapacaklarına göre, yarın belki mesul oluruz, belki bizler şöyle bir sual karşısında kalırız, 'Zabit olmadıklarını bildiğiniz halde niçin zabit dediniz? Ve niçin başınızı derde soktunuz?' şeklinde bir mesuliyeti üzerimize nasıl alalım, alamayız ve Ruslara haber vermemiz gerek." Bu mütalaalarla içimizdeki zabit namzedi arkadaşları Ruslara, bunlar za-

bit değil, neferdir diyerek asker koğuşuna yollamışlardı ki çok edepsizce bir hareket idi, bu türlü davranış. Onlarla ayrılış çok hazin olmuştu... Hatta binbaşıyım ve yüzbaşıyım diyenler, şu ipsiz sapsız, çürük lafları bile ileri sürmüşler, "Bizler bu kadar zaman çalıştık, uğraştık, ancak binbaşı, yüzbaşı olabildik, ya bunlar, onlar dört günlük asker. Günün icabı olarak aramızdalar, bu şart altında nasıl bizim tabi olduğumuz gibi bir imtiyaza mazhar olurlar, böyle şey olmaz, karar isabetlidir" diyerek alınan kararı uygun ve yerinde bulmuşlar.

İşte bu adamlar utanmadan, Ruslara haber verdiler ve o zavallı arkadaşları aramızdan ayırttılar. On beş kişi idiler bu genç arkadaşlar, ağlaşarak ayrıldılardı. Yine o taş kalpli heriflere dönüyorum, çünkü yapılan bu muameleyi bir türlü hazmedemiyorum. İnsan daha dört gün önce beraberce oturup kalktığı, birlikte yiyip içtiği ve karşılıklı hürmet ettiği, üstelik bir de kader birliğine çarpılmış arkadaşını sokağa atarcasına, ölüme veya ondan beterine yollamak, bilmem insanlık mefhumlarına yakışır mı?

10 Eylül 1916 idi tarih, yirmi bir gün bize konak yeri olan ve birçok acı hatıraları olan Hamamlı köyünden ayrıldık. Tekrar Sarıkamış'tayız. Burada önceden hazırlanan trene bindik, hareket etmek üzereyiz.

Burada bir müşahedemden söz edeceğim. Hamamlı'dan dönerken, bindirildiğim arabayı süren Müslüman bir asker idi. Adı Muhittin'di. O dedi ki, "Şu toprak yığınını görüyor musunuz? İşte burası bir mezar, Türk mezarıdır," dedi, "burada binden daha çok Türk askeri gömülüdür. Ben o zaman yine burada idim, yine araba sürerdim. Bu yerler açıkta Türk askeri ile dolu idi. Karların erimesi ile ortaya çıkan ölüler toplandı, arabalarla buraya yığıldı. Koca bir çukur açıldı ve bu yere gömüldü idi." Daha dinlemek istemedim. Şöyle baktım, gösterdiği tümsek en az kırk metre ve belki de daha çok

uzunlukta idi. İşte yine burada, dâhi Enver'in işlediği kötülük ve cinayetler silsilesinden acı bir tablo.

Sarıkamış'tan aynı gün, Kars doğrultusunda hareket ettik. Tren yürüyor, yol boyu güzergâh sulu ve fundalıklı bir dereyi geçiyordu. Buralarda arazi kısmen fundalıktı... Şimdi Selim köyü önlerinden geçiyoruz, ilk harekât sırasında Allahüekber Dağı'nı aşabilen öncülerimiz burada, Selim köyünde, süngülerini parıldatmışlardı. Daha önce arkadaşlardan bu Selim köyü hikâyesini dinlemiştim. Hatta Enver Paşa'nın hayali planı muvaffak olsa idi, tahakkuk etseymiş, Rus ordusu ateşten bir torbaya doldurulup yok edilebilirmiş. Ama ne yazık ki azılı ve korkunç general kış, Türk ordusuna kıymıştı ve harbin talihi de ters dönmüştü... Selim köyünü de geride bırakırken, "Ey asil Türk yurdu ve üstündeki yiğit insanlar üzülmeyin, umudunuzu kesmeyin, Allah isterse, o mutlu günler yine döner, gelir ve gördüğün parıltıları, o ışıklı süngüleri doya doya seyredersin, ey güzel ve adı güzel Türk yurdu!"... diye düşünüyordum.

Rusya hudutlarına giriyoruz

Gece yarısı sıraları idi ki Kars'a gelmiştik. Tren çok az durdu, Kars'tan ayrıldık... Bir şey dikkatimi çekiyordu; Kars'ın sönük ve titreşen ışıkları, sanki bizler için yas tutuyordu. Kars'ın üstünde simsiyah bir bulut asılı, belli gök de yaslı, Kars'ın gökleri de ağlıyor!.. Ey sevgili yurt köşesi! Ey ihtiyar serhad şehri! Sana diyorum, sus üzülme, ağlama, üstüne çöken o kara, kapkara bulutlar aydınlığa dönecek. Sırtındaki meşum bayrak yırtılacaktır. Seni gasp eden er geç kovulacaktır. Yine sen ay yıldızlı sevgili bayrağına kavuşacaksın. Yine o yüce kalende, özlediğin al bayrağın övüne övüne dalgalanacak!... Ey Rabbim! Yalvarırım sana. Sen dileklerimi bizlere göster! Yine yalvarırım sana Ey Rabbim!

11 Eylül 1916 sabah erken Tiflis'e geldik. Birinci iskelede kaldık, şehre sokmadılar. Şehir, uzaktan görüldüğü kadarıyla mamurca bir merkez olduğu fikrini vermektedir. Şehirden yaylaya, dişli tramvaylarla tırmanarak sayfiyelere çıkıldığı söyleniyorsa da görmedim. Yalnız istasyondan, uzakta tramvayların yokuş yukarı tırmandığı seçilebiliyordu. Yine söylendiğine göre bu kasabanın mesiresi çok meşhurmuş. Bunları istasyonda konuştuğum Ermeniler anlatıyordu.

Burada, Tiflis'te yine hafiften bir dezenfekte muamelesi yapıldı. Bizimkilerden bazı mayası bozuklar, türlü uygunsuz işler yaptılar. Sövüp saymalar, sarhoşluk, kavga gürültü, engin yüksek laflar. Halimizle mütenasip olmayan haller! Ehh iyi olur inşallah! Ama pek erken başladık. Bu halleri doğuran Tiflis'in kötü havasından başka bir şey değildi. Bereket ki ertesi sabah tren hareket etti de ortalık aydınlandı ve düzeldi.

Tiflis'ten sonra yol boyu kâmilen sulak, suğla ve yer yer çoraklar var, sanki bir çöl. Öğlen tam saat 12 sıralarında, büyükçe bir nehir kıyısındaki Ağıstafa kasabasına geldik. Burada halk hep Türk; gürbüz ve yiğit yapılı, mert ve cesur görünüşlü, düzgün, güzel, temiz giyim kuşamlı; hele başlarındaki kalpak onlara daha üstün bir mehabet vermiş gibi görünüyor. Efendi ve kibar insanlar, bizleri esir görünce açıktan açığa beyan-ı tessür ediyorlardı. Aynı zamanda gözleri sulanıyor ve cıngılanıyordu. Bu civarda kavun karpuz ve her şey bol, mebzul, pek çok harman da vardı. Toprak hayli zengin idi. Bu arada tren bütün hızı ile yol alıyordu. Bu yerde, bir hava hattı da faaliyet halinde idi. Hava hattı hayli uzun görünüyordu. Aynı gün yatsı vakti Gence'ye geldik. Gence başlı başına bir Türk şehri. Burada herkes Türkçe konuşuyor, istasyon çok kalabalık, insanlar güzel giyimli, üstleri başları düzgün, bütün başlarda siyah ya da kahverengi kalpak var. Kimselerle konuşamadık,

çünkü tren çok az durdu ve hemen hareket etti. Şimdi Bakû yolundayız. Bu yerler çöl ve çöl havası var.

Susuz, çorak, ormansız ve yeşillik namına hiçbir şey yok gibi. Bu düzlüklerden geçerken de bir şeyler görmüyoruz, bu civarda Bakû'den Batum'a giden petrol demir boru hattı açıkta görülüyor ve petrol boru hattı demiryolu hattını takip ediyordu. Bunların çapı 70 santim ve belki de daha çok, trenin penceresinden göründüğü kadarıyla. Bugünkü gündüz yolculuğumuz boyunca hiçbir tarafta bir dağ zirvesi görülmüyor. Koca bir çöl ve dümdüz bir dünya... Petrol taşıyan bazı borular patlamış. Böyle yerlerde petrolden göller meydana gelmiş, hele bir noktada görülen cengari renk, kocaman bir göl olmuş, belki de on hektarlık bir alanı kaplamıştı. Bu çöl ortasında, bir istasyondan kaynamış çay suyu aldık, çayları içtik, ama bardağın dibine en azından iki milimetre kalınlığında kireçten bir çamur tabakası teressüb etmişti (çökmüştü). Bu civarda insanlar hiç su içmezlermiş, ancak çay içerlermiş. Trenin yürüyüşü bile azalmıştı sanki, değişmeyen manzara ve düzlükten bıkmış usanmış gibi idi. Bu arada bir ses, "Bakû'ye 45 verst[13] kaldı" dedi. Geldiğimiz istasyonun adı "Jibat" idi. İşte bu iskeleden itibaren, neft kuyuları başlamıştı... Bu civarda sular adeta kireç bulamacı gibi imiş, sanki badanalık, yarı yarıya kireçli olduğunu yerli insanlar söylüyorlardı.

Şimdi Hazar Denizi kıyılarına geldik, ama öyle haşin, öyle pek vahşi görünüşlü, kıpkızıl, didik didiklenmiş, kayalarla çevrilmiş sahile bakmak bile cesaret işi... Haşin mi haşin! Öyle ki manzara insana adeta bir korku duygusu zerkediyor. Uzaklarda denizin içinde adalar, adacıklar göze çarpıyor. Sahilde o dikine yükselen o kızıl vahşi kayalıklar, onlardan meydana gelen derin

---

13 Bir verst 1110 metre uzunluk karşılığı olan ölçü birimi.

uçurumlar tüyler ürpertiyor... Sanki bu yerlerde çok yakın bir geçmişte pek muazzam yangınlar olmuş, işte bu korkunç kızıllıklar, onun bıraktığı izler ve kalıntılar gibiydi. Evet bu görünüş ve bu panorama ölümler ve yangınlar artığı, onların sonucunda meydana gelmişti... Aslında burası, geçmiş günlerde bütün canlılıkları ve bütün varlığı yakan, eriten ve yok eden sönmüş bir cehennem değil mi idi de...

Bakû

Bugünkü gündüz yolculuğumuz çok enteresan geçti. Türlü türlü manzaralar arasında, tarih kalıntıları içinde, onları ibretle seyrederek, en sonra akşamın karanlığında, şarkın çok ihtiyar şehri Bakû'ye gelebildik.

Bu güngörmüş yaşlı mamurenin istasyonunda çok kesif bir kalabalık var. Şehir pırıl pırıl aydınlık içinde, yayalar, otolar, tramvaylar iç içe... Bir hayhuy ve uğultu... Bu yerde tramvayları atlar çekiyor, yollar sanki tıkanmış... Ama gene de durmadan yürüyor.

Şehrin doğusunda, şehir gibi büyük bir alanda, sanki yıldızlar dünyası, bir ışık kümesi gibi bir başka âlem var. Düşünüyorum, sabırsızlandım, sordum. Petrol fabrikaları mıntıkasıymış o parıldayan cihan, şaşıyor adam! Şaşıyor da, Allah Allah! diyor hayretten... "Kullarıma çalıştıkları kadar veririm" ilahi vecizesi ne kadar düşündürücü ve uyarıcı!

Uyuyalım bakalım, kim gelip de bizi bu daldığımız gaflet uykusundan uyandıracak? Yoksa beklenen melek İsrafil mi? Aman Allahım, bize, Türk milletine, yepyeni bir hayatiyet ver. Ver de dediğin gibi çalışanı bilelim, sen bize çalışma aşkı üfle... sana layık kul olalım!

Bu gece bizim trene bir Rus askeri yanaşmış, bizim arkadaşlardan birisinin eline bir kâğıt sıkıştırmış ve çekilmiş. Bizim ağa, o kâğıdı açmış, bir dostundan aldığı



Birinci Dünya Savaşı yıllarında Bakû'yu gösteren bir kartpostal.

mektup gıbi okumaya başlamış. Öbür tarafta, belki de o askerin takipçisi olan bir Rus, bizimkinin okuduğu kâğıdı kapmış ve savuşmuş. Bizim kakavan da dikile kalmış. Belki de o kâğıdın ne olduğunu hâlâ düşünememiştir...

Bakû'de çok Türk vardı. Bize karşı çok sempatileri olup, bir teşkilat halinde faaliyetlerini sürdürüyorlar. O asker kıyafetine giren zat, kimbilir nasıl bir fedakârlıkla bizim vagona kadar gelebildi. Çünkü bizim vagonun etrafı süngülü askerlerle tutulu... Bizim tedbirsiz ve düşüncesiz arkadaşın bu lakaydiliği yüzünden belki, o asker takiptedir, iki gün sonra mesele duyuldu: O mektup, Bakû'de Türklük için çalışan gizli bir teşkilat tarafından yollanmış... Bu ve buna yakın ihtimalleri önlemek için bizim trenin yerini değiştirdiler, gelen gidenin, girip çıkanın görülebilmesi için açıklık bir yere kaldırdılar. Hatta trenin yeni durduğu yer çok sıkı bir emniyet altına alındı. Süngülü nöbetçiler vagonlarımıza girdiler, aramıza karıştılar... Sabah oldu, vagonlardan indik, deniz kenarındaki ütü mahaline götürdüler, bekliyoruz.

Tam öğle vaktine kadar bekledik, banyoya götürdüler. Burada soyunduk, tam Adem babamız gibi, anadan doğma, çırılçıplak... Ooh! Ne iyi(!)

Banyoda sıcak su yok. Soğuk su duşları var. Mevsim ılık olduğundan üşümedik, lakin hayli bekledik, eğlendik, gülüştük... Buna rağmen yine vaziyeti hazmedemedik... Hatta bizim 2. Tabur'un Kumandanı Bağdatlı Binbaşı Salih Zeki, elleri ile edep yerlerini kapayarak aramızda dolaşan Rus neferine, "Ben Arap, ben Arap" diyerek bir yandan acı ve teessür ifade eden bir eda ve diğer yönden de şeytanca bir fikirle Rus neferine Araplığını duyurmak çabası içindeydi. Bu tarihten biraz önce İngilizler, Bağdat'ı işgal etmişlerdi...

En sonunda eşyalar ütüden geldi, ama kendi kendine gelmedi. Bağırdık, çağırdık; gürültüyü yatıştırmak için bir yatakhaneye götürdüler. Battaniyelere sarındık, büründük, elbiselerimizi giyindik ve doğru vagonlara çıktık... Akşam olmak üzere idi, on kadar zabit bize iltihak etti... Sorduk, "Nereden geldiniz?" Bakû'nün Nargin Adası'nda imişler. Oradan İran'a kaçanlar olmuş, bundan dolayı orayı boşaltmış ve esir zabitanı bizim kafileye katmışlar. Bu yeni gelen arkadaşlarla görüşürken bir de ne göreyim? Mülazımıevvel Fikri ve Zabit Vekili Zühtü Sacit Efendiler... Bu arkadaşları Kahmıs köyünden alayın ricatı münasebetiyle Allahsız ve acımasız Sultan Tepe diye kar, tipi ve fırtınanın meydan muharebesi verdiği yerde kaybetmiştik. Ve hâlâ da alayın kayıp defterinde yazılı olan Fikri ve Zühtü Sacit Beylerdi, bu gördüklerim!

Trenimizin durduğu yerde çok calib-i dikkat bir manzara gördüm. Ne mi? Söyleyeyim. Rusya devletinin ordusundaki sağlık işleri ve ondan bir örnek: Trende seyyar hastane veya doğru söylenecekse hastane tren. Önceden hazırlanmış, yani hastalar için hususi olarak yapılmış, tekerlekler üstünde her nevi ihtiyaç ve levazı-

mı içinde, konforlu koğuşlar ve bunlardan birkaç katar sıralanmış denizin kenarına. Hastaların kimi iki değnekli, kimisi tek değnek üstünde, bazıları yanlarında yardımcıları, sedyeli el arabalarında gezdiriliyor, dolaştırılıyor. Hele bizim vagona yanaştırılan bir katarda ortası bahçeli, çiçekli salonlar ve salonlarda dolaştırılan yaralı hastalar ve bazılarının şezlonglarda istirahat ettikleri görülüyordu.

Bu görüp de anlatmak istediğimden de üstün, daha nicelerinin var olduğunu söyleyenlere kızıyorum. Kızıyordum, çünkü yaralı bir Türk zabiti, kağnıyı bile bulamıyordu hastaneye kadar gelebilmek için!...

Trenle Rostov yolunda

16 Eylül 1916 idi. İşte bugün çok ihtiyar ve hayli kadim Bakû şehrinden de ayrılıyoruz, şimdi trenimiz Rostov istikametinde yol almakta ve yolumuzun bu bölümünde üstümüzdeki muhafız askerler değiştirildi. Yeni gelenler de Kazak. Hal ve hareketlerinden belli, gözleri canlı ve çok zeki bakışlı idiler. Geçtiğimiz yol boyu alanlar, hep neft depoları ve fabrikaları ile dolu... Bunlar o kadar çok ki şaşmamak elden gelmez. Bazı noktalarda boruların patlaması sonucu neft gölleri ve gölcükleri meydana gelmiş, sanki yerden kaynamış gibi bir manzara... Bakû'den sonra ilk geldiğimiz istasyon, Alacord iskelesi idi. Tren burada da beş saat kaldı, şimdi sabah oldu, trenin tekerlekleri dönmeye başladı. Bugün 100 kilometre kadar uzayan bir çöl yolculuğundan sonra Kafkasya'nın bahçeleri arasına girdik. Ama ne bahçeler, adeta cennet bahçeleri. Çok bakımlı ve iyi işlenmiş topraklar; aynı zamanda sanki hilkat, bütün feyiz ve bereketini bu yerlere bolca yağdırmış... Öyle ki toprak hiç durmadan hayat yaratıyor gibi... Türlü nimetler sunuyor onu işleyenlere: Üzüm, elma, armut, fındık,

kavun, karpuz... Bambaşka bir bereket ve bolluk... Ahalinin çoğu Türk ve Müslüman, bizleri esir olarak görünce çok üzülüyorlar, belli çok duygulu insanlar. Bu halleri gözlerinden okunuyor ve aralarında, içlerinden vurulmuş gibi gözleri yaşaranlar görülüyordu...

Bugün Polma ve Samor istasyonlarında bizlere gösterilen hürmet ve uğurlama çok samimi ve ta Türklüklerinden kopup gelen bir tezahürdü. Bu civarda, görüldüğüne göre canlı hayvan da boldu. Orman dersen alabildiğine çok idi. Bunların çoğunun insan eli ile yetiştirilmiş neviden olduğu görülüyordu. Hülasa, baştan başa bir mamure ve zengin bir âlem... Bu hilkatin bahşettiği güzelliklere daha üstünlükler katan insan emek ve zekâsının yarattığı varlıkları hayretler içinde görerek, tam zeval vaktinde ve 17 Eylül 1916'da Derbend'e geldik, istasyonda indik, çarşıya doğru uzandık. Her yerde konuşma dili Türkçe ve halk da bütün Türk... Ortalarda Rus yok gibi. Yerlilerden şöyle 25 yaşlarında bir zat idi. Bizden münasebetsizin birisi, bu zata hitaben, "Siz Acem misiniz?" diye sorunca, o zatın bütün özü ile, benliği ile bir vakar içinde, "Türküm ve düşmanım tek bir kişi kalsam dahi..." mısrasını pür heyecan okuması üzerine, hepimiz kıpkırmızı olmuş, utanmıştık.

Derbend bir dağın eteğinde kurulmuş, eski bir Türk kasabasıdır ve ortaçağa ait bir kalesi vardır. Oldukça yaşlı bu beldenin ortasından bir çay geçer. Bu merkezden ayrılırken bize tomarla gazete getirdiler. *Açık Söz*, *Yeni Şafak* ve *Terciiman-ı Hakikat* adlı gazetelerdi. Şimdi her iki taraf da gözyaşlarımızı akıta akıta Türk Derbend'den ayrılmıştık. Kasabayı terk ederken, oldukça büyük nehir üstünden geçtik.

Bugün öğleden sonraki yolculuğumuzda, en azından 50 kilometrelik yol, bütün bahçeler, bağlar ve yemyeşil ormanla bir gelin gibi süslenmiştir... Ama bir ara ortalık birdenbire değişiverdi. O güzellikler kayboldu, ortalık

birden çöl oluverdi... Bu gece Hazar Denizi'nin sahilini geçiyoruz ve biraz sonra da mamur ve büyük Petroskova şehrine geldik. Kasaba tam denizin kenarına oturtulmuş ve yepyeni bir şehir. Gece olmasına rağmen her yer insanla dolu ve her taraf kalabalık...

18 Eylül 1916. Sabah olmuştu. Çok bereketli ve çok iyi işlenmiş topraklar üstündeyiz ve geçiyoruz. Tam harman ve hasat zamanı. Bu yerlerde insanlar dişili erkekli harıl harıl, arı gibi çalışıyordu. Tam saat on iki sıralarında Cinci istasyonuna gelmiştik. Burada 280 metre genişliğinde bir köprü geçtik, aynı gün Kadı Yurdu adında bir iskeleye geldik. Burası küçük bir kasaba idi. Üç tane minareli cami vardı ve mezarlarının ortasında bir türbe görülüyordu... Bu civarda gruplar halinde kadınlardan tren yolu işçileri gözden kaçmıyordu. Yine bu havalide yeşillikler, fındık bahçeleri, çok güzel işlenmiş topraklar, çok bol ve bereketli mahsul göze çarpmakta idi. Yine bu civarda yükseklerde ve uzaklarda petrol kuyuları, seyrek olarak görülüyordu. Yine bu ortadaki sekene, halk hep Çeçen idiler. Hayvan canlı, mal bol idi. Yine görüldüğü üzere bu yerde buğday ziraatı yoktu. Mezruat baştan başa mısırdı. Çeçen kadınları ziraat işinde hep beyaz elbise giyiyorlardı. Güçlü kuvvetli irikıyım kadınlardı hep çalışanlar. Erkekleri hemen yok gibi. Kadınlar görünüşleri itibarıyla sıhhatli ve yüzleri kıpkırmızı idiler... Bugün saat 4'te Grozni kasabasına vasıl olduk. Şehir büyük ve mamur, ahali Türk ve Müslüman, istasyon da çok büyük ve kalabalık idi. Bu kalabalık arasında ak sakallı, iyi ve temiz giyimli, eli bastonlu, yüzü çok nurlu ve güler yüzlü, aynı zamanda çok samimi ve cana yakın bir zat, vagonumuza çıktı, hal hatır sordu. Ayrı ayrı hepimizin elini sıktı, iyi dilekler ve iyi yolculuklar temennisiyle vagondan indi... Üzerinde durulması gereken bir konu, üstümüzdeki Kazak nöbetçi, bizimle halktan birisinin görüşüp konuşmasına

müsaade etmiyordu. Fakat bu ihtiyar adamın vagona çıkmasına ve bizimle konuşmasına acaba neden müsaade etmiş ve neden göz yummuştu? Sonradan öğrendik, bu zat daha önce bu yerlerin beyi, efendisi imiş. Bu nedenle serbest ve imtiyazlı imiş. Trenin hareketi anında da kalpağı elinde o nur yüzlü, asil adam bizleri uğurlamıştır.

Bu şehirde birçok fabrika bacaları tütüyordu. Bir sanayi merkezi olduğu belliydi. Aynı zamanda bu yerin gözle görülebilen yerlerinde petrol kuyuları görülmekte idi; ama Bakû'de gördüklerimiz kadar çok değildi.

19 Eylül 1916 sabahı tren çok hızlı koşuyordu. Cenubi garbımızdaki Kafkas Dağları'nın başındaki karlar bizleri üşütüyordu. Bu civarlarda minareli Müslüman köylerinden geçiyorduk.

Trenimiz... Bugünkü seyahatimiz, yine Müslüman toplulukları içinde sürüyordu. Bütün saha çok zengin vasıfta topraklara sahip, sanki bu yerlere ilahi bir cömertlik hiç esirgemeden, bol bereket ve feyzini yağdırmıştı... Bu yerlerde çalışmaya memur olan insan, emeği sayesinde cennet bahçeleri kadar güzellikler meydana getiriyordu. Bu bahçeler dünyası, bütün cazibe ve füsunkârlığı ile bakan gözleri ve bütün duyguları sarhoş ediyordu sanki! Ne mutlu ki bu mübarek topraklara hepten Türk ve Müslümanlar sahipmiş... Ve yine geçmekte olduğumuz minareli ve mamur Türk köylerini gerilerimizde bırakıyor ve bir boy yol sürüp gidiyorduk ve devam ettikçe de gerilerde bıraktığımız istasyonlarda başları kalpaklı, irikıyım, vakur, pehlivan yapılı Türklerle karşılaşıyoruz. Bizleri hürmetle selamlıyor ve uğurluyorlardı. Geride kalan istasyonlardan birinde, kucağı karpuz dolu, kalpaklı, babayiğit bir zat bizim pencereye koşarak yanaşmak isteyince, muhafız Kazak bırakmadı, mani oldu. Bu hale kızan yiğit adamın gözleri öfkeden şimşek çakıyordu. Askeri boğuverecek gibi bir

hal vardı adamda... Bu civarda iki tane de nehir geçtikti. Belli ki bu ırmakları, Kafkasya'nın karlı dağları besliyor.

20 Eylül 1916 idi tarih. Ortada şu sözler konuşuluyor: "Rostov'a 230 kilometre kaldı."

"Ehh!" diyoruz, "Kimbilir? Belki burada dahi kalmayacağız." Çok enteresan bugünkü yerlerde her şey ve sekene dahi değişti. Buralarda koyu Ruslar yaşıyordu. Artık simalar değişti. Üst baş, giyim kuşam, her şey başkalaştı. Geçtiğimiz Rus köyleri pis ve harap, halk da öyle yüzlerine bakılmaz. Rus mujiklerinin kadınları da erkekleri gibi pis ve murdar, insan adeta tiksinir... Pis mi pis! Şu biraz iyi diyecek bir tane köylü kadını bile göremedim.

Bu mıntıkada ziraat tamamen ayçiçeği üzerine. Toprak çok iyi işlenmiş, aynı zamanda simsiyah bir renk var toprakta.

Bugün saat 3 sıraları idi. Kafkaskov istasyonuna geldik. Burada kadınlar hep erkek işleri ile meşgul oluyorlar. Arabaları kadınlar sürüyor, hamallar kadın, zavallılar koca koca sandıkları ve balyaları omuzlamışlar götürüyorlar. Zavallı kadın...

Bu yeri de geride bırakarak akşam olmak üzere iken, Tihiros kasabasına geldik. Burası da oldukça büyük bir kasaba. Bazı fabrika bacaları görünüyordu ve askeri kışlalar da vardı.

1916 yılının 20-21 Eylül gecesi tren Rostov istasyonuna girdi. Çok kalabalık, her yer elektrik ışığı ile aydınlatılmış, pırıl pırıl. Araba ve tramvayların gürültüsü kalabalığınkine karışıyor; bir uğultu, bir hayhuy. Daha sonra sabah oldu, gördük ki her yer, köşe bucak kadınlarla dolu. İşçiler, satıcılar, arabacılar hep, hep kadın. Erkek muharebede cephede olmalı, bu nedenle olacak ki bütün yük kadınların omzunda. Tek bir ifade ile kadınların yürüttüğü, idare ettiği bir şehir...

Rostov'da üstümüzdeki askeri müfreze tekrar değişti, yenileri geldi. Bunlar da Kazak... Trenden inelim, biraz gezelim dedik, ama müsaade etmediler, vakit yok dediler.

İstikamet Moskova

21 Eylül 1916 tarihinde Rostov'u da geride bıraktık, şimdi de Moskova yolundayız. Bu geçtiğimiz bölgede arazi hemen hemen tamamen meskûn. Arazide boş yer hiç yok gibi, güzel binalar var. Orman da başladı, hep insan eliyle yetiştirme orman, hudayinabit orman yok gibi. Toprak da elverişli belli, münbit siyah ve düz. Öğle vakti Kızitirinka istasyonuna geldik. Bu yer Don Nehri kenarındaydı. Burada su iskelesi de vardı. Küçük vapurları, mavnaları, sandallarıyla çok kalabalık bir nehir iskelesi ve tabii bir de plaj, nehirde insanların kadınlı erkekli, çırılçıplak, mayosuz oynaşarak çimdikleri görülüyordu. Burada kadın adeta bir oyuncak, elden ele oynaşıyorlar...

Üstümüzdeki muhafız Kazaklardan birisi, lalettayin bir kadını aldı, oracıkta gözler önünde, biz pencerelerden seyrederken, o çıplak kadınla eni konu hayvani zevkini doyurdu ve gülüşerek, kadının ağzının suyu aka aka birbirlerinden ayrıldılar. Kadın suya, adam da vagona çıktı...

Memleketin bu bölgelerinde kiliseler çoğalmıştı. Ve çan kulelerinden madeni sesler geliyordu kulaklara. Bu yerler Hıristiyanlık dünyası idi artık. Yine bugün gurup zamanı Nahodnav istasyonuna geldik. Bu civarda kömür ocağı işletmesi varmış ki, bu saatte değişen işçi ekipleri bizim trene bindilerdi. Bu işçiler arasında kadın maden işçileri de vardı. Hem de sayıları oldukça kalabalıktı.

22 Eylül 1916 Glatkov istasyonundayız. Burası da şirin bir kasaba, aynı zamanda mamur da. Yükselen

bacalarından belli, birçok fabrika da var, bu yerde... şimdi bir ova ortasındayız. Bu düzlük 40 kilometre kadar uzaklıkta bir alan, bu yerler baştan başa namütenahi orman ve hem de el ile yetiştirilmiş orman! Bu yerlerde birçok kasaba ve köylerden geçiyoruz. Bu bölgelerde halk çok fakir, kamış ve mısır otundan örülmüş evler, kulübeler, huğlar ve bu kaşaneler (!) arasında muhteşem kiliseler boy gösteriyordu. Demek ki kilise ve papaz Rusya'da hâkim durumda...

23 Eylül 1916 tarihinde, Lezgi kasabasındayız. Burada epeyce durduk, ama burayı da gerilerde bırakarak yola devam ediyoruz. Bu civarlarda hasat yeni başlamış, ekinler biçilmiş, sap ortada ve yerlerde yatıyor, işçiler, çalışanlar hep kadınlar. Bir taraftan tohumlar ekiliyor; buralarda darı ziraati de var.

Şimdi Varonij istasyonundayız, şehrin kenarından geçiyoruz. Bu şehirde trenden görebildiğim kadarıyla tam 24 tane kilise saydım. Bunların çan kuleleri lateşbih, benzetmek gibi olmasın, sanki bizim minarelerle rekabet edercesine yüksek. Trenimiz şimdi de Samad iskelesinde durdu. Burası pek büyük değil. Bundan sonra hep geçtiğimiz güzergâhın her iki yanı baştan başa simsiyah ve yemyeşil zümrüt gibi orman, yine orman... Bu havalide gördüğüm köyler hep ve kâmilen kamıştan kulübe ve derme çatma huglar. Görünüşlerinden belli, halk çok fakir ve perişan! Bu gece Gırabzi istasyonundayız, burası çok kalabalık bir merkez. Bu istasyona dört tane demiryolu hattı giriyor, istasyon binası, bizim Konya istasyon binasının aynısı. Sanki aynı mimar çizmiş projesini! Bu yerde gördüm, kadın adeta hayvani zevkleri tatmin için bir araç, sanki bir oyuncak. Kepazelikler dile getirilmeyecek soydan...

24 Eylül 1916 sabahı idi. Kozuyoruk iskelesindeyiz. İstasyon ve şehir çok kalabalık, görünüşe göre mamur

bir belde... Her yerde gördüğümüz gibi burada dahi bütün işçiler kadın ve çok yazık ki, bunların arasında ihtiyar beli bükülmüşler de var. Bu zavallı kadınların üstleri başları, giyimleri sefil ve lime lime!... Bu ara tren çok hızlı yol almakta ve yol boyu her yerde olduğu gibi sık sık yeşil ormanlar ve muazzam kaşaneler arasında, çerden çöpten kulübeler ve yine bunların ortasında koca koca kiliseler.

Bugün seyahat mıntıkamızda zirai ürün olarak gördüğüm nesne ancak darı idi, sarı darı. Bunlarda buğday ve mısır ziraati yok. Bütün sarı darı. Bugün akşamdan sonra Rezanski kasabasına geldik. Burada yanımıza askerler bindirildi. Anneleri, babaları, kardeşleri ve dostları gözyaşları ile uğurladılar. Kasaba çok güzel ve mamur ve aynı zamanda temiz de, yine bu şehirde de çok sayıda kiliseler ve göklere doğru direklenmiş çan kuleleri...

25 Eylül 1916 idi tarih, artık belli oldu. Bir payitahta geliyoruz. Yaklaşıyoruz. Topraklar çok iyi işlenmiş ve çok bakımlı. Moskova'ya yaklaştık. Görünüş ve her şey renklendi ve bu arada şu laflar duyuluyor, "Moskova'ya 120 kilometre kaldı." Bir ara Volga Nehri'ni de geçtik... Bu yerlerde fabrikalar çoğaldı. Tekerlekler çok hızlı dönüyor. Yol sanki kat kat kasılıyor. Yine sesler, "Moskova'ya 40 kilometre var!" Bu yerler artık çok bakımlı... Hele ormanlar... yolun iki tarafını da kapatmış, haliyle tren sanki yemyeşil tünelden geçiyor gibi idi. Manzara... Bir ara, o yeşil dünya ortasında hastaneler, askeri kışlalar, büyük büyük binalar, yepyeni bir görünüş... İşte bugün bu mamureler içinden geçerken, tam gurup zamanı Moskova'ya girdik. İstasyonda indik, sonra yine trene çıktık. Geceyi trende geçirdik. Sabah oldu. Bu kırmızı tuğladan yapılmış kırmızı şehrin kenarından trenle götürüldük ve 26 Eylül 1916 tarihinde kuşluk vakti trenden indik. Şimdi esirler karargâhına



Birinci Dünya Savaşı yıllarında Moskova'yı gösteren bir kartpostal.

götürülüyoruz. Nihayet bir muvakkat kampta indik ve bizi burada kocaman bir koğuşa koydular. Burada kuru, sergisiz, çıplak tahtanın üstünde kalacağız.

Esir kampı

Yanımıza bu karargâhta bulunan Alman, Avusturyalı ve Macar esirler geldiler. Hoş geldiniz ve geçmiş olsun dediler. Hoş beş konuştuk, gittiler. Daha sonra öğrendik ve gördük ki onlara karyola, yatak ve örtü vermişler. Bize bir şey vermediler, tahta üstünde geceledik. Örtümüz de yok... Avusturyalılar bize çok yakınlık gösterdiler ve alakalandılar. Ruslara gittiler, bizim için örtü ve karyola istediler. Karyola alamamışlar, ama örtü alabilmişler, getirdiler. Birer battaniye aldık. Biz de toplu olarak Avusturyalılara iade ziyareti yaptık. Var yok, yarım yamalak, dil bilmediğimizden konuştuk. Bu ara Alman ve Avusturyalıları himaye eden İsveç Salibiahmer heyetinden bir zat ile bizleri tanıştırdılar. Aynı zamanda heyetin bizlere de yardım etmeleri için ricada bulundular. Heyet bu ricayı müspet karşıladı.

Bir gün sonra heyet bizim koğuşa geldi. Her şahsa beşer ruble para ve bir kat çamaşır verdiler ve sizleri unutmayacağız vaadiyle ayrıldılar.

Yine o kupkuru tahtanın üstündeyiz. Geceleri hayli soğuk. Hasır getirdiler, almadık. Ha hasır ha tahta, götürün dedik götürdüler... Koğuştaki Rus neferleri eşyalarımızı çalmaya başladılar. Yakalayıp kumandanlarına götürdük, fakat kimin nesine? Hemen herkes hırsız ve her yer onlarla dolu. Kendilerinin bize verdiklerini çalan yaratıklardı onlar.

29 Eylül 1916. Bugün 22 kapik bedel ile yemek yedik. Bu 22 kapik bedel ancak bir öğün içindi, başka yiyecek yok. Peynirin fundu (430 gram) 110 kapik, yağın fundu 160 kapik, sadece domuz sucuğu bol, hem de ucuz.

30 Eylül 1916 günü arkadaşlardan Fethi Bey bir konferans verdi. Hepimizi öğütledi. Kendisi Balkan muharebesinde Sırplara esir düşmüş ve çok kötü muamele yaptıklarını anlattı. Her hali ve her şeyi tevekkülle karşılamamız icap ettiğini belirterek, en son şöyle dedi, "Sabredelim Allah iyi günler versin!" Bugünün diğer hadiseleri: Bugün bir miktar Alman ve Avusturyalı zabit gitti ve bir gün sonra da bütün Avusturyalılar gittiler. Bu öğle yemeği mantar çorbası imiş, onu yedik.

1 Teşrinievvel (Ekim) 1916. Biraz yağmur yağdı. Hava güzel ama serince, üşütüyordu. Bugün yine birkaç Avusturyalı zabit esir geldi. Burası esirleri yollama merkezi imiş. Gelenlerin hepsi, türlü yerlere yollanıyorlardı. 2 Teşrinievvel 1916'da bizim de yollanacağımızdan bahsolunuyordu.

3 Teşrinievvel. Bugün biraz rahatsızım; hava yağmurlu ve serin. Kendimde hayli cansızlık duyuyorum. Bütün gün boyunca yattım, ama kuru ve soğuk tahta üstünde.

4 Teşrinievvel 1916. Bu gece rüya gördüm. Erzurum

Ruslardan geri alınmış!... Almışız. Acaba diyorum bende biraz ateş mi vardı? Bilmiyorum. Hayır, Erzurum'dan Ruslar kovulacaktır! Bu muhakkak olacaktır ve ben bunu inşallah göreceğim! Öyle ki rüya halinde farkındayım ve çok keyifliyim. Hatta, kendim Rusları kovanlar arasındayım. Bunu, bu hadiseyi görüyorum, insanoğlu neler hayalliyor? Yine bugün Moskova'dan Bor'a mektup yazdım.

5 Teşrinievvel 1916. Bizim, Türk kafilesinin gönderileceği yer belli oldu. Makaryef kasabasına gidecekmişiz. Hayırlısı bakalım!... Aramızda bulunan binbaşıları ayırdılar. Politik nedenle içimizde bulunan Arapları da ayırdılar, Bağdatlılarla Mekkelileri seçtiler. Bugün yolculuk var. Saat beşte Moskova'dan hareket edeceğiz, Makaryef'e yolcu olacağız. Bu kızıl koca şehri, şimdi geride bırakıyoruz.

Ayın altısındayız, günlerden Salı, ormanlar içinden geçiyoruz. Bugün epeyce rahatsızım. Kendimi hayli ezik ve yorgun hissediyorum. Hava da oldukça soğuk.

7 Teşrinievvel 1916 Çarşamba. Hava güneşli, hep el ile yetiştirilmiş ormanlar arasında sürüp gidiyor yolculuk. Nerde ve hangi yerde orman yok sanki, Rusya'da ormansız yer yok gibi... Bugün gurup zamanı, İvanova kasabasına geldi trenimiz. Burada biraz durduk, guruptan sonra başka bir posta treni ile Volga Nehri kenarında bir iskeleye vardık. Burada trenden indik. Bir saat sonra da nehir vapurlarından birine bindik, şimdi vapur içindeyiz. Vapur hareket etti. Vapurda kadınlı erkekli birçok yolcu var. Bugün rahatsızlığım daha da arttı... Vapurda sabahı bulduk ve aynı zamanda başka bir vapura aktarma olduk. Yeni vapur ayrı bir nehirde seyrini yapıyor, ama ben çok hastayım... Vapurda epeyce ayıp bir hadise: Aramızda bir tabur imamı var idi. Adam tuvalete gitmiş, oradan çıkmış tevasül uzvunu eline almış, istibra yapıyor; yani suyunu alıyor, ama bu

işi kadın kız ve birçok yolcunun önünde yapıyor, herifçioğlu... Yolculardan bazılarının müdahalesi, konu kapatıldı. Hatta bazılarının ayağa kalkarak adamı tepelemelerine az bir şey kalmıştı. Ama araya girerek rica ve hoş görmelerini istememiz üzerine ve diğer taraftan imamı kötülememizden sonra sakinleşerek yerlerine oturmuşlardı.

8 Teşrinievvel 1916, günlerden Perşembe, ikindiye doğru vapur bir iskeleye yanaştı. Makaryef diye sesler duyuldu. Vapurdan indik, karaya çıktık. Arkadaşlar sağ olsunlar bana yardım ettiler; beraberce hastaneye geldik ve beni teslim ederek gittiler. Şimdi Rus hastanesindeyim; hem esaret hem de hastanede hapis!

9 Teşrinievvel idi, hastanedeyim. Başka esir bir arkadaş daha var. Beraberiz, bir odaya koydular. Kapalı pencereler, kalın parmaklıklı demir kapının ortasında açılır kapanır bir delik var. Bu delik dahi demirli. Bir karyola üstünde içine ot doldurulmuş bir çuval, çok pis bir battaniye, kirden ve yağdan muşambalaşmış ve ağırlaşmış bir yatak... İşte bir hasta yatağı. Yiyecek olarak çay, süt verdiler. Hamur çorbası da verdiler. Doktorlar ilaç verdiler, ama kullanmadım. Kapının deliğine geliyorlar, "Türk! Türk!" deyip gidiyorlar, iki tane hastabakıcı var. Birisi oldukça nazik ve iyi hali var, diğeri haşin ve kaşları dürük, bakışı bile hoş görünmüyor. Acaba bu kadının bu hali, görünüşü ciddilikten mi?

Düşmanlıktan diyemem. Çünkü hastabakıcıdır, herkese iyi ve eşit muamele ile vazifelidir ve öğrendiği mesleki bilgi de aynı şeyi emreder. Dahası var, birbirimize çok yabancıyız, ama insanız, ne de olsa insanoğlu için, Allah'ın verdiği gülümsemeyi esirgemek elbet iyi bir şey değil. Daha çok o mutlu değil demektir. Bir noktaya işareti de yerinde görürüm, insanları birbirine yaklaştıran en büyük vasıta dildir. Bu aracın, bu et parçasının çalışmadığı her yer ve her şey yabancıdır. Bu dil davası

birçok güçlüklere ve zorluklara sebep olmaktadır. Bereket versin ertesi gün hastaneye arkadaşlar geldi. Bu sebeple çok şükür sıkıntım azaldı. Kayserili Ragıp. Doktor Ali Kemal Beyler ve daha birkaç arkadaş beni öğütlediler. Rus doktorunun geldiğini, söylediklerinden bir şey anlamadığımı ve bir Tatar tercüman geldiğini, hastalığımın had derecede apandist olduğunu, hemen müdahale lazım geldiğini Doktor Ali Kemal Bey'e söyledim. Ali Kemal Bey, Rus doktorlarının yanına gitti. Geri geldiğinde Ali Kemal, "Sakın ameliyat olayım deme ve muvafakat etme. Adamlar o kadar pis, o kadar pis ki hayret ettim. Bıçakları, takımları ve kendi üst başları pis, kasaplardan daha pis... Aman sakın asla muvafakat etme" diyerek beni uyardı.

Şimdi diğer hasta arkadaşla yalnızım. Ne yazık ki arkadaş çok ıstıraplı, ona da kendim kadar acı duyuyorum... Sabah oldu, Rus doktorları yanıma geldiler, "Haydi kalk!" dediler, tercüman da yanlarında, ben, "Hayır," dedim, "ameliyat olmayacağım. Hem de bugün ben biraz iyiyim" hakikaten epeyce iyiyim. "Niçin?" diye sordular. "İyi oldum" dedim. "Pekiyi" diyerek gittiler. Hakikaten Ali Kemal Bey'in dediğinden daha pis idi herifler; gömlekleri, elleri pis ve bulaşık. Gözümüze çarptı, herifin parmaklarının arası bulaşık, apaçık kan... Bir gün sonra idi, kendimi iyi hissettim, hastabakıcıya anlattım, hastaneden çıkacağım dedim. Pekâlâ demiş doktor. Öğleden sonra yarı hasta halde, o pis belalı yerde beş gün yattıktan sonra kendimi sokağa attım. Arkadaşa iyilik dileği ile hoşçakal dedim, ayrıldım, ama gözyaşımı zaptedemedim ve hıçkırarak, "Allah bu kötü yerden seni de kurtarsın" diyebildim.[14]

---

14 Bu arkadaşın adı Naci idi. Bizim kafileye Bakû'de iltihak etmişti, Nargin Adası'ndan getirilmişti. Çok yazık ki Naci, ben çıktıktan 15 gün sonra hastanede ölmüştü. İşte Makaryef toprağına bir kurban!

Hastaneden çıkarken beni bir askere teslim ettiler. O beni, bir kâğıtla üsera kumandanlığına getirdi. O daire beni, arkadaşların bulunduğu gruplardan birisine yolladı, yerleştim, iyiyim. Yatak verdiler. Hastaneden on kat iyi. İlk geceyi çok iyi geçirdim. İştahım da iyi, hamdolsun iyileştim.

Hastaneden geldiğim grupta yirmi arkadaş varız. Bu arkadaşlar burada imişler, onun için aralarında bizim arkadaşlardan kimse yok. Böyle olmakla beraber çok iyi anlaştık. Sağ olsunlar onların yardımları ile her şeyim ve ihtiyaçlarım yolunda gidiyor. Bu arkadaşlardan Hilmi Bey adındaki arkadaş çok iyi Rusça konuşuyor.

Hilmi Bey'in yardımı ile bütün işler yolunda gidiyor, diyorlar. Grubumuzun tabldotu vardı. Tabldottan yemek yiyoruz, vakit geçirecek gazete de var, okuyoruz. Bahçesaray'dan eski arkadaşlara gelen *Tercüman* ve *Işık* gazeteleri idi bunlar.

Havadisler alıyoruz. Bilhassa bize Türkiye'ye dair haberler lazımdı. Gerçi yalan ve yanlış olanları çok olursa da onlara yemek kadar ihtiyaç hissediyorduk... Bizim 30'uncu Fırka kumandanı şehit düşmüş, ordu kumandanı ya şehit ya da yaralı imiş gibi neşriyattı bunlar. Günler böyle akıp gidiyordu.

Bugün 27 Teşrinievvel 1916. Makaryef kasabası nehrin üç kilometre kadar gerisinde kurulmuş ve düz bir alana yayılmış, güzel şirin bir kasabadır. Volga sahilinde biraz balık avlayanları seyrettik. Biraz da şurda burda dolaştık, sonra yine konak yerimize döndük. Oturduğumuz ev güzel, iki katlı, güneşli, yeni yapılmış büyükçe bir bina. Şehrin hemen ortasında, ama hapishane... Dışarı çıkmak yasak, kapıda çifte nöbetçi ve süngülü. Bugün Trabzonlu Abdullah bizim gruba geldi. Zavallı adam, aylardır şurda burda sürünüyormuş...

Bugün Rusça öğrenmeye başladım. Hilmi Bey söz verdi. "Devamlı çalışacağına söz verdiğin takdirde, ben

de sözümde dururum" dedi. Başladım. Hiç olmazsa boşa geçen zamanımı kıymetlendireyim dedim...

28 Teşrinievvel 1916 günü çok yağmur yağdı. Önce de yağdı idi, ama böyle bol yağmur ben hayatta görmedim. Tufanımsı bir yağmurdu ve arkasından hatırı sayılır bir soğuk kapladı ortalığı... Bugün akşama doğru birdenbire ani olarak hastalandım. Dişimi sıktım, dayattım, ama hakkından gelemedim. Bugün Ruslar, her adama 15'er ruble avans verdiler. Arkadaşlar çarşıya gittiler. Hastalığım çok arttı, hararet yükseldi, fenayım. Ertesi gün tekrar hastaneye gittim. Arkadaşlardan Yahudi İzak götürdü. Kendisi çok iyi Rusça bilir. Tekrar hastaneye yattım. Çok fenayım. Hararet 39.5 ve 40'ta dolaşıyor ve düşmüyor da.

Daha ertesi gün akşama doğru ateş düştü, biraz gözüm açıldı, biraz da iyileşir gibi oldum. Rus hastanelerinde perhiz falan yok. Hasta her verilen şeyi yer ve eline geçerse atıştırır. Ben kendimi rejime tabi tuttum, bir şey yemiyorum. Bir gün sonra beni başka bir hastaneye kaldırdılar. Orada banyoya soktular, ciddi bir tedavi yoluna girdiler. Yine Rus kızlarının eline düştüm. Bazıları alaycı. Bu hastane iyi baktı, teşhise uygun ilaç verdiler, devamlı ilaç alıyorum, yiyecek yalnız süt ve çay. Hemen hemen tam olarak onları da alamıyorum. Bir gün sonra ilacı değiştirdiler. Hararet 38'lerde dolaşıyor...

4 Teşrinisani (Kasım) 1916. Bugün hamdolsun biraz iyiceyim. Günden güne iyi oldum ve 7 Teşrinisani'de çok şükür iyileşmiş olarak hastaneden çıktım. Tekrar arkadaşlarımın yanına, o çok munis, samimi muhite geldim. Geceler çok soğudu, öyle ki iyiden iyiye üşüyoruz...

8 Teşrinisani'de çok kar yağdı, ortalığı dondurucu bir soğuk kapladı. Doğru söylüyorum. Titreşiyoruz ve düşünüyoruz; daha bugünden böyle, yarın asıl kış ge-

lince ne yapacağız?... Bu ara yine rahatsızlandım, bir türlü sebebini anlayamadım. Tekrar hastaneye gittim, ilaç aldım ve eve döndüm. İlaçtan sonra iyileştim. Hava yine karlı ve soğuk.

13 Teşrinisani 1916. Hava düzeldi; çok güzel hem de ılık ve ısıtıcı güneş var. Bugün akşama kadar güneş, önceden yağan karların hepsini eritti. Hayret edecek bir hava değişimi, ama ne kadar aldatıcı bir hava. Aynı günün akşamından sonra gelen soğuk hava, öyle bir dondurucu idi ki adam şaşırır. Artık dışarı falan çıkılmaz... Bugünlerde paramız da yok, tükendi.

18 Teşrinisani 1916. Bugün adam başına 34 ruble maaş verdiler. Maaş almaya giderken çok imansız bir şimal rüzgârı esiyordu; vurduğu yeri sanki yakıyordu, görmediğimiz cinsten bir ayaz.

Bugün Kazan'a mektup yazdım, kitaplar istedim. Böylece boş vaktimi daha kolay öldürebilmeyi ve kendimi okumaya vermeyi düşündüm. Daha kârlı bir iş yapmış olurum sanırım... Düşündüklerime vücut verebilirsem ne mutlu! Kuru lafla geçen ömürden elbet daha iyi ve daha faydalı olur umudundayım.

22 Teşrinisani'de Bahçesaray *Tercüman* gazetesi şu haberi veriyordu: Rus ve Osmanlı hükümetleri arasında her iki tarafın esirlerini gözden geçirmek için, her iki taraftan birer murahhas heyet gönderilmesi, bu heyetlere birer şefkat bacısı bulunması yolunda anlaşmalar olmuş güya!

23 Teşrinisani. Bugün grubumu değiştirdim, yani yerimi değiştirdim. Önce bulunduğum yerde 20 arkadaştık, yeni geldiğim grupta 30 arkadaş. Bunların hepsi eski arkadaşlarım. Bazıları ta alaydan tanıdıklarım. Önceki yere hastaneden gönderilmiştim. Sonradan vardığım için yerim ve yatağım düzgün değildi. Yeni yerim çok iyi ve rahat, iki arkadaş müstakil bir odadayız. Arkadaşlarla ise birbirimizi iyi anlamış ve tanımış idik.

Bunlardan başka yeni ev kasabanın tam göbeğinde ve odamın pencereleri merkezdeki kilisenin bulunduğu meydanlığa bakıyordu. Bu meydan aynı zamanda kasabanın pazar yeriydi. Böyle bir yer elbet tercih olunurdu.

Hiç olmazsa sağa sola bakarak sıkıntılar biraz olsun dağılırdı. Çünkü ne zaman ve nerede sona ereceği bilinmeyen bu kara günlerin ak olacağı yok gibi görünüyordu. Hayatta en kötü hal boş durmak, işsizlik, bunun üstüne tuz biber olarak hapishane yaşayışını da ekle, şimdi düşün yine düşün! Dahası var, izinsiz evden çıkmak yok, müsaade edilirse yanınızda süngülü, hem de iki tane nöbetçi ile üç kişinin çıkmasına izin verilir. Sana on günde bir sıra gelir. O izin de bir saat için ancak.

Günler geçtikçe yiyecek ve içecek şeyler her gün biraz daha kötüye gidiyor. Hayat dersen her gün aynı şey. Süresiz bir yeknesaklık yürüyor da yürüyor... Bu çok haklı dert dökmem bana bir yeynilik, hafiflik veriyor gibi geliyorsa da asıl beni, çok şükür, eğlendiren dostlarım var. Kitaplarımı çok seviyorum, bu iyi dostlarla anlaştım. Daha başka kazancım da var; dedikodunun dışındayım... Geliyor bir öğün patates çorbası ve günlük 200 gram ekmek... Her şey tam ve dört yanı mamur, bak keyfine âlemin (!) ama bu da olmuyor, bu gidişte dahi noksanlar, eksiklikler tomar tomar. Çünkü günler durmadan açılıp kapanıyor. Bu arada bizler de durmadan o dönen çarkın dişlerine kendimizi kaptırmamak için çırpınıp duruyoruz. Niye ve niçin?... Yok olmakta sonlanır, o sorular. Her gün açılıp kapanan ve doğup batan güneş ise, doyma ve durma bilmeyen canlıları öğüten değirmene müşteri tedarik etmek için hızla çalışmaktadır. Üstünde durduğumuz ve mücadelesini sürdürdüğümüz hayat muamması dediğimiz nesnenin sonu da, işte bu!... Doğmak, büyümek, türlü arzu ve emeller ve daha sonra, sessiz ve meçhul bir âlem ve bir hiçlik. Bu hiçlik için değmez bu cefa...

24 Teşrinisani. Bugün Makaryef'e çok kar yağdı. Öyle çok ki bu kadar çok karı hiçbir şey eritemez. Belki bahar havaları eritebilir. Karın kalınlığı bir metreden çok. Yine bugün kıyısına gittiğimiz Volga Nehri de donmuş, içinde bulunan gemiler, mavnalar, sandallar da donmuş. Her vasıta bulunduğu yere kazıklanmış ve bağlanmış kalmış. Yolcuları çıkartılmış ve kızaklarla yollarına devam etmişlerdi. Artık tekerlekli vasıtalar ortadan kalktı. Onların yerini kar üstünde sürünen ve kayan kızaklar aldı. Şimdi kasabanın içi hep kızak... Küçüklü büyüklü kimini atlar çekiyor, kimini insanlar ve çocuklar... şimdi yepyeni bir dünya ve onu yürüten insanoğlunun buluşlarının yarattığı değişiklik... Bugünkü *Tercüman* gazetesinde şu haber vardı: Rusların, Karedeniz'e yeni indirdikleri *Mariya* dretnotu Sivastopol önlerinde batmıştır. Güya geminin mühimmat deposu ateş almış diye batma sebebi de uydurulmuş...[15]

İaşe düzenimiz her gün biraz daha bozuluyor. Yirmi dört saat için günde bir defa patates çorbası, o da acımış sımışka (ayçiçeği) yağı ile yapılmış, biraz da balık kokutulmuş, bu acı ve kokuları değiştirsin diye mersin yaprağı, bolca su ve içine, on kişilik bir kaba, fındık büyüklüğünde birkaç tane de patates. İşte yemek de tam ve kalori de tam... Ama itiraf etmeliyim ki Rus halkı, bu kadar istihkakı da bulamıyormuş. Böyle olduğunu yanımızdaki askerler söylüyordu.

25 Teşrinisani. İzin sırası bugün bizde. Ragıp, İsmail ve ben üçümüz sokağa çıktık. Yanımızda nöbetçi asker de var. Askere rica ettik, ormana gidelim dedik, "Mojna" (olur) dedi. Daldık karlara, bereket kar donmuş, ayaklarımız batmıyor. Orman yakın, hemen kasabanın kenarında ve güneyinde. Şimdi orman yolundayız, ama

15 E.N: Rusya'nın Mariya zırhlısı 20 Ekim 1916 günü yakıt deposunun ateş alması sonucu yanmış ve ardından batmıştı.

bir yere geldik yol bitti, iz dahi yok. Çok iyi ki kar kalın ve sert, rahat yürüyebiliyoruz. Şöyle biraz gittik, daldık ormanın içine, aman Allahım o ne, bir tüle bürünmüş, sanki uykuda. Öyle ki bulunmaz bir ressamın kalemi ile çizilmiş, pek müstesna, görülmemiş bir dekor. Dümdüz ve bembeyaz bir cihan, türlü çiçeklerle işlenmiş tülden bir âlem. Bakanları sarhoş eden, dünyalar değerinde bir tablo. Bu büyüleyici manzaralar yorulduğumuzu hissettirmiyordu bize, dönüş vakti gelmişti, ama güneşin yarattığı çok cazip, o oynak piyesi temaşaya bir türlü doyamıyorduk hepimiz. Şimdi mecburen geri dönüyoruz. Yolda bir cenaze alayına rastladık. Bir cemmi kâfir papazlardan biri okuyor ve birçok çocuk ellerindeki buhurdanları tüttürüyorlar. Ölüyü biz de uğurladık... Hapishaneye dönerken çarşıya da uğradık, bazı mağazalara girdik çıktık; bir şeyler almak için değil ha, laf olsun diye. Zaten paramız da yok ki bir şeyler alabilelim... Dama geldik ve girdik, epeyce acıkmıştık. Bizim patates çorbası teşrif ettiler. Tatlı tatlı ve tam bir iştahla yedim. Ama bilmiyorum, doydum mu doymadım mı? Bilmiyorum.

Makaryef'te bir panayır kuruldu ve on gün devam etti bu panayır. Bizim evin altında ve civarında kurulan bu panayır, keten alınıp satılan pazar imiş. Bu ketenler çok miktarda kızaklarla köylerden ve civar kasabalardan geliyor ve tüccarlar toptan alıyorlar, açığa ambarlıyorlar. Pazara gelen ketenler, hep tellenmiş olarak geliyor. Çok da tüccar, alıcı olarak geliyor ve çok hararetli bir şekilde alınıp satılıyor. Bizim evin altındaki geniş meydanlığın, köylerden gelen kadınlı erkekli satıcılarla hıncahınç dolduğunu görüyorduk. Hem öyle karışık tip ve giyimli insanlar ki adam şaşar... Her iki cins, gerek kadın ve erkek çok sağlam yapılı, bilhassa kadınlar daha sağlam ve canlı insanlar, ama kendilerinde edep ve haya denilen bir şey yok. Kadınlar küçük apdeslerini, bu kalabalığın içinde ve ortasında her yerde oturma-

dan, tıpkı bizim dişi eşekler gibi bacaklarını biraz gererek –külotsuzlar– faşırdatarak yapıyorlardı.

Hatta bir defa penceremizin hemen altında, biz de bakarken, geniş bir kadın, yanında kendilerinden erkekler de olduğu halde, hafiften yani belli belirsiz çöküverdi ve bir faşırtı. Ardından, önünde küçük bir ırmak, bitişiğinde bir erkek de var, dikkat ediyorum. Eli ile ön eteğini apış arasına götürdü, kurulandı galiba.

Günlerden bir gün, oda arkadaşım mülazımıevvel Tahsin[16] Efendi ile çarşıya çıkmıştık. Tahsin Efendi Harbiye'de yabancı dil olarak Rusça öğrenmiş. Bu sebepten çat pat Rusça konuşabiliyordu. Bir mağazaya girdik. Büyük bir mağaza, ama içinde çok az mal vardı. İçerde epeyce kalabalık var. Çoğu da köylü, çünkü hepsi sakallı ve gocuklu. Tezgâhta güzel bir kız var, ona doğru vardık, kız, "Buyurun" dedi. Tahsin, "*Yahaçu milo*" dedi. Kız, şöyle biraz toplandı ve "*Kak*" dedi. Hemen Tahsin, tashihe kalktı, "sabun" karşılığı olan "*Milo, lıbıt*" dedi, biraz da kekeleyerek. Bunun üzerine, kız bir hangırtı ve kahkaha kopardı... Öbür tarafta duranlardan iki kişi geldi, "Ne var? Ve o kahkaha niçin?" der gibi, yanımıza yaklaştılar. Kız yine gülerek, o soranlara anlatıyordu. Bu sırada onlardan birisi, bana hangi millettensin diye sordu, Türk'üm deyince, adam benim arka tarafıma geçti ve biraz şaşkınlık içinde, "*Kak naşı çelevek*" dedi ve ötede bulunanlara da, "*Kak naşı çelevek*" diye hayretini izhar ediyordu. Bu sözle adam diyordu ki, "Tıpkı aynen bizim gibi insanmış bunlar da." Adam arka tarafıma geçmekle, bizlerde kuyruk ve benzeri başka bir şeyler arıyordu. Adam da haklı idi belki, çünkü biz Türkleri kötülemek için her türlü alçaklığı irtikab etmekte hiçbir beis görmemiş düşmanlarımız.

16 Orgeneral Tahsin Çelebican Paşa. Zannederim 1960 ihtilalinde Umum Jandarma Komutanı idi.

Başımıza toplanan gocuklu, kürklü, ayakları çizmeli, gür sakallı, kıllı, sağlam ve tıknaz beş köylü, boyuna bize bakıyorlar, "Hımm!" diye diye... Gülüşmelere sebep olan bu şaka dolayısıyla Ruslar ve Rus köylüleri biz Türklerin kuyruksuz ve efendi insanlar olduğumuzu anlamışlardı ve hatta Türklerin çok munis, şakaları sever, güleç ve kendilerinden daha medeni insanlar olduğu intibaını yaratmış olmak kanaatini hâlâ muhafaza ediyorum.

Bizim çekilmez, taşınmaz ve bir türlü hazmedilmez kötü günlerimiz durmadan akıp gidiyor. Gidiyor ama nasıl?... Arkada birçok acı hatıralar, çize çize mazi olmakta ve sürüp gitmekte... Akıp giden ve ömür defterimizden düşen yaprakların sergilendiği günlerden biri idi, 21/22 Şubat 1917 gecesinin sabahından önce ve daha yataklarımızda uyuyorduk. Süngülü Rus neferleri odamıza girmişler, "*O, ışlış!*" diyerek bizleri uyandırdılar ve şöyle söylüyorlar, "*İstoy vise tavar nı!*" (Kalkın, bütün eşyalarınızla aşağı!). Kalktım, pencereden meydana baktım, dışarda kar üstünde birçok kızak hazırlanmış, her kızakta fener var, yanıyor, atların başlarında torbaları takılı. Bu manzarayı görünce, gözlerini ovalayan arkadaşa dedim ki, "Tahsin! Gidiyoruz, hem de şimdi kalkıyoruz. Ortalıkta bir fevkaladelik var." O da kalktı, baktı, "Evet gidiyoruz" dedi. Salona çıktım, arkadaşlar hep ayakta, eşyalar hazır. Zaten neyimiz var ki sanki de, hepimiz haneberduş.

Kızakla bilinmeyen bir yöne gidiyoruz

Akşamdan ortalarda hiçbir şey yoktu. Hatta bir fısıltı bile sezilmedi. Şöyle böyle derken sabah oldu, tan yeri ağardı, "*naçalnik*" (idareci) geldi. Tertibat alındı. Eşyalarımız kızakların yanına taşındı, muayene ve kontrol derken, bir kızağa yerleştik. Herkes kızaklarda yerlerini

aldı. Üstümüzde gidecek askeri müfrezeye talimat verildi, şimdi saat sekiz, kızak kolu hareket etmek üzere. Fakat bir hususu az daha unutacaktım. Hava çok soğuk, kış hazretleri çok öfkeli ve azgın... Karın kalınlığı bir metrenin üstünde. Hele şimal rüzgârı dersen sanki vurduğu yeri kurutacak gibi yakıcı. Bir ara kızak sürücülerine göz attım. Üstleri başları çok iyi ve hep kürklü; ayaklarından dizlere kadar uzun, kalın, su geçirmez keçe çizme... Ya bizler, zibidi mi zibidi... Üst baş hak getire. Ehh... Olduğu kadar sarındık, büründük, artık kızaklar gıcırdayarak başlamıştı kaymaya... Şimdi de iyi kötü birçok hatıralara varlık veren ve beş aya yakın bir zaman bizi misafir eden Makaryef'i gerilerde bırakmıştık.

Kızaklar adeta uçuyor gibi, yolcularını götürüyorlar, ama nereye? Bu seyahat kartında okuyamadığımız neler yazılı, hangi meçhuller dünyasına taşımakta bizleri? Hangi maceralara sürükleniyoruz. Bu suallere cevap bulmak hayli zor. Bu bilinmeyen meçhuller âleminde hangi ve nasıl bir dram sahneleri yaşanacak!?...

Biz köye gelmeden önce hazırlanmış olan kızaklara aktarma olduk. Kızak seyahatimizin nasıl geçtiğini not etmek pek de faydasız sayılmaz: Bu kızak yolculuğu esnasında, bir kar denizi ortasında gibi idik. Bu denizin ortalarında adacıklar da var, bu adacıkların içinde yükselen kiliseler ve çan kuleleri gözlerden kaçmıyordu. Bu yolculuğa başka bir renk ve ahenk veren güldürücü ve üzüntü veren sahneler, gırla gitmekte idi. Kızaktan yuvarlananlar, karlara gömülenler, düşüp takla atanlar hayli kabarık sayıları bulmuştu. Yine bu yolculukta çok calibi dikkat görülenlerden biri de, kızakların biteviye yürüyüşleri ve bu yeknesak kayışları ve sürücünün bu hali idare etmesi, hayli mesele ve ustalık istemekteydi. Şöyle ki, kafilemizde 30 kızak var, aşağı yukarı bir alay. Acemi bir yolcunun yuvarlanması sonucunda kızak ta-

bii duruyor. Bu meyanda, bütün tırısa kalkarak koşup gelen kafile, birdenbire durmak mecburiyetindedir. Yoksa arkadan gelen kızakların birbirlerine girmeleri ve üst üste yığılmaları kaçınılmazdır. Ve bu her an için muhtemeldir. Bizim kafilede böyle bir hadise olmadı, fakat bu olmayışın yegâne nedeni, hayvanların ileriden gelen bir sese uyarak, elektrik düğmesine dokunulmuş gibi hemen duruvermesindendir. Biraz da sürücünün mahareti...

Değişen kızaklardan sonra kol hareket etti ve tırısa koşup gidiyor. Öyle ki hayvanlar hiç yük taşımıyor gibi. Sanki kızak kendi koşuyor ve uçuyor. Akşama doğru hava çok soğudu, sertleştikçe sertleşti... Yorganlarımıza sımsıkı büründük, başıma kalın bir dastar (destar) sardım ve bağladım. Kızağın yandaki dayamasına dönmemek ve yuvarlanmamak için iyice sarıldım, gidiyorum. Ama karşımdan gelen tipi ve yüzüme çarpan kar taneleri, sanki kurşun gibi vuruyordu. Yüzüm delik deşik oldu sanıyordum... Ve aynı zamanda kendimi donuyor gibi hissediyordum. Çok şükür, tipi bir ara selenidi (ara verdi) ve az sonra da konak yerine ulaştık. Konak yerinde bir köy evine kendimizi attık... Eeh... Bu badireyi de atlattık!.. Sığındığımız ev, küçük mü küçük! Çocukların yaptığı evcik gibi, bu odacıkta 1 metre yükseklik ve 150 santim uzunlukta bir de sandık var. Evde, ev sahibinden başka, bu sandığın içinde 15 tane canlı domuz yavrusu var. Ufacık halleri ile çapul çupul çamurun içinde fışırdayan, "kiç, miç" eden bu mahlûklar, o içi çamur dolu evciklerinin içinde hiç durmadan hareket halindeler. Kimbilir belki bu dirliklerinden onlar da mutludurlar.

İşte bir Rus'un hayatı: Bakın bu küçük damda karı koca, 15 yaşında bir oğlan ve iki kız çocuğu, iki de biz, 15 tane de yavru domuz, şimdi olduk 22 tane canlı. Sahne daha bitmedi, perde açılıyor. Akşam karanlığı

basmadan evin hanımı, yavruları doyurmak için bir karavana tekne içinde yal getirdi, onları evlerinden çıkardı, yemeklerini yedirdi ve doyurdu. Öyle bir yediler ki şapur şupur tam iştahla yalları bitti, şimdi tekneyi yalıyorlar. Kadın onları birer birer damlarına soktu ve sandığın kapısını kapadı.

Şimdi bizim sığınak yerini bir gör. Burada o pis ve kötü koku ve yine ondan da fena, bu hava içinde oturmanın, yatmanın ve uyumanın nasıl mümkün olabileceğini siz düşünün!... Ama insanoğlu da nihayet bir yaratık, bütün canlılar gibi. Evet, bir mahlûktur. O kutu gibi daracık yerde, bol bol o pis havayı teneffüs ederek yatıyor, hatta rahatlamış, dinlenmiş buluyor kendini. Evet dilim varmıyor açıklamaya, ama gerçek şu; burunları yırtan dayanılmaz pis koku yayan o ağır havayı, insan teneffüs edemiyor. Onu alıp vermek bilmem nasıl mümkün oluyordu?.. Ama o dondurucu ve önüne durulmaz kışın içinde, can kurtaran bir sığınak, ne bulunmaz bir nimet ve yine ne bulunmaz bir kurtarıcı. Bu konakladığımız üstü örtülü sıcak damda, şahane denebilecek bir halde ve tam bir rahatlık ve huzur içinde tazelenmiş olarak sabahı bulduk! Bir lokma bir şeyler yuttuk ve ha babam, durmadan hazırlanan kızakların üstüne tünedik. Yine sarındık, büründük, yoldayız. Kafile, kar dünyası üstünde biteviye ve tırısta, çalakırbaç yol boyu uçuyordu yine.

Burada Rusya'da gördüklerim ve hissettiklerim hakkında edindiklerimi, bu yerde dile getirmeyi yerinde buldum: Rusya'nın ihtişam, azamet ve satvetini göz önüne getirdim ve düşündüm. Bu ne biçim bir idare ve devlet? Memlekette küçük bir ekalliyet, tam ve ölçüler üstünde refah ve saltanat içinde. Çokluk ise, bilhassa üretici köylü, sefaletin en üst basamağında ve yokluk, mahrumiyet adeta kol geziyor. Perişanlık köylünün doğuştan alın yazısı. Bu diz boyu yoklukla, o bir yandaki



Doğu Cephesi'nde kızakla yolculuk.

şahlanan refah ve ölçüsüz zenginlik bağdaşamaz. Yok hayır, olmaz ve yine olmaz derim! Hem 20. asır insanı nerede olursa olsun, hangi millet ve dinde olursa olsun, buna karşıdır. Bunun ötesi bir patlayıştır ve bu beklenmelidir. Çok uzun sürmez bu durgunluk, mukadder olan civcivli günler, kopacak kıyamet uzaklarda değil, eşiğe gelmiş hali var.

Şimdi yine bir kar denizi üstünde ve tekneler içinde yüzüyoruz... Çok şükür bugün tipi yok, yalnız soğuk var, ama yakıcı ve dağlayıcı bir ayaz. Yürüyüşün belki çok hızlı oluşundan arkadaşlardan düşüp kalkanlar, yuvarlananlar görüyoruz. Nasıl oldu bilmiyorum, ben de kendimi birden karlar içinde buldum, şükürler olsun; ağrıyan bir yerim yok. Duymuyorum, yalnızca üşüdüm. Kalkıp kızağıma bindim.

Bugün en son saat 4'te, Teba demiryolu iskelesine gelebildik. Kafile halinde kızaklardan indik ve hemen yük vagonlarına kendimizi attık. Her vagona 30 kişi bindirildi. Yalnız şunu belirteyim: Teba-Makaryef arası

60 kilometrelik kısa bir mesafe olmasına rağmen, yolculuk çok kötü ve dağdağalı geçti. Bir taraftan soğuk ve tipi, bir taraftan düşenler, yuvarlananlar yüzünden yol alamıyorduk. Mamafih Allah'a şükür o da son buldu ve kurtulduk. Çünkü kazasız belasız herhangi bir arıza olmaksızın istasyona gelmek mutluluğu içinde kurtulduk. Şurası bir gerçek ki, kışın azgınlığı, Rusların da söylediği gibi nadir görülen, tabiat üstü altüst olmalar içinde tiril tiril titreyerek, donmadan ve hiçbir sakatlık olmadan istasyona gelebilmemiz bir talih ve müstesna bir şanstan başka ne olabilir?

Yolumuz Sibirya'yaymış...

Artık her şey anlaşıldı. Sibirya yolundayız, ama şimdi istasyondayız. Ve vagonlara girmiş olmakla şükürler olsun, rahat bir nefes aldık. Aynı zamanda, geçen akşam domuz yavrularıyla yattığımız damın yanında şahane. Sonradan her vagona beşer kişi daha verildi. Biraz sıklaştık, fakat daha az üşüyeceğimiz için katlandık.

Bizim ağalar, çok yıldızlılar söz birliği yapmışlar, Ruslardan binek vagonu isteyelim, yük vagonlarına binmeyelim ve direnelim demişler ve diyelim ki, "Bizler asker şerefi ile mütenasip muamele isteriz. Bu hayvan vagonlarına binmiyoruz." Beylerin bir şeyden haberleri yok. Dışarıda her yer süngülerle tutuldu ve tutulu. Kazak bizim ağalara, "Haydin vagonlara, vakit kalmadı, nerdeyse tren hareket edecek, sizlerle uğraşacak halimiz yok" dedi. Bu sert kumandayı duyan herkes tıpış tıpış vagonlara koşuyordu. Hani nerede direnelim diyenler? Ruslar hayli usta, ilk istasyonda sizin için hususi vagon hazırlamaları için emir verilmiş şeklinde bir tomar laf söylediler.

23 Şubat 1917 akşamı saat 6'da, tren Teba'dan hareket etti ve 24 Şubat'ta Katliç istasyonuna vasıl olduk

ve az sonra hareket eden tren, üç saat sonra bu havalide sancak merkezi olan Viyatka istasyonuna geldi. Burası çok kalabalık ve işlek bir merkez, yine bu yerde, vagonlarımızın değişmesinden bir söz edilmiyor. Viyatka'dan da hareket edildi.

25 Şubat 1917 saat 10'da, Balazino istasyonundayız. Bu yerlerde kış olanca şiddetiyle hüküm sürüyor. Ne mutlu bizlere, hayvan vagonları içindeyiz ve birbirimizden ısınıyoruz, hemen hemen de rahatız. Bu civarda, yol kenarında iki taraflı kalın demir direkler, sık sık dikilmiş ve arkası kalın kasalarla beslenmiş ve bağlanmış ki, tipi sürgünü, kar yığınları yolu kapamasın ve tıkamasın diye. Demek ki bunlar devamlı olarak kapanmak tehlikesiyle karşı karşıya.

Bugün öğleden sonra Permi vilayetine geldik. Şehir çok kalabalık ve çok mamur bir merkez. Tren burada yarım saat eğleşti. Bazılarımız trenden indik, şöyle iki tarafa bakındık. İstasyon çok kalabalık, her yer nakil vasıtalarıyla dolu. Yiyecek ve içecek her şey var ve bol. Biraz sonra Permi'yi de geride bırakarak yoldayız. Bu civarda Visi Nehri'ni geçtik. Bu gece katarımız hiç durmadan yol aldı, sabah erkendi bir kasabadan geçtik, makine durmadı.

26 Şubat 1917 akşam saat yedi buçukta Yekaterenburg istasyonunda bulunuyoruz, şehir çok güzel ve çok da büyük memleket. Sanki bir ışık dünyası. Kafile katarı bu yerde bir saat kaldı. Fakat bizden tek bir kişi aşağı inmedi, çünkü izin vermediler, şimdi lokomotif tekrar homurdanmaya başladı, tekerlekler dönüyor. Kış cenapları delirmiş olmalı dışarda. Öyle ki vagonumuzun tavanını söküp atacak, bereket ki sağlam yapılmış, hakkından gelemiyor. Ferman dinlemez olmasına rağmen, insanoğlu ve onun üstün zekâsı alt ediyor bütün güçleri... Bizler hayvan vagonlarında, dışarıda verilen konseri dinliyoruz bir boy.

Burada az kalsın bir şeyi unutmuş olacaktım. Yekaterenburg'da gördüklerim!... Bizim katar istasyona girer girmez kalkan insanlar, bizim vagonlara yanaştı, bizden ekmek istediler. Sorduk, "Burada ekmek yok mu?" "Yok, hem de hiç yok, bu koca memleket aç" dediler... Bereket versin, bizim ekmeğimiz var. Permi'den almıştık. Ne olur ne olmaz diye biraz fazla almıştık.

Bu gece Avrupa'yı, Asya'dan ayıran ve hudut taşı olarak dikilen Ural Dağı'nı aşmış olacağız ve yarın sabah insanoğlunun ilk beşiği olan ihtiyar dünyamızın yaşlı parçası Asya karasında, arabamızın tekerlekleri dönecek ve bizlere eski dede yurtlarını seyrettirecek...

27 Şubat 1917 günü akşam saat 6'da, eski bir Türk kasabası olan Tümen şehrine geldik. Bu kadim Türk şehrini ve Türk medeniyetini bağrında taşıyan, bu dedeler yurdu olan yerlerde saygıdeğer ruhlarının uçuştuğu, kaynaştığı semanın yükseklerinden süzülerek gelen, onların enfes kokularını teneffüs ede ede ve ruhlarıyla öpüşerek, Asya'nın ilk mamur beldesini de geride bırakmak suretiyle, yolumuz sürüp gitmekte. En son 28 Şubat sabah kahvaltısını Vagay istasyonunda yaptık.

Burada konuşuluyordu: Yakında Sibirya'nın merkez şehirlerinden Omsk şehrine varacakmışız... Ha! Bir şeyi, hatta çok mühim olan bir hadiseyi az kalsın unutacaktım: Permi'de vagonumuza soba vermişlerdi. Kömür de almıştık. Ağzımız yüzümüz biraz kendine gelmişti... Ruslar bize belki acımışlardı. Madem ki bunlar ölmeyecekler, böyle olunca, bari bunlara bir soba olsun verelim. İnsanca bir düşünce doğrusu. Buraya şu son satırları çiziştirerek içinde bulunduğumuz 28 Şubat gecesinin soğuk ve tipi afetinde, sobanın değerine ayrı bir yer vermiş olmak istedim. Şimdi bakın bu 28 Şubat gecesi tufanında, neler neler oluyordu. Vagonun ortasında koca bir soba var, içi dolu, maden kömürü korlanmış tüm ateş, sobanın sacı kızarıyor, adeta kıpkırmızı. Fakat biz-

ler yorganlarımıza, battaniyelerimize sarınarak, bürünerek oturabiliyoruz vagonun içinde. Bir türlü ısınamıyoruz. Şayet başımızı arkaya döndürüp de teneffüs edersek, ağzımızdan çıkan ılık hava derhal kar oluyor. Beyaz ve salkım salkım kırağı oluveriyor. Bir ara başımı kaldırdım, dışarıyı görmek istedim. Ne yer ve ne de gök görünüyor. Ancak kar tanelerinin vagonun dış kaplamasına vuruşlarından doğan hışırtı ve gürültü duyuluyor ve birbirine giren karların yarattığı kar girdapları görülüyordu. Geceleyin İbşin adında bir istasyon geçtik. 29 Şubat 1917 sabahı Nazivay Vıskaya adında bir istasyondayız. Burada iki saat kaldık, küçük bir kasaba. Bu yerden Omsk'a 140 kilometre yol olduğu söyleniyor. Bugün öğle vakti Razvilisk istasyonuna geldik. Buradan Omsk vilayet merkezine 8 kilometre mesafe var. Bu civarlar çok hareketlendi. Fabrikalar, askeri kışlalar ve birçok koca koca binalar; işte bunlar büyük bir merkeze yaklaştığımızın habercileri idi hep. Şimdi öğleden sonra saat 2'de Omsk'tayız. Bu yer görünüş itibarıyla çok güzel ve göz alıcı. Baştan başa koca koca binalar, muntazam geniş caddeler, büyük büyük mağazalar; işte bütünü ile çok mamur ve Avrupai bir merkez ve şehir.

Omsk'ta mola

Kasabanın içindeki büyük büyük mağazalar ve bütün memleketin ticareti tamamen denecek kadarıyla Türklerin, Müslümanların elinde. Mağaza levhaları hep Türkçe ve Osmanlı harfleri ile yazılmış. Bu levhaların yanı başında, Rus harfleriyle yazılıları da vardı. Şehrin çok kalabalık olması yanında, hayli işlek ve mühim bir ticaret merkezi olduğu hiç de gözden kaçmıyordu. Mekteplerimizde verilen coğrafi bilgilerin tamamının düzme yanlışlıklarla dolu olduğuna, bu üstün, mamur



*Rusya'da Sibirya'daki kamplara esir sevk eden trenlerden biri (*Harper's Weekly *dergisinden).*

memleketleri gördükten sonra inandım. Sanki bize masal anlatmışlar. Omsk'ta on beş saat kaldık, şehri epeyce dolaştık. Mektepler, sinemalar, tiyatrolar ve şehir içindeki geniş ve muntazam caddeler, mağazalarda görülen mektepliler, onların gidişleri, gelişleri, yürüyüşleri, giyim kuşamları hasılı medeni bir insan topluluğu. Şehir aynı zamanda ucuzluk diyarı; beyaz ekmeğin fundu 10 kapik, etin fundu 20 kapik, diğer ihtiyaç maddeleri o nispette ucuz, şaşılacak şey. Ural'ın öbür yüzünde açlık ve yokluk, burada her şey var ve bol.

1 Mart 1917 saat birde, Omsk'tan ayrılıyoruz. Tren hareket etti. Bu güzel şehri de gerilerde bırakıyoruz. Şehrin dışında acemi askerler, mahalli kıyafetleri ile talim yapıyorlar. Az uzaklaştık, zengin ve çok güzel bir orman diyarı, çok da bakımlı bir varlık... Daha sonra tam bir çöl içine girdik, güzellikler yok oldu. Âlem ve tabiat sanki bir kahra uğramışçasına kupkuru ve bir eser-i hayat yok gibi bir dünya. Soğuk dersen hiçbir tarafa baktırmıyor. Yol devam ediyor, köyler azaldı ve

çok seyrekleşti. Dışarıda delice gürleyen fırtınanın gürültüsü dersen, kulakları sağırlaştırıyordu. Beri yanda hava boşluğunda dolaşan serseri kar taneleri, av tüfeklerinin etrafa dağıttığı saçmalardan daha da tesirli. Bu yerlerde yolculuğumuz ıssız, insansız çöller içinden geçiyor. Hayat hemen hemen yok gibi bir şey... Ha! Bugün Rumi yılbaşı, Sultan Nevruz! Padişahın atı bugün çayıra çıkarmış, demek ilkbahar. Allah güzel ve iyi baharlar versin! Ulu Tanrım, bu yeni yılı, bütün insanlar için mübarek ve kutlu kıl ve beşer dünyası için sulh ve huzur yılı eyle! Birbirimizi yemekten kurtulalım Allahım!...

Rusya'da ilk ihtilal

Bugün 3 Mart 1917 Novinikolayski istasyonundayız. Çok mühim bir havadis geldi. Rus Çarı hal'edilmiş, yerine kardeşi Mihaloviç oturtulmuş ve Rusya üç partiye ayrılmış: Çarcılar, Cumhuriyetçiler ve Meşrutiyetçiler.

Bu istasyonda bir Müslümanın haber verdiğine göre, Kafkas Ordusu Başkumandanı Nikola Nikolayaviç, Rus milletine şöyle bir emirname yollamış, demiş ki, "Çabuk bu meseleyi halledin, karşımda düşman var ve çok faaliyette. Yoksa hemen düşmanla anlaşırım ve Rusya'yı altüst ederim." Ah, şu Rusya'yı bir altüst edeni ve edildiğini bir görsek! Ne bileyim, Allah böyle bir mutlu günü bizlere gösterir mi? Böylece, biz de asırlar boyu karşılaştığımız Rus kötülükleri ile ödeşsek! Hey Allahım!

Bu şehirden de ayrılıyoruz, ama burada istasyonda kaldığımız müddet içinde birkaç yerde, başlarında insan kalabalığı bulunan hatiplerin, kürsüler üstünde bağırdıkları görülüyordu.

4 Mart 1917. Tojga istasyonundayız. Burada bir mektebin meydanlığında hıncahınç insan dolu. Ahali

birbiri üstünde, balkonda; halk arasında bağıra bağıra konuşanlar görülüyordu ve halk bazı hatipleri omuzlarına oturtmuşlar söyletiyorlardı. Ama biz bir şey bilmiyoruz; ne var, ne oluyor bihaberiz. Olup bitenden üstümüzdeki askerler etkilenerek başkalaştılar, hem de sertleştiler, trene kimseleri yanaştırmıyorlar.

5 Mart 1917. Bugün, Mariinst istasyonundayız, iskele büyükçe. Bu civarda dahi anormal bir kalabalık var. Karışıklıklar olduğu belli, küme küme insanlar görülüyor ortalarda. Asker ve başıbozuklar iç içe ve karmakarışık, hem de hiç konuşmuyorlar. Şimdiye kadar göregeldiğimizin aksine bir durum. Bu da şu demektir: Halk dipçik ve süngü yemiş belli... Bizler istasyondayken askeri bir tren durmadan geçti. Bütün vagonların pencereleri süngülerle tutulu, askeri dışarıya bakmaktan men ediyorlar...

5-6 Mart gecesi Acinsk istasyonuna geldik. Medhalde büyük bir nehir geçtik, fakat şimdiye kadar bu kadar büyük köprüyü hemen hemen geçmedik. İstasyonda öğrendiğimize göre, bu şehirde dahi harp esirleri varmış. Bununla beraber Sibirya'da en büyük esirler kampı Krasnoyarsk karargâhı imiş. O yer, bu Acinsk kasabasından 160 kilometre daha doğuda imiş.

6 Mart 1917 sabahı idi, bir istasyona girdik. Burada Krasnoyarsk şehrine 130 kilometrelik bir mesafe kaldığını okudum. Bu civarda arazi ıssız, insansız bir çöl, adeta gayrimeskûn gibi. Yolumuz biraz da dikleşti, lokomotif hırıldıyor, tekerlekler yavaş yavaş dönüyor. Yol uzadıkça, topraklar da rengini değiştirdi ve iyileşmeye başladı. Daha sonra arazi birden değişiverdi... İnsanlar ziraat işlerinde çalışıyor, hayvanlar çayırlarda. Ani ve akıldışı bir iklim değişmesi; hayret, yine hayret! Sibirya'nın ortasında ve mart ayı başında bir bahar âlemi, sanki bizim iklim. Bu değişen yeni dünyada, trenimizin tekerlekleri keyfe gelmiş gibi çok hızlı dönüyordu ve

Krasnoyarsk daha uzak mı falan derken tam saat 6'da Krasnoyarsk istasyonuna geldik.

Sibirya'nın ortasında ılık bir dünya; ama kimse bu söze inanmaz! Çünkü Sibirya... Bu mutedil havalı yere içinde bulunduğumuz tarihten, yani 1917 tarihinden 70 yıl önce Kazaklar tarafından kurulmuş olan bu şehir, dev adımlarla ve çok kısa bir zamanda inkişaf etmiş ve bugün bu çok mamur şehir, 70.000 (yetmiş bin) nüfusu barındıran koca bir şehir oluvermiş. Olan bu. Daha da çok ve büyük bir merkez olmaya namzet Krasnoyarsk, Yenisey (Yeniçay) Nehri'nin kenarına kurulmuştur. Düşünülebilir ki bu muhitteki iklim değişikliğini yaratan yeni, saygın varlığıdır. Her yönü ile yeni doğan bu şehir, topraktan çıkıvermişçesine fabrikalarla ve bütün medeni müesseseleri ile ve her türlü beşeri ihtiyaçları karşılamak için kurulmuş güzel ve modern mağazalarıyla övünürcesine, pür ihtişam arz-ı endam ediyordu.

İstasyonda vagonlar içinde üç saat beklemeden sonra trenden indik. Eşyalarımızı da aldık, eşyalar arabalara yüklendi, yürüyüşe hazırlanıyor ve bekliyoruz. Nihayet yeni asker geldi ve beraberlerinde kumandanları da var. Kafile hareket etti. Ortalık mart gecesi, hava da sertleşti, şimal rüzgârı da esiyor ve dokunuyor. Gideceğimiz yer, şehirden beş kilometre kuzeydeki Voyenni Gorodok askeri şehri. Daha önce söylenen üsera kampına gidiyoruz şimdi. Eşya yüklü arabalar önde, biz onların arkasında yaya olarak şehrin içinden geçiyoruz. Geniş caddeler, meydanlar, tertemiz her yer, elektrik ışığı ve pırıl pırıl bir memleket. Bu henüz yetmiş yaşına yeni girmiş olan şehri düşündüm ve yine düşündüm, bu yerdeki yenilikler ve gördüklerimin yanında, bizim İstanbul'un Beyoğlu'ndakiler çok sönük kalırdı.

Yine geceleyin şehrin içinden geçerken, gecenin ilerlemiş saatlerinde gördüklerim çok calibi dikkat şeylerdi: Her yerde ve her tarafta kol kol süngülü askerler, grup

grup, her yer askerle tutulmuş ve gecenin ışıklarında parıldayan süngüleri!...

Gördüğüm manzara gösteriyor ki Rusya kaynıyor ve kanıyor. Ayağa kalkan halkı dipçik ve süngü susturuyor. Süngü, yani ordu hâkim.

Şimdi Krasnoyarsk'ın dışına çıktık, toprak üstünde yürüyoruz. Bu yerlerden kar henüz kalkmış, toprak daha ala tavlı ve henüz kuru değil. Yol devam ediyor, epeyce yoruldum. En sonunda üsera kampına geldik. Nizamiye kapısındaki kumandanlık binası önünde durduk. Terliyim, çünkü hayli yol yürüdük. Sabah yaklaşıyor, şimal rüzgârı dokunaklı esiyor. Bu halde bekledik, yine bekliyoruz. Nihayet hapishane kapısına geldik, nöbetçi zabit mi, yoksa gardiyan mı birisi geldi, isimler okunuyor ve adı okunan herkes kapıdan içeri giriyordu. Bu ara sabah da olmak üzere, ortalık ağardı, ama soğuk da azıttı ve en son bizlere gösterilen koğuşa kendimizi attık. Ama ne atıştı ve nasıl bir atıştı, adeta bitmiş, tükenmiştik.

Esarette Yeni Dönem

Bugün 7 Mart 1333 (1917) günü, Sibirya'da Yeniçay Nehri'nin kenarında Krasnoyarsk şehri civarında, Voyenni Gorodok adındaki askeri kışlada kurulan esirler kampına gelmiştik. Kafilemiz 60 zabitten müteşekkildi. Bizden önce bu esirler hapishanesinde, 340 zabit varmış. Geldiğimizi haber alan Türk arkadaşlarımız, bizlere geçmiş olsun dilekleri arasında, hoş geldiniz iltifatında bulundular. Sağ olsunlar, gelip giden hayli kabarık. Hal hatır, yolculuğumuz ve geçirdiğimiz yol sıkıntısı ve karşılaştığımız zorluklar hakkında konuşmalar falan derken, vakit daha kolaylıkla akıp gidiyordu.

Kampta, Türk esirlerin başında, çok kıymetli bir asker olan 29'uncu Fırka Kumandanı Meşhur Sağır Arif Bey vardı. İdari işlerde Ruslarla, esirlere ait bütün muamelatı yürütmekle vazifeli imiş ve aralarında yaptıkları seçim yolu ile bu işi üstüne almış ve aynı zamanda kampta bulunan diğer Avrupalı silah arkadaşları arasında ve kampın umumi işlerini yürütme hususunda dahi yine Arif Bey, Türk esirlerinin temsilcisi imiş. Bu pek hürmete layık zat da bizleri geçmiş olsun temenni ve tesellileri arasında, hoş geldiniz iltifatları ile teker teker ve güler yüzle karşıladı, ellerimizden sıktı. Şimdi esir Türk zabitanı, biz yeni gelenlerle dört yüzü bulmuştu. Kargâhta 4000 esir var olduğunu ve bunlardan 400'ünün Türk olduğunu geri kalan 3600 kişinin Alman, Avusturyalı ve Macar olduğunu öğrendik.

Bu karargâhta bulunan binalar hep kırmızı tuğladandır. Hem de öyle sağlam ki görenler kale sanır. Hepsi pavyon olarak yapılmış, iki katlı binalardır. Burası askeri bir fırka merkezi imiş ve bu pavyonlar zabitana mahsus imiş. Biz de burada bir kat işgal ettik ve alt kattayız. Artık bu büyük hapishanenin sekenesi olduk. Bakalım benim kara yazı tahtama kader, daha neler kayıt edecek ve neler yazılı, kimbilir?

Günler gelip geçmekte, sanki bir film şeridi gibi akıp gidiyor, hem de durmadan... Öbür yanda Rusya kanlı bir ihtilal içinde, hepsi birbirini dalıyor, boğuşuyor. Oğul babayı, kardaş kardaşı acımadan boğazlıyor, yok ediyor. Bu iç kavganın her ne kadar içinde değilsek de, dışında da değiliz. Devamlı olarak tedirginiz, hem de çok yakından ilgiliyiz. Her şeyden önce beklenen sulhu da uzaklara atar, bu da ayrı bir cihet ve düşünce... Bu ara, Rus gazete haberleri arasında arkadaşlar tarafından görülmüş: İngiliz ordusu Bağdat'ı işgal etmişmiş...

Bu geçip giden günlerde, birçok hadiseler olmakta ve yok olup gitmektedir. Bu nevi hayata ya alıştık ya da teessüre neden olur diye not etmekten vazgeçtim. Geçmiş değilim de geçer gibi oldum. Yalnız bir şey hariç, 125 gram Çornıhıleb (siyah ekmek) ve gündelik bir öğün kaşe (darı) pilavı, işte hepsi bu kadar ve her şey bunun başında... Kaşe dedim, bunu açıklamalıyım: Bu bir nevi hububattır, kırk günde kemale geliyor ve çok da bereketli bir ürün. Bunun tanesi yeşil mercimeğe yakın bir renk ve burçak büyüklüğünde, burnu sivricedir. Bu nimet, Sibirya'nın belli başlı mahsulü ve besinidir. Bundan ekmek ve pilav oluyor; kimbilir yerli halk daha neler yapmaktadır.

Buracıkta kampın geçmişine ait, çok acıklı bir hadiseden söz edeyim. Biz bu yere gelmeden önce, bu hapishanede 14.000 esir varmış. Bu esirlere bir nevi hastalık gelmiş, bir ciğer hastalığı imiş. Bu kötü hastalık, bahset-



1910'lu yıllarda Krasnoyarsk şehri ve Yenisey nehri.

tiğim 14.000 kişiden, 11.000'ini yemiş ve çok kısa bir zamanda kocaman bir mezar doğuvermiş. Hatta bu ölüm tırpanı, 60 Türk zabitinin de canına kıymış! Mezara gittim ve gördüm. Mezarın ortasına bir anıt sütun dikilmiş, bu anıtın her yüzünde muhtelif milletlerin dillerinde (Türkçe, Almanca, Macarca ve Rusça) yazılar vardı. Anıtın yazılmış olan metninde şunlar okunuyordu: "1914 Cihan Harbi'nde, müttefik ordularından Rusya'ya esir düştükten sonra burada ölenlerin hatırasına". İşte bütün dünya milletlerine çok acı bir ibret örneği olarak sunulan bu hatıra, umulur ki insanlık âlemini içinde bulunduğu kötülüklere sebep olan ihtiras ve aşırı hırslarından alıkoyar. Sibirya'da dikilen bu taşın bulunduğu yerde, 1914 Birinci Cihan Harbi'nin kurbanlarından bir bölümü olan 60 Türk zabiti de yatmaktadır.

Biteviye akıp giden sıkıntılı günler sürüp gitmekte; ama boşu boşuna sönüp giden ömür kitabımdan düşen yaprakların acıklı halleri beni yeise, ümitsizliğe sürüklüyor gibi bir his duyuyorum kendimde...

Şimdi kendime bir iş bulma çabası içindeyim. Ama ne yapabilirim, ne yapayım, nasıl bir iş?... Yalnız bir şey bizim atasözümüze uyarak, "Boş durmaktansa, boşa çalışmak daha hayırlı". Özümü yoran iş bulma, bulabilme kaygısı beni hayli üzdü... En son aldığım karar Almanca öğrenmek oldu. Hem de bu sayede kısmen olsun işsizlik belasından kurtulacağımı umdum. Aynı zamanda da biraz zihnen meşgul olma fırsatı bulabileceğimi düşündüm. Umarım böylece boş zamanların kolay geçmesi imkânına kavuşurum dedim ve Almanca öğrenmeye başladım. Daha önce Rusça öğrenmeye başladığımı yazmıştım. Bugün şartlar değişti. Bugün Ruslarla hiç temasımız yok, lakin Almanlarla her an temas halindeyiz ve bir araya gelmek her vakit mümkün.

Esarette bayram

Bugün Ramazan Bayramı, 1333 yılının Temmuz ayının 8. günü, yurt dışında, esarette ve süngülü nöbetçilerin emir ve kumandası altında bayram! Allah, Allah! Bu acıklı tablolar karşısında ve can sıkıntıları içinde dahi bayram yapıyoruz, öyle mi? Arkadaşlardan 30 kadar efendi oruç tutmuştu ve namazlarını da eda etmişlerdi.

Bayramdan bir gün önce, yani 7 Temmuz'da, Alman ve Avusturyalı zabitlerden 205 kişi harp esiri ve *invalid* (malul) olarak Danimarka'da ikamet etmek şartı ile kamptan ayrılmışlardı. Türklerden bir kişi bile yoktu bu yollananlar arasında. Elbette ki bu, ancak hükümetler arası anlaşmalarla mümkün olabilirdi. Türklerle böyle bir anlaşma yok demek.

Bugünlerde Avrupalılar kampın münasip bir yerinde güneş banyosu kurdular ve soğuk su duşu aldılar. Böylece günün yedi saati içinde, dört ekip güneş banyosu alıyordu. Bu tedbirin, kampta daha önce geçirilen bir hastalığa karşı koruyucu ve istifadeli olduğunu yakın-

dan sezdim. Bütün gaye bir iş ve meşgale bulmaktı. Böylece geçen bir iki saat zamanı, iyi ve biraz da eğlenceli geçirmek bahtiyarlığına kavuşuyor insan. Ve denebilir ki bu ve benzerleri, öğüterek akıp giden anların husule getirdiği ağır havayı, daha az teneffüs etmek için gerekliydi. Tabiat kanunları, düsturları icabı canlı cansız bütün varlığı ve her şeyi kendi fabrikalarında öğütüp yok etmiyor mu? Bu çok açık bir gerçek değil mi? O halde başka neler düşünülebilir?

Ancak ve ancak araya giren küçük bir farkla durum değişmekte; hiçlik kervanında yol alırken, kimileri törpülene törpülene ve çok acı duyarak son durağı buluyor; kimileri ise acısız, ağrısız, hatta haberi bile olmadan son konak yerini bulmak için kervana karışıyor. Bu katılanlar da, o yok olma kavgasında ve en son bölünmez zerreler halinde hiçliğe kavuşuyor...

Rusya'da süregiden kargaşa

5 Ağustos 1333 (1917). Halkaları birbirine giren zincirleme hadiseleri not etmekten adeta azap duymaya başladım. Bu nedenle hiçbir çizgi dahi çekmeden 5 Ağustos oluvermiş! Not edecek o kadar çok şey, vakalar var ki sayıya gelmez. Rusya'daki kardeş boğuşması her hadisenin üstünde... Bu boğazlaşma bir türlü önlenemiyor ve her yönü ile sürüp gitmekte. 5 Ağustos Çarşamba günü vakit öğleden sonra idi, Rus askerleri ani olarak kampı bastı, bölükler açıldı ve müdafaa tertibi aldılar, pencerelere karşı makineli tüfekler monte edildi ve her pavyon bir bölük askerle sarıldı. Bu hadiseler hep gözlerimiz önünde cereyan ediyordu, ama elden bir şey gelmez, ancak sükûnetle akıbeti bekliyoruz. Ve en son olarak her odanın kapısına süngülü, çifte nöbetçi koydular. Şimdi artık kıpırdama dahi yok. Ne elim, ne ayaklarım, ne gözlerim ve ne de kulaklarım çalışıyor. Ancak

kafamdan geçen şunlar: Ne var sanki ölüm mü? Bunların hepsi öldürmek için mi? Çok şey, hem bu kadar yorulmak niçin? Değmez bre Gospodin efendi. Ölmek ne iyi ve ne büyük mutluluk! Özlenen bir nesne hem de! Ölüm korkulacak bir şey mi? O çok munis bir nesne, doğanları kutlamaktan daha büyük mutluluk vesilesi. Şöyle diyebilirim; her gün türlü türlü ölüm terleri dökmektense, bir defa ölüvermek ne iyi bir mutluluk ve nasıl zor erişilir bir bahtiyarlık!

Sükûnet içinde bekleşirken kapıdan içeriye dört kişi girdi, iğneden ipliğe kadar her şeyi ve her yerimizi aradılar. Odadaki beş arkadaşta da bir şey bulamadılar. Bazılarının beş on rublesini aldılar ve biraz biz onlara, onlar bize baktıktan sonra çıkıp gittiler. Bu iş, arama işi, üç buçuk saat sürdü ve akşamın beşinde işleri bitmiş olmalı ki serbestlik verildi ve bırakıp gittiler. Ama iş bununla bitmiş olmadı. Her gece kamp askerle tutuluyor ve önceden kurulmuş olan makineli tüfekler yerinde ve alarm vaziyetinde bekliyorlar. Artık dışarıda korku kol geziyordu. Hiç kimse oda içinde pencerenin önünde durup dışarıya bakmaya mezun değildi. Aksi takdirde kafası tehlikede idi. Bu hal üç gün devam etti ve sonunda tam serbestlik verildi. Ama bu ara ekmek, yemek hiçbir şey yoktu ve verilmedi.

Esirler, şayet önceden ihtiyat ekmekleri varsa onunla geçinmişlerdir. Herkesin genellikle az miktarda ekmeği bulunurdu. Çünkü verilen ekmek istihkakı 125 gramdı. Bundan ekmek artırılamazdı, fakat verilen ekmek pişmezdi, kısmen hamur olduğu için bu hamur ekmeği rafa, açık havaya, kurusun diye koyardı. Bu sebepten ekmek vardı. Rusların çornıhleb'i, işte bu ekmekti. Sibirya'da kaşe adı ile elde olunan zirai bir tür üründür, bu mübarek. Sibirya'da yediğimiz ekmek, pilav ve hamurlu her nevi yemek, bu mübarek nimetten elde edilirdi. Hem de çok bereketliydi. Tadı damağımda bulunan, o

aziz nimet pilavın yağını öğrenmek isterseniz, sakın Sibir tereyağı falan sanmayın. En azından, belki on yıllık acımış sımışka (ayçiçeği) yağı. Ama alıştık, çünkü tereyağı nasıl bir şeydi; unutmuştuk. Yağ olarak da, o acı nesneyi tanıdık. İşte tadı damağımızda kalan, o enfes kaşe pilavı, ne kadar tatlı ve nefisti mübarek! Gayet tabii bir şey, elbet tatlı ve ölçülemeyen tatlılık ve nefasetteydi, açlık bu.

Oda arkadaşlarım

Bu menhus yere yerleşeli altı ay oldu, 7 Mart'ta gelmiştik. Odada Kayserili İsmail Hakkı, Ankara Sultanisi riyaziyye hocası ve yine Kayserili Ahmet Cevdet Çitoğlu, İstanbullu Söylemez Neşet ve ben, beş arkadaştık. Birbirimize karşı çok munis ve hürmetli idik. Zaten üleşilmedik nemiz vardı da öyle olmayalım? Her ne ise, şu üç günün acı bilançosu şöyle imiş: Ben kendim görmedim, fakat duyuldu, işitildi. Söylentilere göre, güya rejim aleyhinde çalıştıkları ve aramada ellerine vesikalar geçtiği bahanesi ile 10 esir askeri toplamışlar ve iki sıra dizmişler. Bu iki sıra arasında onar adım aralıkla ve gözleri bağlı olarak dikmişler. Öbür tarafta, 10 Kazak süvarisi hazırlanmış. Verilen emir üzerine, her Kazak sıra ile kabak keser gibi suçluların başlarını düşürmüşler. Ve hatta o seyreden, gören askerleri de başka yere aynı gün sürmüşler ve haile (dram) de son bulmuş. Bu söylentileri buraya geçirdim, fakat vakanın doğruluğu hakkında bir tek söz diyemem. Çünkü ben o askerlerin hiçbirisini ne gördüm, ne de konuştum. Ne ben onlardan biri ile ne de dinledim diyenlerden biri ile konuştum. Ama kampın her yerinde söylenmekte. Düşünüyorum, alınan çok sıkı tedbirler ortada bir suç unsuru mutlaka olduğu kanaatini uyandırıyordu. Şayet söylenen vaka doğru ise, bu 10 kişilik kayıp bilançodaki ziyan tablo-

suna çok ağırlık vermese gerek. Belki doğru idi hepsi, ne oldu bu götürülenler diye soran olmadı...

Her ne ise, yine karar verdim; artık not diye bir şey yok. Neden mi? Evet hadiseler karşısında durup dururken, insan aşırı kötümserliğe ve yeise kapılıyor. Bakın hem de nasıl, azap şurubu sunan o tabloya, yeniden can veriyor. Bunu yapmak şu demek değil mi? Cehennemi yaşayışı dile getirmek açıkça, özüme bir ihanet değil de nedir?

Kamp gazetesi

1 Eylül 1333 (1917) tarihi idi. Çok iyi iş: Bizim bazı genç arkadaşlar, kampta Türkçe bir gazete çıkarmayı düşünmüşler. Ne güzel bir teşebbüs. *Kurtuluş* adında bir gazete neşriyatı başladı. Bu gazete tabii ki el yazısı ile çıkıyordu.

Yine bugün genç arkadaşlar, Avrupalı arkadaşların da katıldığı bir kabare verdiler. Bu akşam epeyce güldük ve eğlendik. Fakat biz insanlar çok tuhaf mahlûklarız vesselam. Ve bilinmez, insan neden kendisini aldatmaya çok düşkün. Bilinmez ama onun için her ne kadar aldanmak bir ihtiyaç ise de, onu müptezelleştirmek hiç de iyi ve doğru değil. Yine de denebilir ki gerçek yüzünü değiştiremez. O alaycı alaycı sırıtır, ama ona rağmen onun müstehzi davranışına arkasını dönebilene ne mutlu! İşte var olabilmenin sırrı...

Az önce genç arkadaşlar gazete çıkarıyorlar demiştim. Buracıkta az eğleşmeyi düşündüm. Bizler kampta 400 arkadaştık, içimizde 13 Arap arkadaş vardı. Aralarında Nabluslu Arif adında birisi vardı. Bu efendi İstanbul Mülkiye-i Şahane mezunu imiş. Nabluslu Arif kendisi de dahil, 13 Arap için Arapça bir gazete çıkartıyordu. Bu gazete bir eseri cedid kâğıdı büyüklüğünde, kâğıdın iki yüzünü dolduruyordu. Tabii ki gazete Arapça



Birinci Dünya Savaşı sırasında tahtta bulunan Sultan Reşat.

idi ve bu kadar uğraşma ve yorgunluk ancak bu 13 Arap içindi... İşte bizim efendilere, Nabluslu Arif örnek olmuştu.

29 Eylül 1333 (1917) tarihi idi. Rus ajansı, Türk Padişahı Sultan Reşat'ın öldüğünü bildiriyor ve şunu da ilave ediyordu. Bu haber, Rusya'nın Kafkas ordusu başkumandanlığı tarafından bildirilmişti. 30 Eylül tarihinde, Rus Garnizon Kumandanlığı şu emri tebliğ ediyordu, "Sabahları saat 8'den önce ve akşamları saat 7'den sonra hiç kimse odasından çıkmayacaktır. Aksi takdirde bu emre riayet etmeyenler cezalandırılacaktır." Şimdi bu emre göre herkes içeride ve damda, dışarıda fareler dolaşsın. Laf olsun işte, yoksa fare ne gezer. Çünkü on-

ları doyuracak bir şey yok. Herkes koltuk değneği ile ancak ayakta durabiliyor...

Menşevik idaresi

Bu sırada kâh bu idare, kâh şu idare altında ve kanlı bir ihtilal dünyası ortasında bocalayıp duruyorduk. Böyle el değiştire değiştire, günler ve aylar fır fır geçiyor; en nihayet beş buçuk ay süren Bolşevik idaresi çökmüş ve dağılmışlar, şimdi de Sosyal Demokratların yani Menşeviklerin eline düşmüştük.

Yeri gelmişken Bolşevik ve Menşevik kelimelerini açıklayayım: Rus dilinde "bolşe" büyük ve çokluk manaları karşılığında, "menşe" ise küçük ve azlık karşılığındadır. Daha açık bir deyişle ekseriyet ve ekalliyet deyimlerine tekabül eder bizim dilimizdeki.

Bu son gelenler Sosyal Demokratlardı ve Menşevik partiliydiler. Böyle olmakla beraber, silah üstünlüğü ile iktidar olmuşlarmış. Söylendiğine göre mücadele çok kanlı olmuş, öyle ki baba oğula ve kardeş kardeşe kıymıştı. Bilinmez ki bunlar tutunabilirler mi? Temenni olunur, kalabilseler de memlekete biraz sükûn gelse ve ateş sönse!... Bu kötü günler ardında yıkıntılar bırakarak sürüp gidiyor ve durmadan yürüyen kara günler, nerde ve ne zaman sona varacak bilinmez. Demek oluyor ki bizim çile de henüz dolmamış. Kimbilir, daha nelerle karşılaşacağız ve nelere şahit olacağız?

Nerdeyse insafsız kış yine yaklaştı. Akşam sabah bastıracak; geldi geliyor. Allah vere de bu kış bize odun kömür verecek cömert bir idare gelse! Sibirya'da yaz günleri geçerken, biraz da yazından söz etsek iyi olur mu bilmem? Bilmek isteyenler belki bulunur; bu meraklılar için birkaç satır olsun karalayayım.

Krasnoyarsk

Bizim hapishanenin bulunduğu Krasnoyarsk şehri, Yenisey Nehri kenarındadır. Yenisey Nehri, bu şehrin iklimini tamamen değiştirmiştir, ama bu değişme nedenine bir türlü aklım ermiyor. Daha çok burada bir ılık hava cereyanı olduğu kanaatindeyim. Suyun, havayı bu derece değiştirebileceğini aklım almıyor. Bakınız bu şehirden, yani Yenisey Nehri kenarından on kilometre uzaklaşın, aynı mevsimde ne yaz var, ne de Krasnoyarsk'taki ılık hava. Bu şehirde ve havalide yaz günlerinde hemen her sebze yetişir. Patates, pancar, turp, lahana, dereotu vesaire. Hele çok bol yetişen çayır nevi ot ve bunun yanı sıra çok zengin bir hayvancılık mevcut. Bu yerde yetişen çayır otunu başka yerlerde, hatta kendi memleketimde dahi görmedim. 70-80 santim boyunda, tarak gibi sık çayır zenginliğini düşünmek hayale bile sığmaz.



Birinci Dünya Savaşı döneminde Rusya.

Bu Yenisey suyu, bu yerin hava şartlarının değişmesinde çok mühim rol oynamakta ise de, direniyorum. Bakın Yenisey Nehri, ekim ayı ortalarında donar. Gemiler ve bütün su nakil vasıtaları da beraberinde donarlar. Ve Mayıs 15-25'e kadar uykuları devam eder. Hiç kimse onları uyandıramaz. Bu şartlara bağlı iklimde, nehir buzdan dokunmuş kalın bir örtü altında uyurken, yukarıda arz ettiğim üzere 7 Mart'ta Krasnoyarsk'ta gece kampa giderken eriyen karların gevşettiği toprağın, kısmen tavlanan alacalı kuru yerlerinden yürüdüğümüzü not etmiştim. İşte bu yerde de, o ılık hava cereyanı önümüze çıkıyor.

Şimdi burada, ilkbahardan ekim ayı ortalarına kadar devam eden, mutedil havalı Krasnoyarsk kentinin bazı hususiyetlerini de bu yere ekleyelim: Şehir nehrin yatağından oldukça yüksek ve düz bir alana oturtulmuştur. Yeni kurulduğu için zamanın istediği her türlü ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Sokaklar gayet muntazam ve hep birbirine bağlı, aynı zamanda geniş caddeler ve koca koca meydanlar ve bütünü ile bir büyük kent olma hazırlığı ile uğraşıyor.

Yine Krasnoyarsk'tan: Bu civarda ve yakınlarımızda çok ot biter, ot nedeni ile olsa gerek, çok ve pek çok sivrisinek var. Bunların bir santim uzunluğunda iğneleri var. Soktuğu yeri hemen bakla gibi şişirir. Sineklerin görünüşleri de hayret vericidir. Kocaman kocaman! Bu mahlûklardan tedirgin olan Rus köylüsünün, yüzleri kıllı, hem de çok sık kıllı olmalarına rağmen yüzleri peçelidir. Ancak bu peçe sayesinde sineğin şerrinden kurtulabiliyorlar.

Yine burada daha enteresan bir hususiyet: Bu şehirde ve bu mıntıkada bilhassa temmuz ayında, geceleri çok kısa olur. Yani karanlık az devam eder. Haziran ayı sonlarında, gece ancak bir saat yirmi beş dakika olur.

Bu müddet sonunda ortalık güneşin doğma sırasındaki aydınlık halidir. Siz bu arada okuyun, yazın, her işi yapın; her yerde gündüz var.

Hatta bu yerde Müslümanlar için yatsı namazı yok diyenler olmuştur. Çünkü namaz için vaktin şart olduğunda hep biriz. Yatsı vakti yok olduğuna göre, vakit olmayınca namaz da yok ve olmaz diyenlere karşı cevap veren meşhur Musa Carullah Efendi, *Rozen* adlı eserinde bu bahsi izah ederken, mütalaaları arasında şöyle bir örnek de verir:

Musa Carullah Bekiyef Efendi Hazretleri, bizzat gidip gördükleri ilahi bir tecelliyattan ve çok özlü bir vukufla şöyle izah eder: Her haziran ayının son haftasında ve on beş gün süren bir zaman bölümü içinde, Finlandiya'nın şimalindeki göllerden, bir gölün kenarında birçok lüks oteller ve çadırlı kamplar vardır. Bu yerlere dünyamızın her tarafından akıp gelen ünlü ilim adamları ve rasat âlimleri yerleşirler. Sonunda bu ziyaretçilerin bekledikleri mutlu günler gelir. Şimdi onlar dünyamızı ısıtan ve âleme ışık ve hayat veren, cihanı aydınlatan güneşimizin hiç batmadan ve gurup hadisesi olmadan gökyüzünde ve gölün üzerinde görünüşünü ve ara vermeksizin, bu ilahi hadiseyi, tam bir vecd ve istiğrak içinde on beş gün temaşa ederler...

İşte elleri ve ayakları olmayan bir Müslüman namazını eda etmek için apdes alırken, olmayan kol ve ayakları var olup yıkamışçasına, tam apdes ile namazını tam olarak eda ettiği gibi, iftar vakti, yani orucu bozma vakti bulunmayan yerlerde yaşayan Müslüman için de oruç tutmak farzdır. Ancak, bir farkla, gecesi gündüzü bulunan bir yerde, bir Müslümanın oruçlu bulunduğu vakit kadar bir zaman boyunca orucunu tutacak şeklinde. Carullah Efendi içtihadını tamamlıyor.

Sibirya'da kış

Bugün 5 Teşrinsani [Kasım] 1333 (1917). Nerede ise kış bastırmak üzere. Dondurucu havalar geldi çattı. Aman bilmez feleğin kahrına uğramış olan bizleri, her geçen kemirici, törpüleyici gün, durmadan daha beterlerine terk ederek yürüyor, ama bizler yine o menhus yerdeyiz. Değişen hiçbir şey yok ve her yerde bir değişmezlik var. Aynı hava, aynı insanlar ve aynı yaşayış... insanoğlu her olan nesneyi, acı tatlı hazmediyor, ama yine de değişen bir dekor peşinde işte. Bundan ötürü yeknesaklıktan yakınıyor, değişme mi istiyorsun? Acele etme, çok yakın, az kaldı. Konuşmalar ve düşünceler yönlerini başka yerlere çevirme yolunda, yoldadır. Çok sürmez, "Vay üşüdüm!" gibi konuşmalarla yeni bir dekorun açılması.

6 Kasım 1333 (1917). İşte bugün çoktandır beklenen kış hazretleri teşrif ettiler. Kar, tipi ve fırtınanın beraberinde dondurucu bir soğuk var. Biraz da alaycı bir görünüşle sırıtaraktan, "Böyle sere serpe gezip tozmanıza, gülüp oynamanıza müsaade edemem, haydi deliklerinize" diye müteazzimane bir eda ile ve kahkaha atarak konuşma meydanı arar hali vardı kendisinde... Daha bugünden, siftahına 30 santim kalınlıkta karı da beraberinde getiren kış cenahları, ortalığa sanki korkunç bir ejderha gibi çöreklendi. Meydanları ve etrafımızı kaplayan kalın kar örtüsü, ölümcül bir uykuya yatıyor gibi idi... Üşüyoruz, hakikaten üşüyoruz, ama ateş yok ki ısınalım. Hayırlısı, bari kendi ateşimize, var ya da yok, gömülelim. Şimdi hep büzüldük yataklarımızın içine. Bugünden başladık, mutfaktan Ahmet Cevdet kaynamış su getirdi. Şekersiz çay içtik, içimiz biraz ısınır gibi oldu. Gene de yatakların içindeyiz.

Çay dediğim nesne, çay değil suyu sıkılmış meyve küsbesi, ondan bir miktar kaynamış suya atıyoruz, su renkleniyor, aldanıyoruz. Ama o bir yanda içimizin uç-

ması durur gibi bir his uyandırıyor, bizde... Hep aldanmak, mamafih insanoğlu her mekân ve zamanda aldatılmıştır. Bunun bir yerde zaruret olduğu ise apayrı bir gerçektir.

12 Kasım 1333 (1917)[17] günü idi, Yenisey Nehri donmuştu. Yenisey üstünde yüzen gemiler, sandallar ve kayıklardan inen yolcular, sahile çıktılar ve bizim karargâhın önünden, kızaklarla şehre taşındılar. Artık Yenisey, vapurlara ve bütün su üstündeki nakil vasıtalarına yol vermiyordu. Yenisey vapurları, bütün sandal ve yük taşıyan şaluperi bulundukları yerlere halatsız, zincirsiz ve limansız bağlanmıştı. Bu mahpus vapurlar için tahliye emri, ancak mayıs ayı ortalarında çıkarmış, bunların hapislikleri bize bakınca kısa ve belirli bir zaman sürecekti. Yedi ay gerçi, bu da az değil, ama kanunla, belli günler gelince, tahliye fermanları ısdar olunur ve serbestlik güneşi doğar. Ne acı ki, insanoğlunun düzenlediği kanun bizleri, bu merhametsiz ve acımasız kış cehenneminden kurtaramıyor, bir türlü de insafa gelecek gibi görünmüyor. Ah! Birbirini yiyen insanoğlu daha ne zamana dek sürecek bu düzensiz boğazlaşma halin?... Adın insan, yani birbirini seven munis bir varlık olduğun yoksa yalan mı? Eh! Çek bakalım derinden bir, "Ya sabır" daha. Eğer buğday yiyen insanoğlu özünde saklı ihtirasını yenemez ve kendi yarattığı muharebe şeytanını alt edemez ise, vay onun haline! Allahım! Sana yalvarıyorum, dünyamızdan kov, tardet, huzurundan kovduğun gibi şeytanı!... Beşer dünyaya hükmettikçe varlığında yatan hırsın giderilmesi adimülimkân. O halde, kimbilir, bizim gibi yüz binlerin, belki milyonların, "Ya sabır" feryatlarını, bu gök kubbe daha hangi asırlara kadar sabırla dinleyecek?

---

17 7 Kasım 1917'de yaşanan Bolşevik devriminin haberinin henüz Krasnoyarsk'a ulaşmadığı anlaşılıyor (e.n.).

14 Kasım 1333 (1917) tarihindeyiz. Bizim kampın ortasında esirlerin yaptığı bir kule vardı. Bu kule dört yüzlü ve şemsiye gibiydi. Bunlardan birinde saat, birinde ilanlar, birinde emirler, birisinde de Centigrad ve Fahrenheit dereceleri vardı. İşte bugün 14 Teşrinisani'de (Kasım) termometre nakıs (sıfırın altında) 21 rakamını gösteriyordu. Daha bizlere odun kömür verilmemişti ve yarın kömür verilecek diye bir şayia vardı. Nakıs 21 derece soğukta, koca koca odalarda ısısız oturuyor ve pinekliyoruz.

Kampımız

15 Kasım 1333 (1917) idi. Bugün kömür verdi Ruslar, yine sağ olsun onlar. Onlar da insandır elbet. Acımış olmalılar ki, böyle bir iyiliği esirgemediler. Aldığımız on kova kömürün bir haftalık istihkak olduğu bildirildi. Sobaya bir kovadan az fazla kömür attık ve soba yandı. Bu soba iklime göre ve hava şartları göz önüne alınarak yapılmış, şöyle ki: Soba bizim oda ile bitişiğimizdeki odanın bölme duvarı ortasına kurulmuş ve zeminden tavana kadar yükseltilmiş, tuğladan yapılmış bir üstüvane şeklinde bir yapı. Bu şişe şeklinde yapı, kalın demir sac ile kaplanmış. Bu koca sobanın yarısı bizim odada, diğer yarısı bitişik odada. Bu sobada sağlam kapıdaki iki delik bizim odada yine iki delik de komşu odada. Bu açılıp kapanan deliklerin birinden kömür konur, diğeri hava için yapılmış ve aynı zamanda kül için kullanılır. Bu kapılar otuz santim ara genişlikte, yan yanadır. Soba tam tutuştuktan sonra kapıdaki delikler tam ve iyice kapatılır ve sonra çok mükemmel bir sıcak hava 24 saat devam eder. Aynı sıcak hava komşu odada dahi vardır ve derece 24'ten aşağı düşmez. İşte çok mükemmel ve çok ekonomik bir teshin tertibatı. Bu arada kapı ve pencerelerin muntazam olması elbet mü-

himdir. Mamafih alınan her tertip bir yana, tek başına bu soba, en azından 60 metrekarelik iki büyük odayı, 24 saat boyunca ısıtıyor. 24 derece sıcaklığı muhafaza etmek şartı ile kullanılan en çok 2,5 kilo kömür ki çok ucuza bir ısı ve ısınma yolu...

Kampın hususiyetlerinden söz açmışken, biraz da bu dört bin kişinin en mühim ihtiyacı olan suyundan söz edeyim: Kampın tam ortasında, 30 metre yükseklikte bizim minarelerden biraz daha geniş bir su kulesi var. Burada bir motor, aralıksız hiç durmadan çalışır. İşte bu makine, en azından iki bin metre uzakta ve toprak düzlüğünden 30 metre aşağıda akan Yenisey (Yeniçay) Nehri'nden su çeker. Toprak altına döşenen demir boru yolu ile kuleye getirilen bu su, ikinci bir motorla kulenin en son yüksekliğine çıkarılır. En son noktaya çıkarılan bu su, bu defa dövülerek ve birçok süzgeçlerden süzüle süzüle geçerek, aşağıdaki depoya, billurlaşmış, tertemiz bir su halinde sanki gümüş bir ırmak gibi dökülür. Şimdi sıra dağıtma şebekesinde. İşte koca fırka karargâhı olan bu kışlanın her tarafına, bu dağıtma merkezi kol atarak, o tertemiz, adeta billurlaşan su nimetini, insanların emrine verir. Bu mübarek hayat kaynağı su, Yenisey Nehri'nin yarı çamurlu suyundan elde olunmakta idi. İşte insan zekâsı ve çalışması sayesinde de toprak bulamacı halindeki bulanık su, billuri bir görünüşle, istihale sonu insanoğluna can vermekte.

Şimdi de kampın hastanesini görelim: Bu bina kampta hastane olarak inşaa olunan ve içinde her türlü sıhhi teşkilat ve tesisleri ve yine bütün doktorluk şubelerini bulunduran iki katlı yekpare bir binadır. Doktorlar ve hastabakıcılar hep esirlerden. Hemen söylemeliyim. Esirler arasında 335 doktor vardır. Bu kadar çok doktor bulunmuş olması sebebiyle, hastane çok iyi bir düzen içinde çalışmaktaydı. Burada asıl görevli olarak birkaç tane de Rus doktoru vardır. Bu sağlık yerinde

her türlü hastalık tedavi olunuyordu. Yalnız akıl hastalığı şubesi yoktu. Hastanede her türlü yollardan celb edilen çok bol miktarda ilaç vardı. Hastaneye günlük müracaatın vasati 60 kişi olduğunu bültenlerde görüyorduk. Bunlardan yine ortalama 10 kişinin zabit ve kalanın askerlerden olduğu ayrıca yayınlanırdı. Asker esirler bizim tahta perdenin gerisinde yer alan barakalardaydılar ve beş bin civarında olduğu söylenirdi. Zabitlerle, onların hiçbir teması yoktu. Askerler apayrı bir idare altında idiler. Sıkıntılı yaşayışları olduğu ve zor işlerde çalıştırıldıkları söylenirdi ve çok acı bir gerçek ki hiç temasımız yoktu. Hastaneye geliş ve gidişleri bir manga süngülü asker idaresinde yapılırdı. Hastanede onların yatıp kaldıkları yer de, ayrı bir bölme idi.

Kampın varlıklarından biri de kütüphanesi idi. Bu kütüphaneyi esirler kurmuştu ve beş bin civarında kitabı vardı. Salibiahmer yardımı ile her gün artıyordu bu kitaplıktaki eserler. Eserler hep Almanca ve Macarca idi. Fakat bu kitaplar bize söylemezdi ve bizleri oyalayacak hiçbir eser yoktu. Bazı şimal Türkleri lehçesinde birkaç kitap vardı, ama bizler Kırgızca, İdil-Tatar şivesindeki ve Özbek dilindeki kitaplardan bir şey anlamıyorduk. Bizim Hilaliahmer ya böyle bir ihtiyacı düşünmemiş veya da göndermek imkânlarına sahip değildi. İşte bu eksiklik bizlerde büyük bir boşluk yaratıyordu ve ruhen de beslenmiyorduk veyahut boş olsa da, o boş vakitlerin birazcık olsun kolay geçmesi imkânını bulamıyorduk. İşte burada yine Avrupalı hapishane arkadaşlarımızla aramızda koca bir boşluk var... Onlarda hayat felsefesi ancak kendini oyalamak, kendine bir iş bulmaktır, isterse o şey hiçbir şey ifade etmesin. Bu suretle, o kötü günler daha kolay ve daha külfetsiz akar gider. Yine onlar, günlerinin bir kısmını neşeli ve eğlenceli geçirmesini beceriyorlardı. Aralarında eğlentiler tertipliyorlar, kabareler veriyorlar, oyuncu ekipler teşkil ederek piyesler hazırlı-

yorlardı... İşte hep bunlar birkaç saatlerini, bir an için olsa bile, gülerek geçirmek için düşünülen şeylerdi. Bu sayededir ki onlarla aramızda beslenme farkı bulunmamasına rağmen, onlar bizden daha sıhhatli ve sağlıklı ve hayatından memnunmuş gibi görünüş içindeydiler. Neşeli ve güleç halleri vardı. İtiraf etmeliyim ki bizler asla onlar gibi olamıyorduk. Onlar şen ve neşeli, bizler gam ve elem içinde, sanki hamurumuz endişe ve keder kaynaklarından alınan sularla yoğrulmuştu! Bu nedenledir ki bizde bir durgunluk, kendinden geçmişlik ve hareketsizlik ve ümitsizliğe götüren bir şeyler vardı. Bir ya da iki kişi de olsak bir araya geldiğimiz vakit, başlarız ah! vah! diye tazallüme (sızlanmaya) ve arkasından isyan ve daha arkadan da fiğ yemiş tavuk gibi düşünme...

Sibirya'da kış: Tabiatın derin ve uzun bir uykuya dalmış olması hali, her yer kalın bir kardan örtüye bürünmüş uyku çekiyor ve sanki ölümsüz tabiat bir daha cana gelip de, cihana gülmeyecekmiş gibi bembeyaz bir kefene sarılmış halde, ölümcül uykusunda. Saatin çalmasıyla uyanıp da yeniden bütün tazeliği ve dinlenmiş bir şekilde bütün dinçliğiyle tekrar neşeli neşeli çalışmaya girişeceğini kimseler ummaz. Böylesine derin bir uyku içinde uzun bir zaman yatıyor.

Şimdi kış mevsiminin en delikanlılık günleri içindeyiz. Bugün 1333 (1917) yılının 12 Teşrinisani'si [Kasım], saat on ikiden önce idi, Almanların deyimiyle, "*zuma petit biringen*"e çıkmıştım, ama bilmiyorum ne gibi bir "iştah" bulabileceğim. Bilinmez bir şey. İnsanoğlu her şeyi uydurur; lehine olan her şeyi...

Yiyeceğimiz şey, iki kaşık kaşe pilavı ve fırınlarda pişirilmiş, rafta kurutulmuş 125 gram siyah ekmeğin bir kısmı. İşte bu kadar şey için iştah arayacağız. Onu bulmak için geçerken, yolum saat kulesine uğradı. Vakit saat 12 civarı idi. Termometreye baktım, nakıs (sıfırın altında) 24 rakamını gösteriyordu. Aynı gün 8.30'da nakıs 36,5 imiş.

Bu sırada yine "zuma petit biringen"cilerden sağda solda tahta perde gerisinde birçok kalabalık göze çarpıyor. Bunların arasında paltosuz gezen duba gibi irikıyım Macarların, iştah (!) celb etmek için canlı canlı dolaştıkları gözlerden kaçmıyordu. Bu arada ben de biraz dolaşayım dedimse de yapamadım. Çünkü üşüdüm ve hemen odama koştum ve gördüm benim maide (berketli sofra) hazretleri gelmişler, kemali afiyet ve tam bir iştahla mübarek kaşe pilavını can torbasına yolladım eh! Değme ağanın keyfine! İşte bir sürü soru; bu buğday yiyen insanoğlu ne acayip bir mahlûk? Bir muamma, çözülememiş bir mücadele. Onun hiçbir yönü bugüne kadar bilinememiş. Bilinmezliğini daha da sürdürecek... Az önce ölüm kasırgalarına uğramışlık hali vardı kendinde, şimdi de bakın keyifli ve halinden memnun ve mutlu görünüyor. Onu bu görünüşünden ötürü kutlamak gerek hem de haklı olarak...

Yeni bir buluş uyandırdı; artık gam, keder, elem ve ıstıraba paydos, kovuyorum onları. Buluşum, bana ışık tutan rehberim, yaşamımın özü olan hayat felsefem işte şu: Kanaatimce, bu en son vardığım merhale, insan şu çizgide sabit bulunmalıdır: "İnsan bütün hayat boyunca her hali ve her olması düşünülen şeyleri tabii imiş gibi hoş görmeli ve günlerin nasıl gelip gittiğini nasıl iyi ve hoş karşılıyorsak, iyi ve kötü halleri de geldiği gibi kabullenmeliyiz. Bu suretle tutulan yol insanları aydınlığa sevk eden tek yoldur." İşte hayatta mutluluklar müjdeleyen tılsım.

Bu felsefede dahi bir boşluk var, ama birçok hadiseler oluyor, eriyor, kuruyor, kanıyor. Şimdi de her şeye bir sünger vesselam!

Pancar ziyafeti

25 Kânunevvel 1333 (1917). Bugün bize Ahmet Cevdet'in arkadaşı ve dostu şeker fabrikası mühendisi Avus-

turyalı Klausen Efendi geldi. Şundan bundan konuşurken Klausen, "Lafka'da (bakkal) pancar gördüm, haydi getirin de size şeker yapayım" dedi. Ahmet ve ben lafkaya gittik, sekiz kilo pancar aldık ve getirdik. Pancar kırmızı pancar, amma tatlı, önce pancarı yıkadık, sonra soyduk toprak kokusu olmasın diye ve pancarı bir tenekeye doğradık, sonra tenekeyi ocağın üstüne koyduk. Pancar pişti, hem de iyice pişti. Tenekeyi ocaktan aldık, soğudu, pancarları ezdik ve sıkarak küspeyi ayırdık. Bu şerbeti elek gibi bir süzgeçten geçirdik. Küspeden temizlenen bu şerbet tekrar ateş üstüne kondu, kaynadı, kaynadı... Öbür tarafta Klausen, kevgir vazifesi görecek duvarlı ve ufak ufak delikleri olan düz bir teneke tavanın üzerine kömür ufaklarını yaydı. Onun üzerine kavrulmuş ve bulgurlaştırılmış kemikleri yaydı ve bunların üzerine tebeşir kırıntılarını yaydı, şimdi kaynamakta olan şırayı, o hazırlanan kevgir süzgeçten geçirdi. Bu şırayı tekrar tenekeye koydu, tekrar kaynadı. Tekrar süzdü. Bu süzme ameliyesi beş defa tekrarlandı ve "Şimdi iş tamam oldu" dedi ve tenekeyi geriye bıraktı, soğudu. Şimdi koyu, oldukça parlak renkte bir pekmez, hayır şeker maltı duruyordu tenekenin dibinde. "Tabak getirin size şeker ziyafeti vereyim" dedi. Tabak getirdik, tabağa o çoktandır görmediğimiz şeyi koydu, bir nevi bal sanki. Hepimiz iştahla yedik. Miktarı da üç kilo kadar vardı, epeyce bir zaman onunla çay içtik. Daha sonra Klausen şunları söyledi, "Kristalize şeker olması için kimyevi ameliyeye ihtiyaç vardır. Bunu yapacak lüzumlu maddeler yok, ama bu gördüğünüz şey, bütün vasıfları ile şekerdir. Afiyetle yiyin, için." Öğle yemeği yakın idi, Klausen de beraber hepimiz, yemekte şekerden yedik. Böylece çoktandır görmediğimiz tatlıya da kavuştuk.

Bugünlerde kampın havası çok değişti. Ruslarda bir müsamaha (göz yumma) var. Bilinmez,-bu esirlerle uğ-

raşmaktan belki onlar da bezmişlerdir. Bu olabilir. Birçok kimse çarşıya pazara gidiyor, parası olanlar oradan bazı şeyler getiriyorlar...[18]

İzin

Bende de şehre gitmek hevesi uyandı. Birkaç kapik var cepte, belki de o rahatsız ediyordur. Her ne ise, arzuladım; dünyayı görelim, insanları görelim dedim, hiç olmazsa şu pis lagerin, birkaç saatlik de olsa pis havasından kurtulayım istedim.

Müracaat ettim, üç gün sonra üç Türk arkadaşa izin çıktı. Bu üç kişiden birisi ben idim. Nizamiye kapısındayız, çıkıyoruz.

17 Kânunsani 1333 (1917) Çarşamba günü idi. Kapıda bizden başka yedi kişi daha var. Bunlar Alman ve Macarlar idiler. On kişi olduk. Üç tane süngülü asker geldi, birlikte yola çıktık. Gidiyoruz, ama hava çok imansızcasına soğuk, ellerimizde post eldiven, kulaklıklı başlıklar. Üşümekle beraber yoruluyoruz da, ama bir defa çıktık, gidiyoruz. Bereket rüzgâr yok, hava kapalı, onun için sakin, kapalı ve güneşsiz. Biraz sonra şehirdeyiz, herkes işinde gücünde. Kızların bacakları çırılçıplak ve kıpkırmızı, sanki kan fışkıracakmış gibi, ya bizler sarılı bürülü, ellerde post eldiven, umacı gibi yüz göz kapalı ve sarılı. Rusların ise ne ellerinde eldiven, ne bacaklarında çorap var. Yüzleri ve boyunları sargısız, sanki ortalıkta bahar var, herkes sere serpe işlerinde, uğraşıyorlar.

Öbür yanda sağıma soluma baktım, halk sefalet ve perişanlık içinde. Öyle bir sefalet ki ifade edebilmek

---

18 Bu gevşeme, yazarın henüz haberinin olmadığı Bolşevik devrimi ile ilgiliydi. Başka yayımlanmış esir anılarında devrim haberini takiben kamp idarecilerinden belli bir gevşeme görüldüğü yazılıdır (e.n.).

zor. Geziyordum, gözüme genç ve güzel, şöyle böyle 25 yaşlarında falan bir kadın çarptı. Üzerinde beyaza yakın bir balo robu var. Ayakkabı yok, ayakları çıplak. Kardan ve soğuktan korunmak için ayaklarının altına paçavraları bağlamış, üstündeki robun arka etekleri yerde sürünüyor, kirler içinde, saç baş karmakarışık, bet beniz uçmuş, zavallı belki de açtı. Benim gözüme çarpan bu. Ama bu bir tane değil, halkın içine daldıkça ve dolaştıkça gördüm ki bu ihtilal ve kardeş kavgası ve bu çok acıklı tablolarla kol kola gezen sefalet ve perişanlık diz boyu. Allah onların yardımcısı olsun! İnsanlık için ne önüne geçilmez bir yangın!?

Umumi pazara, pazar kurulan yere vardık. Köylü satıcılar ketenden dokuma kalın yaygıların üstüne donmuş tekerlek halindeki sütleri küme küme yığmışlardı. İsteyen müşteriye istediği kadar elindeki testere ile kesip kesip ve tartıp veriyorlardı. Ben de iki fund süt aldım ve buz halindeki sütü torbamın içine koydum. İki fund[19] süt için 20 kapik ödedim. Torbama koyduğum donmuş sütün çözüleceğini hiç düşünmedim. Yine pazarda köylü pazarcılar çuvalların içine doldurdukları yumurtaları patates gibi taşıyorlardı. Yumurta dolu çuvalların kimi yerde yığılı, kimi arabalarda üst üste. Kimi pazarcılar yumurtaları patates döker gibi yaygıların üstüne yığmışlardı. Yine kimi yerde yumurtalar çuvallar içinde, kimi yatık kimi dikili çuvallarda pazarlanıyor. Öbür yanda donmuş et satan da testere ile müşterinin istediği kadar kesiyor, tartıyor ve sarıp veriyor. Pazardan meyve çayı da aldım, şehirde biraz şurda burda dolaştık.

---

19 Fund, 400 küsur gram. Pazarda en çok satılan yiyecek şey süt ve yumurta idi. Rusların "ismetanı" dedikleri dondurulmuş ekşi süt de çoktu. Bir de pazara getirilenler arasında fıçılarla lahana turşusu vardı. Bu turşu aynı zamanda çuvallar içinde de pazara getiriliyordu ve yaygılar üstüne konularak satılıyordu.

Gezerken levhasında Türkçe yazı bulunan bir mağazaya girdik. Koca bir bakkaliye mağazası; birkaç da tezgâhtar var. Yüzlerinden belli, Türk idiler. Onlarla şöyle birkaç cümle konuştum. "Bizim hazayin var, Kospodin Behaeddin" dediler. Konuşmak istedikse de, vakit geldi bahanesiyle konuşmaya müsaade etmedi asker. Oradan da ayrıldık. Şimdi toplanma yerine geldik. Toplandık, yol arkadaşı Avrupalılar, koca koca birer çuval eşya almışlar, sırtlandılar onlar çuvallarını. Benim elimde de yalnız bir torbam var. Kamp yolundayız, dikkat ettim ve baktım, zannederim Alman'dı, bir yol arkadaşımız taşıdığı yükün altında ezilircesine ufalmış ve o soğuk havada taşıdığı yükün zoru ile şırıl şırıl ter dökü-yordu.

İşte Krasnoyarsk şehrini, pazarını ve bu yerdeki insanların yaşayışlarını, sefalet ve perişanlığını, iklim icabı sütün ve yumurtanın nasıl çuvallara doldurulup arabalarda üst üste yığılarak istenilen yerlere götürüldüğünü gördük ve iklimin tesiriyle süt ve yumurtanın donmuş olarak pazarlarda sergilendiğini gözlerimle görmüş oldum. Aynı zamanda insanların soğuk hava ile iyi geçindikleri çok bariz olarak görülmektedir; demek oluyor ki soğuk havaya da insan alışıyormuş.

25 Kânunsani [Ocak] 1333'te şöyle bir haber aldık: Güya Ruslar esirlere et vereceklerini söylemiş ve şimdilik haftada ancak bir kere olacakmış. Bunu kamp içi kumandanlığına ayrıca bildirmişler. Et yiyeceğiz diye şurda burda konuşmalar ve şakalar, belki de ete karşı selamlık merasimleri hazırlayanlar var.

Bir gün sonra idi, hakikaten Ruslar et verdiler, ama nasıl bir et, bir bilseniz... Çok ihtiyar, ama şişirici nesnelerle biraz beslenmiş at eti idi. Bu et köfte olarak yedirildi... Etten başka bir şeydi sanki, ağzımızda hızar talaşı gibi dağılan, biraz da ekşice bir nesne. Sömürülmüş, emilmiş bir posadan farksız bir madde bu et diye ad

verdikleri ve hiçbir zaman da et olmayan şeyi, birkaç defa yedirdiler bize...

İtiraf etmeliyim ki biz insanlar madde olarak çok başka bir şeyiz. Beş duyumuzdan tatma hissimiz de sanki maddeleşiyor. Belki değil, ama onun kumandasına giriyor, işte böylece ana duyumuz körleşiyor...

Sibirya buzhanelerinin üstünde gezmek oldukça enteresan. Sibirya'da buzhaneler çok tabii ve bedavaydı. Buzhane deyince bizimkilere benzetmeyin. Bu buzhane dediğim şey: Toprak altına iki metre derinlemesine aşağı indiniz mi ve içeriye tünel gibi gittiniz mi işte orası ve her yer buzhanedir. Toprak don, güneş gören yer belki 50 santim aşağıya inmez. Ötesi don ve çözülmez. O tünelimsi yerin altı, üstü ve yanları buzhanedir ve soğuk buzdolabıdır. Bozulma vasfı olan her şey senelerce ana vasfını gaib etmezmiş. Donmuş olarak konan hiçbir şey kesinlikle bozulmaz.

Bugün 12 Şubat 1333 (1918). Ortalık çok soğuk, penceremden etrafı seyrediyorum. Tabiatta müthiş bir kavga var. Dünya kapkaranlık kar kopuntularından oluşan hercümerç ve altüst olmalar içinde, yeniden bir dünyaya geliş sancısı içinde, doğuracak bir şey, ama ne doğuracak belli değil. Tabiat ana biteviye çığlık koparıyor... Bakın, bakın yine dikkatle bakın çıldıran tabiatın çizdiği şu korkunç tabloya...

13 Şubat (1918). Hafif bir sükûn var ortada, tek tük insanlar görünüyor, dışarda hizmetçiler falan... Dışarı öğleye doğru düzeldi, sakinleşti. Ben de sokağa çıktım. İlan kulesi civarında kalabalık var. Kuleye yanaştım, termometreye baktım, soğuğun şiddetinden cıva donmuş, cam patlamış, belli ki artık soğuk hava sıfırın altındaki ölçüleri geçmiş ve hudud dışına çıkarak bilinmeyen rakamları saymış, terazi kimbilir 50 mi idi, daha mı yukarı idi? Düşün sen artık yine düşün deliren havayı ve soğuğun şiddetini.

Krasnoyarsk'ta üçüncü yıl

Mart ayı içine girdik; bugün 1334 (1918) yılının dokuzuncu günüdür. Krasnoyarsk kampında tam iki yıl doldu. Bugün üçüncü yıldan iki gün işledik. Kimbilir daha ne kadar günler, aylar dilim varmaz söylemeye, daha da büyüklerini mi işleyeceğiz?

Yine bunları çizerken, kafamda bir hatırlama dank! etti: Dört yıl önce bir veda dakikası idi. Allah ömür versin, babamın söylediği bir cümle aklıma geldi, "...Oğlum, kısmetin çok dağınık çıktı" demişti. Bu sözler belki de babamın içinde duyduğu bir önseziş idi. Ne denebilir, ezeli bir kalem, alnıma ne yazdıysa elbet silinmez. Madem ki böyle, ötesi boşa bir çırpınış!... O zikzakların yarattığı sahnelerde görülen acı tatlı tablolar yaşanacaktır ve yine kimbilir belki bu kafa daha da yıllar boyunca var olacak, çalışacak... Ama alın yazısı çizgileri okunacak ve elbet yaşanacaktır. Kırışıkların içine saklanan o kara yazılar okunmuş olacaktır. Eeh! Yine mi dalga?! Kov onları! Yine nedenlerin arkasından. Müsaade etmiyorum ve umutsuz olma! İnan, o sana bir hayatiyet kaynağıdır, bir güneştir... Mazi ve dün bir gölge bile değil, geçmiş olan yok olandır, peşine düşülmez onun... Yarınlar bizim, bizim olanları karşılayalım, hem de gülerek. Günler durmadan açılıp kapanmakta; kendi gelip kendi gitmekte ve hep hadiseler de beraber gölge bile bırakmadan yok olmakta...

Ulu Tanrı'nın varlığına ve hiçbir zaman tükenmez kudretine, en üstün burhan olan insan sen, bu âlemi gören, düşünen ve âlemleri âlem yapan varlığa can veren ve can katan insan, sen mükerrem yaratılışınla, övülen bir mübeccel varlıksın. O halde Ulu Tanrı'nın da en sevgili dostusun. Böyle olunca, sana şikâyet, sana mutsuzluk, sana acz yaraşmaz... Onun şair bir dostu ne diyordu? "*Ne gam! Ne gam! Çok usta bir kaptanın gemisine binenler gibi.*"

Başka bir görüntü daha mı? İnsan da şüphesiz bütün tabii hadiselerin mefhum ve şümulü içinde mütalaa olunmak gerek. Bu övünen, eriyen ve yok olup giden şeyin kendisi, özü sensin, ey insanoğlu! Bu sona göre bir şey misin sanki? Ana kanunun oyuncağı olmaktan başka bir şey misin güya?.. Hem de nasıl var olduğunu ve nasıl yok olacağını ve o yokluklar arasında bir toz zerreciği kadar bile yer alamayan sen; var git sen, seni düşün!.. Yine düşün... Bu acı gerçekleri neden bu kadar çırılçıplak sergilediğime şaşıyorum?.. Ama realite budur. Dramın son perdesi acaba bu mu?

1334 (1918) yılının 15 Nisan'ındayız. Bugün dünyamızda bir başkalık, bir kıpırtı var. Hava ılıklaştı, karlar sulandı. Toprak alacalaştı, derken toprak ana canlanıyor gibi... Hayır, toprak anaya can geldi ve nefes alıp veriyor, yerler buğulanıyor. Bakın yerden çıkan kızıl canlılar görünmeye başladı ve çoktandır görünmeyen kuşlar da inlerinden çıkmışlar, tek tük uçuşuyorlar. İşte bahar geldi, bahar! Güneş de bakın ısıtıyor ortalığı. Bizler, çok şükür, post eldivenlerden kurtulduk, kulaklı kasketler de atıldı. Öbür tarafta Garplı arkadaşlar top oynuyorlar.

20 Nisan 1334 (1918). Kampta bir kaynaşma var. Nedir bu bilseniz? Ruslar diyordum, öteden beri biraz göz yumuyorlar, çünkü onlar da kendi başlarının dertlerinde... Her yerde kan kokuyor, belli bir şey, lager onlar için çok ağır bir yük. Birkaç defa geveleddiler, tükürdüler, sizler ekmeğinizi kendiniz bulun diyemediler. Bu sözü demeye diyecek, ama o esirlere sahip çıkan Salibiahmer ağır basıyordu. Çünkü esirlerin hayatları bahis konusu idi.

Böyle bir taahhüde Ruslar girmiyorlardı. Ruslar bu defa kamp içinde isteyene serbest vesikası veriyorlar; fakat hiçbir mesuliyet de kabul etmiyorlardı. Beş on kişi şehre inip çıkıyordu. Bu arada Avusturyalılardan birkaç

kişi kayboldu, hiçbir haber de alınamadı ve ne oldukları anlaşılamadı. Nihayet birbirinden ayrılmamak şartıyla, beşer kişilik vesikalılar şehre gittiler, şimdi gruplar halinde gidip geliyorlar. Oradan bazı yarı mamul şeyler getiriyor, bunların vasıflarını değiştirerek, şehrin pazarına götürüp satıyorlardı. Böylece beş on kuruş kazanıyorlardı. Derken lagerde bir hareket ve faaliyet başladı. Sanayi kolları, mobilyacılık, alçı, el işleri, kunduracılık, kurçacılık, aynacılık, sigara kâğıdı, kartvizitçilik ve kartpostallar hatta dabaklık bile yapmaya başladılar. İşte bu kıpırtı, kampa yeni bir hayatiyet ve can verdi... Biz de arkadaşlarla sigara kâğıdı yapmaya başladık.

Altı arkadaş bir grup teşkil ederek, şirket halinde çalışıyorduk. Gidiyoruz şehirden kâğıt alıyoruz, kampa getiriyoruz, kesip defter yapamıyoruz, deste yapıyoruz, sonra da bunları götürüp şehirde satıyor ve yine kâğıt alıyor ve yine kampa getiriyor, kesiyor, yapıyor satıyoruz. İş çok iyi ve yürüyor, beş on kuruş para da kazanıyoruz, yiyoruz, içiyoruz. Artık ne dert var, ne de dertli... Herkes işinde gücünde ve ahsız vahsız günler akıp gidiyor, hatta haberimiz bile olmadan. Bu arada yeni yeni haberler de eksik değil, sulh oluyor, olacakmış gibi...

Bahar geldi diye sevinirken, yaz bile koşar adım gidiyor, uzaklaşıyor, ne çabuk 10 Ağustos oldu. 1334 (1918) yılının kışına yaklaşıverdik...

Bugünlerde yine Ruslarda bir anormallik var, durup dururken vesikalar toplandı. Tekrar hapishaneye tıkıldık, yine deliklerdeyiz. Nerde ise kış da gelmek üzere, eli kulağında, yakınlaştı yine kötü günler.

Geldi yine kaşe pilavı, yine çornıhıleb ve çay niyetine içtiğimiz ne idüğü belirsiz boyalı su... Tıpatıp geçen kötü günlerin aynısı, dikildi yine karşımıza. Birkaç gün bile geçmeden, geçen günlerden çok daha kötü günlere geldik... Bizim bu halimizi duyan şehirdeki Türk ve Müslümanlar, aralarında kurdukları yardım kampan-

yası ile topladıkları paraları getirdiler, adam başına 50'şer ruble verdiler, ama ne yapar bu 400 kişiye... Bu yardımı işiten bizim silah arkadaşı Avrupalılar, "Müslümanlar Türklere yardım ediyorlar" diye haset damarları gerilmişmiş! Açıktan açığa herifler çekemediler yapılan muaveneti. Müslümanlar daha ileri bir düşünce ile şöyle tekliflerde bulundular: Faizsiz borçlanmak sureti ile almak isteyene istedikleri kadar para vereceklerdi. Verdiler de, birçok kimseler aldı, ben almadım. Almayı da düşünmedim...

Son kötü günler uzayıp giderken, bizi aşındıra aşındıra sürükleyerek alıp götürüyordu meçhuller âlemine!

Bu görülmedik darlık içinde yaşadığımız günlerden 10 Teşrinievvel 1334 (1918) günü vakit öğle idi. Arkadaşımız Kayserili Ahmet Cevdet bıyıklarının altından gülerek, içeriye odaya girdi. Belli çok keyifli, onu çok iyi bilirim keyifli olduğu zaman bıyık altından gülüşü çok iyi bir haberin delili idi... "Ahmet çabuk söyle, iyi bir haber var sende" dedim. İşte bu anda kaputunun altında saklı tuttuğu bir torbayı göstererek yere bıraktı ve "Un," dedi, "bir hazine geçti elime." "Nasıl bir şey" ve "nasıl buldun" falan demeye kalmadı, başladı konuşmaya, "Tahta perdenin gerisinde geziyordum. Rus nöbetçi kulesindeki nöbetçi, geçen birisine dedi ki, 'Hey mujik, nen var satılacak?' Köylü başladı saymaya, 'İsmetanı (un) var' dedi. Hep işitiyordum konuştuklarını. Ben nöbetçiye, '*İstarşa, pajalostra* (Köylüden şu unu bana al, ne olur)?' dedim. O benim bu ricama karşı, '*Çort, yebutfoymat*' diye (bu cümle Rusya'da sövmek karşılığı, ama sanki medar-ı kelam (konuşma vesilesi) sunturluca bana sövdü. Ben tekrar, '*Pajalostra*' (lütfen) dedim. Bu defa, 'Hangi millettensin?' diye sordu, 'Türk'üm' deyince, '*Muhammedaniski*' dedi ve aşağıdaki arkadaşlarından birine, 'Muhiddin, şu giden köylüde un varmış, çağır getirsin, al da içerideki Türk zabitine

veriver' dedi. Köylü unu tahta perdenin dibine getirdi. Tahtanın yarığından parasını verdim. Kimse de görmedi, paltomun altında getirdim." Baktık üç kilodan fazla, "Sağ ol!" dedik, kimseler görmesin diye akşamdan sonra mutfağa gittik, o mübarek unu tavada kavurduk ve odaya getirdik, şişelerden kesilmiş bardaklarımız vardı. Beş arkadaş aramızda herkese müsavi olarak beşer bardak dolusu kavrulmuş unu üleştik. Bu çok kıymetli ve mübarek nimeti torbalarımıza doldurduk. Şimdi her sabah birimiz mutfağa gider kaynamış su getirir. Her birimiz gelen su ile bardaklarımızı doldurur, içine iki çay kaşığı kavrulmuş undan kor, biraz da tuz epeleyerek yaptığımız çok enfes çorbayı içerdik.

Tadına doyulmaz, o çok nefis kahvaltımız bilseniz ne kadar tatlı idi. İşte o kötü günlerde böyle bir bolluğa nail olmak mutluluğunu bizlerden esirgemeyen Allah'a binlerce şükürler.

Çok muhterem okuyucum, bu cümleleri bir kuru laf olsun diye yazmadım. Düşün, yine düşün diye kaleme aldım. İşte bu mahrumiyetleri hep çok bağlı bulunduğum vatanım için çektim, katlandım ve yine onun aşkına daha beter şartlar içinde ve insan gücünün yetmediği zorlukları dahi yenerek, yapabileceğim her şeyi yapma düşüncesinde değil kararındayım.

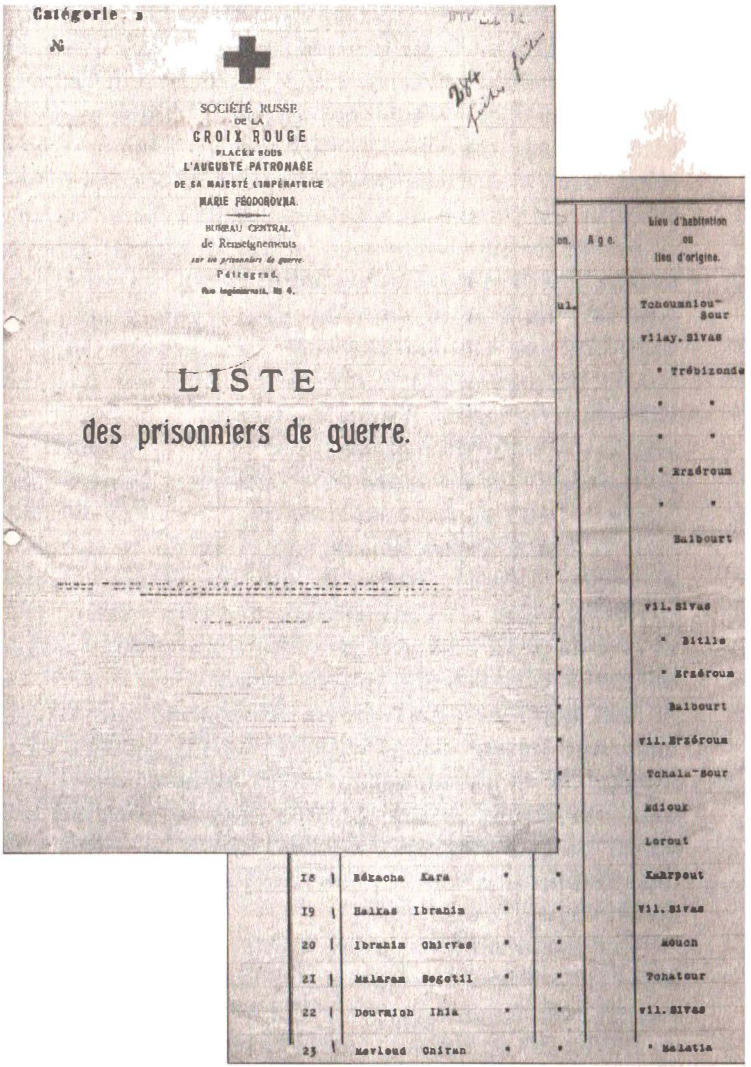
Bugün 17 Teşrinisani 1334 (1918) idi tarih, biraz sıkıldım. Avusturyalı dostum Klausen'in yanına gittim, şundan bundan konuşurken, söz yemeğe geldi. "Bugün yemeği beraber yiyelim, bizde bugün iyi yemek var," dedi, "haber salalım hizmetçin yemeğini buraya getirsin." "Pekiyi olur," dedim, "haber salın Mehmet yemeğimi getirsin"... Benim bir lokmacık kaşe pilavı ve çornıhıleb de geldi, şimdi bekleşiyoruz... Bir ara üstü süslü kâğıtla örtülü bir tava içeri girdi ve pür ihtişam masaya kondu. Örtüyü kaldırdılar, çok güzel bir kızartma, herkesin ağzı sulandı, ben de bera-

ber... Hep birlikte masaya oturduk, herkesin elinde çatal bıçak, nerdeyse boğaz kavgası başlayacak. Bir ara ben kızartmaya dikkatlice baktım, o da ne? Tava üstündeki yiyecek nesnenin kafasının daha çok köpeğe benzediğini fark ettim. Yanımdaki arkadaşa sordum, kızartmayı işaret ederek, "Bu sizin bir finonuz vardı, odur, değil mi? Hem bugün ortalarda görünmüyor" dedim. "Evet bizim finodur, hem de ta kendisi" deyince ben şöyle bir ürperir gibi oldum ve tiksinir gibi bir fenalık duydum kendimde, dedim ki, "Kusura bakmayın! Ben bu kızartmadan yiyemeyeceğim, çünkü çok yağlı ben çok eskiden beri yağlı eti yiyemem. Yağlı et bende bulantı yapar. Çoktandır bende bu hastalık var" diyerek sofradan ayrıldım ve çekildim. Onlar beş arkadaş bir giriştiler şapur şupur derken, kocaman iti yiyiverdiler. Yemek arasında arkadaşım Klausen bana hitaben, belki de bir eseri nezaket, "Ne olur, çok lezzetli ve enfes, birkaç lokma tatsaydın ne iyi olurdu" gibi laflar ediyordu. Diğer bir arkadaş da şöyle konuşuyordu, "Çok iyi besili olduğu için çok lezzetli, tatlı ve çok da yağlı" diyerek iştahlarını biliyordu. Bu sırada ben de pilavımı tüm iştahla yedim.

Yeri gelmişken söyleyeyim: Avrupalılar canlılardan hiçbirisini seçmiyorlar ve yermiyorlar. Canlı olsun, kanlı olsun da ne olursa olsun, hepsini yiyorlar. Hatta aramızda von veya da graf geçinen monokl gözlüklü biri vardı. Bu çok centilmen kıyafetli adam fare etine çok düşkünmüş, ona dostları çok makbule geçer diye sıçan ikram ve hediye ederlermiş.

Çin lokantalarında köpek etinin çok yendiğini, bilhassa ucuz lokantalarda et yemeğinin, münhasıran köpek eti ile hazırlandığını Avrupalılardan dinledim.

Bugün 30 Teşrinisani 1334 (1918); artık bu yılın da sonuncu ayına girdik demek. Dışarıda kış dekoru çok şahane! Her yer bembeyaz bir kefene sarılmış, sanki ta-



Catégorie . 2

N°

SOCIÉTÉ RUSSE
DE LA
CROIX ROUGE
PLACÉE SOUS
L'AUGUSTE PATRONAGE
DE SA MAJESTÉ L'IMPÉRATRICE
MARIE FÉODOROVNA.

BUREAU CENTRAL
de Renseignements
sur les prisonniers de guerre.
Pétrograd,
Rue Ingénieurnaïa, № 6.

LISTE
des prisonniers de guerre.

				Age.	Lieu d'habitation ou lieu d'origine.
					Tchoumniou-Sour
					vilay. Sivas
					" Trébizonde
					" "
					" "
					" Erzéroum
					" "
					Baibourt
					vil. Sivas
					" Bitlis
					" Erzéroum
					Baibourt
					vil. Erzéroum
					Tchala-Sour
					Adiour
					Lerout
18	Békacha	Kara	"	"	Kharpout
19	Halkas	Ibrahim	"	"	Vil. Sivas
20	Ibrahim	Ghirvas	"	"	Mouch
21	Malaram	Bogotil	"	"	Tchatour
22	Dourmich	Ihia	"	"	vil. Sivas
23	Mevloud	Ghiran	"	"	" Malatia

Birinci Dünya Savaşı döneminde Sibirya'daki esir kamplarının teftiş eden Kızılhaç Heyeti raporlarından biri (Cemalettin Taşkıran Arşivi).

Corp d'armée ou vaisseau.	Lieu et date de capture.	Etat de santé.	Lieu d'internement.
I3 rég. d'inf.	Bitlis X-I5	bronchite chronique	hôp. local. temp. de Bakou
rég. de gendarm.	Bateum II-"	malaria	"
	Sarykamych II-"	"	"
	Bateum "	"	"
rég. de gendarm.	Kazvine VIII-"	Dysenterie	"
" "	" IX-I6	"	"
I4 bat. de sapeurs	Bedjar "	bronch. chroniq.	"
	Trébizonde "	"	"
I49 rég. d'inf.	Kazvine "	Influenza	"
rég. de tabors	" "	malaria	"
I4 bat. de sapeurs	Ile Marime ? "	Anémie	"
	Mouch XI-"	malaria	"
I4 bat. de sapeurs	Mouch VIII-"	Influenza	"
	Bedjar IX-"	paralys. du pied d.	"
"	Kazvine IX-I5	décédé cachexie	"
" "	" "	décédé dysenterie	"
33 rég. de caval.	Khounis I-I6	blessé au poignet dr.	en convoi au bourg Batourinskoy, p. Kouban
d'un train de port	Bitlis III-"	non blessé	"
rég. d'artill.	" "	blessé au talon dr.	"
"	" "	non blessé	"
33 rég. de caval.	Khounis I-"-"		
" "	" "		

biat ve her şey ölmüş bihaber yatıyor. Sibirya'nın kendine has ve aynı ressam elinden çıkmış kış tablolarından oluşan dekoru ise çok enteresan ve hayallere bile sığmayan bir cihan...

Bizler de tabiatın şartları içinde düşe kalka ve biteviye çalkalanıp giderken, Rusya hadiseleri alabildiğine büyümekte ve renk değiştirmekte devam edip gitmekte...

Bu sıralarda idi, Rusya'da Çeklerin yaptığı kötülük aklın kabul edemeyeceği bir derinlikte ve genişlikte sürüp gitmekte idi. Çekleri, çarlar himayesine almıştı. O çarlar ki Slavizm diye yaptıkları propagandanın karşılığında, Çekler Avusturya-Macar ordusundan silah omuzda taburlar, alaylar halinde Rusya'ya iltica ediyordu ve böylece Avusturya-Macar ordusu bozguna uğramıştı. İşte o Çekler ki Rusya'yı bugün bir terör alanına çevirmişti. Bunlar Slavizm adına o günün ideal adamları idi, ama bugün Rusya'da talan ve soyguncu idiler. Bir Rus'u öldürmekte hiçbir mahzur görmüyorlardı. Sayıları 30-35 bine ulaşan bu Çekler, toplu bir halde mühim bir varlıktı. Bilhassa ihtilalci kuvvetlerin arayıp da bulamadığı bir varlıktı, aynı zamanda her yaptıkları kötülüğe göz yumuluyordu.

Tarihin çok garip bir cilvesiydi bu... Çarların üflediği Slavizm mukaddes ideali çağrısı ile Avusturya-Macar ordusundan kopardığı o Çekler bakın, bugün Rusya'yı vahşetin de üstünde yağmalıyor, yakıyor ve yok etmeye çalışıyor. Ve yine bilinmez... Bu robotlar, yine çarların üflemesi ile Rus milletinden intikam mı alıyor yoksa...

Bugün yeni bir yıla daha girdik. Ömür takviminden bir yaprak daha düştü, biraz da güdükleştik. 1919 yılının birinci günündeyim. Ulu Tanrımdan dilerim, bu yıl bir sulh yılı olsun! Olsun da bütün dünya ve insanoğlu, birbirini öldürmekten ve yok etmekten ve yemekten

kurtulsun! Bizler de şu çektiğimiz acıklı yaşayıştan halas olalım, Yarabbim! Sana yalvarıyorum, yardımcımız ol! Bu çile artık son bulmuş olsun, Allahım!

1919 yılının Şubat ayı 14'üncü günü idi. Esirler şehrine ziyaretçi bir heyet gelmişti. Macar Salibiahmer'i [Kızılhaç] idi. Altı kişi idiler, ikisi kadındı. Bütün esirlerle alakalandılar ve birçok vaatte bulundular.

Güneşli ve kurtuluş günlerinin çok yakın olduğu müjdesini verdiler. Bu heyetten üç arkadaş, esirler mezarlığına gitmişler. Üç kilometre kadar uzaktaki mezara ancak yaya gidilebilirdi. Oradaki dört dilde yazı bulunan hatıra sütunundaki Macar yazısı bulunan yüzün fotoğrafını çekmeyi istemişler. Fotoğraf makinesini tespit etmişler, ışık vermek için pistona basarken post eldiveni elinden çıkaran adamın iki parmağı donmuş, fakat pistonu çıplak parmakları ile kaç saniye tuttuğu bilinmiyor. Ertesi gün donan iki parmağın hastanede kesilmiş olduğunu işitmiştim. Bu vakayı kampta çıkan Macar gazetesi neşretti diye konuşanlar çok idi. Yine bugünlerde idi, bu hadiseye benzer bir vaka daha olmuştu. Bunu Almanca gazete yazdı, ben de okumuştum. Viyana meşhur Flartenlerinden olan birisi aramızda imiş, bu sanatkâr soğukta öğle yemeği sırasında, o meşhur "*zuma petit biringen*"e çıkmış gezerken, burnu akmış, akıntıyı silmek için post eldivenden elini çıkarmış, baş ve şahadet parmaklarıyla burnunu "hık" diyerek temizlemiş. İşte bu sırada, yarım belki de bir saniye içinde iki parmak birden donmuş ve bir gün sonra da parmakları hastanede kesilmiş. İşte gazete parmaklarını gaip eden sanatkârı teselli yolunda bir ağıt yazmıştı. Bu mersiyeyi kampta şair geçinen Avusturyalı Don adında birisi yazmıştı. Şimdi diyorum ki, bu derece soğukta, bu ağır iklim şartları altında uzayıp giden kötü günlerde, gönü günletmeden (ölmeden) kurtulup gidebilene ne mutlu!..

Bu yılın mart ayı da geldi. Bugün 15 Mart. Bugüne de ulaştık bakalım. Bahar kokusu da gelmeye başladı, yeryüzü alacalandı. Tümsekler karardı, karların kalınlıkları da inceldi. Tabiat ana, uzun uykusundan neredeyse uyanacak, hemen kefenini yırtmaya uğraşıyor gibi. Aldanmıyorsam bir kıpırtı sezinliyorum, neredeyse ayağa kalkıverecek gibi bir görünüşte.

Türk sefirinden gelen iyi haber

Bugün öğleden sonra çok sevindirici bir haber var bizde. Bu kurtuluş müjdesi malumat, Moskova'daki Türk sefiri Remzi Paşa'dan gelen bir tamim. Bu yazı Rusya'da bulunan bütün Türk esirlerine hitaben kaleme alınmış ve şöyle diyor, "Türk esirleri katiyen bulundukları yerlerden ayrılmasınlar, ayrılmak çok mahzurludur. İhtilal içinde boğulan bir ülkede emniyet altında bulunduğu bir yerden çıkmak doğru bir ifade ile delilik ve hayatı ile oynamak demektir, kendine kıymak demektir. Hiç kimse, gerek zabitan, gerek efrat yerlerinden ayrılmasınlar. Çok yakın bir zamanda sizleri kurtaracağız, merak etmeyin, her şeyin sonundasınız. Dikkatli olun ve tekrar ediyorum, yerlerinizden ayrılmayınız." Bir taraftan öğüt ve tavsiye, diğer yönden halas ve kurtuluş ümitleri sunan yurt temsilcisinden vürud eden bu iyi müjde, bize yeni ve taze bir can vermişti!

Yine umut!... Ama çoğu zaman, o filizlenir ve yeşillendiği anlarda bile bakmışsın bozarmış ve hatta kuruduğu da görülürse de umut, benim halâskârımdır. Bana can veren, canıma canlar katan tek varlığımın kendisidir; o, ölmez solmaz ve daima yeşildir.

Bugün 1335 (1919) Nisan ayının beşidir. Artık soğuklar azaldı, post eldiven ve kulaklı başlıklara son, karlar eriyor, yeryüzü çok susamış gibi bütün kar sula-

rını içiyor; adeta son damlasına kadar emiyor, belli ki çok susamış ve acıkmış... Yine bugün Remzi Paşa'dan bir yazı daha... Aynı dil ve ifadelerle öğüt ve çok yakın bir gelecekte bizleri aldıracağını ve belki de bizzat kendinin bizleri anavatana götürme şerefine mazhar olacağı ümidini izhar ederken, en son sabır edin ricasını da ekliyor sözlerine.

Bugünlerde kamp yine çok sıkı bir cendereye alındı. Ne var bilinmez, üstümüzden kuşlar bile uçmaz. Aynı tahta perde, aynı hava ve aynı insanlar... Yokluğa giden bu patika acaba nerede sona erer? Hiç durmadan törpüleniyoruz, ama tükenmiyoruz bir türlü... Yine alın yazımızın kartında dur bakalım, daha neler okunacak ve nasıl bir tablo sergilenecek? Ben her olanı hoş karşılamaya varan bir yola yöneldim, hayat da ne sanki? İçtimaiyyat onu istiyor, benim onun dışında olmam hiçbir şey ifade etmez, her olanı kendi kabında gör, ayıp deme... Hepsi bu kadar... Yazmıyorum, elin üç keçisi, beş oğlağından bana ne? Hiç gereği yok, hadiseler olsun ve varsın kendi kendine söylensin sana ne? İşte kalemi attım...

Yine durmak, yine pasiflik, yeter artık biraz da sağa sola bak. Belki bir şeyler duyacaksın, belki göreceksin de...

Bugün yine bir ses, ama başka bir ses! Bu sesle birlikte yine bir kıpırtı, amma velakin hangi ay ve gündeyim, pek bilmiyorum. Takvim Teşrinisani [Kasım] 1919 yazıyor. Demek ki aradan yedi ay, yirmi gün geçmiş, hiçbir şeyden haberim yok. Amma da uyku ha!... Yine bugün yeni, yepyeni bir dönemin başlangıcına giriyorum. Oynanan dramın yeni ve başka bir perdesi daha sahneye konuyor.

İlk Kafileyle Yolda

Şarka bin kişilik bir kafile yola çıkarılacak. Kamp safra boşaltıyor, bu gidecek olanlar doğruca memleketlerine diyorlar. Garp yolu kapalı diyorlar. Bu nedenle kafile doğruca Viladivostok'a gidecek, oradan vapurla memleketlerine gönderilecekmiş. Nasıl bir şans veyahut tesadüf! Bu binlik kafile listesinde ben dahi varım, ne mutlu! Ama inanılmaz bir hadise... 28 Teşrinisani 1919'da her şey belli oldu ve her şey hazır, yarın hareket var. Ama dışarıda dondurucu bir soğuk ferman okuyor; ben yakıcı, dondurucu soğuğum diyor, "Ben soğuklar cehennemiyim" diye naralar atıyor. Böyle bir günde, bu gidiş acep nereye, bilinmez? Lakin bu bilinmezin bilinen yönü, olumludan başka ne olabilir? Esirler karargâhı Ruslar için çok ağır bir yüktü. Bu yollama sayesinde bir taraftan yükten kurtulacaklarını düşünenler var, diğer taraftan varsın gebersinler bir şey mi olur sanki diye düşünenler...

29 Teşrinisani Cumartesi idi günlerden, dramın bu perdesi dekore edilmekte, şimdi bana iki yıl, dokuz ay konaklık yapan Krasnoyarsk hapishanesini terk ediyorum. Çok vefalı ve çok sevdiğim oda arkadaşlarımdan ve lagerdeki dostlardan ayrılıyorum, vedalaşmalarımız epeyce acıklı oldu... Gözyaşlarımızı zaptedemiyorduk, harp afetinin kurbanları felaket ve idbar (talihsizlik) arkadaşları birbirlerinden çok zor ayrılıyorlardı... Çünkü acı tatlı güçlükleri beraber yenmeye uğraşmıştık. Haydin

diyen askerlerin müdahalesi sonu eşyalarımızı omuzladık, zaten nemiz var, hep haneberduş. Bütün kafile bin kişi istasyona geldik. Bu binlik transportta biz Türkler, ancak kırk kişiyiz. Hepimiz de zabitiz, aramızda tek bir kişi dahi ihtiyar, hasta ve invalid yok, hepimiz genç ve dinçlerden seçilmişiz... Bu sevkıyata hazırlık için tertiplenmiş bir Rus şeytanlığı ve Rus hınzırlığı. Tahliye hasta, zayıf ve invalidler diye başlamıştı. Bu doğrudan ve açıkça yok etme, temizleme ve harcama planı.

Ölüm kervanı

Şimdi en önce bu kervana bir isim, bir ad verelim, bu çok gerekli. Bana kalırsa en uygun olanı "ölüm kervanı". Bu amansız kışın tam ortasında, insanları hayvan vagonları içinde uzun bir yolculuğa mecbur tutmak ve bu şartlar içinde hiçbir sebep yokken, yola hem de çok uzun sürecek bir yola çıkarmak, başka nasıl adlandırılabilir? Bu insafsız davranışa bilmem devletler hukuku ne der ve nasıl karşılar? Bu ölüm kervanı olarak birçok zorluk içinde, sırtımızda eşyalarımızla nihayet istasyona gelebildik. Şimdi vagonlara yerleşebilmek çabası var. Bu karmaşık hal de sona erdi. Akşam tam saat 8'di. Şimdi trenin düdüğü başladı ötmeye. Derken bindiğimiz vagonun tekerlekleri de başladı dönmeye, gidiyoruz artık... Bindiğimiz vagonların pencereleri yüksek, boyumuz kısa, dışarıyı göremiyoruz. Vagonun ortasında bir soba var ve yanıyor. Sobanın deliğinden sızan ışık vagonumuzu aydınlatıyor güya!... Ama ne dersin? Zifiri karanlıkta delikten gelen ziya ortalığı aydınlatıyor gibi. Loş ve gölgemsi bir ışık vagonun hemen her yönünü kaplıyordu. Şimdi bakın kışı unuttuk, insanın başka ve bilinmez taraflarından biri ile karşı karşıyayım... Kış aynı kış, soğuksa yakıcı ve dondurucu halini, vasfını muhafaza ederken, kışı ve onun tesirini unuttuk lafı da ne ka-

dar çarpık ve zıt bir ifade, ama gerçek hiç de öyle değil. Hakikaten duymuyorduk soğuğu ve onun tesirlerini; çünkü şuur ve bütün duygular ve tümüyle beden, inme, binme, taşıma ve yerleşebilme çabasında!

Bütün arkadaşlar vagonun içinde yan yana yatıyoruz. Bir tarafımda Ispartalı Hulusi, diğer yanımda Kuşadalı Cavid var. Sımsıkı ve kaşık kalıbı, mezar yolcuları ve ölüm kervanı türküsü çağıranların yattığı bir ahenk içinde gidiyoruz ve tekerlekler de hızlı hızlı yol alıyordu...

30 Teşrinisani 1919 tarihinde sabahleyin saat 6'da, küçük bir istasyondayız. Burada tren iki buçuk saat durdu ve sonra makine tekrar harıldayarak yola koyuldu. Geçtiğimiz muhit hafif arızalı ve ormanlık, aynı zamanda her tarafı, yer gök kar ve kardan bir dünya. Trenimiz kardan deniz üstünde sanki yavaş yavaş yüzüyor gibi...

Trenimiz odunla çalışıyor, tekerlekler onun için hızlı dönmüyor. Ancak bir öküz kağnısı kadar bir süratle ilerleyebiliyoruz. Bu nedenle olacak, ancak akşamın altısında bir istasyona gelebildik. Bu istasyonda önceden hazırlanmış olan yemeği yedik. Yemek iki kaptı, yani iki öğünlük. Bu yerde çoktandır görmediğimiz beyaz ekmekten iki fund aldık. Makinemiz tekrar yol almaya başladı; bir boy kar dünyası içinden gidiyoruz.

1 Kânunevvel 1919. Sabah erken bir istasyona geldik. Tren durdu, sonra odun verileceği söylendi. Vagonlardan indik, sobamız için çokça odun aldık. Odun getirirken görmüştüm, tren çok odun almıştı. Koca bir vagonu odunla doldurmuşlardı. Tren bu istasyondan da kalktı, gidiyoruz, ama bu defa makine iyi çalışıyor ve hayli de hızlı gidiyor. Demek ki makinemizin de erzakı, yiyeceği yokmuş da onun için yürüyemiyormuş... Ortalık gündüz, kardan bir dünya üstünden geçiyoruz. Aynı zamanda uçsuz bucaksız bir cihandayız. Öyle ki

bu ormanlar da gökten kar olarak yağmış, sanki onlar da kar olmuş ve kalınca kardan çiçekli bürgüler örtünmüş uyuyor, uyku çekiyor.

Geçtiğimiz sahada karın kalınlığı bir metrenin üstünde, çünkü karın düzlüğü orman ağaçlarının taçlanma noktası idi. Bazen de bu taçlanma noktası kara gömülü olarak görülüyordu. Yine bugün, saat on dörtte Tabşıt iskelesine geldik. Burada bütün transport (yolcular) için hazırlanan yemeği, güzel bir yemek salonunda yedik. Ta Polonya'dan sürülmüş ve buraya, Sibirya içlerine kadar getirilmiş güzel kızlar, sempatik ve güzel görünüşlü kadınlar, bu yemek salonunda hizmet ediyorlardı ve konuşmalar arasında, "Biz de, sizin gibi esirleriz" diyorlardı. Bu yerde hava hayli soğuk, birkaç kişinin elleri, burunları üşümüş, doktora gitmişler, ilaç almışlar. Gündüzü burada, Tabşıt'ta geçirdik.

2 Kanunuevvel saat 13'te Tabşıt'tan ayrıldık. Bir orman dünyası içindeyiz. Hem bu ormanlar hep insan emeği ve insan eli ile boy atmıştı. Rusya demek, orman demektir. Bu gördüğüm ve geçtiğim yerlerde, hudayinabit ormana hiç rastlamadım. Aynı zamanda gördüğüm ormanlar çok iyi gelişmiş, bakımlı idi.

Ertesi gün 3 Kânunevvel sabahı erken saatte, Nijnisk iskelesindeyiz. Bu kasaba oldukça büyük ve kalabalık, binalar ve medeni eserler göze çarpmakta, her yer elektrik lambalarıyla pırıl pırıl aydınlanmıştı. Ortalık henüz karanlık, sabah olmak üzere. Bu sırada bizi yemekhaneye götürdüler, çorba, kaşe pilavı yedik. Bugün önceki yemeği almadığımız için yemeği erken yedirmişler. Saat 11, daha istasyondayız. Bu şehir oldukça pahalı, bir fund yağ 100 ruble, yarım kiloluk bir şişe süt 12.5 ruble.

Saat 13'te Nijnisk şehrinden ayrılıyoruz, şehri ve iskeleyi terk ederken, Çinlilerin oturduğu semtin önünden geçiyoruz. Burada binalarda kabartma resimler görünüyordu. Şehrin şark medhaline doğru gelince, bu

koca şehri ikiye bölen büyük bir nehrin üzerinde ve 500 metre uzunluğunda bir köprüden geçtik. Bu yerlerden şehrin binaları, fabrikaları, koca koca kilise kubbeleri ve askeri tesisleri görülebiliyordu. Bu güzel şehrin etrafını yemyeşil çam ormanları çevirmiş, sanki şehir, çam ormanları içine gömülmüş gibi...

Bugün akşam saat 19'da Nolet adında bir iskeleye geldik. Şimdilik istasyondayız. Burada üç saat kaldıktan sonra hareket eden makine, neden bilinmez çok hızlı gidiyordu. Yolculuk bütün gece devam etti. Ortalık ışırken, Jima adında büyükçe bir istasyondayız; burada yemek verdiler, odun aldık, kömür de verdiler. Büyük mamurca bir kasaba, dümdüz geniş caddeler ve bunlara uygun muntazam binalar ve halkın giyim kuşamları, düzgün ve medeni görünüşleri, bu şehrin zengin ve ileri bir yerleşim merkezi olduğu hissini veriyordu görenlere. Buradan bazılarımız ufak tefek şeyler aldı.

4 Kanunuevvel 1919 tarihinde, Jima şehir istasyonunu da geride bırakarak saat 12'de tren hareket etti, ama yolculuk bir boy uzayıp gidiyor... Gecenin ilerlemiş bir vaktinde oldukça büyük bir kasaba geçtik, ama bu yerin neresi olduğunu tespit edemedim.

5 Kanunuevvel 1919 Cuma günü erkenden küçük bir istasyona geldik. Buradan çay suyu ve büfeden bir şeyler alarak, sabah çayımızı içtik. Bugün saat 12'de, bu iskeleyi de geride bıraktık. Bu ayrıldığımız istasyondan itibaren İrkutsk merkezine 80 kilometrelik bir mesafe kalmış olduğu söyleniyor. Bugün saat 16.00'da da İrkutsk eyalet merkezinin askeri istasyonuna geldik. Buraya geldiğimiz sırada, garp tarafından esen çok korkunç bir fırtına hüküm sürüyordu, öyle bir kıyamet ki zannedersin dünya kazıklarından kopmuş, başıboş yuvarlanıyor. Ve sanıyorduk ki içinde bulunduğumuz vagonun tavanını söküp, bizi de tuz buz ederek yaradanına sunacak! Gerçekten durum öyle idi. Dışarda olup bi-

tenden ödümüz kopuyordu. Bu altüst edici, belalı kıyamet bir tarafa, öldürücü soğuk dersen yakıcı mı yakıcı. Vagonlardayız, bir ara az sükûn gelir gibi oldu ortalığa, az sonra, "Yemeğe! Yemeğe!" diye sesler duyuldu. Vagonlardan indik, memur edilen adam bizi büyük bir yemekhaneye götürdü, yemekten sonra yine vagonlara geldik.

Burası yani bu askeri iskele asıl merkeze, İrkutsk'e 7 verst imiş. Şimdilik şehrin kuzeyindeyiz.

İrkutsk Sibirya'nın eyalet merkezi ve aynı zamanda bugün bu yer, ikinci ve Moskova'ya karşı bir hükümet merkezidir. Askeri istasyonda ayın 6. gününü de geçirdik.

Bugün bizden merkeze bir heyet-i murahhasa gitti. Salibiahmer'le temas edecek ve görüşmeler yapacak ve mümkün olursa hükümetle de temas edecek. Bu görüşme faydalı olmuş ve yardımlar temin edilmiş. Bu münasebetle de her zabite, iki yüzer ruble para ve bir de eşya verilmiş ve yazık ki yarınların bizim aleyhimize işlediğini söylemişler ve şöyle demişler, "Biz, sizin için elimizden gelen, gelebilen her şeyi yapmayı kendimiz için bir borç biliriz" diye de tesellilerde bulunmuşlar ve yine konuşmalar arasında şunlar da söylenmiş, "Bundan dört gün önce idi, buradan şarka bir kafile gitmişti. Bugün onlardan bir feryatname aldık, ekmek ve yardım rica ediyorlar ve diyorlar ki, açız bize yardım etmezseniz felaketlerle karşı karşıyayız..." Şu son cümleleri de beyanları sırasında reisleri söylemiş, "Çok acı ki hiçbir imkâna sahip değiliz. Mahalli para ile bir şey almak kabil değil, Rus parası, adi kâğıt bedelinden aşağı düşmüştür. Bugün bir Japon Yen'i 160 Rus Rublesi'dir. Bu demektir ki Rus parası, 160 defa değerini kaybetmiştir. Bunun için bütün imkânlar elimizden çıkmış ve bu nedenle yardım feryatlarına müspet cevaplar verememek mevkiindeyiz."

Gönderilen heyetimize veda sırasında inşallah yardımlarının devam edeceğini ve imkân buldukça hiçbir zaman ihmal edilemeyeceğimizi bildirmek sureti ile güler yüzle birbirlerinden ayrıldıklarını, dönüşlerinde heyete anlatmışlardı.

İsveç Salibiahmeri'nin heyetimizle gönderdiği mektupta, ayrıca şöyle deniyordu, "Türk ve Alman esirlerini, buradan 400 kilometre daha şarktaki Çıta şehrinde bıraktırmaya çalışacağız."

Yine bugün İrkutks şehrinde bulunan Türk esirleri bize geldiler, görüştük, şehirde 9 Türk zabiti ile 200 askerin esir olduğunu söylediler ve hallerinden çok şikâyetçi idiler. Kendileri kazanıp, kendileri yiyorlarmış ve şu kötü haberi de söylediler, "Mahalli Rus gazetesinin yazdığına göre, Krasnoyarsk üsera karargâhında isyan olmuş, birçok ölenler olmuş, Rus askeri isyanı bastırmış."

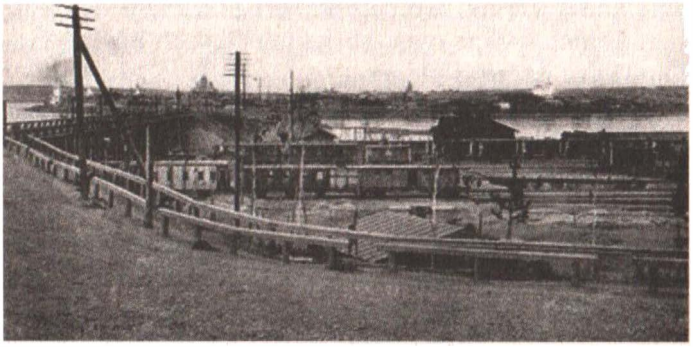
7 Kanunuevvel 1919. Bugün İrkutsk şehrinden ayrıldık. Ancak ilk geldiğimiz askeri iskeleden başka bir yeri görmedik.

İrkutsk şehrinin çok mamur ve büyük bir merkez olduğu söylendi ise de görmedik.

İrkutsk'taki Rus hükümet reisi, eski Karadeniz Filo Kumandanı Amiral Kolçak idi ve Moskova'daki komünist hükümete karşı ve Bolşeviklerin düşmanı idi.

İrkutsk'u terk ederken uzaktan, şehrin çok büyük ve mamur olduğunu ve yükselen birçok fabrika bacalarından mühim bir sanayi ve ticaret merkezi olduğunu anlayabiliyorduk.

8 Kanunuevvel 1919 Pazartesi sabahı Tebutyanka iskelesine geldik, geceyi burada geçirdik. Ayın dokuzuncu günü sabahını da bu iskelede yaptık. Bugün burada hava o kadar soğuk değil. Bu iskele Baykal Gölü sahilindedir. Gölün kenarında biraz gezindik, dolaştık. Sanki ortada deniz havası var gibi... Trenimiz akşamdan



Sibirya'daki önemli kentlerden biri olan İrkutsk'un tren istasyonu.

sonra hareket etti. Tebutyanka'da gördüklerimi de not etmeliyim. Birkaç arkadaşla istasyonun büfesine gittik, birer sütlü kahve içtik. Bir fincan kahve için 15 ruble[20] ödedik. On beş gün önce Krasnoyarsk istasyonu büfesinde 25 kapikti bir fincan kahve. Arkadaşlarla, bu kahve tam bizim harcımızmış diyerek gülüşmüştük. Yine gölün kenarında dolaşırken, taze göl balığı satıyorlardı, sorduk, fundu (440 gram) kaça dedik, 25 ruble dediler. Niçin bu kadar pahalı dedik, "Para niçova! Niçova!" dediler.

10 Kanunuevvel 1919. Bugün tren çok ağır gidiyor, akşama kadar ancak Mosovaya istasyonuna gelebildik. Bu yerlerde Baykal Gölü don idi ve bazı yerlerde gölün ortalarında buzdan tepeler, buzdan adalar ve dağlar görülüyordu. Güzergâh, gölü takip ediyordu. Yine gölün bazı yerlerinde sıravari Cümudiyeler, buzdan bir sıra tepecik ve silsileler gözlerden kaçmıyordu... Bu buz tepeciklerinin uzaklardan göründükleri kadarıyla yükseklikleri en azından 70-80 metre idi. Mosovaya'da hazır-

20 Bir ruble 100 kapiktir.

lanan yemeği yemekhanede yedik ve gölden su alınan yere kadar vardık. Gecenin karanlığına rağmen yanaştım, gölden birkaç avuç su içtim. Böylece Baykal Gölü'nden su da içmiş oldum.

11 Kanunuevvel (Aralık) 1919. Hâlâ Mosovaya'dayız. Hava hayli soğuk, termometre eksi 40'ı gösteriyor. Bu kimsesiz istasyonda iki gün kaldık. Kanunuevvel'in 13. günü saat 13.00'te tren hareket etti. Gündüz ve gece yolculuğumuz devam etti. Geçtiğimiz son gece Baykal Gölü sahillerini gaib etmiştik. Şimdi sağlı sollu ormanlar içinden geçiyoruz.

14.12.1919. Bugün Verhodinski kasabasındayız. İki saat tevekkuftan sonra yürüyen trenimiz 15 Kanunuevvel 1919 günü, Petroviski Zavud'a geldi. Burada yemeklendik.

Bu durak yeri adeta bir buz cehennemi, yalnız burası değil, ta Mosovaya'dan beri hava delicesine soğuk idi. Soğumuştu hava, ama artık belli bir gerçek ki insanoğlu her hal ile anlaşıyor, senli benli ünsiyyetleşiyor, alışkanlık geliyor. Biz de soğukla ahbaplaştık. Bakın her yanımız buz. Her ihtiyacımızı karşılayan, yatak odamız, istirahat salonumuz ve her şeyimiz vagonumuzun tavanı, duvarları ve otururken başımızın hizasından yukarı, her yer bembeyaz, salkım salkım işlenmiş bir buzdan dekor içinde. Hangi sanatçının emeği olduğu bilinmeyen işlemeli tüllerle süslü eğlenti salonumuzda görüyorsunuz ne güzel eğleniyoruz?! Hem de çok usta bir ressamın elinden çıkmış şahane tabloları temaşa ede ede!

Daha bitmedi diyeceklerim. Vagonun içinde dört beş santim kalınlığında ara boşluklarında buzlar vardı. Ya benim bavul biçimli seyahat sepetimin başına gelen... İçinde çamaşırım bulunan bu sepet, vagonun duvarına dayalı idi. Sepetle vagon arasında boşluk yoktu. Sepetin öbür kenarında ben varım, sepete yastık gibi dayanır-

dım. Uyku zamanı da başımı sepetin dibine kordum. Günlerin birinde sepeti çektim, sepet gelmedi... Bir de ne göreyim? Sepet vagona ipsiz, zincirsiz bağlanmış. Dikkat ettim, sepet ile vagonun iç duvarı arasındaki boşlukta, soğuk ile sıcak havanın kaynaşması sonu, buz oluyor. Buz burnunu sepetin deliklerinden içeri sokuyor, bu defa çamaşırların arasına derken, sepetin her tarafı buz oluyor. Sepet epeyce yara aldıktan sonra, onu buzun şerrinden kurtardım ve sepeti hiç durmadan yanan sobanın dibine koydum. Böylece çamaşırları da buzdan ayırabildim. Şimdi sen düşün, yine de düşün! İnsan bu şerait altında ve bu biçim soğukta da oturuyor, yatıyor, uyuyor. Az önce artık kışla, soğukla ahbaplaştık, dost olduk demiştim.

İşte insanoğlu dediğimiz adam, bu mahlûk iptidailiklerinden sürüp gelen hususiyetleri dolayısıyla, sonradan gelme takma şeylerin yokluğu halinde, eski tabii hayatına bir çarkla dönüyor... dönüveriyorsun ey insan!

Ne olur ne olmaz düşüncesiyle Verhodinski iskelesinden üç parça çornıhıleb almıştım, 40 fund ağırlığında idi ve 320 ruble ödemiştim. Bu aldığım ekmeği, arkadaşlar arasında üleşecektik. Bu alışveriş sırasında birkaç arkadaşla büfede oturmuştuk. Burada da büfede üstleri başları temiz, güzel giyimli kuşamlı kadınlar ve kızlar çalışıyorlardı. Sorduk, o zavallılar da bizim gibi esirlermiş. Ta Polonya'dan, Sibir'e, bu insanlar... Yine ahh! Bu insanlar yok mu, hepsi kötü mahlûk vesselam. Amerikan Salibiahmeri bu istasyonda biz esirlere epeyce yardımda bulundu.

17 Kanunuevvel günü sabah olmuştu ki Kilok şehrine geldik, şehir istasyondan biraz uzakça, ama bu yer görünüşe göre büyük bir şehire, bir merkeze benziyor; çünkü sabahın erken saatlerinde istasyonda çok, pek çok kalabalık var. Burada da dışarı çıkarmadılar, saat 12 civarında bu yerden de ayrıldık... Tren hızlı gidiyor-

du, bu yerler hep Sibirya'nın soğuk dağıtma merkezi belli. Kış adeta uluyor, kudurmuşçasına uluyordu. En sonunda kış kıyamet ortasında ve tam saat 12'de Çıta şehrine geldik. Ama bu ihtiyar Sibir şehri, misafirlerini çok soğuk bir yüzle karşıladı. Öyle ki onun soğuk suratını görmek için hiç kimsede cesaret yoktu, sanki kuduz dalamış da kudurmuştu.

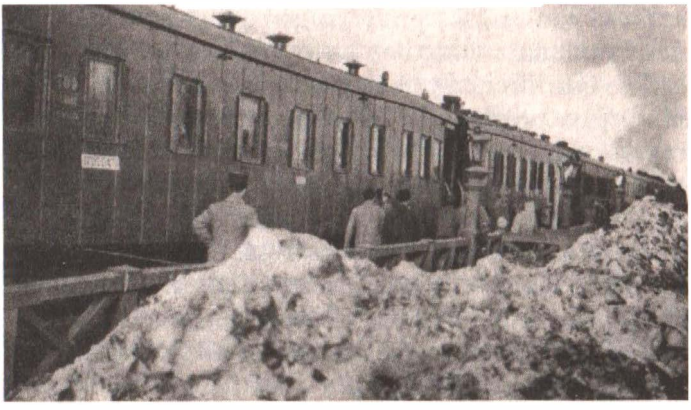
Çıta'ya gelmek üzere olduğumuzu haber alan mıntıkanın tek hâkim-i mutlakı olan garnizon kumandanı General Ataman Simirnof önceden emir vermiş, "Katarda Türk esirlerinin bulunduğu vagona Türk bayrağı dikilmiş olacak, ben onları karşılayacağım ve selamlayacağım" demiş. Bunun içindir ki bizim katarımıza bayrağımız takılmıştı ve dalgalanıyordu. Bu bilinmeyen ve beklenmeyen bir mesele idi, ama bizler bundan mütehassis olmakla beraber, üstünde durmuştuk ve düşünmüştük. Aynı zamanda katarımız istasyona girerken hiçbir yerde rastlamadığımız bir fevkaladelik ve göze çarpan bir kalabalık vardı. Tam istasyon binası önünde bir de askeri müfreze vardı. Katar durdu, bayrağımızın dalgalandığı bizim vagon, tam kalabalığın bulunduğu yere gelmişti. Bu anda, bu kış kıyamet sırasında, yüzü gözü sarılı at üstünde bir Rus generali bize Türkçe, "Hoş geldiniz, sizleri selamlarım!" dedi ve yanında bulunan atlı bir efendi de gayet düzgün selis bir ifade ile, "General hazretleri sizleri böyle genç, dinç ve sıhhatli gördükleri için Allah'a şükrederek, sizlere tebriklerini bildirir ve ben dahi bu vesile ile hoş geldiniz derim" dediler ve ayrılıp gittiler. Bizler bu karşılama ve selamlamanın ne olduğu ve ne ifade ettiği hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Yine biraz sonra başka bir zat, beraberinde asker yardımcıları ile ve Türkçe konuşarak gelip, torbalar içinde yarımşar paket meyve çayı ve birer fund şeker ve bunlardan başka can kurtaran birer hırka –ki bu hırka boydan boya ve

arasına pamuk döşenmiş yorgan gibi uzun ve geniş kollu, kurşuni renkte bezden yapılmış Çin hırkası idi– hediye etti. Bu hediye eşyalar, bütün bin kişilik kafilenin hepsine verilmişti. Verilen bu eşyalar ve bilhassa şu can kurtaran hırkalar bizi, hepimizi çok sevindirmişti, ama bayrak, karşılama, hoşamedi ve Türkçe konuşmalar... şimdi bunları şöyle bir düşünüyor ve mantığım ölçüsünde muhakeme ediyorum. I-ıh... Bir netice çıkaramamakla beraber, bunda bir bityeniği var olması muhakkak diyorum. Bekleyelim bakalım, ne doğar? Şimdilik bize saklı olan nasıl bir istek olacağı üstünde düşünmek yersizdir, tilki mi, kurt mu, yoksa kuzu mu belli olacak.

General Ataman'ın teklifi

Akşama doğru idi, vagonlarımızdayız, zaten nereye çıkabiliriz donma korkusundan. İşte bu sırada, o güzel Türkçe konuşan zat vagonumuza girdi, selamlaştıktan sonra, ilk söz olarak şunları söyledi, "Ben," dedi, "Türk erkânıharbiye yüzbaşılarındanım, adım Zahit'tir, kendim Erzincanlıyım ve General Ataman Simirnof'un emrindeyim. Generale ihtiyat zabiti yetiştiren mektebin başındayım; generale zabit hazırlamakla vazifeliyim ve çalışıyorum...

General hazretleri aslen Türk ırkına mensuptur, kendisi Kırgız asıllıdır, dedesini Rus kilisesi Hıristiyan yapmış ve aynı zamanda askermiş, oğlunu da asker yapmış. İşte gördüğünüz generaldir. Fakat general hazretleri Rusların, gerek dedesine, gerek babasına yaptıklarını çok yakından biliyor ve çok içlidir Ruslara karşı. Şunu da arz edeyim: Kendisi bu havalide yaşayan bütün Türklerin ölçüsüz iyiliklerini isteyen ve onları koruyan ve kendisi bizzat candan Türklüğünü duyan bir zattır. Aynı zamanda bunu kendisi söylemez, general



Transsibirya demiryolunda tren yolculuğu. (Harper's Weekly *dergisinden)*

bir Kırgız prensidir ve soyadının Ataman olması da bu gerçeği doğrulamaktadır. Şimdi size arz edeceğim şey, general hazretlerinin çok içten ve çok samimi arzularıdır: General sizleri maiyetine almak istiyor. Sizler kendilerine ve teşkilatına yardımcı olacaksınız. Bu büyük adamın Türklüğe hizmetten başka hiçbir endişesi yoktur. Başka bir düşünceye sahip değildir. Bu mıntıkada Türkler çoktur ve çok kalabalıktır. Buradaki Türklerin yekûnu, Türkiye Türklerinin yarısından daha çoktur ve en son şunu da arz edeyim, baş başa bulunduğumuzda der ki, 'Türklük ve Türkiye'den ne zaman ve nerede konuşulursa ateşim yükselir, varlığım onlara yönelir'."

Daha sonra, "Umarım maksadımı anladınız ve yeter derecede arz ve izah ettim sanırım, şimdi sizleri baş başa bırakmam gerekir. Düşünün, bunun için yarın sabaha kadar size zaman veriyoruz, allahaısmarladık" diyerek ayrıldı gitti.

Alacağımız karar çok basit ve pek açık: Bizler esirleriz, harp esiri olarak bulunduğumuz memleketin siyasi hayatına ve içişlerine karışmak asla aklımızdan geçmez

ve aynı zamanda kendimizi maceralara atacak kadar aklımızı, muhakememizi yitirmedik. Haddizatında ihtiras düşkünü olmamakla beraber herhangi bir ihtirasa alet olmak da aklımızın kenarından bile geçmez...

Denilebilir ki bu düşüncelerin ışığında verilecek cevap, gayet tabii olarak onları memnun etmeyecektir. Ama ne çıkarsa çıksın ve ne gelirse gelsin, biz doğru yoldayız...

Sabah oldu, aynı zat tekrar geldi ve söze şu cümle ile başladı, "General hazretlerinin size selam ve muhabbetlerini getirdim ve hatırlarınızı istifsarla, en iyi dileklerini tebliğe beni memur buyurdular," dedi ve daha sonra da ekledi, "ne düşündünüz ve nasıl bir karara vardınız diye sormaya geldim."

Cevap olarak şöyle mukabelede bulunduk, "Bizler de general hazretleri için en iyi dilekler ve en iyi niyetlerle işlerinde üstün muvaffakiyetler ve zaferler temenni eder ve bizim de selam ve samimi sevgilerimizin yüksek varlıklarına ulaştırılmasını dilemekle beraber, bizlere karşı gösterdikleri yüksek teveccühlerinden dolayı teşekkürlerimizi de arz ederken, ayrıca general hazretlerinin arzularını yerine getiremeyeceğimizin de arz edilmesini dileriz..." Ve ek olarak şunları, vardığımız karar cümlesinden olarak açıkladık: "Bizler, her türlü maceralardan uzak kalmak azim ve kararındayız ve bu hususta uzun boylu düşünmeye ve müzakerelere lüzum hissetmeden ve yine deriz ki bu ve buna benzer her türlü teklif bizim, hepimizin, asla kabul edemeyeceğimiz hayati ehemmiyeti haiz bir konudur. Binaenaleyh bizler hep birden ve bir bütün olarak tekliflerinizi kabul etmiyoruz."

Adam sustu, bir şeyler söylemek istedi, yutkundu, fakat çıkaramadı ve yine kekeleyerek dedi ki, "Bu hareket sizin için iyi olmayabilir ve istenmeyen neticeler yaratabilir. Kabul etseniz sizler için çok iyi olurdu." Bu

anda her iki taraf, bir iki dakika sustu. En sonunda sükûtu biz bozduk, "General hazretleri takdir buyururlar ki çok içten, samimi ve doğru olan düşündüklerimizi haklı bulacaklardır; hatta askerce doğru olmayan teklifleri kabul etmemek hakkında aldığımız kararı çok makul ve makbul bir hareket olarak benimseyeceğine inanıyoruz," dedikten sonra, ilaveten, bu ademi kabul cevabımız, kendilerine sunulurken şu isteklerimizin kendilerine arz edilmesini dileyerek "general hazretlerinin yürüdükleri yolda zaferlere ve üstün başarılara kavuşmaları çok samimi ve çok candan arzu ve dileğimizdir. Ayrıca zatı devletlerinin tavassutlarını rica ederiz" dedikten sonra adam kırgın olarak ayrıldı.

İki gün yanımıza kimseler uğramadı. Yalnız öğleyin bir çorba ve ekmek verdiler. Üçüncü gün Türk yüzbaşısı Zahit Bey geldi ve dedi ki, "Generalin arzularını kabul etmediniz ve şimdi de etmediğinize göre general sizleri burada bırakacak ve belki de hapsedecektir. Bu hususta ne düşünürsünüz?" deyince, cevaben, "Yoksa tabi olduğumuz hayat şartları hapis olmaktan farklı mı?" diyerek konuşuyoruz. "Bizler şimdi onun elinde ve emrindeyiz, ister bırakır yüklüğümüzden kurtulur, ister hapis eder, bu kendilerine ait bir iş. İsterse işkence dahi yaptırır... Ancak ve ancak bir gerçek var ortada, o da şudur: Bizler herhangi bir ihtiras, hayal ve macera adamı olmak sevdasında değiliz. İlk ve son sözümüz budur" deyince adam küskün bir tavırla, hoşça kalın bile demeden vagondan indi.

Aleksandrovski

Bir gün sonra şu emir verildi, "Yarın 21 Kanunuevvel 1919, bin kişilik esir transportu Çıta'dan 30 kilometre şarkta Kuruçina istasyonunda vagonlardan indirilecektir ve aynı yerden 11 kilometre mesafedeki Aleksan-

drovski köyünde kurulmuş olan kumandanlık emrindeki karargâhta kalacaklardır."

21 Kanunuevvel 1335 (1919) günü sabah erkenden trenimiz Çıta'dan ayrıldı, iki saat sonra Kuruçina istasyonuna geldik, vagonlardan indik. Krasnoyarsk'tan bu yere kadar yani 29 Teşrinisani 1919'dan, 21 Kanunuevvel 1919 tarihine kadar, 23 gün geceli gündüzlü bütün kafileye çok konforlu bir otel olan (fakat bu otel öyle bir otel ki eskimoların buz evleri tahmin ederim ki bizim bu müstesna konforlu vagon otelimizden daha insaflı ve daha sıcak idi), o çok acıklı ve bazı zaman alaylı geçen 23 gün bize barınak olan otel vagonumuzu birçok hatıraları ile birlikte Kuruçina'da bıraktık ve ayrıldık.

Hava her vakit olduğu gibi çok ve insafsızca soğuk, karın kalınlığı 80 santim. Onun üstünde eşyaları omuzlayarak yola düzüldük. Yolumuz bir çığır, karın üstündeki bu daracık yolda gidiyoruz. Taşıdığımız ağırlık 25 kilodan eksik değil, başımızda Rus muhafız askerleri de var. Yürüdüğümüz çığır yol hep zikzaklı, eğri büğrü bazen buz üstünden gidiyoruz. Bu buz dediğim yol donmuş olan Ankada Nehri üstünden giden yol. Irmağın üstünden geçen kızak yolu boyunca ve kılavuza uyarak, bir boy yol alıyoruz. Bir yerde verdiğimiz bir moladan sonra gene yola devam ediyoruz, bir taraftan da şiddetli bir şimal rüzgârı var...

Aleksandrovski'deki evimiz ve ailemiz

Nihayet akşama doğru köye vardık. Naçalnik (askeri kumandanlık) önünde kafile durdu. Naçalnik daha önceden bizleri kâğıt üstünde evlere ikişer veya üçer kişi dağıtmış ve evlere de tebliğ etmişler. Herkes kendine verilen iki üç kişiyi kapışırcasına alıp götürüyor, ama biz Türkleri hiç götüren yok. Hemen hemen kimse kalmadı

ortada, köylü de dağıldı. Biz yolun zoru ile terli idik. Esen insafsız poyraz nerdeyse bizi donduracak, ama bizi götüren ve sahip çıkan yok. O sırada Naçalnik, "Ey köylüler, bunlar da insandır, hemen bunları da götürün. Yoksa ben onları da yerleştirmesini bilirim. Hemen alın götürün" diye bağırıyordu. Bu sırada benim kolumdan bir adam çekti ve dedi ki, "Bir adam daha çağır." Hemen yanımda Ünyeli Mehmet'i gördüm, "Gel Mehmet" dedim, geldi. O adam önde, biz arkada bir eve girdik. "Bunlar sizin misafirinizdir, iyi adamlar" dedi, bize de dönerek, "Haydi istirahat edin" dedi ve gitti. Giderken döndü ve "*Desvidanya*" dedi.

Odaya girdiğimiz zaman akşamın karanlığı başlamıştı. Odada ihtiyar ve hasta görünüşlü bir kadın vardı ve dikkat ettim kadının arkasına saklanmış ve kadının koltuğu altından bizleri seyreden bir oğlan çocuğu görülüyordu. Odada çok zayıf ışık veren bir çıra vardı. Oda sanki karanlıktı. Bu ara yine dikkatlice baktım, kadının dudakları pürtermişti (ağlayacakmış gibi büzülmüştü). Tam bir korku ve heyecan içinde bulunduğu apaçık görülüyordu. Çocuk dahi aynı kadın gibi korkarak bizleri süzüyordu. Bu sırada hatırıma geldi, bavulumda bir şema vardı, bir neferden almıştım, Krasnoyarsk'tan beri taşıyordum, balmumundan yapılmıştı. Çıkartarak onu da yaktım, odanın içi biraz daha aydınlandı, şimdi birbirimizi daha iyi görüyorduk. Kadının hâlâ bir kâbus ve korku içinde çırpındığı belli idi...

Sonra bavulumdan çaydanlığımı çıkardım. Baktım odada fırın var, zaten belliydi, oda sıcak, hatta çok sıcaktı. Sibirya'da köylerde her evde bir fırın vardır ve evin başta gelen müştemilatındandır. Hem çok ekonomik, hem de hemen hemen tabii bir kaloriferdir. Kadına sordum, "Fırında ateş var değil mi?" O da, "Evet var" dedi. Fırının kapağını açtım, içeride bakırdan güğüm yavrusu gördüm ve yine sordum, "Temiz ve kaynamış

su mu?" dedim. "Evet temiz ve kaynamış su" dedi. O sudan çaydanlığa su doldurdum çay da attım ve bekledim... Çay oldu, bardaklara çayı doldurdum. Generalin verdiği şekerden koydum, birini kadına, birini de çocuğa verdim. Kadın, "Ben içmem, siz buyrun" dedi. "Hayır olmaz önce siz, sonra biz de içeriz" dedim ve zorladım. İçtiler ve bu ara birkaç kelime de konuştuk, derken kadın biraz açılır gibi oldu, ama gülümseme falan yok. Birkaç kelime de oğlanla konuştuk. Bu arada bizde ekmek ve biraz da peynir vardı, onlardan yedik karnımızı doyurduk.

Biz yemeğimizi yerken kadına ve çocuğa, "Siz de buyurun birlikte yiyelim" dedimse de gelmediler. Bunun üzerine yemeğimizden birer lokma verdim, aldılar ve yediler. Bu ara şundan bundan konuştuk. Derken, o dudakları tekallus etmiş, gözleri bulanık, yüzü kükürt gibi sararmış ve ancak titrek bir sesle konuşabilen biçare kadın şimdi biraz daha açıldı, ama belli yine de keder ve üzüntü içinde. Niçin ve neden üzgün ve dertli idi bu kadın? Bilinmez? Hayır! Belli ki o talihsiz kadının evine Naçalnikçe iki tane esir Türk misafir verilmişti. İşte bundan dolayı dertli idi, hayata küsmüştü. Şimdi ben de düşünüyorum, umarım bu kadın, çok değil az zaman sonra kendisini suçlayacak ve kendi kendine neden ve niçin boş yere kendini çılgınca elem ve keder çıkmazlarına saldığını soracak, içinde hissettiği acıları hatırladıkça daha çok ezilecek! Ve hele o gözyaşlarına! Niçindi diyecek...

Saatler geçiyordu, bu arada ben becerebildiğim kadarı ile Rusça konuşuyordum... Bir ara gördüm ki kadın o kadın değil, başka bir kadın oldu. Yüzüne sevimli bir renk geldi. O titreyen ve kasılan dudaklarında beliren ve cana yakın gülümsemeler görünüyordu, yüzü dersen pembeleşti. Hele bulanık gözlerine pırıldayan ve gülen bir nur gelmişti. Bu değişme beni de tesiri altına

aldı. Vakit epeyce geçmişti, yorgundum da, çünkü istasyondan köye kadar, ağırlığımız omuzlarımızda on bir kilometre yol yürümüştük. Çok zaman var ki böyle bir yolculuk gördüğümüz yoktu.

Arkadaşım Mehmet'e, "Yatalım mı?" diye sordum. Ha... söyleyeyim arkadaşım hiç Rusça bilmezdi. Bunun içindir ki biz konuşurken, o hiçbir lafa karışmadı. "Yatalım" dedi. O ve ben portatif karyolalarımızı kurduk ve sergilerimizi yaydık, yattık. Kadın da oğlunu yanına aldı ve yattılar. Nasıl oldu bilmem? Bir patırtı gürültü üzerine uyanmışım, oda karanlıktı. "*Çevo kıta yes?*"[21] diye yüksek sesle seslendim. Bu sese ev sahibi kadın kısık bir sesle, "*Moy devocka!*" (kızım) diye cevap verdi ve devamla, "Geldiğiniz zaman sizden korkmuştu da fırının damına çıkmıştı, şimdi oradan indi" dedi ve bu söz üzerine dedim ki, "Biz de sizin gibi insanlarız, hem de çok iyi ve tertemiz insanlarız. Biz şimdi her iki arkadaş da söz veriyoruz, sen bizim anamız ol, kızın ve oğlun da kardeşimiz olsun. Müsterih olun, sizlere bizden asla bir zarar ve kötülük gelmez ve gelmeyecektir," dedikten sonra kıza hitaben, "kardeşim in aşağıya ve her gün yattığın yerde rahat yat ve uyu" dedim ve daha sonra şemayı yaktım, oda aydınlandı. Kız fırın damından indi, yatağını yaptı, annesinin yanına yattı. Kız dalyan gibi, boylu poslu, 20 yaşlarında etli butlu, beyaz tenli, kanlı canlı ve irikıyım yapılı oldukça da güzeldi. Annesinin söylediğine göre kızın ismi Olga idi. Arkadaş Mehmet kızı ışıkta görünce, bana, "Halil bu şey ne afet! Çok olgun ve dolgun bir yavru doğrusu, hem de benim gibi iriyarı, tam bana uygun ve tam benim harcımmış" diye mırıldandı. Ben de, "Mehmet bu olmaz ve olamaz, ben onlara söz verdim. Onlar bizim annemiz ve bacımız oldular, zira biz onlara değil, onlar bize

21 "Ne var kimdir o? Kim var?"

sığındılar, bizden korkanlara, bize sığınanlara, bize inananlara, biz ancak onların iyiliklerini ve himaye olunmalarını düşünmeliyiz. İşte bundan sonrası can sağlığı" dedim... O da şöyle karşılık verdi, "O halde mesele yok, çok yüksek bir düşünce pekâlâ."

Sabah olmuş, uyandık. Kadınla, kızıyla, "*Izdirova*!" "İyi günler!" diye selamlaştık. Yıkandık, temizlendik. Fırını daha önce yanmış ve çayı hazırlanmış bulduk. Ekmeğimizi, şekerimizi ve başka yiyecek neyimiz varsa sofraya koyduk, hep birlikte bir aile efradı gibi yedik içtik ve gülüşerek karnımızı doyurduk ve her şey tam ve iyi. Dünün izlerinden, çok şükür hiçbir eser ve benek yok. Yalnız gülümseme ve gözlerimizin içinden doğan ilahi bir güneşin parıltıları var. İnsanların insanlık sevgisi var. Bu ara hiç beklenmeyen bir sual, "Yorgunsunuz isterseniz Olga size banyo hazırlasın." "Mümkün mü?" diye sordum. "Elbet mümkün, her vakit ve her zaman istediğiniz anda mümkün" dedi. Ben de, "Pekiyi eğer Olga'ya zahmet olmazsa teşekkür ederiz, memnun oluruz" dedim.

Aradan iki saat geçmişti, Olga ter içinde ve kıpkırmızı bir halde gülerek, "Gospodo banyo hazır buyurun" dedi. Mehmet'e, "Kalk Mehmet," dedim, "bacımız bize hamam hazırlamış, gidelim." Mehmet biraz hayret eder gibi düşündü. "Sabunun var mı?" diye sordum. Büyümüş gözleri ile ve hayret edercesine bana baktı ve arkasından, "Sende var mı benden soruyorsun?" dedi. "Bende var" dedim. "Aşkolsun sana!" dedi, "Olmayan, olandan geçinir derler." Doğruca etrafı karla çevrili münferit bir dama getirdi Olga bizi, içeri girdik çok sıcak ve buharlı. Büyük zorlukla hazırlanan banyoda çok mükemmel bir şekilde yıkandık ve temizlendik. Öyle güzel bir banyo yaptık ki değmeyin keyfimize. Böyle bol su ile yıkanmayı çoktandır görmüyorduk doğrusu. En son silindik kurulandık, odaya gel-

dik. Mama sağ olsun çayı hazırlamış hep beraber, Olga da birlikte içtik...

Ertesi gün sokağa çıktık. Hava biraz puslu, soğuk azdı. Belki soğuktu, ama alışmış olmamız da ayrı bir konu. Dışarıda bazı arkadaşlarla görüştük; kimi rahat, kimi değil hep şikâyet... Öğleden sonra bize ekmek ve çiğ erzak verdiler. Bunlar et ve nohut idi. Eve getirdik, onları evde fırına sürdük güzelce pişmiş, akşam bu yemekleri hep beraber yedik, şimdi biz tam beş kişilik bir aile olmuştuk. Ev sahibimiz (Hazayınka) çok memnun. Nasıl sevinmesin, bu aile yiyecek olarak 250 gram çornıhıleb, şekersiz çay ve baş katık olarak her bir bardak çay için o da ancak sabah için bir yemek kaşığı süt. Bu kadar süt, et, yağ, yumurta ve şeker yerine. Naçalnik'in devamlı olarak verdiği çiğ erzakı, hep beraber bir aile halinde yiyor ve idare edip gidiyoruz. Çok iyi ve rahatız. Hele bu ara çok iyi kalpli güzel endamlı Olga'dan çok ve çok memnunuz. Bu güzel kız bize nasıl hizmet edeceğini bilmiyor ve bizleri nasıl memnun edebileceğini şaşırıyor. O derece bir mahfiyet ki insan ölçü bulamaz onu takdire. İstesek, "Olga! Ne olur canını bize ver!" desek hiç düşünmeden ve tereddüt etmeden, "Buyurun alın!" der. Bakın her hafta çamaşırlarımızı yıkar ve her hafta biz demeden ve istemeden banyomuzu, o zoraki meydana gelen banyomuzu hazırlar, günlük suyumuzu taşır, yataklarımızı her gün muntazaman çırpar, temizler ve yerleştirir. İşte bunların hepsi için ödediğimiz bedel bir güler yüz ve bir de, "*Spassıbo vam*!" (teşekkür, size çok teşekkür). Bu hizmetlerin başlıca nedeni tarafların birbirlerine kardeşiz demesi idi. Hem de dedikodusuz günler ve aylar akıp gitti. Şunu övünerek söylemeliyim ki, bu sessiz ve çok munis bir ahenk üzere sürüp giden yabancı misafirlik tek bizim evde vardı.

Başka evlerde, bilhassa Avrupalı misafir bulunan evlerde gün yoktu ki, orada dedikodu olmasın. Kavga gürültü, hatta dövüşme olmasın. Onların olduğu evlerde devamlı bir geçimsizlik sürüp gitmekte idi. Anlayışa bakın ki Ruslar, bu misafirlerini adeta kapışarak almış ve götürmüş idiler ve biz Türkler ortada kalmıştık. Görün ve bakın Rusların sükût-ı hayaline! Bizleri kavgacı ve kötü insanlar diye tanıtanlar, bu kötü ruhlu insanlarla karşılaşınca yaptıklarından utanacaklar.

İşitiyoruz şimdi, Ruslar o din kardeşi aziz misafirlerine saygı ve hürmet yerine tek bir bardak suyu bile vermiyorlarmış. Onun içindir ki şişe, matara ve bardakları ellerinde, dizilmişler karların üstüne, donmuş Ankada Nehri'nin buzlarını kırarak alıp getirecekleri su ile ihtiyaçlarını giderecekler. Almanlar, Avusturyalılar günün her saatinde ve kol halinde su yolunda görülüyor.

Hangi evde Türk varsa orada güler yüz, iyi geçim ve rahatlık mevcut. Çok şükür Allah'a ki bu iyi düzeni ve iyi düşünceyi milletime ihsan etmiştir. Böylece oradaki Ruslar da öğrendiler ve gördüler ki Türkler, dünyanın en iyi ve en feragatli bir varlığıdır. Her ne ise...

Sibirya usulü hamam

Burada da az kalsın unutacaktım ve çok mühim, duyulmasında, öğrenilmesinde fayda umulan bir konuyu yazmadan geçmiş olacaktım. Evlerinde misafir olarak bulunduğun günlerde, evin çok iyi kalpli kızı Olga'nın bize her hafta banyo hazırladığından söz etmiştim. Şimdi burada, bu banyodan ve banyonun nasıl ve ne zorluklarla hazırlandığından bahsedeceğim.

Önce bu hamamı dile getireyim. Hamam dediğim yer evde, avlunun şöyle münasip bir yerinde 15-16 metrekare tek bir dam. Bu damın bir adamın girebileceği kadar küçük bir kapısı vardı. Damın tam ortasında, ta-

vanda bir ışık deliği var. Bu delik aynı zamanda baca vazifesini de görürdü. Bu delik hem aydınlık verir, hem de dumanı sevk ederdi dışarıya. Bu damda iki tane sabit, ağaçtan oyma büyük büyük tekneler vardı, sekiz tane de ateşten dağılmayan ve bozulmayan, bazalt nevinden yedi sekiz kilo ağırlığında karataş. Bir tane de kalın sağlam ve her elin hakkından gelemeyeceği kadar ağır, büyük demir kıskaç vardı. Yine bunlardan başka kulplu ağaçtan bir tas ve bir köşede çokça odun ve bir tane de ağaçtan kocaman tahta kürek. Bu saydıklarım hamamın tamamlayıcılarıdır.

Şimdi de hamamın suyu ve ısıtılmasına gelelim: Önce taşların hepsi ışık deliğinin altına yığılıyor, odunlardan yeteri kadar taşların üstüne yerleştiriliyor. Daha önceden, avludaki kardan, o büyük kürekle damdaki tekneler basa basa doldurulyor, şimdi odun ateşleniyor ve yanıyor. İşte bu sırada o büyük kıskaç ile kızgın taşlar alınıyor. Teknenin üzerine kar yığılıyor. Arka arkaya taşlar getiriliyor, soğuyanlar da yeniden yanan ateşe bırakılıyor, derken bir saatten çok süren bu iş son buluyor ve böylece banyo, bu dayanılmaz emek sonu hazırlanmış oluyordu.

Onun saydığım iyilikleri bitmedi, daha var: Banyodan sonra eve, odamıza döndüğümüz vakit bizlere, "Ne olur müsaade edin de masaj yapayım" diye ricada bulunur, ama ne ben ne de arkadaşım bu isteğini yerine getirmedik. Hatta başka bir gün idi, şöyle bir arzuda bulunmuştu: Biz arkadaşla beraber banyoda idik. Olga dışarıdan kapıya vurdu ve şöyle söyledi, "Annem yolladı, müsaade ederseniz size masaj yapayım ve kirinizi yumuşatayım." "Hayır, biz birbirimizi keseledik" diyerek onu geri göndermiştik. Bu yazıyı okuyanların aklına, bu kız erkek istiyor gibi bir düşünce gelmesin, yalnız ve ancak kendilerine, sen bizim kardeşimiz ol, diye söz veren insanların insani duygularına mukabele düşüncesi idi o...

Esaretteki köyümüz

Şimdi biraz da köyümüzden söz edelim. Burası Aleksandrovski, büyük Ankada Nehri'nin şimalinde ve güneşe karşı kurulmuştur, soğuğu ve karı çoktur. Irmak, senenin sekiz ayında don ve buz olur. Nehrin geniş yatağı meşe fundalığıdır. Kış ve yaz köyün hayvanlarını bu fundalık besler. Bölgenin öküzleri, inek ve kısrakları hep bu uçsuz bucaksız fundalık içinde gelişir ve yetiştirilir. Hemen ilave edeyim, nehrin bu geniş yatağı yavaş yavaş yükselerek, meşelikler de beraber hafiften arızalı bir şekilde genişlemektedir.

Köyde ahır ve samanlık gibi bir teşkilat yoktur. Her nevi hayvan evin avlusunda çit ile çevrilmiş olan duvarsız, tavansız ve örtüsüz ağılımsı çevrili yerlerde yaşar. Çitle çevrili olan yerin ortasında yine çitten yapılmış çatal bir kapı var. Kapının ortasında da bir direk vardır. Kapının şakları (kanatları) bu direkteki halkaya bağlanarak kilitleniyordu. Her akşam kendiliğinden, çobansız, yatağına dönen hayvan, sahibi tarafından çitten çevrili ahıra konur ve kapısı kapanır ve it kılı postalbağı (uyduruk) kilit vurulur. Hayvanlar bu sıcak(!) ahırlarda rahat rahat sabahı bulur. Mal sahibi sabahleyin gelir, çitin kapısını çözer, kapı açılır, hayvanlar da yavaş yavaş güneye, ırmak yönüne yola koyulur, isteyen buzu kırar suyunu içer ve yaylıma gider; susayanlar suya iner, suyunu içer yine koruya giderler. Ayaktaki güneş süzülerek yatağına inerken, hayvanlar da kendiliklerinden yataklarına dönerler, hem de daha ortalık aydınlıkken!...

Günlerden birinde sabah idi, kalktım dışarı tuvalete çıktım. Baktım çok kar yağmış, belki 50 santim vardı. Gördüm ki ev sahibinin kısrakları yok. "Ne oldu acaba?" diye düşünürken Olga, ayağında koca çizme ile geldi, kara daldı, doğru açık ahıra gitti, çitten kapıyı açtı, karın altından sıcacık kara (!) gömülmüş kısrakları yataklarından kaldırdı. Rahatsız edilen hayvanlar gö-

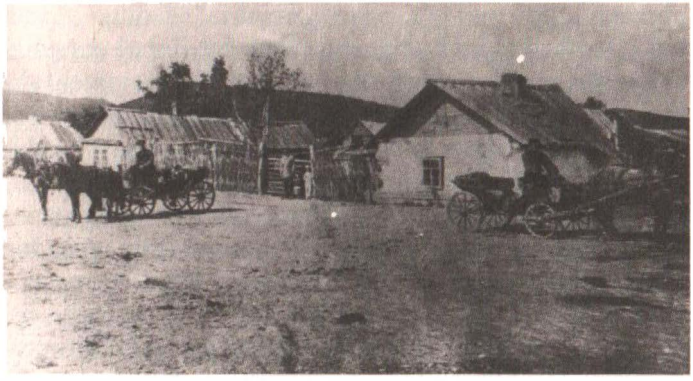
nüllü gönülsüz avludan çıkıp gittiler... İşte bu yerdeki bedavadan hayvancılık bu biçim ve kılıkta.

Köyde delikanlı erkek hiç yok gibi idi. Hepsi ya askerde ya da dahili mücadeleye sürüklenmişti. Varsa beş on ihtiyar vardı, sekene olarak kadın ve çocuklar kalmıştı. İşleri hep kadınlar yürütüyordu. Bulunduğumuz mevsim kış olduğu için toprak işi falan yoktu. Köyün suyu yoktu, ancak Ankada Nehri'nin suyu var. Bu su da kışın biraz iyi, lakin yaz günleri çok bulanık olurmuş, kaplarda durulaştırdıktan sonra içerlermiş. Köyde iki tane mektep var, birisi çok büyük, ama diğeri daha küçüktü. Bir de kilise vardı, ama papazını hiç görmedim.

Biz bulunduğumuz evin en kıymetli ve aziz misafirleriyiz. Gerek ihtiyar kadın ve gerekse Olga, bizim her ihtiyacımızla uğraşmak, sanki onlar için yapılması zaruri bir borçmuşçasına çabalıyorlardı. Biz çok rahatız, onlar da herhalde çok memnunlardı bizlerden...

İhtiyar kadın bizlerin sıkılmaması için kalkar, gocuğunu ve keçeden çizmesini giyer ve eldivenler elde Olga'ya ünler, "Çabuk ol kısrakları koş, bekliyorum." Kızak kapının önünde, bineriz biz de kızağa. Şimdi Mama sürüyor kısrakları, sanki uçuyordu kızak... Yarattığı çok eğlenceli seyahatten, bize böyle tatil ve her türlü keder ve sıkıntıları dağıtan, derecesiz keyif veren seyahatler düşündüğü için Mama daha çok neşeli ve mutlu. Bir saat kadar süren kızak yolculuğu sırasında teneffüs ettiğimiz güzel hava, hele seyrine doyulmayan kar tanelerinin uçuşları ve onların neşelerinden dağılıp toz oluşları bizim bütün sıkıntılarımızı defederdi.

Ev sahibimiz olan Mama, 25 yaşına yeni girmiş bir genç kız edası ile keyiften, neşesinden coşuyor. Çok sevimli gülüşleri ve gözlerinden dalga dalga fışkırarak yayılan parıltılar sanki bir güneş idi. Neşeli idi işte bu haliyle... Gocuğunu ve ayağından çizmelerini çıkardı, Olga'ya seslendi, "Haydi bir çay hazırla!" Sonra hanım



Sibirya'da Rus köylüler (ABD Kongre Kütüphanesi Arşivi).

annelere has bir tavırla kanepeye oturdu. Bu ara bize de bir göz atıp, yine gülerek, "İyi yaptık, değil mi?" dedi, "Ben seviniyorum, çünkü sizi bir iki saat eğlendirdim, sıkıntılarınızı unutturacak anlar yaşadınız, umarım siz de memnun oldunuz." "Bize karşı yaptığınız iyilikler ve feragatler için size çok samimi şükran borçluyuz" deyince şöyle dedi, "Çok, hem de çok mutluyum, sizin her haliniz, her hareketiniz beni, evimi pek mütehassis eyledi, onun için tekrar diyorum, mutluyum!"

Kızakla gezintiler

Günlerden bugün 3 Şubat 1920. Ne dedim!? 1920... Demek ki benim hayat defterimden bir yaprak daha kopmuş ve haberim olmamış, hayret ki ne hayret! Allahım ne olur, bu yeni yılı bize kurtuluş yılı eyle! Allahım yeter artık bu kadar çektiklerim ya Rabbim! Daha dayanacak gücüm kalmadı. Varsa eğer görmem gereken kara yazı daha, ömür ve kader kitabında onları ak eyle!

10 Şubat 1920 idi bugün tarih, sabah çayından sonra Mama dedi ki, "İster misiniz bugün sizi gezdireyim? Komşu köye gidelim görürsünüz, gezeriz hem de hava

alırsınız... İyi mi?" "Çok iyi seviniriz" dedim. Mama yine gocuğunu giydi, çizmeyi çekti, hiç ihmal etmediği eldivenlerini taktı takıştırdı. Bizi hiç düşünmemek aklından geçmez, sargı-bürgü velense dizlerimize... Olga önceden emir aldığı için kızak hazır dedi. Şimdi bindik tekerleksiz arabaya, yoldayız. Araba kendiliğinden uçuyor sanki. Karlardan kuvvet alıyor gibi uçuyordu kızak. Yol boyunca güneş ışığında kar tanelerinin tam bir ahenk içinde oynaşmaları, cümbüşleri öyle seyrine doyulmaz bir temaşa ve görünüş sergiliyordu ki insan bu manzara önünde büyülenir mi? Büyülenir! On kilometre uzak olan köye geldik, gezdik, dolaştık. Tanıdığı bir ev varmış, bizi o eve götürdü, bizi tanıttı onlar da memnun oldular. O evin çok güzel bir kızı gözüme ilişti, biraz dikkatlice bakmış olmalıyım ki bizim Mama şaka olsun diye, "Nasıl Halil, bu güzel kızı sana alalım mı?" dedi ve kızı çağırdı, "Gel efendinin yanına otur, seni beğendi. Sen de beğen onu, çok iyi adam" dedi, gülüştük. Bize o evde çay ikram ettiler, bugün bizim misafirimiz olun dediler, biz sağ olun dedik, köyden ayrıldık, akşam olmadan evimize geldik.

7 Mart 1920 idi bugün tarih. Havadan soğuktan falan konuşuyorduk sabahleyin ve bu arada çay içiyorduk. Mama'nın da konuşacak gibi bir hali vardı. "Olga," dedi, "git hayvanları kaldır ve hazırla, teyzene gideceğim. Belki üç dört gün kalırız haydi!" Kendisi de yanımızda elbisesini değişti ve yeni gocuğunu, çizmesini ve sargılarını aldı ve bize lazım olanları hep hazırladı. O ve biz hazırlandık, Olga da her işi bitirmiş olarak geldi, şimdi kapının önünde duran kızağa bindik, yerleştik, büründük, sarındık gitmeye hazırız. Bu esnada Mama, sanki 25 yaşındaki gençliğini hayallercesine, hatta yaşıyor gibi idi. Sırtında gocuk, ayağında çizme, dimdik duruşu ve aynı zamanda güzel endamı ile, vakur bakışları ile kızağın önünde yerini aldı ve tam bir emniyetle koşu-

mu da eline aldı. Hayvanların aldıkları, "Haydi!" kumandası ile kızak, karın üstünde kaymaya başladı. Artık karlar içinde bir çığırı tutturmuş gidiyoruz, şimdi güneşin ışıkları içinde kaynaşan, oynaşan kar taneciklerinin ürettiği, pırıl pırıl kardan bulutlar içinde uçuşumuz sürüp gidiyor. Atlar tırıs koşuyorlar, koşuyorlar...

Bu sırada idi, bizim kızak süren arabacı hanım anne de keyfe geldi ve o cümbüşlü havaya daha da canlılık veren, hiç de beklenmeyen güzel ve ahenkli sesi ile, içinden kopup gelen bir istekle okuduğu Rusça şarkılar, gerçekten hepimize yepyeni ve taze bir hayat ve canlılık sunuyordu. Bu neşeli dakikalar uzasın uzasın, diye ricalarda bulunuyorduk. O da, ricamız karşılığında, "Sizi bacıma misafir olarak götürüyorum. Eniştem de çok iyi bir adam, güler yüzlü, şakacı ve latifeyi çok seven bir kişidir. Umarım memnun olacaksınız. Hem de hali vakti iyi, bacım da çok iyi bir kadın, oğulları, gelinleri, kızları ve torunları var, kalabalık bir familyadırlar" diye konuşuyor, konuyu değiştirmeye çalışıyordu.

Öğleden sonra saat 2 olmuştu ki konuk olacağımız yere geldik. Çok iyi ve samimi karşılandık ve Mama bizi şöyle tanıttı, "Bu efendiler," dedi, "bizim evde misafirlerimdir. Kendileri çok iyi ve çok temiz insanlardır, kendileri Türk zabitidirler. Hatta beni kendilerine anne kabul ettiler, ben de kendilerini kaybettiğim oğullarımın yerine koydum."

Bu son cümleyi söylerken Mama boğulacak sandım, bereket hıçkırık ve gözyaşı imdadına yetişti biçare kadının!...

Sibirya'da bir Türk köyü

Ev sahibi tertemiz, iyi halli, konuşkan ve güler yüzlü bir insandı. Bizleri bırakmadılar. Dört gün kaldık, yedik içtik. Her hallerinden iyi insanlar oldukları belli idi. Ha-

nımı dahi tıpkı bizim Mama gibi çok samimi ve iyi kalpli bir kadındı.

Bu köyde çok sayıda Türk de var olduğunu ve Müslüman olduklarını, camileri, hocaları ve mektepleri olduğunu anlattılar. Daha sonra köyün yarısının Türk olduğunu haber verdiler. Gittim aradım, hocalarını buldum. Bahaeddin adında bir genç, aynı zamanda köyün öğretmenliğini de yapıyordu. Beni bırakmadı, bizde kalacaksın, dedi. Olmaz, söz veriyorum arkadaşımla beraber yarın geliriz dedim. Ertesi gün Bahaeddin Efendi'ye gittik. Misafir ettiler, yedik içtik, konuştuk, gene konuştuk, uyanık bir efendiydi. Köyün yarısının Türk olduğunu, hepsinin de hallerinin vakitlerinin, mali durumlarının çok iyi olduğunu anlattılar.

Bizi bırakmadı, gece de evinde kaldık. Çok iyi ve taze bir de hanımı var. Adı Fahriye Hanım'dı. Beraber oturduk, konuşkan, uyanık, milliyetini ve milli benliğini unutmamış bir hanım, sevindim... Yedik içtik ve hazırlanan karyolalarda yattık ve sevgi ile ayrıldık.

Bu köyde, Bahaeddin Efendi'den öğrendiğime göre, Müslüman Türk evlerinde behemehal iki odanın bulunması ihmal edilmeyen bir zaruri ihtiyaç imiş. Odanın birinde evin efendisi ve hanımı diğerinde çocuklar ve ailenin diğer azaları ve olursa misafirler kalırmış, ki bu âdet çok mühim ve çok yerinde bir davranış.

Bu köyde misafir olduğum ilk gece, onların âdetlerine uyarak hep aile toplu olarak bir yatakta yatar gibi, tek bir kilim altında geceledik, şöyle yatılmakta: Önce büyükçe bir odaya yere kalınca bir keçe seriliyor. Akşamdan sonra yatma zamanı gelince, aile efradı peşi peşine o keçenin üstüne yatıyor. Öyle ki ayaklar ortada ve birbirine değmek şartıyla ve başlar kilimin üstünde tam bir daire teşkil etmek sureti ile herkes koyun koyuna yatıyor. Yalnız şu farkla, karı koca yan yana, gelin ve kocası, delikanlı oğlu da yan yana ve koyun koyuna.

Bu saydıklarımın dışında kalanlar hep birbirlerine sarılarak yatıyorlar. İşte bu yatakta yatan ailenin üstüne yorgan yerine, örtü olarak ketenden dokunmuş kalın ve ağırca büyük dört köşe bir kilim örtülür. Herkes baş başa ve kucak kucağa, bu kilim altında ve tabii bir kalorifer sıcaklığında mışıl mışıl uykusunu çekiyor. İşte şu sıcacık yatağa bir bakın? İlk gece ben ve arkadaşım Mehmet birlikte, o kilimin altında soba sıcaklığında yatmış ve zorla sabahı bulmuştuk.

Yatarken ev sahibimiz bizim yatakları şöyle tertipledi: Biz ikimiz, yan yana, benim bir tarafıma oğlu Mehmet diğer tarafına kendisi ve karısı yattı... Ben henüz uyumamıştım, zaten uyku da tutmadı, neden bilmem?

Bana bitişik komşu delikanlı oğlan, daha akşamdan eşine rahat vermedi. Bilinmez belki dişi istiyordu. Hiç mi hiç rahat durmadılar, fısıltılar ve cık cıkları işite işite, sabırsızlıkla sabahı buldum, ama kıvrana kıvrana!...

Ertesi gün ev sahibimiz benim rahatsız edildiğimi duymuş veya düşünmüş olmalı ki bize kerevet hazırlattı, öbür günler de kerevette yattık.

Misafir bulunduğumuz evde yemek zamanı sofra olarak odanın ortasına bizim Anadolu'da olduğu gibi büyükçe bir sini konuyor, bütün yemekler bu sini üzerine sahanlar içinde yerleştiriliyor, kapaklar alınıyor, sofranın etrafına toplanan herkes canının istediği yemeklerden yiyor. Ev sahibimiz ha bire buyurun şu yemek daha iyi ve lezzetli diye zorluyordu. Hele bir yemek üstünde ısrarla konuşuyor ve buyurun diyordu. Bu yemek şöyleydi: Kocaman bakır bir lengere yığarcasına doldurulmuş, paluze gibi titrek, kaşıkla yenilen soğuk et suyuna benzeyen bir şey idi. Ama nedense bütün ısrara rağmen yemedim. Halbuki annem bazen, ama çok seyrek kelle pişirdiği zaman ertesi sabaha kalan ve kendi kendine paluzeleşen donmuş gibi görünen "kelle" suyunu yemeyi severdim. O aklıma geldi, ama yemedim.

Herkes o yemekten iştahlı iştahlı yiyordu. Daha sonra öğrendim, adam domuz kesmiş, üstünden alınan yarı pişmiş et suyu imiş. Böyle olduğunu bizim Mama'dan dinlemiştim.

Konuk olduğumuz ev sahibi iyi kalpli bir adam; bizi köyde gezdirdi, akrabalarına götürdü, görüştük, konuştuk. Çok iyi insanlardı. Hatta birisi diyordu ki dedesinden duyduğuna göre bizim bu yerler ve topraklar hep Türk hükümetinin imiş. Onların zamanında çok rahat olduklarını, dedem söylerdi diye konuştu. Köyde dört gün kaldık ve çok memnun ayrıldık ve hoşluk içinde bizi uğurladılar. Evimize geldik, rahatız, birbirimize iyi alışmışız. Öyle ki birbirimizi kucakladık, dönüşümüz ertesi gündü, öğleden sonra idi. Olga odaya girdi, bize dedi ki, "Haydi buyurun banyoya!" Ben, "Ne banyosu?" dedim, "Günlerden pazar falan değil ne banyosu böyle?" "Hem yoruldunuz, yorgunluğunuz gider, hem de kirlendiniz" dedi. "Sağ ol bacımız Olga" dedim.

Yeniden evde

Banyoya girdik, çok güzel ve sıcak; yıkandık, temizlendik. Kapıyı kapatmıştık. Ancak kapıda basdırak falan yok. O esnada kapı tıkladı. Olga'nın sesi, "İzin verin, sizi hem masajlayayım hem de güzel yıkayayım" dedi. İkimiz de heyecanlanmıştık. "Sağ ol, biz birbirimize masaj yapar, yıkarız, teşekkür ederiz. Hem çok yoruldunuz, daha çok yorulmanızı istemiyoruz. Çok çok teşekkür ederiz" dedim. İyi ki sürgüyü yatağına sokmuşum. Ben işi ihmal etmiş olsaydım belki de dosdoğru hamama girerdi. Biz içerde çırılçıplak. Varsın olsun ne çıkar? Bize göre, terbiyemize göre ayıp... daha var. Mehmet, "Bırak ağabey, aç kapıyı gelsin," diyor, "çok tuhafsın, ayağıyla gelen alınmaz mı? İtilir mi hiç?" "Olmaz Mehmet, olmaz... Biz onlara ana bile dedik. Belki de böyle dediğimize, sözü-

müze inandığı için samimi gelmiş olabilir." Mehmet ısrar etti, açtık, biz onu o da bizi böyle görünce ne hale geliriz? Çok belli bir gerçek, bizzat ateş, tabiat da ihtilal yaratır. İnsanız... hem aç insanız... hayır olmaz. Olmazlarla karşılaşırsak, ya derse ki 'Bu ne demek? Hani biz kardeştik... olmaz böyle şey..' O zaman halimiz ne olur? En azından yalancı, sahtekâr ve hain... Hem de düşünün bir defa, biz insanız. Ben şahsen kendime güvenemem ve söz veremem, irademe hâkim olurum diyemem. Üstelik melek değil insanız, insan demek tüm ihtiras demektir. Onun mayası bu haris nesne olunca akıl kefesinde iğreti, bağsız duran irade zayıf, güçsüz, dayanıksız kalan mefkum onların kendini hissettiremez duruma düşme tehlikesiyle karşılaşır. Böyle bir insanı ya uyarır ya da yokluğa sürükler. İradeyi korumak ancak ve ancak Allah korkusu gölgesinde beslenir, güçlenir. Daha hamamdayız. Mehmet dedi ki, "Halil, ne olur şu kızın arzusunu yerine getirelim, bak ne kadar yakın... Bizim için canını verecek gibi bir hal içinde, bu bence, 'benim insani duygularımı ve cinsi isteklerimi dindirin, hatta beni mutluluğa kavuşturun, ne olur' demektir. Bu hali apaçık ortada... Haydi düşünme, karar ver!" gibi laflar söylüyordu... Ben de dedim ki, "Mehmet bu olmaz ve senin görüşün şaşı ve yanlıştır. Bence Olga'nın her hali, bir samimiliğin kendisi ve özüdür. Çünkü o inanmış, onun bu hali çok üstün bir itimadın yarattığı benimseme ve tam bir güvenme durumudur. Benim görüşüm budur. Sen düşüncende ısrar ediyorsan serbestsin, tecrübe et, bir yol dene, belki ben aldanıyorum. Cesaret göster, dene! Ama bence imkânsızdır ve belki de kötü neticeler doğurabilir. En başta evdeki huzur bozulur. Bu söylediğim ihtimal, olması düşünülenlerin en küçüğüdür." Ve tekrar ettim, "Çok dikkatli ol!" dedim...

Hamamdan sonra odaya gelmiştik. Olga elinde temiz bir havlu ile bana gelerek, "Hamamda çok kaldı-

nız, çok da sıcaktı, belki terlisiniz, sırtınızı kurulayayım" diyerek yakamın düğmesini çözdü, elini sırtıma soktu. Çok terlisiniz, diyerek hem sırtımı hem göğsümü kuruladı. Biraz da kollarımı masajladı. Olga'nın her halinde hiçbir güceniime ve darılma hali ve görüşü yoktu. Demek ki samimi bir his ile yardıma gelmişti. Olga ve annesi, "*Izdırova*" (sağlıklar) dilediler... Ve cevaben, "*Spassibo*" dedim, yattık... Yarım saat kadar uyumuşum, alnımda gezen bir el hissettim, baktım Olga, "Kalk çay var" diyordu. Şu ara Olga'daki hal daha başkalaştı. Daha çok sevilme ve sayılma başladı bizlere karşı... Öyle. Her sabah benim yatağın başına gelir, mintanımı silkeler, beni giydirir. Leğenle su getirir. Suyu elime döker, temiz havlu verir.

Bir gün dedim ki, "Sağ olun, çok memnunum, ama bana bu çamaşır ve çorap giydirmeyi, hatta su ve leğen de istemem. Çok şükür kendim iyice sağlamım. Kendim gider yıkanırım. Sizin selamınız, güler yüzünüz bana yeter. Haydi sen git" dedim. Çıktı gitti. Ama Olga bu sözüme bir cevap verecek gibi bir iki dakika durakladı. Bir şeyler söylemek istediği aşikâr ve belli idi... Söyleyemedi, söyleyememişti. Bu temiz kalpli Rus kızının bu derece iyi halini, davranışını dile getirmeden edemezdim.

İşte bu köyde ve kar ve buz içinde günler bir yeknesaklık içinde durmadan koşmak sevdasında. Biz de o hızla kışın önünde, altüst olarak yuvarlana yuvarlana tükenip gitmekteyiz.

Yine sevk ediliyoruz

18 Mart 1920 hâlâ Aleksandrovski köyündeyim. Gene Mama ile karşı karşıya ikindi zamanı çay içiyorduk. Eve bir adam geldi. Baktım köye ilk geldiğimiz gün Mama'nın evine bizi getiren adam, dedi ki, "Naçal-

nik'in emri, yarın Kuruçina'ya hareket var, yolunuza devam edeceksiniz" dedi ve gitti. "Kim bu adam?" diye sordum. "Muhtar yardımcısı" dedi Mama. "Hayırdır inşallah" dedim ve ilave olarak da şöyle düşündüm: Yeni bir bölüm bir fasıl daha. Umarım bu perdesinde ümit filizleri çiçeklenecek inşallah! Kara günlerin sonu geliyordu inşallah!... Daha sonra Naçalnik'ten şu yazı geldi, Olga okudu, "Sizlere müjdeler olsun, esirliğin son günlerine geldiniz. Yarın sabah köyü terk edeceksiniz ve yolunuza devam edeceksiniz..."

Hepimizde bir sevinç ve neşe, içimiz içimize sığmıyor. Kalplerimiz, duyduğu ferahlıktan olacak, yatağına bir türlü sığmıyor. Sanki dışarı fırlayacak... Sabahı sevinçli rüyalarla bulmuştuk. Yalnız bir şey var. Olga ile bir gece ilave edilebilir mi? Bizim her günden daha neşeli olmamıza rağmen, bizim Mama, Olga durgundu. Bilmem ne vardı? Sordum, "Mama nen var, hasta mısın yoksa?" "*Nyet*," dedi, "siz gidiyorsunuz, birbirimize alışmıştık, ondan üzgünüm. Olga da benim gibi kederli, demek ağabeylerimiz gidecek diye akşamdan beri düşünceli ve üzülüyor." Dudakları pürtermiş, gözleri bulutlanmış, dili peltekleşmiş bir halde kelimeleri zoraki çıkarabiliyordu ağzından ve sonunda kendini tutamadı. Yaşlı ve solgun yanaklarından akan gözyaşlarını silmeye uğraşıyordu.

Aşağıdaki birkaç paragrafı ehemmiyetine binaen bu yerde yazmayı uygun gördüm. Şöyle ki 13 Mart 1920 idi tarih. Çıta merkezine gitmiştim. Orada Cemaat-i İslamiye olduğunu, köy muallimi Bahaeddin'den öğrenmiştim. Çıta'da Cemaat-i İslamiye'yi buldum ve cemaatin kâtibi umumisi Besim Sultanof'la konuştum. Besim Bey'in bir akşam yemeğine davet edildim. Burada cemiyetin reisinin Hasan Necmeddinof adında bir zat olduğunu öğrendim. Yemekten sonra Besim Bey, "Bu akşam cemiyet merkezinde toplantı var, beraber gidelim" dedi

ve gittik. Çıta İslam Cemaati Murahhası, hükümet merkezi Omsk'a, murahhas olarak Zakir Bey'i yollamış. Zakir Bey bu toplantıda cemiyete izahat verecekmiş. Adam Omsk'ta hükümet reisi Amiral Kalçak ve arkadaşları ile yaptığı temaslar ve götürdüğü dilekler hakkında ve istediklerinin iyi karşılandığını ve derhal kabul edileceği vaadini alarak, iyi ümitlerle döndüğünü anlattı. Bu açıklamadan sonra bazı sualleri cevaplandırdı.

Toplantı sona ermek üzere idi. Bu defa reis tarafından bir müracaat istidası okundu, mealen şöyle idi: İki Müslüman asker Alman cephesinde muharebede ayaklarını kaybetmişler. Bunların ikisine de cemiyetçe iki ayak alacak kadar yardım ya da iki ayak almasını rica ediyorlardı. Aynı zamanda istidalara bağlı bulunan bütün resmi vesikaları da reis teker teker okudu ve bunu müteakib bu husus hakkında ne düşünüldüğü soruldu. Netice olarak her iki mağdura, birer ayak alınmasına karar verildi. Ve hemen de yardıma başlandı ve reis tarafından ayrı ayrı toplantıda hazır olan zevattan, "Ahmet Bey, sen ne kadar ve kaç ruble verebilirsin?" şeklinde sorarak para toplanmaya başladı. Para veren zat, mesela 500 ruble diyor ve derhal söylediği miktarı ortaya koyuyordu. Kâtip de hemen şu kadar diyerek, onun adına kaydı yapıyordu.

Mecliste hazır olanlar bittikten sonra reis mikrofonu aldı, Hasan Bey'i telefona çağırdı, vakayı anlattı ve cemiyette epeyce yardımda bulunulduğunu ve neticeden memnun olduğunu anlatması üzerine, yaz 500, yaz 300, yaz 1000 derken onları da bitirdi. Sayıma geçildi, 300.000'e yakın para toplanmıştı. Bunun üzerine reis Hasan Necmeddinof dedi ki, "Alın onar binden 20.000 ruble size yardım. Yarın cemiyet kâtibine gelin, ben de sizinle beraber gelerek en iyisinden ikinize de birer ayak alalım" dedi ve toplantı dağıldı. Biz Besim Bey'in evine gittik ve onlarda geceledik. Beni çok içlen-

diren şu gördüğüm yardım tablosundan o kadar mütehassis oldum ki tarif edemem. Bu yardım yarışı, çok yüksek bildiğim Türk'ün mayasında ve asaletinde bulunan alicenaplık, cömertlik ve yardımseverlik duygularının hiçbir milletin erişemeyeceği düzlüklerde varlığını duyurması ne büyük mutluluk ve ne büyük bir övünme kaynağı.

Çıta merkezi dönüşü Mama'nın evine geldik. Olga da bambaşka bir eda ile gülerek ve sanki öpmemi ister gibi gözlerini gözlerime değdirircesine yaklaştırarak ve elimi sıkarak, "Hoş geldiniz," dedi, "siz olmayınca evimiz boşalmış gibi, ne kadar birbirimize alışmışız." Yalnız şu gerçeği söylemek zorundayım, Olga elimi sıkarken onun sıcaklığı içime akıyordu. Ama olmaz... olmaz diyordu iç âlemim.

Hazırlanıyoruz... Bu arada Kuşadalı Cavit bize geldi. "Biz karar verdik, öğleden sonra hareket edeceğiz. Çünkü tren akşam saat beşte Kuruçina'ya gelirmiş, şayet şimdi hareket edecek olursak, bu soğukta beş altı saat istasyonda boşu boşuna beklemiş olacağız, işte bunun için, öğleden sonra çıkmayı kararlaştırdık" dedi. "O halde biz de öyle edelim" dedik ve kaldık.

Ama ne de olsa insan yola çıkacağı zaman neden ve nerden geldiği bilinmeyen bir yolculuk sıtmasına tutuluyor. Bir hararettir başladı, ortada hiçbir şey olmamasına rağmen bir şey varmış gibi bir telaş ve heyecan... Haa... Bir şey daha, Cavit şunu da söylemişti: Seyahat sırasında her millet bulundukları vagona kendi bayraklarını asacaklarmış. Bunun için bizim grup kıdemlisi bayrak hazırlığı yapmış. Bu habere çok sevindim, şöyle diyordum: Demek benim al bayrağım, ay yıldızlı bayrağım bu yerlerde dalgalanacaktı. Her türlü mahrumiyet ve yokluklara katlanan biz faniler için ne büyük ve ne üstün bir sevinç kaynağı ve filizlenen ümitlerimizin canlı müjdecisi... Şimdi çok şükür Allahıma ki tekrar sev-

diğime, hilalime ve onun himayesine kavuştuk, sığındık. Ne mutlu bugünlere ulaşabilenlere!

Benim içim içime sığmıyordu sevinçten, ama çok hayret verici bir vakıa ki, bizim ev sahibi, Mama diye okşadığım kadın sanki bize küs, ağzını bıçak açmıyor, bir ölü sessizliği sarmış onu. Bu sessizliği bozayım dedim! "Ne o Mama, ne var? Hasta mısın, yoksa başka kötü bir haber mi var?" Az yukarıda buna yakın konuşmalar geçmişti, ama bu da ikinci bir fasıl; bu soruma o iyi kalpli kadının katılaşmış ve pürtermiş dudaklarından zoraki ve yutkuna yutkuna şu sözler dökülüyordu, "Bizi bırakıp gidiyorsunuz da ondan üzgünüz..." Bunları söylerken gözyaşlarını tutamadı, sanki boğuluyor gibi hıçkıra hıçkıra ağlıyordu. Ben onu teselli etmek için okşadım, mendilimle akan gözyaşlarını sildim ve düşündüm düşündüm, insan varlığını...

Şimdi görün ve bakın şu ilahi tecelliye: Bu tarihten 82 gün önce idi. İşte şu evimden bugün iki Türk misafirim ayrılacak diye gözyaşı döken ve bitkin bir şekilde hıçkırarak ağlayan kadının başına bir felaket gelmişti. Yine o uğursuz gün, bu kadının evine iki Türk misafir verilmişti de o gün evlerine ve başlarına gelen bu felaket ve uğursuzluk sebebi ile ev sahibi kadını umumi bir felç sarmıştı; dili tutulmuş, bütün asabı çözülmüş ve kanı durmuş, bir ölüm yası sarmıştı bu evi ve bütün evdekileri... Şimdi de bakın ve görün o kadını, evimden çok aziz iki Türk misafirim gidiyor ve ayrılıyoruz diye gözyaşlarını zaptedemiyor ve hıçkıra hıçkıra ağlıyor ve ayrı yerde duran genç kızın da anası gibi gözlerinden niçin aktığı bilinmez sıcak damlalar kan fışkıran yanaklarında kanallar çizerek akıyordu. Çizdiğim şu tablo fazilet adına, insanlık ve Türklük adına ne büyük bir övünme vesilesi! Türk asalet ve hasletinin özü sayılan bu vaka, hayatımın ölmez ve hatıralarımın canlı yanı olarak kalacaktır.

Zor bir elveda

19 Mart 1920. Şimdi evleri omuzlarında olan esirler, küme küme bizim pencere önünden geçmeye başladı. Az sonra nerdeyse köy boşalır. Az değil, bin insan var köyde esir olarak. Arkadaşa, "Haydi Mehmet, biz de çıkalım," dedim ve Mama'ya da, "Mama, allahaısmarladık" deyince, "Yo..." dedi, "sizi ben götüreceğim." Kızağı ve hayvanı Olga hazırladı, "Niko ile döner geliriz," dedi, "hem de yemeğimizi yine beraber yeriz. Sonra yolculuğu ayarlarız" diye ekledi. Ben, "Biz gideriz, sana zahmet olur" dedim. Böyle deyince, "Bu olmaz, bu şekilde konuşmanız bana ağır gelir ve üzülürüm," dedi, "hem de yorgunluk değil, aksine sevinirim, memnunluk duyarım..." Bir saat kadar daha geçti. "Haydin artık eşyaları kızağa götürelim" dedi. Valizlerimizi ve küçük yatağımızı kızağa yerleştirdik, yine Mama ihmal etmediği gocuğunu giydi, post eldivenlerini de aldı. Niko'yu sardı sarmaladı, velenseyi omzuna koydu. Kızak üstündeyiz, Olga da gözü yaşlı ayakta, ben Olga'ya, "*Desvidanya*" (allahaısmarladık) diyerek elimi eline uzatırken annesi müdahale etti, "Yaklaş da ağabeyin seni öpsün" dedi. Eğildi, öptüm ve bana sarıldı o da beni öptü ve ağlamaya başladı, belki ağladığı için, Mehmet'i öpmedi ve çekildi. Kızak da bu esnada yürüdü. Olga mendil sallıyor, biz de ellerimizle mukabele ediyorduk. Şimdi köyün içinden geçiyoruz. Biz kızağa kurulduk, Niko aramızda, yoldayız... Hep yol yürüyenleri geride bırakarak bir boy yol alıyoruz. Geçerken baktım, küme küme dinlenenlerle yol doluydu. Saat 4'te istasyondayız. Yol esnasında duygularımdan bazıları: Ankada Nehri'nin buzları üstünde alabildiğine kayan kızak uçuyor gibiydi. Uçan kızağın savurduğu kar tanelerinin güneşli havada dans edişleri ve yenilerinin onları takiben dansa kalkmaları ve ayrıca küçük Niko'nun okuduğu Rusça bir şarkı da, bu neşe dolu havayı süslüyordu. Ba-

kın Sibirya'nın sonlarında, dünya hadiselerinin fırlatıp attığı, maceracı halinde dolaşan küçük bir grup insan...

Cihan Harbi kurbanlarının artıklarından, tesadüflerin sevk ve idaresi ile kaderin tertiplediği üzere haneberduş şu insan kümelerinin hallerine bir yol bakın; kar üstünde, buz üstünde ağırlıkları omuzlarında, gruplar halinde kimi yorulmuş dinlenmekte, kimi yürüyüşte, yol boyu ihtiyar, genç dinlene dinlene konak yerine doğru yürümekteydiler. Bu hal karşısında acı ve elem duymamak insan olmamaktır... Ey insan ve ey insanlık âlemi! Yeter, yine yeter kendi soyuna, kendi cinsine çektirdiğin serencam, başından geçenler! Feryat ediyorum, dindirin onları artık; aranızda kardeşliği sevgiyi ve insanca iyilik fikrini yayın, melun ihtirası boğun, içinizden söküp çıkarıp atın.

Saat dörtte istasyona geldik demiştim. Kızaktan indik, tren daha yok, ama vagon gelmiş, fakat bizlerden çok az kimse var hepsi yolda... "Mama," dedim, "haydi siz gidin akşama eve ancak varırsın. Sağ olun zahmet ettiniz, bizi getirdiniz, rica ediyorum dönün gidin" diye ilave ettim. "Hayır, olmaz, sizleri trene bindirir ve uğurlarsam ancak borcumu ödemiş olurum" dedi. "Çoğu arkadaş yolda, tren ne zaman gelecek ♭ dahi belli değil, belki akşam, belki gece hareket edebilecek, gidin" diye ısrar ettim dinlemedi. İki saat bekledi, trenin geleceği baktı ki yok, en sonra razı oldu, gözlerimizden öptü, "Sizleri unutmayacağım, ölünceye kadar" dedi. Bir daha öptü ve ağlayarak ayrıldı, akşam da olmuştu...

Suyunu içtiğimiz bu köye ait birkaç söz zamanla hatıralarıma zemin olur diye düşünüyorum. Aleksandrovski köyü büyük ihtiyar Sibir şehirlerinden Çıta'nın şarkında ve 40 kilometre uzağındadır. Uzak şark demiryolu üstündedir. Çıta'ya 30 kilometre, Kuruçina istasyonunun 11 kilometre yakınında ve Ankada Nehri kenarında büyük bir Rus köyü. Köylüden dinlediğime gö-

re Ankada Nehri ekim ayının 15'inde donar ve mayıs ayının 20'sinde don çözülürmüş. Yaz günlerinde karların erimesiyle çok su taşarmış ve bu nedenle nehrin geniş bir yatağı varmış. Bu yatak genişliğince fundalıkla kaplıymış. Bu funda ormanı köyün yaz kış merası imiş. Ayrıca at yetiştiriciliği de burada çok önemli. Hayvanlar ormanda bulduklarını yer, evlerine döndüklerinde daha önce sözünü ettiğim açık ahırlarda gecelerlermiş.

Trende

Vagona yerleştik, bir vagonda 30 kişiyiz. Vagonumuzun istasyon tarafına al bayrağımız rekzolunmuştu. Bu bekleşme sırasında idi, yanımızdan Avusturyalı bir yüzbaşı geçiyordu ve ciddi bir ifade ile söyleniyordu, "Artık ay yıldızlı Türk bayrağının himayesindeyiz" diyordu. Trenin bir türlü geleceği yok, bekleşiyoruz. Ortalık kararadı, hava da soğuk, çok sertleşti, vagonun ortasındaki soba yanıyordu. Saat tam dokuz idi ki vagonumuzun tekerlekleri dönmeye başladı. Tren yolunu aldı ve birkaç dakika sonra da üç ay konak yerimiz olan Aleksandrovski hizasından geçiyorduk. Saat 11'de Karmiskaya iskelesine geldik, aşağı indim, büfeden yiyecek sordum. Her şey ateş pahasına, para diye ortada bir şey yok. Para adi kâğıt değerinden de aşağıya düşmüştü.

20 Mart 1920. Çok müthiş bir fırtına ve soğuk. Kar da var. Tipinin savurduğu kar öyle çarpıyordu ki, penceremiz kapandı. Bu civarda orman da yoktu ve bu yerde Mançurya'nın şimalinden geçen Amuhattı ayrılış noktası ve bunun az ilerisinde oldukça büyük bir nehir üstünden geçtik. Öğleden sonra gece saat dokuzda, Adriyanofka iskelesine geldik. Burada da kar ve soğuk bütün azgınlığıyla devam ediyordu. Bu iskelede iki gün kaldık, vagonlardan dışarı çıkmadık. Çıkmadık, çünkü dışarısı bir soğuk cehennemi idi...

22 Mart 1920 günü Adriyanofka'dan hareket ettik. Treni üç lokomotif ancak çekebiliyordu, çünkü trenimiz bir yokuşu tırmanıyordu. Ancak daireler teşkil ederek, dağın tam zirvesine çıkabileceği söyleniyordu. İkinci helozoni daireden yukarı doğru şöyle bir baktım ve saydım, daha 6 merdiven vardı; yani 6 daireyi kat ederek zirveye ulaşmış olacaktık. Yükseliş tam iki buçuk saat sürdü. Yürüyüş çok ağırdı, trenimiz belki saatte en çok 6 kilometre yol alabiliyordu. Nihayet tepeye çıkmak üzere idik ki gerimizde bir şamata ve bağırmalar duyuldu. Ne var, ne oluyor diye kulak verdik, "Vagon yanıyor!.." sesleri duyuluyordu ve herkes kendini vagondan aşağı atıyordu. Ama tren durmadı, yoluna devam etti. Meğer istasyona çok az kalmış da onun için durmamış. Tren durdu, biz de istasyona indik. Gördük ki, birçok yolcu bulunan gerideki vagonlardan birisi dingilden ateşlenmiş ve gerçekten vagon yanıyor. Herkes atlamış ve eşyalar yerlere atılmış. Yalnız vagonun birinde bir köpek kalmış, herhalde hayvan şaşırmış olmalı ki vagondan aşağıya atlayamamış. Olanca gücü ile beni kurtarın diye bağırıyordu. Bir adam, altından ateş alan vagona atladı ve köpeği kurtardı. Trenciler seferber oldular, ateş alan vagonları ayırdılar ve kestiler, ama epeyce uğraştılar. Hava güzeldi, soğuk yoktu, belki iklim değişmişti, bilmiyorum. Fakat bu zirvede çok şayanı dikkat, tabii ve aynı zamanda ilahi bir tecelli ile karşılaştım. Bu ağaçsız, ormansız, hatta ot bile bitmemiş, bu bomboş dağın en tepesinde ilahi bir kaynak; sanki çok güçlü bir pompa. Koca suyu o tepeden aşağıdaki canlılara hayatiyet sunma emrini almış, almış da hiç durmadan, bilâfasıla o mübarek nimeti zorlayarak itmekte... Koca su dedim, onu da hemen söyleyeyim; en azından saniyede 250 litre... Tek bir kaynak, onun açık havaya çıkan hapisler gibi fırlayarak çıkışı ve köpüklenerek baş aşağı akışı... Onu tema-

şa etmek, onu iten motoru ve ona o gücü veren varlığı düşünmek, Allahın azametini düşünmek, insanları mutluluğa kavuşturuyor...

Tren sinyalini vuruyor, bütün yolcular bindik. Tekerlekler dönmeye başladı, iniş aşağı yoldayız, yine kıvrım kıvrım iniyoruz. Ara sıra hâlâ köpükler saçarak bazen de dar ve bayır yerlerde geniş çağlayanlardan düşen suyu da kaybetmeden baş aşağı iniyoruz. En son düze düştü yolumuz. Bir de baktım ne göreyim, çırılçıplak ve bomboş bir çöl... Ne ağaç, ne de orman hiçbir canlılık yok. Ara sıra boz tepeler çarpıyor gözlere... Yol uzadıkça yine bir değişme yok. Derken şimdi insan görmeye başladık bu civarda. Boryatlar var. Bazı seyrek, çiftliğe benzer ev kümeleri görülüyor. Bu civardaki Boryatlar, develeri arabaya koşmuşlar, araba çekiyor... Geçtiğimiz bu yerlerde hayvan olarak at ve koyun oldukça bol miktarda görülmekte. Bugün öğleden sonra Almovannaya istasyonuna geldik. Burası oldukça kalabalık ve biraz da şehrimsi. Bu şehri, bir nehir ikiye bölmüş. Başka yerlerde olduğu gibi bu yerde de pahalılık var; en ucuz şey, şişesi 25 ruble olan süt...

23 Mart 1920 tarihinde sabah kuşluk vakti, Borzıya iskelesine geldik. Burası hayli mamur; fabrikalar, askeri kışlalar ve oldukça kalabalık da, ama çok soğuk var, hem de yakıcı bir soğuk.

24 Mart 1920 sabah saat 7'de Borzıya'dan ayrıldık. Bu yerler ve geçtiğimiz saha hep çıplak, ormansız ve boş çöl. Bugün öğleden sonra 3'te Rusların Mançurya fırka merkezi olan Davurya iskelesine geldik. Çok gürültü var, burada Kırmızılar, Beyazlar mücadelesi varmış; şöyle bir söz dinledim: Burada üç gün önce cereyan eden bir çarpışmada Kızıllar, Tatarların yeşil bir bez üzerinde hilal bulunan bayraklarını, kendi bayraklarının yanına dikmişler ve hürmet etmişler. Bu Davurya ordugâhı çok muazzam bir yer, öyle ki bir ucundan

öbür ucu görünmemekle beraber, kışlanın içine tren giriyor, er de koğuşundan çıkıyor, doğruca vagona giriyor. Böylece asker hiçbir zorlukla karşılaşmadan dinlenmiş olarak kıtasına varıyor ve verilen ödevi benimsiyor.

Davurya öyle bir soğuk ki, adam şaşar kalır. Sözlerim doğrudur. Bu yerin soğuğunda hiç acıma yok, açıkta gördüğü her canlıyı yakıyor; mesela elinizde eldiven yok ve dışarıdasınız, eliniz bir an içinde börtlenmiştir.

Tarih 25 Mart 1920, kuşluk vakti idi; Mançurya şehri istasyonuna geldik. Bu yer çok eski bir Türk yurdu ve Türk şehri. Kasabanın yarı sekenesi Türk imiş. Gördüğümüz insanlardan belli, hem de yüzlerinde bir asalet var. Hayret edilecek diğer bir yanları daha var; hem yüz görünüşleri, hem de konuştukları dilleri hemen hemen bizim tıpkımız. Dilleri de bize çok yakın, hiç zorluk çekmeden anlaşabildik Mançuryalılarla... Bizleri evlerine götürmek istediler, yemeklemek arzusu gösterdiler, ne çare ki bırakmadılar, hem de tren burada az eğleşti. Burada ticaret hep Çinlilerin elinde. İstasyondaki görevliler bütün Çinli ve pek de gaddarlar. Mançurya istasyonu şehri ikiye bölmüş, şehir oldukça kalabalık ve mamur...

Yeni yeni binalar, geniş caddeler ve halkın giyim kuşamları güzeldi. Burada bütün kafile için Amerikan Salibiahmeri'nden yardım istendi, ama bir şey vermediler. Ancak burada iki saat kalabildik. Tekrar yola koyulduk ve bir çöl ortasında gidiyoruz. Öyle ki bambaşka bir tabiat görünüşü; yer yer kum yığınları, kumdan tepeler ve hatta kumdan yığılma silsileler, bu mıntıkada müthiş kum fırtınası hüküm sürermiş ve kumlar hiç durmadan yer değiştirirlermiş. Bu çölün ortasında 30-40 kilometre dahilinde gayet seyrek 3-5 evden ibaret Boryat köy evleri var, hem de hiçbir hayat kıpırtısı yok. Bugün yolumuz öyle bir arazi içinden geçiyor ki insan şaşar; kum fırtınalarının yarattığı koca koca kumdan tepeler ve on-

ların ortasında bazen tek tek ve bazen de küme küme ağaçlar. İnsana öyle geliyor ki bu yerler hep ormanlık imiş. Kum tepeleri onları, ormanları yutmuş, rıza göstermemiş, boyun eğmemiş kahramanlardı sanki o görünen küme küme ağaçlar...

Yol boyunca trenimiz bize durmadan değişen manzaralar göstererek en son küçük bir istasyona geldi. Tren durdu, pencereden gördüklerime inanamadım. Yine dikkatlice baktım, aldanmadığımı gördüm. Bizim memleket Bor'da, bağ ve bahçelere duvar yapmak için hususi bir şekilde sandık çeken işçiler vardı. Bu iskelede bizim sandık duvarlarından yapılmış kulübeler, evler gördüm. Bu nevi kulübeler, evler bizde bağ ve bostanlarda görülürdü, düşündüm ve düşünüyorum.

Mançurya'da Vanlı Türkler

Bu sırada ayaklar yalın, karın üstünde trene doğru koşarak çocuklar geldiler ve bu arada on beş ve on altı yaşlarında üç dört oğlan da geldi. Baktım simalar bizim, "Sizler kimsiniz?" diye sordum, "Biz Türk'üz" dediler. Türkçe konuşmaya başladık. Bunlar 15 kadar aileymiş ve kendileri Vanlı imiş. Ruslar Van'a geldikleri zaman, bu 15 kadar aileyi sürmüşler, buraya getirmişler ve buraya bu çölün ortasına dökmüşler. Sonra da cehennem olup gitmişler. Allah, Allah... İşte o gün bugün buradalarmış. Dört seneden beri burada yaşıyorlarmış. Bu yerde, bu sandık duvarından kulübeleri yaptıklarını ve içinde sığındıklarını, barındıklarını söylediler. "Burada ne ile geçinirsiniz?" diye sordum ve "Ne yaparsınız?" dedim. Dediler ki, "Şimdi varacaksınız, buraya yakın Haylar kasabası var. Oraya gideriz, orada çalışırız. Yumurta, süt götürürüz, satarız; ekmek ve yiyecek alır getirir, geçinip gideriz. Ölenlerimiz de var, ama hamdolsun biz ölmedik ve devamlı çalıştık, uğraştık ta-

vuk yaptık, inek aldık. Başkaca bir şeyimiz yok. Yarı aç yarı tok sürünüp gidiyoruz" dediler. Tren daha çok durmadı ve çocuklara, "Allahaısmarladık" diyerek ayrıldık. Memleketimizi bu musibetlere sürükleyenleri Allah kahretsin! Ve bu kötü akıbetlere sebep olanlara binlerce ve binlerce lanet!

Bugün akşama doğru Haylar'a girdik. Burası tam ve tipik bir Çin şehri. Mimari düşünce ve tarz pek başka. Duvarları ve binalarını süsleyen yegâne resimler kabartmalar, ejderha ve insan kafası ve türlü acayip hayvan resimleri... Bu Haylar kasabası oldukça kalabalık ve büyüktür. Öğrenebildiğimize göre, şehrin yüzde 25'i şimal Türklerinden imiş. Şehri gezemedik, ortalık akşamdı, tren hareket etmek üzere, kimselerle de görüşemedik.

28 Mart 1920 günü, hafif fundalıklı ve arızalı bir yerden geçiyoruz. Uzaklarda ve yükseklerde ormanlar da var, görebiliyoruz.

İhtiyar Şark'ın bambaşka görünüşlü dağları, o kadar garip ve o kadar da acayip şekil ve resimler çiziyor, irae ediyor ki insan diyeceğini şaşırır. Bakın bir dağın tam hattıbalasında sanki bir kale, kalenin eteklerinden kaleye tırmanan bir arslan ve kalenin iki yanında muazzam iki tane kartal, sanki onlar kapıdaki çifte nöbetçi, aynı zamanda tırmanan arslanı kontrolleri altında tutuyor. Şimdi yol uzadıkça, arazide biraz değişme başlamıştı, ama yine de perişan ve seyrek toprak kulübeler ve miskin Çinliler ve bomboş topraklar...

Tam öğle vakti idi. Büyükçe bir iskeleye geldik, burası büyük bir köydü. Ancak iyi bir şehir istidadı var. İndik dolaştık, aman o kadar çok meyhane var ki adam şaşar, belki burası bir meyhaneler şehri. Burada Çin sefahati ile meyhaneler el ele idi.

Burada Şark'a gidecek Çek sevk kafileleri vardı. Birisi hareket etti, diğerleri onları musiki ile uğurladılar,

şimdi biz de bu yerden ayrıldık ve bir buçuk saat sonra da Cengizhan adında bir istasyona vardık. Burası Mançurya kasabasından 550 kilometre şarkta, bu istasyonda da az durduk, tekrar yoldayız.

Çin diyarında

29 Mart 1920 öğleye doğru idi, Çin askeri kışlalarının bulunduğu küçük bir iskeleye geldik. Askeri kışla dediğimi biraz izah edeyim, ancak üç bina... Rusya'da gördüklerimiz gibi koca koca askeri şehirler değil, burada iki saat kaldık. Akşama yakın Anda adında büyükçe bir istasyondayız. Burada ilk gözümüze çarpan şey çuvallanmış 200 metre uzunluğunda ve en az 8 metre yüksekliğinde buğday ambarı idi. Anda'nın içine girdik, çarşı pazar çok güzel. Bütün binaların cephe duvarları kuş, ejderha, insan kafası iskeleti vesair hayvan resimleri ile süslenmiş. Bu resimlerden bazıları, öylesine korkunç ki insana şöyle bir bakınca korku ve ürperti veriyor. Yine burada çok dikkati çeken daha bir başka manzara da dükkânlardı. Mesela bir mağazaya giriyorsunuz, ilk bakışta o yerin mektep olduğunu zannedersiniz. Çalışanlar çocuk yaşta gençlerdir. Yine lalettayin bir arabacı dükkânına girin ve bakın orada da birçok insan. Mesela bir tekerleğe ispit evi açmak için matkabı çeviren ayrı, ağacı tutan ayrı ve yayı çeken ayrı. Ayrı ayrı sayılsa o işin başında sekiz kişi bulunduğu görülür, yapılacak iş ise ancak bir ispit evi açmak. Sonra bu küçük denebilen yerde bir çarşı, sarraf var. Hep şark kafası, terlemeden, yorulmadan kazanmak... Aşçı ve kasap dükkânlarının önünden geçmek için çok cesur olmak gerek; çünkü o muhiti çok kötü bir koku kaplamıştır. Sanırsınız burnunuza bir şey, yırtıcı bir nesne saplanıyor, hem de o işleri yapanları görmekten büyük bir tiksinme duyarsın! Burada kadınlar da erkekler gibi aynı

kıyafette. Giyim ve kuşamda ancak bir fark vardır: Kadınlar ayağından belli oluyor. Çünkü kadının ayağı küçük, ancak iki yaşında bir çocuk ayağı kadar. Zavallı kadın, Çin kadını yürümek için çok azap çekiyor. Çok batıl bir düşünüşün kurbanı!...

Bu göreneğin felsefesi şu imiş; kadın evinde olmalıymış, sokağa çıkmamalıymış. Gezip görüp de şunu bunu istememeliymiş ve şundan ötekinden laf duymamalıymış. İşte böyle bir düzen içinde evde huzur ve dedikodusuz hayat temin olunurmuş. Bu düşüncenin aksi ise, karı koca münasebetleri düzgün gitmez, değil münakaşa, kavga ve hatta dövüş ve dayak olurmuş. Dahası da var, biraz bayağıca; ayağı büyütmemekle kadının vücudu yukarıya, bacaklarının tombullaşmasına ve yine daha da yukarıya ta tenasül yerine ve o nahiyeye de güzellik ve dolgunluk getirirmiş ve ondan böyle yaparlarmış. Bu Çin gözlüğü ile görünüş daha cazipmiş... İnsan soyunun anası ve onun hürmet varlığı olan annesine bu zulmü yapanların Allah yüzünü kara eylesin. Bu zulmün yapılış şekli de şöyle imiş: Çocuk iki yaşından sonra ve bu yaş içinde iken, ayağına demirden yapılmış bir ayakkabı giydirilir ve hiç çıkarılmazmış. Ancak çocuk 15 yaşını doldurduktan sonra ayakları serbest kalırmış ama ayak da öyle kalıyormuş. Zavallı kadın 40 yaşına kadar yürüyebiliyor, ama zorluk çekerek. Kırk yaşından sonra kadın yürümek için denge sağlayamıyormuş. Acı, acı, çok acı.

Bu, Anda şehrinde bir hayli Müslüman varmış. Vagonumuzun önünde geziniyordum. Ömer adında bir Müslümanla konuştum. Daha sonra vagonumuza bir Çin zabiti geldi, bu da Müslümandı. Çin zabiti şöyle anlattı, "Çin'de Müslümanlar doğru, dürüst, iyi ahlaklı ve çok temiz oldukları için Çinliler dahi Müslümanların şayanı itimat ve kendilerine mal can inanılır kimseler olduklarını, kendi aralarında çekinmeden söylerler. Ben

de derim ki, Müslüman demek, şayanı itimat, her şeyine inanılır ve kendine güvenilir insan demektir." Ve şöyle ilave etti, "Hükümette, yüksek memuriyetlerin çoğu Türk asıllı Müslümanların elindedir." Daha sonra da Müslümanların camilerinden, mekteplerinden ve cemaat teşkilatlarından uzun uzadıya ve gurur duyarak bahsetti. Bu tanışma ve konuşma bizi çok sevindirdi ve düşündürdü.

Anda'dan günün sonuna doğru ayrıldık. Hava çok güzel ve yıldızlar parıldıyordu. Soğuk hiç yok, sabaha kadar yoldayız. Nihayet sabah oldu, tam kuşluk vakti idi. Harbin'e geldik. Bu kadim Çin şehrini, bir nehir ikiye bölmüştü. Şehir gayet güzel ve mamur, aynı zamanda büyük de. Bu şehir beynelmilel imiş, böyle olması nedeniyle de şehir çok kalabalık. Ticaret çokça Çinlilerin elinde, burada kabarık sayıda Tatarlar da varmış. Burada çok acı bir manzara ile karşılaştık, ilk gören her yabancı şaşırır, insanoğlunun bu haline.

Çok acı, insan boynu üstünde araba çekiyordu, istasyonda insan koşulu araba o kadar çok ki, belki 100'den çok, hayır en azından 500 tane var. Müşteri bekliyorlar. Bu arabalar iki tekerlekli ve iki okludur. Adam bu iki ok arasına girmiş, en uçta insan boynuna uygun bir hamut var, onu boynunun kütüğüne koymuş ve çağırıyor, "Gelin arabama binin, rahat ve çabuk yerinize götürürüm!" diye. Müşteri geliyor, arabaya biniyor, burada arabacı bavulları arabaya yüklüyor, takıyor boynuna hamudu yola koyuluyor. Müşteri ise şemsiyesini açıyor, arabaya yaslanıyor değme onun keyfine! Piposu ağzında... Yalnız elinde kırbacı yok...

Arabayı çeken yavaş ve ağır gidiyor, buna karşılık gerek yokuş gerekse iniş olsun, adam her iki halde de insanlıktan çıkıyor. Bir defa görmüştüm! Zavallı adam arabasına bir kadın, bir de çocuk bindirmiş, sonra bavulları da vardı. Kadın garplı bir kadın olsa gerek, elin-

de yelpaze boyuna havalanıyor. Arabada koşulu ve arabayı yokuş yukarı çeken adamın dili 2-3 santim sarkmış ve gözlerinin akı çoğalmış, kendisi bitap bir halde dinlenmekte iken, yelpaze elinde arabanın üstüne çöreklenen kadın da, "Hadi, gidelim durmayalım" diyordu. İşte şu unutulmaz tabloya bakın, insan ne halde?! Bir lokma ekmek için kurûn-ı ûlâ'dan (ilkçağ) bir görünüş... Bir taraftan da bu yolda iyi bir gündelik kazanabilirse, kimbilir ne kadar ve nasıl sevinecek?!.. Allahım insan diye yarattığın ve adam diye ad verdiğin varlığına yardım et!

Harbin'de İsveçli temsilcimizle konuştuk. Bize biraz yardım etti ve aynı zamanda Türk-Tatar Cemaati İslamiyesi de hayli kabarık surette yardımda bulundu. Yine Harbin'de şu kötü haberi de öğrenmiş olduk: Bütün kafile önümüzde bulunan Novinikolusuruski kasabasında ve kampta tutulacaktır.

Bugün akşama kadar Harbin'de dolaştık. Bazı Müslümanlarla konuştuk ve akşamleyin Türk-Tatar büyüklerinden Zakir Bey (Maarif Müdürü), Nurullah Bey (Kırgızların Reisi), isimlerini öğrenemediğim iki efendi daha ve İnayetullah Beyler bizleri ziyaret ettiler ve ertesi gün bizi evlerine yemeğe davet ettiler. Konuşmalarımız Türklük hakkında ve Türklüğün yarınları ve birçok değişik mevzular üzerinde cereyan etti. Çok samimi olarak ayrıldık, çok candan ve öpüşerek oldu o ayrılmamız.

Gece yarısına doğru tren Harbin'den ayrıldı. Harbin'den sonra arazi birdenbire değişti, dağlık bir mıntıkadan geçiyoruz. Yol dağ silsilelerini takip ediyor. Bütün bu civarda tren hattı boyunca çok iyi işlenmiş ve fevkalade bir toprak var ve bunun tabii neticesi olan bahçeler ve aralarında çok bakımlı arıcılık gözlerimizden kaçmıyordu.

Bugün 1920 yılının 31 Mart'ı, akşama kadar üstünden geçtiğimiz ve güzergâhta gördüğümüz arazi fevka-

lade. Akar sular, gümüş dereler, şırıl şırıl akan kaynaklar ve bunların yarattığı güzel bahçeler çok iyi hazırlanmış ve inkişaf etmiş meyve ağaçları ve bu arada ormanlar, yemyeşil meralar, bu meralarda otlayan koyunlar, kuzular kısacası bütünüyle çok füsunkâr ve hasret kaldığımız bir tablo!...

1 Nisan 1920, sabah saat dokuz, Solin adında bir istasyondayız. Bu şehirde trenimiz beş dakikadan fazla durmadı, hemen hareket etti. Bugün akşamdan önce Pagranijni şehrine geldik. Burası büyük ve çok güzel bir şehirdir. Lakin Japonlar, Rus ihtilalinden bilistifade buralara kadar sızmışlar. Ortada Japonlardan başka hiç kimseler yok, görünmüyor. İki arkadaşla beraber, haydi şu şehre gidelim dedik, şöyle biraz içeri girdik, kimse yok o koca şehirde. Bazı bayraklar gördük ve "Kuvvet Ahalinindir" sözleri yazılı bezler asılıydı yollarda. Koca şehirde yanan tek bir kandil bile görünmüyordu. Her şey bozulmuş, o güzelim yer boşalmış, halk dağılmıştı. Cesaret edemedik biraz daha içerilere girmeye, geri döndük. Gece yarısına doğru trenimiz hareket etti ve çok geçmeden hava birdenbire değişti ve bozuldu. Dışarısı beyaz ve kalın bir kefene sarılmış, ölüm uykusunda sanki. Daha sonra bir tipi, bir kıyamet; kudurmuş gibi savuran bir fırtına, öyle ki vagonun tavanını söküp atacaktı sanki. Beraberinde dondurucu bir soğuk öff... Birbirimize sokulduk, "Alamet yahşi değil" diye diye gidiyoruz bakalım.

Sönen ümit ışığı

2 Nisan 1920 tarihinde saat 10 sıraları idi. Novinikolusuruski şehrine geldik. Burası da askeri bir şehir. Sibirya'daki şehirlerin hangisi askeri şehir değil ki?... Evvelce de öğrendiğimize göre bu yerde kalacak idik. Burada yine hapishane hayatı başlıyordu. Yine bozarmaya baş-

ladı filizlenen ümitler, yine yurdumuza dönebilme ümidi kayboluyordu. Ne yazık ve ne üzücü ki bu şehirde bulunan esirler kampına yerleşeceğimiz bildirildi, ama hâlâ istasyonda vagonlardayız. Gece saat 3.30, istasyonda bir gürültü oldu, arkasından top ateşi başladı ve gecenin içinde üstümüzde top mermileri uçuyordu. Top tüfek sesleri arasında sabahı bulduk, ortalık aydınlandı, tüfek ve top sesleri seyrekleşti ve sonunda sükûnete erdi. İstasyonda bir kalabalık, istasyona Japon bayrağı çekildi, Rus bayrağı indirildi. Şimdi güneşli bayrak dalgalanıyor. Bugün gündüz vagondan aşağı indirmediler, akşam oldu. Tam sükûnet var. Kırmızılar kaçtı, küme küme Rus esirleri gidiyor. Orada burada Japonlar koşuyor, adamlar cin gibi, şimdi her yerde Japonlar ve örfi idare var. Dışarıda dolaşanlar Japon ve onlardan başka kimse yok. Yalnız bize bir gün sonra vagondan inmemize ve çay suyu almak için çay suyu kaynayan kazana kadar gitmemize müsaade verdiler. Sadece oraya kadar gidip gelmek serbest ve aynı muhitte dolaşmaya da müsaade ettiler. Kampa da gidemedik. Burada istasyonda 13 gün bekledik ve sürekli vagonların içindeyiz. Bu arada 120 kilometre uzaktaki deniz kenarında bulunan Vladivostok şehrine bir murahhas göndermiştik. Orada bizim işleri yürüten İsveç Salibiahmeri ve Alman murahhaslarıyla görüşecekti. Bizim adam da gelemedi, zira yolu Japonlar bozmuşlar. Bir tünel var ovada, bu tüneli bombalamışlar.

15 Nisan 1920 akşamı idi. Bizleri Novinikolusurusski üserak kampına yerleştirdiler. Aynı gün murahhasımız da geldi ve bütün ümitlerimiz kurudu. Her şey yok olmakla karşı karşıya! Bugün Almanlardan bir kafile memleketlerine hareket etti. Bu kafile arasında 37 Türk esiri de gitti. İlk yerleştiğimiz pavyonda 24 Nisan'a kadar kaldık. Sonra bizleri Türk esirlerinin bulunduğu daha iyi bir pavyona kaldırdılar. Burası daha iyi ve ferah

ve büyücek bir salondu. Tek yataklar yerleştirilmiş olan bu ranzasız pavyona yerleştik. Havalar pek değişik, karmakarışık; bakarsın buz gibi bir şimal rüzgârı, bir de bakmışsın güneşli güzel bir bahar, arkasından toz duman fırtına ve soğuk... Bu vaziyette benim sağlığım da barometrik bir hal aldı, tıpkı hava gibi...

Hastayım ya da değilim, sıkıntı içindeyim. Ruhi bir bunalım sarar gibi bir hal... Kendime bir iş bulmayı düşündüm. Krasnoyarsk'da yaptığım gibi sigara kâğıdı yapayım dedim ve başladım, iki parti yaptım, ama zararla kapadım. Çünkü para yerinde durmuyor. Dünkü sattığımı yerine bugün daha pahalıya koyabiliyorum. Bu tarihte paranın kıymeti 3500 kat düşmüştü, artık para diye bir şey kalmamıştı. Aynı zamanda piyasada alışveriş Japon parası "yen"le yapılmaya başlamıştı.

Bugünler böyle sıkıntılarla gelip geçiyordu. Bu ahval içinde bocalamaktansa bir yer değiştireyim dedim ve Vladivostok'a gitmek üzere kampı terk ettim. 18 Mayıs 1920 idi tarih... Yalnız bu arada defterime şu müşahedemi geçirmeden edemedim:

Novinikolusuruski'ye geldiğimizin 3. günü idi. Japonlar istasyonda kaynatılan çay suyundan almamıza müsaade etmişlerdi. Sabahleyin ben de çaydanlığı alıp vagondan inmiş ve doğruca kazana gitmiştim. Oraya vardığımda bizim gibi burada kalmış olan Çekoslovak kafilesinden çay suyu almak için üç kişinin gelmiş olduğunu ve suyun kaynamasını beklediklerini gördüm. Ben dördüncü oldum. Derken çoğaldık, kuyruk büyüdü. Bu sırada elinde çaydanlığı ile bir Japon çavuş geldi ve çeşmenin başına geçti. Su da kaynadı. Kazancı suyun kilidini açtı, şimdi sıradaki bir numaralı Çek suyu alacaktı, fakat Japon çavuş çeşmeyi yakaladı; suyu ilk olarak sıraya, kuyruğa bakmaksızın almak istedi. Bir numaralı Çek dedi ki, "Sıra benim!" Çek'in bu sözünü işiten Japon ani olarak tabancasını çekip Çek'in kalbine da-

yadı, çeşmeyi de açtı, parmak tetikte, hadiseyi görüyorum ve "Haydi doldur! Haydi doldur! Haydi doldur!" diye Çek'e haykırıyordu. İlk sıradaki Çek'in ve oradaki diğer Çeklerin yüzleri mumyalaşmıştı. Japon en azından üç dakika boşa akan sıcak suyunu doldurduktan sonra kahramanca ve bir galip edası ile cehennem olup gitti. İşte gözümüzün önünden gitmeyen, belki de hayatım boyunca unutamayacağım bu alçakça hareket, insanlık dünyası için protesto nedeni ve aynı zamanda uyarı olsun!...

Vladivostok treni

Şimdi Vladivostok'a gitmek üzere istasyondayım; yanımda Ispartalı Hulusi Efendi var. Biraz sonra Habarovski treni geldi. Bu sırada büfe çok kalabalıklaştı. Sabah saat beş idi, trene bindik, vagonumuz biraz selametçe idi. Orta katta bir yer seçtik, belki biraz uyuruz diye düşünmüştük. Az uyumuşum. Gözümü açtım, yan tarafımda Japonyalı bir kadın saçını düzeltiyor; yanında yine Japon bir efendi var. Trenimiz yol boyunca bir çayı takip ediyor, dere çok güzel ve yemyeşil, bahar bütün güzelliği ile uzanıp giden vadiyi sanki bir gelin gibi süslemişti. Öyle iç açıcı ki o menhus yerden ayrıldığıma seviniyorum. Yolculuk epeyce var. 120 kilometre yol boyunca Koreliler gözüküyordu. Bunların milli giyimleri erkek kadın boydan boya beyaz bir kapama, ama çok geniş; bu elbise kendinden bir kuşakla koltuk altından bağlı, bu kuşağın altında yine beyaz kumaştan bir fermane, önü kapalı, vücudun alt kısmını kapatan paçası boğulmuş geniş beyaz bir don... Fakat bu beyaz elbise onlar için hiç de uygun değil; çünkü temizlik onlara hayli uzak...

Bu ara yolun yarısını almıştık söylendiğine göre. İleride büyük bir tünel varmış. Derken birdenbire bir ka-

ranlığa gömüldük, anlaşılan tünele girmiştik. Bu tünel 1010 metre uzunlukta imiş ve iki senede yapılabilmiş. Tünelden çıktık, yedi dakika sürmüştü yol. Birkaç kilometre daha yol aldıktan sonra ufuklarda bir parıltı göründü... deniz, deniz! İşte bu ışıldayan caddeden gider ana yurduma yol. O yoldur beni sevgilime kavuşturan, artık belli yaklaşıyorum ona! Şimdi büyük bir merkeze yaklaştığımız belli... Bahçeler içinde kaşaneler, sayfiyeler ve nice güzellikler içinde Vladivostok'un merkezine doğru ilerlerken birden istasyona geliverdik.

Tren durdu, ben ve arkadaşım birlikte indik, istasyon çok kalabalık, adeta bir mahşer ve şarkın türlü fizyonomisinden bir görünüş... Kalabalık arasına biz de karıştık, bir boy yol alıyoruz. Nihayet sora sora gideceğimiz yeri bulduk; ama bu yerde hiç kimseyi tanımıyorum, "arayan mevlasını da bulur, belasını da" dendiği gibi aradıklarımı buldum ve tanıştık. Biraz soğuk karşılanır gibi olduk, ama hemencecik birbirimize ısındık, şundan bundan konuşurken, eski arkadaşlarımız olan İbradalı Şaban, karşımda belirmesin mi? Hoş beş derken, "Arkadaş ben orada çok bunaldım, kendimi buralara attım. Bana yardımcı ol, bana da bu yerde bir iş bul" dedim. "Başüstüne arkadaşım," dedi ve ilave etti, "yarın iş sahibi ile bu hususta konuşurum, yardım edeceğini sanırım."

19 Mayıs 1920 hazayın (iş sahibi) ile karşı karşıya, Şaban Efendi de beraber konuştuk, mutabık kaldık. Adam Trabzon'un Gümüşhane kasabasından bir Rum, adı Nikola'dır. Yirmi yıl önce bu yere gelmiş, çok fakirmiş, zengin olmuş, şimdi Vladivostok'ta üç tane fırın işletiyormuş.

Adam, "Peki yarın gelin, size de bir iş veririz; inşallah sen de memnun olursun" dedi. Ben de, "Peki ama eşyalarım Novinikolusuruski'de, onları getirmem gerek ve getirmeliyim" dedim. Buna karşılık, "Pekâlâ, yarın

git getir, sonra da işe başlarsın" dedi ve konuşma böylece bitti, ayrıldık.

Ertesi sabah saat 4'te yola düştüm. Sabah trenini kaçırdım, yetişemedim. Saat 11 postasına bindim, biraz rahat gidebilmek düşüncesiyle ikinci sınıf bilet aldım. Lakin bak başıma gelene ki yer yok, insanların çoğu ayakta. Ben de ancak ayakta bir yer buldum. 120 kilometrelik yolu beş saatte alan trende ayak üstünde Novinikolusuruski'ye gelebildim. Saat beş idi, ayak üstünde geldiğimden olacak hayli yorgunum ama, lagere gitmek zorundayım. Yorgun argın bin bir zorluklar içinde karargâha kendimi attım.

22 Mayıs 1920 saat 4'te hareket edecek trene bineceğim için kendimi ona göre ayarladım, her hazırlığımı yaptım. Gece saat 3.30 idi. Eşyamı sırtladım, epeyce ağır, ama hepsi lazım. Koyuldum yola, yol uzun yük ağır, bunaldım, terledim, fakat azmimden dönmeme imkân yok. Yorgunluğum, az da olsa rahatsızlığım dahi önleyemedi kararımı. Bu ara yolda rastlayacağım Japon karakolunun kontrolü de ayrı ve tehlikeli bir konu. Ama, "Peh!" dedim, "olacak şey olur. Bunda uzun kısa düşünme bir şey getirmez. Allaha bağlan!" Şimdi kışlalar mıntıkasından çıkmıştım, şehir içindeyim. Artık karakol korkusu da son buldu. Lakin yoruldum, çok da terledim, nerdeyse bir Hızır bekliyorum. İşte bir can kurtaran. Bir Rus, arabasını koşmuş, hemen yürümek üzere. "*Kospoda*!" dedim, "beni istasyona götür." "*İzvolti*" (Buyrun) dedi. Bindim arabaya hemen geliverdik. Oh dedim, içim ferahladı, yüreğime su serpilmiş gibiydi, gözlerim açılmıştı. Şimdi anlıyordum, demek çok bunalmışım da haberim yokmuş.

Burada istasyonda da Japon askeri kontrolü var. O asık suratlı herif, üstümü başımı ve eşyalarımı sıkı bir şekilde kontrol ettikten sonra, "Haydi geç!" dedi. Yine Allahıma şükrettim! Ve hemen gişeye koştum, bileti al-

dım, bekliyorum. Tren çok tehirli geldi. Ancak saat 6'da tren hareket etti. Saf, parlak ve duru bir sabah havası içinde trenimizin tekerleri sanki uçuyor gibiydi. Az sonra Novinikolusuruski'nin tek varlığı olan, hatırı sayılır çayı boyunca yol alıyorduk.

Mıntıkaya hayat veren varlık kaynağı çay, kendi yatağında kavisler çize çize, ağır ağır uyur gibi akıyordu. Bahçelerle süslenen medeni bir şehrin varlığını ispatlayan kaşaneleri, sayfiyeleri, sarayları seyrederek, nihayet ikinci defa olarak Vladivostok istasyonuna geldim. 22 Mayıs günü, saat tam 13 idi. Trenden indim, eşyamı omuzladım ve insan kalabalıkları arasından Çin Pazarına geldim. Kalacağım yeri ve iş sahibini bularak geldiğimi haber verdim. Kalacağım ve eğleşeceğim yeri sordum. "Yerin ve yatacağın yer şurasıdır. Yapacağın iş ise şu tezgâhın başında, terazinin önünde gelen müşteriye ekmek tartıp vermektir. İş bittikten sonra serbestsin" dedi.

Pırtıları çözdüm, gösterilen yere yerleştirdim. Bu yerde üç kişi kalacağız; çok ihtiyar bir Rum kasadar, genç bir Koreli ve ben. Ama, burası basık havasız, ne güneş girer, ne ay ve ne de rüzgâr... İşte böyle bir yer...

Bu karanlık damda, hele o çok geveze bunak Rum'un bulunmuş olması çekilir ve dayanılır cinsten bir şey değil, ama bakalım yarınlar neler doğurur bilinmez.

Çalışmaya başlıyorum

23 Mayıs 1920 sabahı erkenden işe başladım. Yapacağım işin pek acemisiyim. İhtiyar Rum kasadar, ben tezgâhtarım. İş yürümüyor, koca gavur homurdanır, ben beceremiyordum işi, bir taraftan da ter döküyordum.

İlk gün çok bocaladım, işi bececememiştim doğrusu. Hatta bu halime bir kadın müşteri de gülmüştü. İş gö-

ründüğü gibi kolay değildi. İki kiloluk bir tava ekmeği, elimde 40 santimlik koca bir bıçak. İki halk kuyruğu, birisi Rus ve Japon diğeri Çinli. Çinliler ayrı sıra oluyordu. Çünkü Çinliler pis olduklarından Ruslar ve Japonlar aralarına almıyorlardı. Biri istiyor 200 gram, bir başkası istiyor 250 gram, diğeri istiyor 500 gram, bir diğeri ise 1000 gram. Bu istenen parçalar kesilecek, tartılacak, bir Rus sırasına, bir Çinli kuyruğuna verilmek üzere. Bu sırada şöyle bir saygısızlıkla karşılaştım: İş sahibi bizim mağazanın üstünde oturur. İki tane kızları vardı. Birisi, etli butlu kırmızı tenli, tam bir Rum kızı, benim bu beceriksizliğimi biraz kritik ettikten sonra, "*Niçovanimoçeş*!" (sen hiçbir şey yapamazsın, hiç başaramıyorsun) dedi ve gitti. Birinci gün hır gür böylece son buldu. Ama, bir de benden şorun.

24 Mayıs sabah erkenden iş yine başladı. Fakat bugün hareketlerimde nispi bir başkalık, bir yenilik görünür gibi bir hal var. Dünden daha iyi bir iş yapabiliyordum. Dördüncü gündü; artık şaşılacak bir ilerleme kaydetmiştim. Sanki makineleşmiştim. Bıçağı attığımda müşteriye istediği kadar ekmeği parçasız olarak vermeye başlamıştım.

Yiyip içmemize gelince: Geldiğim günden beri sımışka (ayçiçeği) yağıyla kızartılmış balık yiyoruz. Hem de her öğünde. Sabah, öğle ve akşam bu tarzda yemek ve beslenmeden çabucak usandım ve bir müddet sonra da sağlığım bozuldu. 28 Mayıs'tı çok fena hastayım, ama yine de çalışıyorum. Bir taraftan da kendimi koruyorum, yiyeceğime dikkat ediyorum; balık hiç yemiyorum, dokunuyordu farkındayım.

Bulunduğum yer denize çok yakın, 200 metre mesafede. İşten sonra hemen günaşırı deniz kenarına gider, güzel sahilde mavi suların bazen uslu uslu uyur gibi sakin yatışını, bazen de köpükler saçarak üst üste çıkarak ve olanca kuvvetiyle kayalara çarpa çarpa dağıldığını

seyre dalar; böylece kendimi, ruhumu avutmaya çalışır, boş saatlerimi değerlendirmeye uğraşırdım.

31 Mayıs bizim geveze kart kasadar Rum hastalandı ve hastaneye yatırıldı. Balık yemeği hâlâ devam ediyor, ama ben yemiyorum. Diğer fırındaki arkadaştan birisi geldi kasayı idare etmeye. Koca gâvur gidince yemek ve yenecek şeyler değişti ve her şey düzeldi. Ben de işimden memnunum, aynı zamanda işe de tam hâkim oldum.

Haziran başlarında havalar iyi değildi, her gün durmadan yağmur yağıyor ve durmaz dinlenmez bir fırtına esiyordu. Bu ara çok iyiyim, hem de işsizliğin sebep olduğu o devamlı baş ağrılarını attım.

18 Haziran 1920. Yarın yine esirlik hayatımda bir Ramazan Bayramı daha idrak edecektim. Bu bayram cidden acıklıdır, çünkü bu bayramı anayurtta kutlayacağımızı umuyorduk. Hele geçen son üç ayı bu umutla yaşadık. İşimiz amme ihtiyacı ekmek olduğu için pazarımız ve cumamız, hatta bayramımız dahi yoktu. Öyle mi acaba diye düşünürken hazayın (iş sahibi) geldi, ilk söz olarak, "Yarın bayram değil mi?" dedi, "Mümkünse yarın saat 8'e kadar çalışın, ondan sonra çalışmazsınız"... "Pekâlâ, teşekkür ederiz" diye yağladık. Benim tezgâhın işi son buldu. Vakit ikindiye doğru idi, mağazanın şark tarafına serin bir gölge düşmüştü. Hizmetçiyi çağırdım, o yeri sulattım, temizlettim, sonra da o koyu gölgede denize bakan tarafa oturdum, şu hayaller geçiyordu kafamdan: Bugün arife, bu saatlerde anavatanda harıl harıl bayram hazırlığı vardır. Biraz daha sonra insanlar küme küme kabristan ziyaretine giderler. Şu da aklıma geldi; böyle bir arife günüydü, 13 yaşında idim, babamla kabristana ben de gitmiştim. Annemin mezarı başında okumuştum ve annemin üstümüzde uçan ruhu ile öpüşmüştük. Hâlâ gözümün önünde!...

Bugün 18 Haziran 1920 ve ben Rusya'da harp esiriyim ve Rusya'nın şark hududunun en üç noktası olan

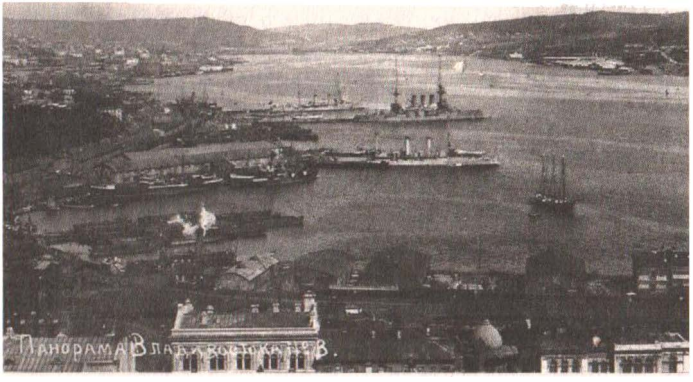
Vladivostok şehrindeyim. Bu sabah saat 8'e kadar çalıştım ve saat 8'de Vladivostok'ta camiye gittim. Bizim esir arkadaşlardan birkaç efendi –Japonların idaresindeki bu efendiler, 70 kadar idiler– bayram namazına gelmişler, onlarla tanışıp konuştuk.

Vladivostok'ta bayram namazı

Bayram namazı caminin avlusunda kılındı. Cemaat çoktu, cami hayli büyük olmasına rağmen cami dar gelir düşüncesiyle namaz avluda eda olundu. Buradaki Müslümanlar camilerini memleketin en yüksek yerine yapmışlar. Dört yüz kişinin rahat rahat namaz kılabileceği büyüklükte idi cami-i şerif. Buradaki Müslümanlar mekteplerini de caminin bitişiğinde bina etmişler.

İmam efendi hutbeyi hayli uzun irad ettiler. Çünkü oradaki Müslümanlar ancak böyle bir vesile ile bir araya toplanabilmişti. Sebebi de bu koca şehirde yerleşimin çok dağınık olmasıydı. Her zaman herkesi bir araya getirebilmek zordu. İşte imam efendi gerçekten bunu bir fırsat bilmişti de hutbesini bu nedenle uzatmıştı. Hoca efendi hutbesini her sınıf halkın anlayabileceği bir surette gayet sade ve açık bir Türkçe ile irad etmişti. Namazdan sonra bazı Müslümanlarla bayramlaştık, hal hatır sorduk. Çok iyi insanlardı. Daha sonra yerime döndüm.

Bugün öğleden sonra Malisoski pazarındaki fırında çalışan arkadaşları ziyaret ettim. Epeyce uzak olduğu için tramvayla gittim, kucaklaştık, bayramlaştık. Burada da birkaç Türk zabiti ve askeri var. Bunlar da tıpkı benim gibi çalışıyorlardı. Bayrama saygı ile bir iki kap değişik yemeği sade bir sofrada yedik. Yedik içtik, güldük, gülüştük ve iyi bir gün geçirdik. Akşamdan sonra onlarla şöyle vedalaşıyorduk: İnşallah, gelecek bayramımızı memleketimizde sevdiklerimiz arasında ve sağlık



Birinci Dünya Savaşı döneminde Vladivostok limanı.

içinde kutlarız. Bu temennilerle ayrıldım. Eve döndüm, yine o mahut karanlık ve kasvet kaynağı basık, havasız dama girdim. Amma, içim gezme ve dolaşma istiyor, biraz da görme... Karar verdim ve çıktım ve doğru Amerikalıların yardım müessesesine gittim. Burada onların bir büfesi vardı. Bütün harp esirleri için tahsis olunmuştu. Her akşam saat beşten sonra sinema gösterilirdi. Şimdi büfedeyim, dışarda inceden yağmur var, hem de hava biraz serince. Bulunduğum yer dairevi bir salon. Bu salonun ortasında dört köşe koca bir masa, bunun etrafında sayılamayacak kadar çok hasır iskemle (sandalye) var. Aynı binanın üst katına da çıktım, burası da şöyle: Binanın dört tarafını dairenmadar çeviren ufak ufak, içine dörder kişilik masa ve sandalyeler konmuş odalar. Binanın alt katında herkesin istek ve arzusuna bırakılmış bir piyano da ihmal edilmemiş. Salonun geri kalan kısımlarına oyun ve eğlence masaları konmuş, herkes o yerlerde çeşitli oyunlarla eğleniyor. Dairevi salonda bulunanların bir kısmı okuyor, kimileri lisan öğreniyor ve birçoğu da türlü dillerde konuşuyorlar ve böylece günlerini bu tarzda öldürmeye çalışıyorlar. İşte ben de bu insanlar arasında bir yer aldım. Bir müddet

piyano dinledim ve düşünüyorum: Türlü milletlere mensup şu topluluğa bakıyorum ve kendi kendime söyleniyorum, ne güzel ve ne insani bir buluş. Bu yere selam verenler ancak kendine bir teselli ışığını ve sıcaklığını burada buluyor da kekre, acı hayatına bir çeşni katabiliyorlar. Ne mutlu o, insancıl düşünen insanlara ki, bu kaderin sillesini yiyen düşkün insanlara, böylesine bir yardım lütfunda bulunmuşlar!

İşgalci Japonlar

19 Haziran 1920 sabahleyin yine iş başladı. Tezgâhımın önünde bermutad iki kuyruk var; birisi Rus ve Japonların, diğeri ise Çinlilerin. Benim çok dikkatli olmam lazım. Bir Çin sırasına bir de Japon ve Rus sırasına vermem gerek. Çinliler gerçekten çok pis ve perişanlardı. Tedavüldeki para Japon "yen"idir. Zaten şehir Japon işgalinde, şehirde çok Japon var. Kadınlar daha çok. Japon kadınları, kendi yerli kıyafetlerinde çarşıda pazarda, çocukları sırtlarında bir bohça içinde, ayaklarında takunya, ekseriyetle çorapsız dolaşır gezerler. Pazara çıkan kadının elinde zenbil veya filesi yoksa, pazardan aldığı kuru ve bulaşmayan her şeyi önlüğüne doldurur ve yerine kadar taşır. Japon kadınları dizkapağına yakın uzunca bir gömlek giyer. Onun üstüne etekli ve dilmeçli entari ve basmadan dört köşe bir parçayı üçgen şeklinde beline bir kuşak olarak bağlarlar. Başlarında iki biçim saç taşırlar, birisi taraklı ve düzgün bir şekilde arkada toplanmış, diğeri ise 15 santim genişliğinde, üst üste 3-4 kat dolanarak sarılmış saçtan örme, istendiği zaman başa konan tepesi açık, çok düzgün ve itinalı bir şekilde sarılmış kavukvari kocaman bir nesne... İki saç biçimi arasında bir fark vardı. İkinci saç şekli istisnasız evli olan ev hanımlarının saç şekliydi. Diğer biçim saçlı kadınlar ise serbest veya metres hayatı

yaşayanlardır. Japonya'da metres hayatının çok yaygın olduğu söyleniyor. Aynı zamanda Japonya'da çok yazık, fuhuş da çok fazla denecek düzeydeymiş. Vladivostok şehrinde şunu gördüm: Bir fırka, bir tümen asker olduğu söylenmekteydi. Ama, fırkanın sayısından daha fazla fahişe gelmiştir. Bizim Malisoski pazarında çalışan arkadaşlar, 15 tane Japon genelevi olduğunu söylemişlerdi. Hatta şunu da anlatmışlardı: Bu evlerde temizliğe çok dikkat ve titizlikle itina gösterirlermiş. Her iki cins evvel ve sonra tenasül uzuvlarını göz göre göre, permanganat mahlul ile banyo yaparlarmış. Bu işe istisnasız önem verilirmiş. Yine bu cümleden Japonyalı her erkek ve kadın istisnasız aşı yaptırırlarmış.

Japonlar alkolü de çok kullanırlar. Rakıyı pirinçten istihsal ederlermiş. Alkol kadın erkek neslini birden çökertiyor. Erkekler kırk yaşından sonra birden çöküyor. Yirmi ve yirmi beş yaşında iken, gürbüz ve çaksan yere geçer görünüşteki insan kırkını bulunca dolgun, kanlı canlı çok sempatik olan çehreleri değişiyor, kara sarı bir renk, çökmüş avurtlar, sanki suyu suvadı çekilmiş kurumak üzere bulunan bir ağaca dönüyorlar. Burada Japonların gençliklerindeki sağlık ve diriliklerine bir örnek vermeyi de isterim: 1921 yılının 20 Şubat'ında, Rusya'nın aksâyı şarktaki Vladivostok limanından deniz yolu ile 45 gün devam edecek İstanbul yolculuğumuz başlamıştı. Bütün Türk esir kafilesinin tam sayısı 1030 kişi idi. Bindirildiğimiz vapur bir Japon şilebi idi. Şilebin ambarlarında üç kat olarak, 65 santim yükseklikte ranza yatak tertibatı vardı. Vapur seyahat boyunca hiçbir limana uğramayacak, yalnız su almak için Seylan Adası'nın Kolombo limanında 12 saat kalacaktı. İşte bu vapurda 50 kişilik mürettebat vardı. Hepsi de Japonyalı idi. Seyahatimizin 44. günü adalar denizinde, Midilli Adası önlerinde vapurumuz bir Yunan harp gemisi tarafından durduruldu. İki gün sonra Pire limanına

götürüldü. Yunanlılar bizi harp esiri olarak almak istediler, Japonlar vermediler, muhabereler uzadıkça uzadı. Beşinci, altıncı aylar doluyordu. İşte bu geçen zaman içinde yukarıda söylediğim 50 kamarot ve mürettebattan ancak 10 kişi kalmıştı. Diğerleri hep hastalanarak ayrılmışlardı. Vapur Yunanlılardan ücretli işçiler temin ederek yardımcı almıştı. Hatta vapurun kaptanı hastalanmış ve Atina'da hastanede ölmüştü.

Japon ordusu fevkalade disiplinlidir, ama vazife haricinde bambaşka ve çok laubalidir. Aynı zamanda bu askerler çok zinde, sıhhatli ve sağlamdırlar.

Türkistanlı Cemalettin

25 Haziran 1920 idi. Bir Tatar kızına tesadüf ettim. Zavallı yolunu şaşırmış bedbaht, hayatından bezgin ve perişan! Yine aynı gün idi, bir efendi iş sırasında Rus dili ile bana şöyle dedi, "Siz hangi millettensiniz?" Ben ona Türk olduğumu söyledim, yine sorusuna devam etti, "Müslüman'sınız değil mi?" Evet diye cevap verince hemen eğildi, elimi sıktı, gözlerimden öpmek istedi ve anlaşılabilir bir lehçe ile, "Ben de Türk'üm ve Müslüman'ım, adım Cemalettin'dir. Çinli'yim," dedi ve devamla, "Çok seviniyorum sizi tanıdığımdan dolayı; her gün buraya gelirim, her gelişimde sizinle konuşmayı düşünürdüm, fakat bir türlü cesaret edemiyordum. İşte bugün, bu oldu. Tekrar ediyorum, sevinçliyim sizi tanımış olmaktan..." dedi. Bu arada adamın gözleri bulutlanmış, çıngı çıngı olmuştu ve neredeyse ağlayacaktı. Zaten içi ağlıyordu. Baktı ki onu bekleyenler var, "Sonra geleceğim" diyerek ayrıldı. Daha sonraları dediği gibi geldi, ahbaplaştık, oturduk konuştuk. Öyle ki adam Türklüğe ve Türk için canını verecek, onun uğrunda can verecek. Onun anlattığına göre Çin Türkistanı'nda, herkes göğsünde Türk bayrağı ve Türk rozeti

taşır ve Türklük için canını istendiğinde tereddütsüz vermeye her zaman hazırdı. Hilaliahmere yardım ettiklerini de sözlerine ekliyordu. Eli boş oldukça öğleden sonra her gün geliyordu. Çok temiz ve kültürlü bir zat idi.

1 Temmuz 1920, bugün hava çok sıcak, kasadaki arkadaşı aldılar ve onu kaybettim. Yine kasanın başına koca gâvur geldi, iyi olmuş... Yine bütün gün çekiş; bu herif çok söyler ve dinletmeyi ister. Aynı zamanda müfrit bir milliyetçi. Mecburen bu herifle beraber çalışıyoruz.

Hastalık

2 Temmuz 1920 günü birdenbire rahatsızlandım. Yemek içmek hak getire, içimden kan gidiyor. Dizanteri olmaktan korkuyorum. Bir iki gün içinde pek zayıf düştüm. Hastaneye gitmekten başka çare de yok.

4 Temmuz'da Rus Askeri Hastanesi'ne gittim. Kabul etmediler. Esir olduğumu iddia ettim, az bir ücret karşılığında kabul ettiler, yatırıldım. Hastane çok iyi ve şehrin en güzel bir yerine oturtulmuş. Çam ormanları içinde, gayet ferah ve geniş salonları, seyrek yatakları, çok iyi ve dikkatli bir tedavi ve bakım var. Servis doktorları daima hastaların arasında ve her an müşahedeleri altındaki hastaların etrafında fırıl fırıl dolaşırlar. Yine şayanı dikkat olan taraf memleket henüz kanlı bir ihtilal içinde bulunmasına rağmen her şey yerinde ve her şey tamam. Temizlik çok iyi ve tam. Bu sağlık evine girer girmez, bu yerden iyileşmiş olarak çıkacağıma inandım. Yalnız hastanede iyi olmayan bir cihet var: Yeme işi. Bu iş serbest, hastanın arzusuna ve bilgisine bırakılmış. Ben diyette olduğum halde, altı gün lahana çorbası getirdiler. Tabii ki yiyemem ve yemedim. Komşu hastalar ve hizmetçiler niçin yemiyorsun, sonra halsiz düşersin, can

boğazdan gelir gibi öğütte bulundular. Doktorlar çok iyi insanlardı. Benim üzerimde çok durdular ve meşgul oldular. Hele bir kadın doktor vardı ki çok alaka göstermişti.

Hastane denizden uzak olmayan, hafif tepemsi yüksekçe bir yere yapılmış. Öyle ki bütün civardaki bahçeler ve az ilerideki denizin içine dil gibi uzanan tepeciklerde yetiştirilen zümrüt gibi yemyeşil ormanlar da, bu sağlık kaynağı hastanenin çevresini süslüyordu. Burada deniz bir haliç teşkil etmişti. Bu yeni şehrin bütününü değilse bile büyük bir kısmını, o güzel uslu ve sakin halicin kenarına toplamıştı. Halicin öbür tarafındaki biraz daha yüksek tepeler, yani Çörken denilen yer şehrin tek mesiresiydi. Burası çok güzeldi ve yeni ormanlaştırılıyordu. Yine burada çok güzel bahçeler kurulmuştu ve iklime has ve uygun yüksek ağaçlarla, o yerin güzelliğine bir kat daha güzellik ekliyordu. İşte insan bu güzellikler içinden çıkmak istemez, ama ne de olsa hastaneydi burası, cennet de olsa hastane; insan gönüllü olarak, isteyerek bu yerde duramaz.

12 Temmuz: Bugün biraz daha iyiyim, fakat çok bitkin ve mecalsizim. Bu ara Vladivostok adeta karanlıktı, insanlar birbirini göremeyecek kadar karanlık içindeydi.

21 Temmuz 1920. Kendimde bir parça iyilik duyuyorum, hem de bugün güneş, altın saçaklarından hayat ışıkları dağıtıyor yeryüzüne. Çok tuhaf, tabiat gibi ben de bugün açıldım! Doktor geldi rica ettim, "Ben artık oldukça iyi oldum, çıkmak istiyorum" dedim. "Birkaç gün daha kalsan iyi olur," dedi, "ama sıkıldıysan çıkarayım." "Evet," dedim, "sıkıldım, çıkmak istiyorum lütfen" ve çıktım. Akşama doğru yerime, o kasvetli yere gelebildim. 23 Temmuz günü hafif çalıştım, lakin çok cansızım, hiç mi hiç hayrım yok.

Bugün 24 Temmuz, Japon doktora gittim ilaç aldım, kullanıyorum. İyiliğe gidiyor gibiyim, hava hayli sıcak.

Temmuzun son günleri hele benim havasız, ışıksız, karanlık damdaki ısı daha dayanılmaz cinsten. Bu yere girmemek için geç saatlere kadar deniz kenarında dolaşıyorum. Bugün her günkünden çok yorgundum. Ambarda diğer arkadaşlarla un çuvallarını aktarma yaptık. İş hayli ağır, ama adamın işçisiyim. Bu iş bana henüz nekahet devrinde çok ağır idi. Allah korusun bu yorgunluğu istenmedik bir şeyle ödememeliyim. Mamafih kimselere bir şey diyemem, bu işe gönüllü geldim.

Bugünlerde işler aksak topal sürüp gidiyor, biteviye yoruyor.

Yeni bir umut doğuyor

11 Ağustos 1920. Çok sevindirici bir haber, kutlu bir gün daha yaşıyoruz: Türk esirlerinin artık memleketlerine yollanmasına müsaade edilmiş, Türk hükümetinin, Japon hükümetine yolladığı para, bizim vekile teslim edilmiş. Biraz sonra bu haber bize de resmen bildirilince, artık bu işin sonu geldi diye düğün bayram! Bu sevinç tabii hayata yeniden kavuşmak sevinci!

Hemen işten ayrıldım ve 16 Ağustos 1920'de adamla hesabımı kestim ve aynı gün de bir daha dönüp bakmak istemediğim Novinikolusuruski'ye dönmek üzere Vladivostok'u terk ettim.

17 Ağustos 1920 sabah erkenden karargâha geldim, yerleştim. Her şey iyi ve yolunda, hem de çok büyük farkla. Öyle ki gittiğim zamanla bugün arasında yemede içmede kıyaslanmayacak kadar büyük değişiklik ve iyileşme var. Yemekler güzel ve nefis... Sefalet ve yokluk tamamen yok edilmiş.

Şimdi burada kendime bir iş ve bir meşgale bulmak sağlığım için başta gelen ve düşünülen bir mesele... Çünkü işsizlik ne kötü bir bela ve felaket kaynağı bunu çekmeyen bilmez.

Burası Novinikolusuruski esir kampı serbest ve hiçbir askeri ve inzibati bir makam yok. Lager adeta şehrin içinde ve ortasında, halkın arasında. Böylece biz esirlerle, Rus halkı yan yana ve kucak kucağa yaşıyor gibi idik. Buranın insanları hep Rus idi sanki. Rus olmayan yok gibi idi ve çok da sempatik insanlardı. Kadınlı erkekli hep iyi kalpli insancıl bir toplumdu. Bazı arkadaşlarımız birçok ailelerle dostluklar kurmuşlardı. Bir ara işgalci Japonlar hiçbir şeye karışmazlardı.

İyilik ve ikramı seven, hoşsohbet ve hoşgörülü Rus'larla kaynaşmak ve ahbaplaşmak en iyi yol idi bizim için. Aslında bu tarihe kadar hiçbir vakit temasta bulunmadık; hep kamplarda ve askeri disiplin altında hapishane hayatı yaşadığımız için Rus halkı ile temasa gelememiştik. Değişen şartlar üzerine ve çok sevdiğim İstanbullu Ali Rıza Bey'in delaletiyle onun çok iyi tanıdığı bazı Rus aileleriyle tanıştık ve ahbaplaştık. Böyle tertemiz insanlarla dolu munis bir muhit içinde geçen iyi günler, benim için sanki bir kurtarıcı olmuştu. Her türlü sıkıntı ve buhranlarım benden ayrılmıştı.

Rus erkekleri beni kendine daha çok çekiyordu. Çünkü çok saf ve sadık, aynı zamanda çok insancıl ve içten acı duyan ve merhamet ve bağışlayıcı yönleri ölçüsüz derecede geniş olan bir topluluktu onlar... Yalnız bir yanları için ben de onlara acırdım: Onların hepsi denecek kadar çoğu, votka düşkünü idiler ve o hallerinde kendilerinden geçerler, küfelik olurlar. Çamur çaplak, kar kış, bu zavallı insanların tek kurtarıcıları kadınlarıdır. Zavallı kadın, onu çamur içinde mi, karın altında mı, yağmurun altında mı, nerede ve ne halde buldu ise başını bekler, kaldırmaya uğraşır, çeker götürür ya da ayılasıya kadar başında bekler, getirir yatağına yatırır. Ancak kadın o zaman rahata kavuşur. İşte Rus kadınındaki bağlılık, feragat ve fazilet!...

Burada bir gerçeği de belirtmeliyim: Şöyle ki, kendimi cinsi ihtiras ve arzulara karşı korumasını, karşı çıkmasını bildim. Bu hususta övünerek ve açıkça bekaretimi muhafaza ettiğimi söyleyebilirim. Birçok ricalar, çok müsait şart ve fırsatlara rağmen, irademe hâkim durumda kalmayı başardım. Bununla her zaman övünürüm, yine övünürüm... Böylelikle soyumu ve kanımı koruduğuma itimadım tam!

Novinikolusuruski'ye dönüşten sonra geçen iyi günler sürüp giderken, 24 Teşrinievvel 1920 olmuştu tarih, fakat yine havadisler muhtelif; oluyor, olmak üzere, olacak artık lafları bir boy gidiyordu.

26 Teşrinievvel 1920'de çok sevindirici bir haber: Türk esirlerinin *Maha Yorga* adında bir Alman gemisiyle bir aya kadar yola çıkabilecekleri, bu geminin Teşrinisani sonunda Vladivostok'a Rus esiri getireceği şeklinde bir havadis...

Arkasından 30 Teşrinievvel tarihli şu habere bakın bir de: Teşrinisani'nin 12'sinde hareket edecek vapurla, Türklerden 60 kişi; Teşrinisani'nin 25'inde yola çıkacak olan vapurla da 300 kişi gidecek. Bu son haberler öncekiler gibi lafta, sözde kalacak cinsten değil gibi geliyor adama, inanıyor insan ister istemez.

31 Teşrinievvel 1920. Keyifliyiz, sonsuz sevinç içindeyiz, sevinmek hakkımız, çünkü esarete, sefalete ve her yokluğa son ve her türlü acı hatıralara da son. Bütün bunlara rağmen ortada bir dedikodu dolaşmakta, grup içinde, "Falan filan gidiyor da ben kalacağım, ne demek bu, doğrudan doğruya haksızlık bu..." almış yürümüştü bu tür laflar... Dedim ki, "Böyle bir şey olamaz, doğru değil bu." Bunun en doğru hal çaresi kura usulü, hiç kimsenin birbirine diyeceği kalmaz. Hem durup dururken neden birbirimize gönül koyalım. Kuraya karar alındı amma daha ortada ne fol var, ne yumurta... Hiçbir şey yok...

2 Teşrinisani 1920. Bugün daha da başka bir hava ve haber var ortalıkta. Amerikalı mühim bir şahsiyet şöyle bir istekte bulunmuş: Vladivostok Rus garnizonunda ne kadar Türk esiri varsa, bunların hakiki mevcudunu bildirir bir liste acele olarak verilmeli ve verilecek yazıda her esirin kaç yaşında olduğu ve esirlik müddetinin ne kadar olduğu çok sahih ve ihtimamlı olarak yazılmalıdır. Bu listeye dahil olmayan gerek zabit, gerekse efrat memleketine dönebilmek hakkını kaybedebilir diyen bu tebligat üzerine, hemen grup tarafından istenenler ilgili makama bildirildi. Yine bugün bizim Osman Kahya'dan şu sözleri dinledim, "Bu adam yok mu, beni memleketten, avrattan, çoluktan çocuktan edecek..." diyordu. "Gene ne var Osman Ağa?" dedim. "Efendim yapılan haksızlık karşısında yanıyorum, tutuşuyorum..." "Ne haksızlığı?" deyince, "45 yaşında olanlarla malullerin bu vapurla gideceği komisyonca bildirildiği halde, ben bu vasıfların her ikisine de haizim, ama beni yazmıyorlar da, ötede 25 yaşında bir oğlanı yazmışlar. Bu apaçık bir haksızlık değil mi?" "Aman!... Osman Ağa," dedim, "henüz ortada bir şey yok, herkes kendi kendine gelin güvey oluyor..." ilave ettim, "seneleri doldurduk, işin sonuna inşallah geldikse onun hepsi bir yere varır; üç gün önce, beş gün sonra... Elverir ki o günü görelim. Yalnız sefer bir başlasın, bunları kendine hiç dert edinme Osman Ağacığım." Böyle konuşmamın üstüne, "Bana yeniden bir can sundun arkadaş" demiş ve gözümden öpmüştü, o mert adam!

10 Teşrinisani 1920. Bugün alınan resmi bir habere göre Türklerin bineceği vapur, ayın 17'si ile 20'si arasında Vladivostok limanına gelmiş olacakmış. Onun için fotoğraflı sicil defterinin komisyona gönderilmesi mutlaka lazımmış. O günleri iple çekiyor gibiyiz...

18 Teşrinisani 1920. Bakın ve görün, şu meşum haberi getiren netameli güne! Esarette geçen en kötü gün-

lerden birini daha yaşıyoruz. Eh!... Ne yapalım onu da sokalım, o uğursuz dağarcığa bakalım. Bu acı haberi görün, bütün ihzarata rağmen merkezi Londra'da bulunan alçak mahkemenin pis reisi Lüi Corc rezili, Türk esirlerinin memleketlerine dönmelerine müsaade etmiyor. Britanya çetesinin baş komitacısı namussuz herif, bir kısmı ihtiyar, zayıf, invalid ve hasta birkaç Türk'ten korkmuş olmalı ki, bu haksız kararı basıyor ve yollanmamıza mani oluyor.

Şimdi bizlerdeki, uğramış olduğumuz bu haksızlığın yarattığı manevi ve ruhi sükûtu düşünün! Allahım bu yıkıntıya sen destek ol ve ilahi kuvvetinden bize kudret ver ve bizleri herhangi ruhi buhrandan ancak ve ancak sen korursun Allahım! Ne olur bizlere acı!...

Bu acı haberi yazmak için, vekilimiz Alman murahhassı Herr Berger kendisinde cesaret bulamıyor ve ancak iki gün sonra ziyaret münasebetiyle gelerek şifahen anlattı ve adam sanki düşecek gibi idi anlatırken. Vazife icabı aldığı tebligatı üzülerek ve burkularak ifade etti idi.

1921 yılı

Bugün 1921 yılının Ocak ayının ilk gününe girmiş bulunuyorum. Ömür defterimden bir yaprak daha düşmüştü. Bilinmez, bu gelen yeni yıl nelere gebe, nelere sebep olacak? Her şeyden önce ilahi bir tecelli her şeyi değiştirir, karanlıkları aydınlatır, hatta o haksız karar alan batıl Londra'yı altüst edebilir. Her varlığı ve ihtişamı başına yıkılabilir. Ve yine yalvarırım sana Allahım, artık bu haksızlıklara sen son verdir ve bizleri içinde bulunduğumuz cehennemi yaşayıştan sen kurtar! Ya Rabbim!

Bugün 1921 yılının üçüncü günündeyiz. Bir ışık var, şaşılacak bir haber; bitmez tükenmez bir şekilde beni

besleyen, umut hazinemi filizlendiren ve hayatımın başlıca tılsımı olan o ilahi ümit ışığı yine doğdu, bak hem de pırıl pırıl: Japonya'nın erkânı harbiyesinden tebliğ olunan bu habere göre, Türk esirlerini götürecek vapur, 1921 yılı Kanunusanisi sonunda, Vladivostok'a gelecektir. Vapur noksanlarını tamamlamak üzere, vapurda bir askeri kıta bulunacaktır. Bunlar İstanbul'a kadar esirle birlikte gideceklerdir. Bu haber ve tebligatta başka bir yenilik vardı: Japon askeri makamınca yapılan bir tebligattı. Bu haber başkalarına benzemez, bunda bir gerçek yüzü var gibi, durup dururken koca bir erkânıharbiye dairesinin işi gücü yok da, bizi aldatmakla mı vazifeli? Yalan iş düzenlemek mi onun işi? Amma şu da bilinmeli, bu işte bir İngiliz parmağı var gibi hattizatında. Şarkta Japonya, İngilizin jandarması sayılır. Şimdi iş gün ışığında sergileniyor. İngilizin mümaniatı dalaveresi anlaşıldı ki Türk esirleri için gelmiş olan ve Japon bankalarında alıkonan bu parayı Almanlara değil, Japonya'ya kazandırmak için alınmış ve tertiplenmiş bir plan ortaya serildi. Şimdi artık daha çok inanıyorum, yolculuğumuz çok yakınlaşmıştı. Artık sevinelim, artık kuşkuya veyahut da herhangi bir ihtimale yer veremem, iş katidir. Bekleşelim şimdi, hep birlikte büyük yolculuğa hazırlanalım.

1921 yılının 13 Kanunusani'sindeyiz. Yine bugün bir fırtına var, aldatmalar, dedikodular devam ediyor: Göndermeyecekler vesaire, ama ısrar ediyorum, gideceğiz. Haydi sizinle olalım ne olacak? Söyleyin bunca zamandır çırpındık sonuç ne? Hiç! O halde bre canım kardeşim, ne var, o hiçin ötesinde? Ölüm mü? Yine onun ötesi hiçlik mi? Zaten bugünden bir hiç değil miyiz sanki? Onu bulmak da bence bir mutluluktur. Doğmak ne kadar tabii ise, ölmek de o oranda tabiidir. Tekrar ediyorum, sağ salim döneceğiz anayurdumuza, müsterih olun ve bekleyelim gelecek o mutlu günü!

2 Şubat 1921 oldu tarih, işte bugün epeyden beri uyuyan haberler birden uyandı. "Türk esirlerini götürecek vapur, Şubat ayı içinde gelecektir, Japon seyrisefain kumpanyası bu işi taahhüt etmiştir." Aynı zamanda bir askeri kıta da beraber gelecekmiş. Kumanda heyeti bir kaymakam, iki yüzbaşı ve mülazim, bir de doktor binbaşıdan teşekkül etmekteymiş ve kâfi derecede asker olacakmış. Yolculuk sırasında hiçbir limana uğramayacakmışız. El hasıl koca okyanus seyahatinde ve on binlerce millik seyahat esnasında, hiçbir yeri görmeyecekmişiz. Zararı yok görmeyelim, elverir ki biz memleketimize gidelim.

3 Şubat. Umumi bir müsameredeyim ve davetliyim. Bu eğlenceyi Alman Salibiahmeri tertiplemişti. Japon askeri bandosu ve Alman orkestrası milli ve beynelmilel havalar çalıyordu. İki arkadaşla gösterilen yerdeki masada yerlerimizi aldık. Salon türlü bayraklarla süslenmişti. Bunlar arasında, şanlı ay yıldızlı kırmızı da bu görünüşe çok ilahi bir ihtişam vermişti. Hele Türk bayrağıyla, Japon bayraklarının öpüşmeleri ne kadar calibi dikkat idi. İkisinde de ilahi ay ve güneş vardı. Bunlardan birisi yakın şarkta, diğeri uzak şarkta parlıyordu. Eğlenti ve müsamere iyi geçti ve son buldu.

4 Şubat 1921. Resmi bir haber: İdare heyetinden elinde bir zarfla, bir asker geldi ve zarfın üstünde "müjde" sözü vardı. Pür heyecan zarf açıldı ve içinde şunlar yazılıydı: "Türk esirlerine mahsus vapur, ayın 18'inde Vladivostok'a gelecektir. Vapurun adı *Heymeymoro*'dur (Parlak Sulh!)" Bu haberi Japon erkânıharbiyesi veriyor. Bu haber üzerine hepimiz sanki birer çocuk oluverdik, sevinçten adeta çıldırıyoruz. Düşünüyorum da insan gerçekten çok tuhaf bir varlık vesselam. Tezatlar içinde kaynamış bizim gibileri bile, bir haber çocuklaştırıyor, sevinçten zıplatıyor ve sonsuz coşkunluklara sürüklüyor adeta.

12 Şubat 1921. Bu geçen günler sanki birer yıl kadar uzuyordu. Bir türlü geçmek bilmiyordu. Hazırlık olarak bugün yine aşılandık, bu iğneler beni epeyce sarstı. Yılıyorum, ama ne yapacaksın.

13 Şubat 1921. Resmen verilen malumata göre 12 Şubat tarihinde, Türk esirlerine refakat edecek olan askerler geldi. "Gemi içinde emrikumanda Japonlara aittir. Emirlere itaat mecburidir." Hayli gülünç ve eğlenceli bir ifade... Hem şimdiye kadar hiç esir kafilesinin inzibat kuvveti ile yollandığı görülmemiştir, bunun sebebi ne olabilir? Yine herhalde melun İngiliz şeytanetinin bir neticesi. Kimbilir Türkleri Japonlara nasıl bir haydut veyahut daha başka bir şey olarak tanıtmıştır. Aynı gün öğleden sonra, Japon heyeti askeriyesinden şu bilgiler geldi: Şubat ayının 19'unda, vapur Vladivostak'a gelmiş olacaktır. Bütün esirler kadın ve çocuklar da beraber, askeri heyeti kumandasına itaat edecektir. Bu husus için bütün esirler tahlif olunmalıdır ve bu tahlif listesinin Japonlara verilmesi, grup kumandanlığından istenmektedir. Tahlife muhalifi olanlar veya listeyi imza etmeyenler vapura alınmazlar. Aynı zamanda bu tahlif listesi acele olarak kumandanlığımıza gönderilmelidir. Çok tuhaf herifler, bir de bize yemin verdiriyorlar. Pekiyi, pekiyi... Ne yapsın Japonlar, efendileri Londra'daki şeytan yuvası, Japonlara böyle telkin etmiş olacaklar. Kimbilir daha bilmem neler söylemişlerdir.

Bugünlerden birkaç gün önce bizim vekilimiz, Alman Salibiahmer reisi Herr Gerber Güstav, bir Amerikalı ile bizim barakaya geldiler. Birçok şeylerden bahsettiler. Bilhassa Japonlardan konuştular. Amerikalı'ya şunları anlatıyordu: "Japon erkânıharbiye reisi Takyaniki'den sordum, 'Ben Alman ve Avusturyalı esirleri hem de Tiryeste limanına kadar bir esir için 135 Yen'e gemi kiraladım. Nasıl oluyor da Türk esirlerini, hem

de İstanbul'a kadar taşımak için 350 Yen kira ücreti alıyorsunuz? Bundan başka vapurda eşyalar için dahi yer vermiyorsunuz?' diye sordum. Bu soruma ne cevap verilse beğenirsiniz" diye Amerikalı'nın yüzüne baktı. "Bu suali Alman hükümeti, Japon hükümetinden sorabilir, böyle sözleri dinlemeye değer mi?" diye cevap verdi, utanmaz adamlar. "Eeh..." dedi, "şimdilik onlar borularını öttürüyorlar, bakalım zaman belki bize de gülecek."

16 Şubat 1921 idi tarih, grubumuzca karar alınmıştı: Alman Salibiahmer reisi aynı zamanda bizim vekil Herr Gerber için bir veda töreni düzenlemiştik. İki kadın ve iki efendi teşrif ettiler ve her birimiz hoşamedide bulunduk ve ancak çay ikram edebildik. Grubumuz adına Süleyman Efendi konuşmakla görevlendirilmişti. Grubumuz adına bizim için devamlı yorulma bilmez bir surette çalışmalarından dolayı içten teşekkür edildi ve devamı da ayrıca temenni olundu. Bu konuşmaya adam cevaben şöyle dedi, "Ben maalesef bir şey yapmadım, yapamadım. Yalnızca sizleri temsil edebildim. Bütün yapabildiklerim beynelmilel taahhütler sınırını aşamayan şeylerdi. Ve maalesef maddi ve nakdi bir yardımda dahi bulunamamak talihsizliği içinde idim. Böyle olmakla beraber imkân buldukça da en genişini size ayırma düşüncesiyle kendimi borçlu hissettim. Çünkü aradaki koparılamayan bağ bir yandan, silah arkadaşlığı öbür yandan, kader birliğinden ilham alıyordum. Her şeyi yeneceğiz ve silah arkadaşlığımız devam edecektir. Çünkü siz ve biz müşterek bir düşmana karşıyız. Coğrafi bakımdan da siz ve biz aynı paraleldeyiz. Yaşamamız, hayatiyetimiz bunu amirdir.

Bu çaba ve çalışmalarımızı hükümetinize de ulaştırdık. Zor ve çetin durumda oldukları için cevap alamadık, ama ben elimde mevcut bütün imkânlarımla ciddi çalışmayı kendim için en kutsal bir vazife telakki et-

mekteyim ve şimdiye kadar olduğu gibi aynen devam edeceğime inanmanızı dilerim."

Böylece son bulan musahabe sonrası, herkesin ayrı ayrı ellerini sıkarak ayrıldı; böylece vedalaşma sona erdi ve ayın parıltısı içinde misafirlerimizi uğurladık. Koğuşa dönmüştük, herkes pür neşe içindeydi, bir ağızdan şarkılar türküler, hayhuylar...

Bugün 19 Şubat; akşam alınan haberle vapurun geldiği ve limana girdiği bildirildi. Her yer ve her köşe sevinç içinde ve bayram havasında. Ertesi sabah irkab (bindirme) komitesi geldi ve vapurun içini ve alınan tertibatı anlattı: Geminin ambarı, yatakhane yapılmış; üç katlı ranzalar, havalandırma tertibatı, kapalı yüznumaralar, duş yerleri, salon ve orta yerde masalar vesaire...

20 Şubat 1921. Şehre indim. Birkaç iyi arkadaşımızla birkaç saatimizi tatlı geçirdik. Vakit epeyce ilerlemişti, sert bir rüzgâr da esiyordu. Hava yaldız gibi parlaktı. Hele üstümüzde parlayan bedir, başlı başına bir ihtişamdı. Yemek de yemeden yattım. Sabahleyin pür iştahla lapamı yedim. Bu sırada yol harçlığı olarak verdikleri beş Yen'i aldım. Artık zengin olmuştum(!)

Ha; az daha şu müşahedemi unutacaktım: Dün gece sertçe esen rüzgârı yararak lagere geliyorduk. Yolda karın üstünde yatan ve durmadan söven bir adam ve yanında o sarhoşu kaldırıp evine götürmeye uğraşa uğraşa bitap düşen kadın. "Ne olur bana yardım edin de şu çortu kaldıralım" diye yalvarışı, bizim insancıl damarımızı kabarttı. Herifi arkadaşla ikimiz tuttuk, kaldırdık. O durmadan, "*Ya but faymat*" diye sövüyordu. Bu sırada arkadaşım Lütfi çok güzel ve yerinde iki tokat attı herife, ama beğendim. Bundan sonra herif tıpış tıpış yürümeye başladı. Nihayet evine geldik, odadan içeri soktuk. Kadıncağız acı duya duya, "Ne olur yoruldunuz, oturun az istirahat edin" diyordu. "Hadi ka-

dın! Bu domuzu yatır da, sen de istirahat et, çok yorgunsun. Sen sağ ol!" diyerek evin yolunu tutmuştuk. Yerde serilmiş olan kalın ve süt beyaz kar döşeme ile ayın serptiği renkli ışıklarıyla ne hoş ve ne güzel, göz alıcı tablolar sergiliyordu tabiat. Bu güzellikler, bu sihirli ve füsunkâr görüntüler bizim diyarlarda görülmeyen müstesna tablolar idi. İşte bu güzellikler içinde evimizi bulmuştuk.

Heymeymoro'*da Memlekete Doğru*

22 Şubat 1336 (1921). Bugün doğacak güneş bize yeni ve türlü müjdeler sunuyordu. Artık her şey ve bütün karanlık günler ve acı hatıralar sona ermişti. Çok şükür bizleri bugüne kavuşturan Allahıma!

Bugün Japonların idaresindeki bütün Türk esirleri vapura yerleşti. Yarın ya da bir gün sonra da Rus idaresinde esir bulunan bizim kamp binecekti. Böyle tertiplenmişti. Onlar vapura giderken, Rus bandosu ve Türk Tatar Cemaati İslamiyesi kafileyi ta gemiye kadar teşyi etmişler. Bugün ben, bana sığamıyorum, içim, ruhum çok sevinçli; ruhum, benliğim yükseklerde uçuyor gibi bir şeyim, kalbim sanki yerine sığmıyor; bu ne ulu gün, ne kutlu bir bayram! Aman Allahım, bizlere bugünleri nasip ettin, çok şükürler olsun sana. Ey karanlık günlerimizde bizleri besleyen ümit, bizi yaşatan ve bize hassasiyet aşılayan ulu ümit, bugünü, bu bayramı bize sunan sensin! Ey ulu varlık, sana sonsuzluklara dek minnet ve şükran borçluyum.

Düğün bayram ve neşe içinde, o büyük günün akşamını bulmuştuk. Saat dokuz olmuştu ki bir tebliğ yayınlandı. "Sabahleyin saat 8'de kol olarak ve kafile halinde vapura gidilecektir. Bu saatte lageri kimse terk etmesin ve herkes kendini buna göre ayarlasın." Bu haber üzerine erken yatmak, erken kalkmak ve hazır olmak düşüncesi ile baş başa idik. Erken yattım, sabah 4'ten önce uyananların gürültüsünden ben de uyandım. He-

men kalktım, çaydan sonra daha ortalık karanlık iken her işi bitirdim. Ne çare ki akşamki talimata kendimi uyduramadım. Çünkü benim şehirde görülecek birçok işlerim vardı. Zira ben yarı Vladivostoklu idim. Burada birçok dostlarım, ahbaplarım vardı. Onlarla vedalaşmak zorunda idim. Hazırlığımı bizim Ispartalı Hulusi Bey'e havale ettim ve lageri terk ettim, şehirdeki işleri bitirdim ve tam saat 10'da şehirde kola karıştım. Önde bayrağımız dalgalanıyordu. Kafilemizin şehrin muhtelif yerlerinde ve Alman Salibiahmer merkezi önünde müteaddid fotoğrafları çekildi.

Şimdi limandayız, *Heymeymoro* (Parlak Sulh) bütün azametiyle ve koca gövdesiyle rıhtıma borda yapmış duruyor. Bu taze şilep, 1914'te tezgâhtan çıkmış ve 6000 tonajında idi. İskele çok kalabalıktı. Şehirdeki Türk-Tatar Müslümanların hepsi kadın, kız ve erkek demeden gelmişlerdi. Her milletten insanla dolu idi rıhtım; Çinliler, Japonlar, Amerikalılar, Koreliler, Azerbaycanlılar. Sanki türlü fizyonomi panayırı vardı bu yerde. Bize gelince, biz esirler 1030 kişi idik. Bu yekûnden 12'si kadın idi. Çünkü hanımlar bizim evli beylerin nikâhlı hanımlarıydılar.

Hepimiz vapura, bu güzel gemiye çıkmıştık. Biz varmadan önce vapura ay yıldızlı al bayrağımız çekilmiş ve dalgalanmakta idi. Artık ay yıldızın himayesindeyiz; onun dalgalanışı ve yükseklere çıkışı, her Türk'ün ve Türk'üm diyenin varlığına yenilmez ve alt edilmez bir güç katıyordu. Beni de coşturdu ve şöyle sesleniyorum ona, "Ey şanlı ay yıldızlı bayrağım. Senin şu dalgalanışın bana kendi durumumu anlatıyor. Sanki, sen de benim gibi esirmişsin de bizler gibi hürriyetine kavuştuğun için sevinçten çırpına çırpına dalgalar çiziyor ve kartallar gibi yükseklerde kanatlar açıyor ve süzülüyorsun! Ey benim ulu sancağım, dün ufuklara sığmamıştın, alnındaki hilal dünyaya nur ve aydınlık yaymıştı. Bütün

dünyaya şan vermiştin. Her dilde anıldın ve her yerde dalgalandın. Türk âlemine ve Müslüman dünyasına baş olmuştun. İran'ı, Turan'ı, Buğdan, Avrupa ve Afrika'yı ve bütün Asya'yı gölgen altında tutmuştun ve her yer seni sevmiş, saymış ve önünde saygıyla eğilmişti. Yarınlar yine senindir, geleceğin dünden daha parlak olacaktır. Bu şans sana ilahi bir ihsan ve berattır."

Muayene işleri son bulmuştu. Şimdi teker teker isimler okunuyor, bu sırada hazır bulunan İngiliz Konsolosu, o kupkuru sabit bakışlı adam, adı okunan herkese dik dik bakıyor ve bir polis edasıyla kontrolünden geçiriyordu. Ahh, İngiliz domuzu! Yine bu anda Alman murahhası Herr Gerber'in faaliyeti çok calibi dikkatti ve sanki İngiliz'e kafa tutar gibi bir hali vardı. Hatta Gerber cenapları, bizim teşyimize daha başka canlılık vermek için tertiplediği bir bandoyu da beraberinde getirmişti. Böylece bizim uğurlanmamızın daha parlak olmasını düşünmüştü, istemişti.

Bütün işler ve merasim bitti. Vapur ikinci düdüğünü de uzata uzata çalıyordu. Burada biz gençler bir koro halinde marşlar ve şarkılar okuyor ve son sinyali sabırsızlık içinde bekleşiyoruz.

Bugün Vladivostok tarihi bir gün yaşıyordu. Onun geçmişinde böyle bir düğün ve bayram görülmüş olmasa gerek. Vladivostok sanki yerinden kalkmış, limana yığılmıştı. Öyle ki bin ayak, bir ayak üstünde gibi bir hal var ve herkesin yüzü gülüyordu. Her dilden yolculara iyi dileklerde ve selametler temennisiyle konuşmalar dile getirilmekte ve "Anavatana, özvatana bizden selam götürün" diye bağrışan Türk-Tatar Müslüman kardeşlerin gözlerinden yaşlar akıyordu.

Vapur üçüncü ve son sinyalini çaldı. Başta Müftü Bahaeddin Efendi olmak üzere, bütün İslamlar bir ağızdan tekbirler getiriyorlardı. Ta Kudsiyyete ulaştırmak için eller ve gözlerle semalarda uluhiyyete selametimiz

için niyazda bulunuyorlardı. Öbür yandan hazırlanmış olan bando da milli marşımızı çalıyordu. Bir taraftan da bağrışanların, "İttihad-ı İslam yaşasın! İttihad-ı İslam yaşasın!" avazeleri asumana tırmanıyor ve ortalığı dolduruyordu. Bizler ise sevinç gözyaşlarımızı tutamamıştık, sanki dere gibi akıyordu.

Vapurumuz *Heymeymoro*, 23 Şubat 1336 (1921) Çarşamba günü öğleden sonra saat beş buçukta, ortalık karanlık olduktan sonra ağır ağır yürümeye başladı. Mendillerin sallandığı zor seçiliyordu ve "Selamet! Selamet!" sesleri de bizlerden uzakta kaldı ve zor işitiliyordu artık.

Şimdi iki yanımız da buzdan bir kale duvarıyla çevriliydi. Bizim halaskâr demir teknemiz, buzdan bir kanal içinde, gözlerini dört açarak, yavaş yavaş yol alıyordu. Aklıma düştü, bir defa güverteden şu buz duvarı bir görsem diye. Fakat buz, düzlük yok ve görünmüyor. Biz çok derinlerdeyiz veya buz duvar çok yüksek, yirmi mil kadar yol almıştık. Ortalık bir zindan karanlığına bürünmüştü. Bir ara ay birden göründü, dikkat ettim, meğer kanaldan kurtulmuşuz. Bu sırada vapurun kalın kaburgasına çarpan o koca koca buz kopuntuları koca vapuru ta dibinden sarsıyordu. Sık sık güverteye çıkıyorum, ay ışığında koca koca buz parçaları, köpükler önünde, su yüzünde... Onlarla *Heymeymoro*'nun mücadelesinden insan ürperti duyuyordu. Hayır adeta korku telkin ediyordu. Öyle ki o vuruşlar ve yıkılış sonu devrilme ve dağılmalar; sanki bir meydan muharebesi, ölüm kalım mücadelesi vardı ortada. Fakat bizim *Heymeymoro* önüne geçen ve yolunu kesmek isteyen her maniayı alt etmeyi başarıyordu. Uyku uyumadan sabahı, o uzun geceler sabahını bulmuştuk. Henüz vapur ve bizim yatakhane ısınmamıştı ve çok soğuktu. Zaten örtümüz de yoktu. Benim can kurtaran Çin hırkası da yoktu. Vladivostok'ta bir fukaraya yermiştim. Örtü

olarak ince bir battaniye vardı. Bu sebeple selameti uyumamakta bulmuştuk. Bu ara dışarısı ağarmıştı, artık denize ve su yüzüne çıkmıştık. Buz kopuntuları da biraz küçülmüştü. Şöyle ki, bir taksi kadar ve ondan küçük ya da ondan biraz büyüktü. Bu panoramayı seyrederek ve epeyce kabarmakta olan denizin sesleniş ve öfkelendirilmişçesine köpürüşüne dalmışken birdenbire hava bozdu, koca vapur yalpa vurmaya başladı. Bu durumda hemen aşağıya ambara indim ve o mahut ot dolu çuvalın üstüne kendimi attım.

Midem kaynıyor, başım dönüyordu. Benim gibi birçok arkadaş kendilerinden geçmiş ve ortalığı sessizlik almıştı. Yattım, aslında uykusuzdum, uyumuşum ve uyandığım zaman kendimi iyi buldum. Rahatsızlığım da gitmişti.

Şimdi öğrenmiş oluyoruz, gemideki askeri inzibat ve kumanda heyeti şöyleydi: Bir askeri kaymakam, adı Çomora[22] idi. Bir yüzbaşı ve bir de doktor binbaşı, başka asker görmüyorduk fakat sonra öğrendik ki, gemide bulunan bütün hizmetli adamların hepsi askermiş. Elbise ve silahlarının gemide gizli bir yerde olduğu öğrenildi. Yine öğrendiğimize göre, bu askeri heyetin bulunmasını İngilizler tavsiye etmiş ve demişler ki, Türkler serkeş insanlardır, belki vapuru Anadolu sahiline götürürler ve protokole göre, bu bin otuz kişilik esir kafilesinin antant devletlerinin işgalinde bulunan Türk hükümetine teslim edilmesi şart olduğuna göre böyle bir tedbirin alınması gayet tabii olmalıdır, şeklinde Japonları kandırmışlar. İşte bu sebepten geminin inzibatı askeri heyete verilmişmiş. Bu gâvur İngiliz'den çektiğimiz daha ne kadar uzayacak? Memlekete kavuşunca da bu domuz İngilizlerle karşı karşıya geleceğiz.

---

22 Çomora, Japoncada "Sımıra" olarak okunur (e.n.).

Yine İngiliz'den: Vapura binerken isimlerinin okunma ve kontrol işleri son bulmuştu. Bizim arkadaş Süleyman şöyle anlatmıştı: İngilizce tercüman Türk esirlerinin selamet ve iyi yolculukları için hazırlanan ve ikram olunan birayı içmemiş ve o şeytan yüzlü ve kupkuru herif İngiliz konsolosu olan rezil herifin dili bağlanmış gibi tek bir söz çıkmamış ağzından. Çünkü bizim kurtuluşumuz ona, eza ve işkence oluyordu.

Bugün 24 Şubat Perşembe idi. Öğleye doğru hava iyileşti, deniz uslandı, sallantı da yoktu. "Parlak Sulh" kalın su yığınlarını yarıyor ve gözlerini her yana açarak, hızlı hızlı bütün kuvveti ile yol alıyordu.

Bugün transport kıdemlisi tarafından bir tebliğ dağıtıldı: Güzel ve sağlıklı bir yolculuk temennisinden sonra vapurda temizliğe verilecek ehemmiyetin değeri hakkında vazifelilerin çok itina göstermeleri tavsiye olunmakla birlikte, iyi idare isteniyor ve böyle olması için tabur kumandanlarının nöbet tutmaları isteniyordu. "Böylelikle umumi temizliğin temini ve aynı zamanda vapurdaki doktor arkadaşlarımızın da umumi sağlığa hizmet yönünden aralarında nöbet vazife taksimi yapmaları ve bu sayede temizliğe daha çok ehemmiyet verilmiş olacağı mülahazasıyla nöbet tutmaları lüzumuna inanıyorum" yollu tavsiyeleri içine almakta idi.

25 Şubat 1921, günlerden Cuma, daha sabahın erken saatleri idi. Deniz sanki delirmiş gibi, bizim koca demir tekne bir sandal kadar küçülmüştü sanki. Saat 9 sıralarında Kore yarımadası hizasından geçiyorduk, güverteden 10 mil kadar uzaktaki kara parçasını görebiliyorduk. Hatta karlı tepeler bile seçiliyordu. Bugün akşama kadar Kore şibiceziresini [yarımada] geçiyoruz. Yine bugün saat 21 sıralarında Coşima boğazını geçtik. Bu tarihi boğazda Japonlar Rusları ve Rus donanmasını mağlup etmişlerdi. Hem de bu büyük deniz muharebesi sonunda Japon güneşi parlamış ve Şems-i Şark devleti

muazzaması her yerde sayılmaya başlanmıştı. Bu boğazı gecenin koyu bir karanlığında geçmiştik. Artık sabah olmuştu, kuşluğa doğru idi, bir kampana çalındı, hep dışarı fırladık, "Ne var, ne oluyor?" diye. Bu sırada Kaymakam Çomora şöyle söylüyordu: "Arkadaşlar," dedi, "sizleri müjdelerim ve hepimize geçmiş olsun! Ne olduğunu soracaksınız, size büyük bir felaketten kurtulmuş olduğumuzu söylemek istiyorum. Vapur idaresi çok zamandır *Heymeymoro*'yu arıyormuş, en son şimdi bizi buldu ve sevindiler ve bütün yolcu arkadaşlarınızı bizim namımıza kutlayın ve geçmiş olsun deyin, diye ricada bulundular. Daha sonra verdikleri tamamlayıcı habere göre, Kore yarımadası önlerinde ve 200 mil gerimizde ve 300 millik bir sahayı tesiri altına alan çok ağır ve dehşet verici bir tayfun (deniz kasırgası) olmuş. Çok şükür Allah'a, bu felaketten korumuş bizleri" diye sözlerini bitirdi. Daha sonra öğrendik ki, denizde bulunan şirkete ait 28 vapurdan henüz bir haber almadıklarını da söylemişler.

Allaha çok şükür bizler bu korkunç olayın dışında bulunduğumuzdan kurtulmuşuz. Rüyalar ve iyi dilekler ve asumanları sarsan kutsi "tekbir"ler ilahi kabul görmüş olmalı ki, o tabii afetin tesiri dışında kalmışız.

26 Şubat 1921 Cumartesi sabahı idi. Solumuzdaki Japon adalarını geçiyorduk, bir ara karşıdan gelen bir Japon yolcu vapuru, bizim "Parlak Sulhu" selamladı. Selamlaştılar. Öğleden sonra sarı denizde, Çin denizinde, yüzüyordu *Heymeymoro*.

27 Şubat 1921 Pazar günü sabahın saat beşiydi. *Heymeymoro* bütün gücüyle bağırıyordu. Sanki bütün canlıları ayağa kaldırmıştı. Ben de ot yatağımdan yarı uyur vaziyette aşağı atmışım kendimi. Hemen güverteye çıktım, baktım hava çok dumanlı, sisli. Yüz metre ilerisi bile zor görülebiliyordu. Vapur hiç durmadan sürekli bağırıyor. Öyle ki bu feryat akşamın beşine kadar de-

vam etti. Bereket ki vapur süratle yol alıyor, bir şey kaybetmiyordu. Yalnız bir şey vardı: Bizler hep sinir olduk, adeta sinir sistemimiz bozulmuştu. Fakat ne çare dayanacaktık. Bereket versin gece sükûn içinde geçti ve hem de uyuyabildim.

28 Şubat 1921 Pazartesi. Çok güzel bir sabah, kendimi de o kadar iyi ve canlı hissediyorum, ama *Heymeymoro* çok hırçın, galiba dünden kalma asabiliği hâlâ yatışmamış gibi görünüyor. Çünkü çok hızlı yol almakta... Sabah 10 sıralarında Şanghay hizasından geçiyoruz. Sahil sağda ve ufukta görülüyordu. Bu sırada elime bir dürbün geçti. Uzun bir kara silsilesini ve yüksek tepeleri yakından görebildim. Yine bugün deniz uslu değil, sallanıyor. Akşam saat yedi sularında Şanghay'dan 100 kilometre kadar uzaklaştığımız söylentileri vardı.

1 Mart 1921, günlerden Salı, bugün seyahatimizin 7. günündeyiz. Vapurda bir karatahta vardı. Bu tahtaya her gün kaç mil yol aldığımız ve hangi arz ve tul daireleri içinde seyrettiğimiz yazılıdır. Bugün öğleyin 22 derece arz dairesinde bulunduğumuzu karatahta bildiriyordu; bulunduğumuz yer şarki Çin (Bahr-i Astar) denizini, cenubi Çin denizinden ayıran ve 210 mil uzunluğundaki Formoza boğazına girdik. Formoza [Tayvan] adasının 3 milyon kadar sekenesi varmış. Bugün deniz gayet sakin ve uslu, bundan dolayı herkes güvertede. Boğazın genişliği 50 mildir. Boğazı geçerken garp sahilleri görülebiliyordu. Bulutlarla kapalı olan sahil, ufuklarda bir şerit gibi görülebiliyordu. Yine bugün hava ısındı ve çok kızdı. Hiç kimse güverteden inmek istemiyor. Ben de bütün gün yukarıda kaldım, aşağıya inmedim.

Yine bugün bir yılbaşı [1 Mart]. 1337 Rumi yılına girdik ki, bu yeni yılın iyi bir yıl olmasını candan diler ve mübarek olsun derim.

Bugünkü yolculuğumuzda temaşasına bir türlü doyamadığım semavi ve ilahi görünüşü yazmaktan kendimi alamadım: Geniş ve enginlere uzanan lacivert bir denizle, ufuklarda öpüşen mavi bir sema. O mavi gök ile ufukların ayırt edilemeyen yerlerinde ilahi ve tabii bir düğün vardı. Kardan ve pamuk bulutundan üst üste yığılan dağlar, ak dağlar ve aralarında öbek öbek mavi, kurşuni, lacivert, sarı, yeşil ve pembe renklerde sayısız tepeler ve koca koca, alabildiğine namütenahiliklere kadar uzanan bulutlardan bir dünya... O ne güzellik, ne ihtişam! Allahım, ne büyük ve ilahi bir sanat! Ömürlük ve unutulmaz ilahi bir tablo...

2 Mart 1921 Çarşamba sabahı daha boğazdayız. Deniz çok sakin, sanki uyuyor. Onu tek rahatsız eden *Heymeymoro* ile koca koca balıkların sıçrayışları. Hava dersen hatırı sayılır derece sıcak, öğle vakti boğazdan dışarı çıktık. Öğleden sonraki yolumuz 20 derece arz dairesi üstündedir ve aynı zamanda Cenup Çin Denizine girmiş olduk.

3 Mart 1921 Perşembe. Hava serin ve denizde dalga var. Sular delirmişçesine sağa sola köpürerek saldırıyor. Sıkıntılı ve huzursuz bir hava; birçok arkadaş kendinden geçmiş, bitap ve perişandı. Bizim kocaman demirden tekne, sanki tahtadan bir sandalmış gibi iki yana yatıp yatıp kalmakta. Bereket ki öğleye doğru ortalık düzeldi. Deniz de artık dalgalanmıyor. Yol yine 20 arz dairesi üstünde. Seyahatimiz Vladivostok'dan bu yana 9. günü bitirmek üzere. Yine karatahtanın haber verdiğine göre, bugüne kadar 1727 mil yol almışız. Hava gittikçe serinleşiyor, gerimizden esen şimal rüzgârı hem bizi serinletiyor, hem de vapurumuzu arkadan itiyor, daha çok yol almasına yardım ediyordu. Önceleri saatte 10 mil yol alan *Heymeymoro*, şimdi 13 mil yol almaya başladı. Bugün Filipin Adaları hizasından geçiyorduk. Çok uzaklardan dürbünle karalar seçilebiliyordu.

Bu geceyi güvertede asılı duran filikanın altında ve açıkta geçirdik.

Bugün 4 Mart 1921, günlerden Cuma idi. Rüzgâr yine gerimizden esiyor. Ortalığı serinleştirmekle kalmıyor, arkadan bizim vapuru da itiyor. Karatahta şunu anlatıyordu: Bugün 24 saatte 230 mil yol alabildik. Hareket noktasından bugün zevala kadar, 1957 mil yol alındığı yazılıydı.

5 Mart 1921 Cumartesi. Bugün hava çok sıcak, adeta bayılıp düşecek gibiyim. 16° 12' arz dairesi üstündeyiz. Tabiattaki bu iklim değişikliği ne kadar hassas. Daha on gün önce, buz cehenneminde idik. Bugün de bakın ateş ve yakıcı cehennemdeyiz, kavurucu cehenneme düştük. Bir yelek ve kısa külot, her şeyi attık. Bugün alınan yol 241 mil olarak gösterildi.

6 Mart 1921, gün ise Pazar. Ulu Tanrı'ya binlerce şükür havada az serinlik var. Biraz nefes alabiliyoruz. Şimalden gelen tatlı serin bir hava canımıza can katıyor. Yol boyunca küme küme uçuşan balıklar. Hele kocaman kocaman yunus balıklarının vapurla mücadele edercesine önünden, arkasından ve yanından geçerek yolunu keseceklermiş gibi çaba göstermeleri seyredilmeye değer bir görünüştü. Karatahtanın haberi de şöyle: Vapur 12° 10' arz dairesinde ve Allah korusun *Heymeymoro* 240 mil yol aldı ve durmadan koşuyor.

7 Mart 1921. Bugün Pazartesi, karatahtanın önündeyim. Vapur 256 mil yol yapmış, rekor bir hız. Yolculuğumuz 10° 5' arz dairesinde devam etmekte, vapurun biraz istirahat edeceği konak yeri Kolombo'ya daha 1088 mil var. Aşağı yukarı geceli gündüzlü sekiz gün sürer. Çok şükür havamız bugün de şirin denecek kadar insaflıca. Bizler hamdolsun hep iyiyiz ve sıhhatteyiz. Daha hiçbirimiz doktora çıkmadık. Aramızda, bizden üç tane doktor arkadaşımız var. Binbaşı Osman, Yüz-

başı Ali Kemal ve Lütfü Beyler. Bu zatlar, o mahut ambardan dönme demir salonda, sıhhi ve mesleki müsahebeler ve konferanslar tertiplerlerdi.

Biraz da vapurdaki yaşayıştan ve yolculuğumuzun programından söz etmeyi düşündüm. Japon hükümeti aksay-ı şarkta bulunan ve mevcudu 1030 kişiden ibaret olan Türk esirlerini İstanbul'a kadar ibate, iaşe ve idare masrafları karşılığı götürü bir pazarlıkla, 48 bin Sterlin'e götürmeyi taahhüt ediyor. Yolculuk Vladivostok'tan İstanbul'a kadar 45 gün devam edecek ve hiçbir limana vapur uğramayacak. Ancak su almak için Seylan Adası'nın, Kolombo limanına uğrayacaktır. İbatemiz için şilebin ambarında yapılan ranza tertibatı ile ve üç kat, 65 santim aralıkla hazırlanan bu ranzanın üstünde, içinde ot dolu bir çuval, güya yatağımız ve yine içinde ot olan daha küçük bir torba da yastığımızdı ve ince bir battaniye. İaşemiz ise ölmeyecek kadar pirinç lapası. Çok az, belki 50 gram ekmek, bazen de is içinde, ızgarada güya pişirilmiş en çok üç milim kalınlığında küçük bir parça balık ve her sabah çay verilecek. Yolun uzunluğu ise 10 bin milin, yani 20 bin kilometrenin üstünde. Sıhhi ve idari işlere gelince: Aramızda kendiliğimizden teşkil ettiğimiz temizlik işleri gruplarının, çok iyi intizam içinde ve sanki otomatik bir kuruluş gibi işlemesi, Japonları hayrete düşürmüş ve şaşırmışlardı, her yer temiz ve her yanımız pırıl pırıldı. Köşe bucak tertemizdi. İdari işleri ise daha üstün bir ahenk içinde idi. Öyle ki bizim gibi feleğin her türlü kahrına göğüs germiş, onları hazmetmesini bilmiş ve tatmış kişiler olarak, günlük işleri en iyi tarzda ve istenildiği şekle uygun olarak yapmaya, kendini ayar etmek elbet gayet tabii bir yoldur. Aynı zamanda hayati bir desturdur. Yine Japonlar bu halimizi gıpta ve takdirlerle karşılarlardı, hatta hayret duyarlardı.

Hint Okyanusu'na doğru

Bugün 8 Mart 1921 Salı idi. Hava güzel, deniz uyur gibi sakin ve uslu, "Parlak Sulh" hızlı hızlı yol alıyor. Bizler kâh ambarda ve kâh güvertede öğleyi bulmuştuk. Saat 12 civarında, Singapur'a gelmiştik. Burası Malaka boğazındadır. Şehir boğazdan 45 kilometre içeridedir. Ve boğazın garp sahilindedir. Karşısında yeşil, yemyeşil Sumatra Adası vardır. Ortalık akşamüzeri, karanlık çökmek üzere idi. Sumatra'nın hemen yakınından geçiyorduk. Bugün zeval vakti, 2° 26' arz dairesinde idik. Bizim karatahta böyle ilan ediyordu. Hatt-ı üstüvadayız [ekvator], neredeyse... Söylentilere göre, bu yerde göklerde uçan kuşlar bile teneffüs edemeyerek düşerlermiş. Fakat çok şükür alıştık da ondan mı, yoksa ilahi bir lütuf olarak mı serin bilmiyorum. Burada hattı üstüvaya 2 derece kadar yaklaştık amma, çok şükür Allah'ın verdiği tahammül gücüne, dayanıyoruz. Akşama doğru hafif bir yağmur oldu. Bugün 244 mil yol almışız.

Bugün 9 Mart 1921 Çarşamba. Bir önceki geceyi açıkta geçirdiğim için olmalı, iyi değilim. Midemde kaynama var, ama geçecek. Dün karanlıklara teslim ettiğimiz güzel Sumatra Adaları sahillerinden bu sabah da geçiyoruz. Yolumuz sahili takip ediyor. Şimdi temaşa ve seyir ettiğimiz manzara, akşam gördüklerimizden çok daha şahane ve daha da müstesna güzellikte. Top top kayalar ve bizim memlekette görmediğimiz çok gür ve geniş yapraklı ağaçlar ve çok koyu yeşil bir dünya ve bambaşka bir âlem. Bütün bu güzellikler arasında şehirler, köyler yer almakta; ormanlar arasından göğün maliklerinin yukarı doğru grup grup, mavi sütun halinde yükselişleri ne füsunkâr ve büyüleyici görünüşlerdi onlar... Ulu Tanrı'nın güç yetmez, akıl ermez birer sanat harikası olan tecellilerinden bir köşe... Bugün öğleyin 2° 7' arz dairesi üstünde seyrediyordu *Heymeymoro*, kara-

tahta böyle yazıyordu. Aynı tebliğde, Kolombo'ya 1425 mil yol kaldığını da ayrıca bildiriyordu.

Geçtiğimiz Malaka boğazının uzunluğunun 612 mil olduğunu yine karatahtanın haberlerinden öğrenmiştik. Bugün seyahat eşnasında birçok posta vapuru ile karşılaştık. Bu yakın adalara ait olsa gerek, balıkçı gemileri ve birçok küçük sandalla dolaşanlar da vardı.

Bugün 10 Mart 1921 Perşembe. Yine boğazın garbındaki büyük ve uzun Sumatra Adası'nın çok yakınından geçiyorduk. Vapurumuzun kara yüzlü postası, bugün 240 mil yol aldığımızı ve 2° 7' arz dairesinde seyahat ettiğimizi bildirmekte idi. Hava çok sıkıntılı ve bunaltıcıydı. Hatta hiç acı duymadan, sanki ortalığı kavuruyordu ve biz börtleniyorduk, her yer yanıyordu. Hiçbir sığınak yok ki sığınıp korunalım.

11 Mart 1921, Cuma olacak günlerden, saat 6 idi (yani 18.00'di). Malaka boğazı sona ermiş ve o güzel Sumatra Adası'nı da gerilerde bırakmıştık. Ama güzel Sumatra derken, duygularımın ilham ettiği şu birkaç sözcüğü buraya aktarmayı ihmal etmedim: Hilkatın çok özenerek yarattığı, o müstesna güzelliklerle süslediği bu mübarek topraklara, bütün bereket ve ihsanını bol ve cömertçe vermişti. Bana öyle geliyor ki, bu yerlerdeki yaratıklar çok erken kalkmış olmakla beraber, istemesini ve hoşa gitme yolunu çok iyi öğrenmişler. Bundan dolayı da Ulu Tanrı onları hoşnut ve mutlu kılmıştır. Bu yerlerde gördüğüm ilahi ve asümani manzaralar, bende ebedi bir anı olarak yaşayacaktır ve hayatımın son anına dek benimle kalacaktır. Yalnız söylemem gerek o, ilahi ve asümani görüntüleri çizebilmek ve o harika sanatı tersim etmek ve hatta tavsif etmenin aczi içinde olduğumu duymaktan ayrı bir bahtiyarlık hissetmekteyim.

Bugün akşama doğru sıcak birden düştü, her şey değişti. Derin bir nefes aldık, sanki ortalığa yeniden

can geldi. Çok şükür, o boğucu havadan kurtulmuştuk. Bir taraftan böyle keyiflenirken, diğer taraftan da fırtına başlayacağı endişesiyle vapurda tedbir alındı. Sonradan öğrendik bu yerlerde mahalli bir dalga varmış, alınan tedbir onun içinmiş. Kimbilir belki bir cereyan olabilir? İşte yarım mil aralıklarla devam eden dalgalı noktayı dört yerden geçtik. Ara boşluklar çok sakin ve deniz uyuyor gibi, ama geçit yerleri sanki delirmiş gibi çırpınıyordu.

Bugün 5° 26' arz ve 95° 55' tûl dairesinde vapurumuzun seyrettiğini karatahta haber veriyordu. Tam zeval vaktinde bulunduğumuz yerin Kolombo'ya 1002 mil uzakta olduğu da yazılıydı. Bu meyanda Hint denizlerine doğru yanaşıyordu *Heymeymoro*, saat 17 sularında, Hint Okyanusu'na girmiş bulunuyoruz.

12 Mart 1921 Cumartesi. Şimdi uçsuz bucaksız Hint Okyanusu içine dalan bizim hasret kavuşturan; muttasıl ve yeknesak bir tempoyla ilerleyen Parlak Sulh'a yol dayanmıyordu. Lakin bizde de şafak atıyordu, çünkü cehennemi bir ateş bizleri cayır cayır yakıp tutuşturuyordu, kavuruyordu. Artık hiçbir şey düşünmüyorduk. Artık şu Kolombo'ya bir varsak diyorduk. Zira yolculuk çok ağırlaşmış ve zorlaşmıştı. Bize bir meşgale olan habercimiz karatahta bugün 257 mil yol aldığımızı ve Kolombo'ya 734 mil yol kaldığını müjdeliyordu. Bugün saat 16'ya doğru çok yağmur yağdı ve şükür ortalık azıcık da olsa serinler gibi oldu.

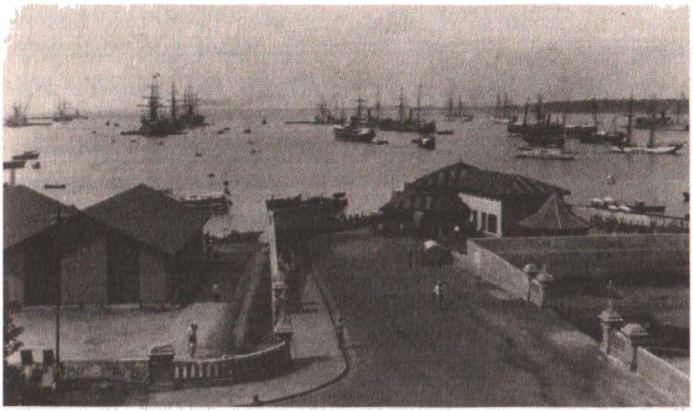
Bugün 13 Mart 1921, günlerden Pazar olacak. Öğleden evvel yine kavurucu bir sıcak. Allahım, ne olur bize biraz acı, yandık, yanacak yerimiz de kalmadı, kül olmak üzereyiz, nefes almak imkânı yok gibi. Öğleden sonra idi, Allahım sana şükürler olsun, hafif ama öyle can bağışlayıcı bir serinlik getiren rüzgâr imdadımıza yetişti. Yeniden hayata kavuşmuş gibiyiz.

Zeval vakti idi, ilancı tahta şunları duyuruyordu: "Bugün 241 mil yol alındı ve 6° 17' arz ve 85° 59' tûl daireleri üzerindeyiz." Yemeklerimizin fenalığını düşünerek, biz Kolombo'da eğleşme sırasında oradan bir şeyler alabiliriz hesapları içinde limana yaklaşırken, Kolombo'da şehre çıkmanın katiyen yasak olduğu bildirildi.

14 Mart 1921 Pazartesi. Bugün çok tatlı bir rüzgâr var. Hava oldukça sakin, vapurumuz yorulmuş gibi yavaş yavaş yol alıyordu. Şark tarafımızdan altın saçlı güneş doğarken, biz güvertede makine dairesinin üzerinde asılı filikanın altında çaylarımızı içiyorduk. Bu arada yapılan konuşmalarımız da, "Dervişin fikri neyse zikri de odur" sözüne uygundu. Bugün hava yine çok sıcak olacak, çünkü güneşin doğusundaki azamet onu ilham ediyordu. Aradan hemen çok geçmedi, belki beş dakika bile değildi ki o kocaman güneşi bir bulut yutuverdi. Allah Allah! Ne kudret bu gördüğüm?... Güneş akşama kadar bulutun altında saklı kaldı. Böylece biz de onun yakıcı tesirinden kurtulmuştuk. Öğle vakti *Heymeymoro*'nun biraz dinleneceği iskeleye 258 millik bir mesafe kaldığını ve yine zevalde 6° 28' arz ve 85° 59' tûl daireleri üzerinde bulunduğumuzu bildiriyordu bizim ilancıbaşı.

Seylan'da mola

Bugün akşama doğru gurup pek debdebeli bir ihtişam arz ediyordu. O haşmetli görünüşü gibi, tedfin merasimi de pek tantanalı tablolar seyrettirerek, yerini karanlıklara terk etti idi. Bir vakit ilerledi karanlıkta. Cenubi garbı istikametinde bir fener göründü. "İşte geldik!" sesleri her yerde konuşuluyordu. Bu fenerin parıldadığı ülke, Hazret-i Adem'in medeniyet kurduğu ve tevhid dinini yaydığı mukaddes toprak parçası idi. Beynela-



Birinci Dünya Savaşı döneminde Colombo limanı.

vam Serendib Adası diye bilinen Seylan Adası idi bu yer. Kolombo limanı da bu adada idi. Bu tarihi ada, tevhid dininin dünya yüzüne yayılmasında büyük hizmette bulunmuştur. Semavi kitapların haber verdiğine göre, eşiyle beraber cennetten çıkarılan, suç işleyerek çıkarılan Adem, bu adaya yollanmış, cezasını doldurmuş, aynı zamanda insanları hidayete davet etmiş ve peygamber olmuş.

15 Mart 1337 (1921), Salı olacak, bugün saat 15.00'te Kolombo limanına geldik. Bu liman o kadar büyük ve azametli ki hayret etmemek elden gelmez. Rıhtımdan en azından iki mil uzaklardan başlayan dalgakıran da, en az o kadar azametliydi. Her biri bin metreden aşağı olmayan ve birbiri arasına giren beş parça dalgakıran yapılmıştı. Vapurlar kapılarından girip çıkıyor. Limana ilk girerken göze çarpan medeni asar, bu yerin hayli kalabalık, mamur, zengin ve hatırı sayılır bir ülke olduğu intibaını vermektedir. Muazzam binalar ve yüksek kubbeler, kesif nefti yeşil yapraklı ağaçların arasından semalara doğru başını kaldırmış, pür ihtişam görünüyordu şehir. Hele bu yerdeki koyu yeşil orman-

lar ve bunların arasında cenup memleketlerine has limon, portakal, mandalin ve türlü meyve bahçeleri gözlerden kendilerini saklayamıyorlardı. Bu bahçeler arasında görülen zarif köşklerin yükselişleri, manzaraya daha başka bir canlılık bahşediyordu. Liman o kadar işlek ve kalabalıktı ki, vapurun rıhtıma borda yaptığı saatten akşama kadar, on tane gemi göründü. Hele bunlardan üçü transatlantik yolcu gemisiydi. Bizim *Heymeymoro* halatlarını demir kazığa bağladıktan sonra liman memurları, acenteler, askeri ve inzibati kumandanlar ve daha birçok gemici kılığında adam vapurumuza çıktı, arkalarından bir manga müsellah asker geldi. Bunlar da vapura çıktı. Daha sonra bahriyeye mensup karakol da geldi. Alınan bu tedbirler acaba niçindi? Bilinmez ama bir İngiliz şeytaneti var. Daha önce geminin en üst direğine çekilmiş olan bayrağımız dalgalanıyordu. Bu bayrağı gören her İngiliz, kimbilir neler düşünüyordu? Belki vapura getirilen askeri müfrezeler, düşman bayrağı ve işgale bir işaret miydi?

Gemide bir İngiliz'in edepsizce hareketi, beni çok üzmüştü: Vapurumuz su alıyordu, su işçilerinden biri Müslüman belki yerlidir. Bizden bir arkadaş onunla İngilizce konuşuyordu. Bu konuşmayı gören birisi ki, İngiliz olduğunu sanıyorum; konuşmaya mani oldu ve bu edepsiz adam, o Müslümanı hem kovdu, hem de adamcağızı arkasından itti. Az kalsın adam yüzüstü düşecekti. Bereket düşmedi. Akşam olmuştu, gece Malari ırkına mensup, dört Müslüman İngiliz askeri yanımıza geldi; görüştük, konuştuk. Üzerimizde çok derinden, çok iyi bir tesir bırakmışlardı. Otuz dört yaşında olan birisi anlatıyordu: On seneden beri bahriye polisi imiş. Üç yıl kendi mektebinde okumuş, üç yıl da İngiliz mektebinde okumuş. Biraz da Arapça bilen bu adam, bana şunları söyledi: "Biz Müslümanların bayrağı ay yıldızdır. Ay yıldız olmazsa dünya zulmette kalır. Müs-

lümanlık olmazsa dünya karanlıklar içinde kalır demektir. Bugün bizler her ne kadar gâvur idaresinde isek de, yarınımızdan çok eminiz, her şeyden kurtulacağız. Büyüklerimiz tam bir cehtle çalışıyorlar. Bu uyanışı hiçbir kimse durduramayacaktır. Kan ve ateş istiklal çiçekleri açar. İşte metodumuz, yürüdüğümüz yol budur." Bu cümleleri dinlerken heyecanımdan gözyaşlarımı zaptedememiştim. Adada beş milyon insan olduğunu o zat haber vermişti. "Hatta bu insanlar beş sınıftır: Müslümanlar, Malariler, Hindular, İngilizler ve Hindistanlılar. Adada yarım milyon Müslüman vardır. Adanın bütün dürüst, temiz ve zenginleri Müslümanlardır" diye ilave etmişti.

16 Mart 1921 Çarşamba. Hâlâ Kolombo limanındayız. Hava çok sıcak, daha sabahın erken saatlerinde hararet 38 dereceyi gösteriyordu. Bu derece akşama kadar devam etti. Adeta bunalıp düşecek gibiyiz. Dışarı çıkmak yok ve yasak, bunun için hep güvertedeyiz.

Yine bugün öğrendiklerimize göre, İngilizler Müslümanlara daha çok güveniyorlarmış. Böyle olmakla beraber, onlara da tam teslimiyet göstermezlermiş. Sallantı halinde bir idare. Bu haller gösteriyor ki İngilizler ne burada, ne de Hindistan'da tutunamayacaklardır ve çok zaman değil, yakın bir gelecekte cehennem olup gideceklerdir. Bu bir gün mutlaka olacak...

Vapurumuzun hareket saati yaklaşmak üzere idi. Akşam görüştüğümüz o 34 yaşındaki adam, yanımıza geldi ve çok ezik ve teessür içinde, "Artık bu güzel bayrağı, sizleri uğurlamak için geldim. Sizlere candan selametler temenni ederim ve bütün buradaki Müslümanların namına, ben sizlere vedamı arz ederim" dedi. Ve ayrıldı, şimdi düşündüm. Bu zat, demek ki akşam da vazifeli olarak gelmiş ve Müslümanlar adına gönderilmiş...

Vapurumuz harekete geçti ve rıhtımdan ayrılıyordu. Bu sırada ağzına kadar dolu iki kayık, içindekilerin

hepsi Müslüman giyimli, tertemiz görünüşlü insanlar vapurun etrafında, bizleri ve bayrağımızı teşyie gelmiş oldukları her hallerinden belli idi. Devamlı olarak bizi takip ediyorlardı. Ben çok dikkat ettim, gözleri ay yıldızlı bayrağımızda ve kalplerinin de bizlere bağlı olduğu apaşikârdı, elleri ile mendillerle bizleri uğurluyorlardı. Seren direğinde dalgalanan ay yıldızlı bayrağımızı temaşa etmekten bir türlü ayrılmak istemedikleri ve en son hep birden ayağa kalkarak, ellerini göğüslerine getirerek, selamet dileğinde bulundukları sırada vapurumuz hareket etmişti. Vakit akşam olmak üzere idi, vapur büyük limandan çıkmıştı. Artık yolunu bulmuştu *Heymeymoro*, hedef vatandı.

Burada, Kolombo'da bir Japon hırsızına nasıl soyulduğumuzu dile getirmekten kendimi alamıyorum: Vapurdan inmemize müsaade yoktu. Yasaktı. Şehirden bazı ihtiyaçlarımızın temini için Japonlara müracaat etmiştik. Japonlar tabii bir Japon tüccarı bulacaklardı. Nihayet elinde numuneleri bulunan bir Japon geldi, fiyatlar üzerinde mutabık kaldık. Herkes verdiği siparişin bedelini peşin verecekti ve hepimiz de verdik, adam gitti. Bekliyoruz, bir türlü gelmedi. En son vapurun kalkma saati gelmek üzere, Japon geldi, şimdi her şey değişti, fiyatlar en az iki misli pahalı diye bizden para istiyorlardı. İşe yaramaz, hatta yenmez neviden portakal vesaireyi vapura verdiler, şeker ve çayı çok az getirdiler. Biz mübrem ve zaruri ihtiyaçlarımızı liste halinde, istedikleri fiyat üstünde, bedellerini ödemiştik ve fazladan yeni fiyata göre bizden, 500 Yen de para istediler. Ama ortada herkesin liste üstünden istediği mal dahi yok. İstedikleri para havadandı. En son biz dedik ki, "Biz para vermeyiz, her cins maldan 500 Yen'lik mal alın." Bu sefer, "Şeker ve çayı alırız" dediler. "Pekiyi alın" dedik. 500 Yen karşılığına 2000 Yen'lik şekeri kaldırdılar ve paranızı geri vereceğiz dediler. Geldi geliyor derken,

kaçtılar ve kayboldular. Bizim Japonlar da bu olanlara gülerek seyirci oldular ve yalancıktan, "Buluruz, kaybolmazlar" gibi laflarla geçen beş on dakikadan sonra da vapur hareket etti. Paralar da öylece gitti. İşte bir şark ticaret ahlakı. Japonlar bu işte daha usta ve daha başarılı insanlar. Çünkü biz her gün onlarla karşı karşıyayız. Sahtekârlıkta çok başarılı ve usta bir topluluk o kadar.

Hint Okyanusu'ndan Umman Denizi'ne

17 Mart 1337 (1921). Seyahatimizin 23. Perşembe günü idi. Çok ağır ve bunaltıcı bir hava, öyle ki zor nefes alıp veriyoruz. Bir yelek ve kısa bir külot var üstümüzde. Yine o mahut filikanın altında, gölgesindeyiz. Hint sahillerini takip ediyoruz. Birçok kayık görünüyor etrafta ve içindekiler bütün çıplak, yalnız tenasül uzuvları bir torbacık içinde. Torbaya bağlı bir iple bellerine sarılı, fakat adamlardaki vücut yapısı çok sağlam, sanki hiç balta yememiş bir karaağaç kütüğü gibi. Pazular ölçüsüz kalın ve yuvarlama hezeni ve kapkara bir varlık. Hele bindikleri kayıklar tam Adem Peygamber'in işi: Yan yana getirilmiş iki kütük, yine baş ve kıçlarından birer kütükle bağlanmış bir nesne. Mamafih o ölçüsüz büyümüş, zebani yaratığı da ancak o kütükler taşırdı. Böyle acayip manzaralarla ve çırılçıplak insanların kaynaştığı Hint sahillerini, saat üçe kadar takip ettik. Sahiller hep bu nevi vasıtalarla doluydu. Geceyi açıkta geçirdik.

18 Mart 1921 Cuma günü, 8° 40' arz dairesi üstünde seyir ediyor bizim *Heymeymoro*. Bizimle konuşan ilan tahtası ilave olarak Süveyş Kanalı'na 3081 mil yolumuz olduğunu da bildiriyordu. Bugün yine çok sıcak var. Burada Kolombo'dan beri gördüğümüz çıplaklar dünyasının bir bildiği varmış meğer, eskimeyen, erime-

yen hatta yanmayan, o Tanrı tezgâhlarında dokunmuş elbiseleri ile gezdikleri boşuna değilmiş. Bizim üzerimizdeki önü açık yelek ve külotumuz yok mu, haberimiz olmadan yanmış, neresinden tutarsak elimizde parçaları kalmaya başladı. İyi ki ve çok şükür ki bizlere bir şeyler olmadı.

19 Mart 1337 (1921) Cumartesi günü *Heymeymoro* uçsuz bucaksız Hint Okyanusu'na dalmıştı. Hiçbir kara parçası ve sahil göremiyoruz. Bugün zeval vaktinde 8° 14' arz ve 75° tûl daireleri üstünde bulunduğumuzu habercimiz ilan tahtası yazıyordu. Hava biraz serin, önümüzden esiyor rüzgâr. Bundan ötürü vapur yürüyüşünü azalttı. Tarih 19-20 Mart gecesi idi, epey bir zamandır hasta olan Kayseri'nin İncesu kasabasından asker Mehmet oğlu Recep öldü. Birkaç gün önce bir kurban daha vermiştik, maalesef Receb'i de koca Hint denizinin derinliklerine, mavi suların kucağına bir fatihayla bıraktık. Anlayacağınız Hint Okyanusu da gümrük almadan yol vermedi.

Bugün Mart ayının 20'sidir. Günlerden Pazar. Hava öğleye kadar müthiş sıcak, Aman Allahım! Yanıyoruz. Yer gök ve her yer adeta yanıyor. Altımızdaki denizin suyu da sanki kaynıyor. Öğle sonunu iple çekiyoruz, belki serinler diye umuyoruz. Nefes alıp vermek bile çok zorlaştı, çok şükür beklediğimiz gibi, Allah serin bir şimal rüzgârı yolladı. Yüreklerimize, yanan kavrulan vücudumuza abıhayat vererek, canımıza can kattı idi. Bugün zevalde, bizim ilancı karatahta yazıyordu: "Şimdi 10° 11' arz ve 66° tûl daireleri üstündeyiz ve dün zevalden bu yana 228 mil yol alınmıştır." Günün vakası iki hasta var. Her ikisinden de kan geliyormuş. Buna havanın çok sıcak olması sebepmiş. Görmeye gittim. Sağa sola gitmek ne mümkün? Bizler de aynı vaziyette idik. Zor zoruna nefes alabiliyordum, mamafih sıhhi servis sağ olsun çalışıyor.

21 Mart 1337 (1921) Pazartesi. Oh, pek parlak bir sabah ve çok serin bir şimal yeli adeta dünkü yangınlara can şırınga ediyor. Uzaklardan denizden, denizin içinden çıkmaya uğraşan güneş, altın saçaklarını çarşaf gibi dümdüz ve uyuyan su üstüne, boydan boya sermeye çabalıyordu. İşte şimdi şu ilahi tablonun ressamı ne kadar ve nasıl övünürse övünsün çok az olur, düşüncelere sığmaz! Bu harika görünüş hayallere sığdırılamaz. Deniz güzel, manzaralar daha güzel ve yol aldıkça da Kâbemize, öz vatanımıza yaklaştırıyor bizi *Heymeymoro*.

Bugün öğleden sonra Hint denizlerini de gerilerde bıraktık. Şimdi Umman Denizi'ne girdik artık. Bir zaman babalarımızın cevlangâhı olan komşu denizde olduğumuzu düşünerek, memleket kokusunu getiren rüzgârları nerdeyse selamlayacağım, sevincine kavuşacağım. Bugünkü yolumuzun Basra Körfezi hizasında bulunduğu söylenmekte. Bizim haberci karatahta şu bildiriyi yazıyor: "11° arz ve 62° tûl daireleri üstünde seyir ediyoruz ve 238 mil yol aldık." Umman Denizi'nin bulunduğumuz mıntıkalarında çok cereyan varmış ve bu sebeple vapurumuzun süratinden kaybettiğini, kaptanın haber verdiğine göre, bu nevi cereyanın Kızıldeniz'de daha çok olduğunu öğreniyoruz.

22 Mart 1921 Salı günü, bizim *Heymeymoro* Umman Denizi'nin enginlikleri içine dalmış, uyuyan Umman'ı, kocamış ihtiyar denizi rahatsız etmiş gibi onun titrek ve hassas musikisini, ahenkli feşafeşini dinlercesine yavaş yavaş yol alıyordu. İşte bu çok sakin denizde, hafif hafif esen şimal rüzgârının yarattığı cana can katan serinliği yutmak için sabahın ilk ışıklarının parıldadığı saatlerde, güvertede yer almış, o tatlı havayı emiyordum. Bu mutlu anda kendimi tazeleşmiş bir ciyadet içinde hissettim ki tarif edemem. Bu arada, ortalık iyice ışımıştı, güneş henüz doğmamıştı, ben derin ve lahu-

ti bir düşüncenin sarhoşu idim. Yanıma gelen iki arkadaşın ayak seslerinden ayılmış olmalıyım ki, dünyam birden değişti; bir de ne göreyim koca koca sandal gibi balıklar *Heymeymoro*'ya yol vermeyeceklermişçesine ve çılgınca vapurun önüne atılıyorlardı. Arkadaşlarla, "Bakın bakın!" diye çığlık koparark seslenenlerden biri, "Balina, balina!" diyordu. Ben dahi dikkat ettim ve bir müddet gözümü o noktadan ayırmadım. Hakikaten balina su boşalttı. Yükselen su sütunları denize dökülüyordu.

Böylece birçok acayiplikleri geride bırakarak, yol sürüp gidiyordu. Bugün zeval vakti idi, bizim tebliğci karatahta 12° 11' arz dairesinde bulunduğumuzu ve denizde mevcut cereyan yüzünden vapurun ancak 230 mil yol alabildiğini bildiriyordu.

23 Mart 1921, günlerden Çarşamba. Hava çok güzel, deniz çok sakin, hafif hafif esen esinti, ortalığa az da olsa bir serinlik veriyordu. Fakat kuşluk vaktine doğru hava delikleri birden kapandı. Müthiş bir hararet ortalığı kaplayıverdi. Her yer ve içinde bizler bir yangının içindeyiz. Bu neviden bunalmayı hattı üstüvada bile görmemiştik.

Bereket ki öğleden sonra ortalık değişti. Biraz nefes alır gibi olduk ve giderek hafiften bir rüzgâr da esmeye başladı. Şimdi dünyaya yeniden can geldi gibi oldu. Bugün zevalde kara ilancı şunu yazdı: "13° 25' arz ve 55° 18' tûl dairelerinde seyahat olunmaktadır." Bugünlerde yemeklerimiz biraz iyileşir gibi oldu, kimbilir belki hedefe yaklaşıyoruz da ondan... Japonlar, Japonlar! Çok iyi öğrendiğimiz Japonlar...

23 Mart'ı 24 Mart'a bağlayan gece, etrafta koyu bir karanlık, denizde suyun düzlüğünü hafif kırışıklıklar çizerek bozan meltemvari, gayet yavaş esintili bir hava içinde o mahut filikanın altında birkaç arkadaşla afaki sohbetlerle geceyi sona erdirmeye uğraşıyorduk. İşte

bu sırada hangi dağ ve tepenin ardından çıktığı bilinmeyen, hayır hayır bizim birkaç bin metre uzağımızdaki denizin içinden, suyun içinde, o koyu karanlıkları kovarak gümüşten ışıklarını yayarak çıkıveren ayın doğuşu ve koyu lacivert renkteki gece denizine verdiği güzelliği, bilmem bu güdük kalemim çizebilir mi? Allahım! Hele o koyu renk üstüne yaldızlı ışıklar yağdıran ayın pür ihtişam görünüşünü tasvire bu kalem kifayetsiz ve acizdir. Hele bir bakın, yaptıklarına: Bir yandan bizim *Heymeymoro*'ya kılavuzluk yapıyor ışığıyla, öbür taraftan da bizlere tutkunmuş gibi sabahlara kadar bazen arkamıza ve bazen de yanımıza geçerek hep bizi takip ediyordu.

24 Mart 1921 sabahı olmuş, ay da yerini güneşe vermişti. Pırıl pırıl bir sabah, fakat o parıltıyı yaratan güneşte hırçın bir hal var. Canı sıkkın olmalı ki kıpkırmızı, sanki ateşte kızarmış gibi bir şey, öfkeli öfkeli ateş püskürüyor etrafa. Off! Çok sıcak, bari aşağıya ineyim vantilatör var, belki biraz yatabilirim. Aşağıya indim, içinde ot dolu olan çuval yatağımın üstüne kendimi atıverdim. Uyumuş kalmışım. Uyandım ki saat 11.30 olmuş. "Eh, kalkayım artık neredeyse yemek 'lapa' cenapları gelir. Mideye yollarım" diye mırıldandım. Bu sırada bizim Ünyeli Mehmet palavra atıyordu. Hem de gözlerini büyüte büyüte diyor ki, "Be birader o ne alamet şeydi." Kulak verdim, meğer bir balina görmüş, diyor ki, "Su boşaltıyordu, havaya püskürttüğü sudan deniz ortasında iki minare yüksekliğinde bir sütun teşekkül etmişti..." Hey Yarabbi, diyerek oradan ayrıldım. Yine güvertedeyim, karatahtaya doğru gittim; şu bilgileri ilan ediyordu, "Bugün 225 mil yol alındı, Süveyş Kanalı'na 1088 mil yol var" diyordu.

Bugün akşama kadar hiçbir taraftan rüzgâr esmedi. Çok sıkıntılı bir hava içinde akşam oldu ve bugün de son buldu amma, yakarak ve eriterek soŋa erdi.

25 Mart 1921 Cuma, seyahatimizin 31. günündeyiz. Bir bakın insan nasıl bir varlık? Bir defa dön ve arkana bak, hangi yerlerden, uzaklıklardan geldik nerdeyiz? Hep bir rüya... Hatta hayat dahi rüyadan başka bir şey değil... şimdi sana yaşamanın en esrarlı ve muvaffak felsefesi. *Heymeymoro* bugün iştahlı ve hızlı hızlı yol almakta ve denizi, koca ummanı kucaklayarak sanki tırısa kalkmış gibi koşar adım gidiyordu. Bugün öğleyin, yine karatahtaya uğradım; 12° 80' arz dairesine girdiğimizi ve 245 mil yol aldığımızı müjdeliyordu.

Ağız konuşması: "Bu gece ortasında Aden'e varacağız, fakat kalmayacağız." Japonlar söylemiş. Bahsetmek istemiyordum, çünkü kabak tadı verdi, amma dert yanmadan duramıyorum. Bu gece çok mu çok sıkıntılı geçti. Öyle ki saat 12'ye kadar ayaktaydım, yoruldum. Aşağıda ve yukarıda sanki her yer ve her şey havasızlıktan boğuluyor. Teneffüs çok güç, üstelik çok börtleyici bir sıcaklık da ayrıca bunu güçleştiriyor. Sabaha yakındı, çok şükür azıcık hava değişti. Ben de yattım, biraz uyumuşum, uyandığımda ortalık değişmişti. Ohh! diye diye serin hava yutuyorum. Baktım ortalık da ağarmış. Bu ara hiç uyumamış olan bizim palavracı Ünyeli Mehmet, çay yapmış, bana, "Kalk artık uyuduğun yeter" diyordu. Uyuduğumu çekemediği için olmalı, hiçbir vakit yapmadığını yaptı bana, çay verdi. "Gâvur oğlan bak, Şükrü de uyuyor." Ona da, "Kalk lan it, çay iç" diyerek onu da uyandırdı. Ben doğruldum, dayandığım sandığın üstüne oturdum. Bir bir daha derken demlendik, böylece üç kafadar tatlı tatlı çaylarımızı içmiştik. Derken sabahın serin havası, gecenin yangınlıklarını dağıtıyor ve ortalığa yeniden taze can ve hayat sunuyordu.

Bugün de altın saçaklı güneş doğdu, ilk hali çok hoşuma gitti. Ona şöyle yalvardım: "Ne olur bugün bizi yakma, dün çok örseledin, bugün bize acı, yakma, sana yalvarırım."

Kızıldeniz'de seyir

26 Mart 1921 Cumartesi. Bugün rica ve yalvarışıma iyi karşılık veren güneş bize insaflı davrandı, yakmadı. Saat 11 idi. Babulmendeb'e geldik. Afrika'nın kırmızı ve haşin görünüşlü kayalık dik sahillerinin, diğer yandan da Arap yarımadasının dik, kayalık sahillerinin arasından geçiyorduk. Bu sırada bir eser dikkatimi çekti, bir adayı, amma mamur ve zümrüt gibi yemyeşil bir adayı geçiyorduk. Bu ada İngilizlerin elindeymiş, çok yazık ki bir iki mil beride ve asırlar boyu elimizde bulunan Arap şibiceziresini [yarımadasını] düşündüm ve utanarak kendimizi kötü bir kiracı diye niteledim. Guruptan bir saat kadar önce karşıda Afrika sahillerinde İtalyanlara ait, Musavaya görülmekte idi. Geceyi tatlı bir serinlik içinde geçirdik.

Bugün 27 Mart 1921 Pazar. Kızıldeniz'e girdik. Sağ ol aşina deniz, bizleri tatlı karşıladın. Hava çok serin, adeta bir yaylada sanıyorum kendimi. İşitirdik Bahr-ı Ahmer çok sıcak yaparmış. Kimbilir bizim eski dost, aşinalık hatırası için bizi yakmak istemedi belki de.

28 Mart 1921 Pazartesi. Hava serin, deniz çok sakin, adeta uslu bir çocuk gibi mışıl mışıl uyku çekiyor. Denizdeki sükûnetten olsa gerek, su yüzünde denizanası dedikleri deniz mahlûkları o kadar çok o kadar çok ki, sanki bütün su yüzünü tutmuş gibi. Bu hayvancık adeta sarmaşık çiçeğinin gülü, güneküstü gibi açılıp kapanan bir mahlûk. Bu küçücük ve zayıf mahlûk o kadar it canlı imiş ki, bazen küçük küçük parçalara bölünürmüş de her parçada yine canlılık görünürmüş.

Artık Süveyş Kanalı'na yaklaşıyoruz. Zeval vakti bizim ilancı tahtaya şunu yazdı: "19° 80' arz ve 39° 12' tûl daireleri üstünde seyir olunmakta ve Süveyş

Kanalı'na 619 mil yol kalmıştır." Herkeste bir memnuniyet, yüzlerde bir gülümseme, gözlerde bir parıltı görülmekte.

Hava da çok güzel, buz gibi şimal rüzgârı estikçe hep yeniden doğmuş gibi oluyorduk. Yanık gömlekleri, yelekleri ve külotları denize fırlattık, yenilerini giydik. Bu gece sırtıma palto aldım hem de filika altındaki angaje yerimi de bıraktım. Bu gece yarısı Mekke-i Mükerreme hizasından geçiyoruz. Böylece Kâbe'ye de komşu olmak şerefine nail olduk.

29 Mart 1921 Salı. Sabahleyin çok kuvvetli rüzgâr vardı. Hatırı sayılırdı denizin, dalgalar önümüzden geliyordu. Bundan dolayı bizim *Heymeymoro*'ya bir şeycik olmuyordu, hepimiz ceket ve pantolonlarımızı giydik, nerdeyse üşüyorduk. Böylece vapurda manzara hemencecik değişivermişti. Karalarda iklim değişikliği yükseklere tırmanmak veya aşağılara inmekle görülür amma, denizde ne bir dağ, ne de bir boğaz vardı. Fakat birden soğuk iklime girivermiştik. Bugün zevalde bizi avutan karatahtayı ziyaretimde 22° arz dairesinde bulunduğumuzu öğrendim.

30 Mart 1921 Çarşamba, Şap Denizi [Kızıldeniz] yavaş yavaş daralmaya başladı ve denizin ortasında şap kümeleri, şap adacıkları görülüyordu. Öğleden sonra saat 3'te iki kardeş fenerinin olduğu yerde, yan yana iki şap adasının önünden geçtik. Burasının kanalın körfezine 80 mil uzaklıkta olduğu söylendi.

Bugün hava dünkü gibi değil, epeyce sıcak. Öğle vakti bizim ilancı tahta 26° arz dairesi üstünde, Süveyş Kanalı'na 280 mil uzaklıkta olduğumuzu ve 215 mil yol geldiğimizi yazıyordu.

31 Mart 1921 Perşembe. Şimdi kanal körfezindeyiz. Vapurun sürati çok düştü. Çünkü karşıdan gelen çok kuvvetli bir akıntı ile karşı karşıyayız. Hayli serin esen, tatlı bir rüzgâr Akdeniz'den bize vatan kokusu getiri-

yordu. Bugün ancak 205 mil yol alınabildiğini ve Süveyş'e 75 mil yol kaldığını bizim karatahta ilan ediyordu. Bu mıntıkada sahil her iki tarafta çıplak, ormansız, kayalık ve boz tepelerle kaplı idi. Kelimullah Musa'nın... konuştuğu yüksek dağlar, pür azamet göklere tırmanacakmış gibi denizden yükseliyordu. Sol sahilde Afrika'nın kırmızımsı ve boz toprak yığınlarının, dik keskin kayalıklarının azgın hilkat görünüşler ifade ettiği gözlerden kaçmıyordu. Bugün saat 20.00 idi, uzakta bir ışık kümesi belirdi, işte bu aydınlık ilk müjdeci idi. Süveyş'e gelmek üzere olduğumuzun habercisi idi o ışıklar. Ağır ağır yol alan gemimiz bizleri, ufuktaki ışıklara ulaştırma çabasında idi. En son saat 21.30'da bizim kurtarıcı vapur durdu, baş taraftan şangır şangır ederek suya doğru inen demir seslerini işitiyorduk.

Yarım saat falan geçmişti, bir istimbotun getirdiği birkaç kişi vapura geldi. Bunlardan birisi doktormuş, diğerleri fesli liman memurları belli. Hastalar muayene edildi, raporlar gösterildi, muayene bitti. Daha sonra acente memurları geldiler, kanaldan geçiş muamelesi de son buldu. Az sonra hareket edeceğimiz bildirildi. Bu arada bazı haberler dinledik: Söylendiği kadarıyla Türkiye'nin vaziyeti hiç fena değildi ve neticede sulh Türklerin lehine olacaktı. Daha ehemmiyetlisi Yunanlı yeni bir hezimete uğramış, bu zafer İstanbul'da çok iyi karşılanmış ve şenlikler yapılmıştır. Burada bu çok güzel haberleri almış olmakla sevincimiz bir kat daha artmış oldu.

Süveyş Kanalı'ndan geçiş

1 Nisan 1921 Cuma, inşallah uğurlu ve mübarek bir gün. Hâlâ Süveyş'teyiz. Saat beş olmak üzere idi. Güverteye çıkmıştım, birkaç dakika sonra karşımda yüksek tepelerin gerisinden altın yaldızlı güneş kendini gös-

termişti. Şimalde solgun elektrik ışıkları görülüyordu. Durgun bir deniz, rüzgârsız temiz bir hava ve yeni bir sabah. Şimdi serin bir hava sarmıştı bizi, iki taraflı tepe ve uzaklarda görülen, karşılıklı gelip giden trenler, daha öbür tarafta bütün azametiyle görünen binalar ve yakınlarımızda dolaşan yelkenli ve yelkensiz kayıklar. Bir hayhuy başlamak üzere, kalabalık olduğu anlaşılan büyük bir şehir önümüze çıkmıştı. Saat 9.30 olmuştu ki bize de yol verilmek sırası gelmişti. Bizim vapur demir aldı, işaretler çekildi, böylece çok zamandan beri Mısır semalarında dalgalanmayan şanlı sancağımız da yükseklerde dalgalanmaya başlamıştı. Şimdi vapur yolunu bulmuş yürüyordu ve artık üç kıtayı birbirine bağlayan, yakınlaştıran, tarihin en mühim başarısı sayılan Süveyş Kanalı içindeyiz. Medhalde "Triparen" dedikleri tesisler arasından geçiyoruz. Bu mıntıkada Mısır'a has ağaçlar, sahildeki binaları, bahçeleri ne güzel bezemişti. Yine burada bir karantina ve bir sıhhiye dairesi ile birçok değişik bina hep bir tarafta idi. Çok tuhaf bir manzara! Şöyle ki mıntıkanın bir yanı güllük gülistanlık ve gözleri kamaştıran medeni esrarla dolu ve süslü; öbür taraf ise, sanki cehennemden bir parça. Yanıyor kavruluyor... Az sonra bahçeleri geride bıraktık. Sağda, yani bizim tarafta birçok vahşi istihkâmlar göze çarpıyordu, amma harap bir halde ve kendi hallerine bırakılmış. Yine de görüyorum, kum torbalarından yapılmış, fakat yıkılmış topçu istihkâmları ve mevzileri ve dahası var, kum torbalarından yapılmış piyade cephe hattı, kapalı yollar, zikzak siperleri görünce, bütün varlığım baştan başa titriyordu. Çünkü bunlar bizim çılgınların kanal harekâtı deliliği uğruna Anadolu arslanlarının kendileri için hazırlamış oldukları mezarlardı. Bir zaman sonra yolumuz bir göl içine girdi. Bu yol hemen bir saat sürdü. Göller vapurların seyrine müsait değildi. Vapur ancak kanalı takip ediyordu. Her iki taraf fenerler, şamandıra-



20. yüzyıl başlarında Süveyş Kanalı.

lar, mil ve kilometre işaretleriyle tahdit edilmişti. Saat 12 idi. Karşımızdan iki büyük posta vupuru, fakat gayet muhteşem, bize yol verdiler.

Yolculardan kimi kadife koltuklarda, bazıları sandalyelerde, çoğu ayakta ve bazı dekolte hanımlar, madamlar daha yeni uykudan kalkmış olmalılar ki, gözlerini ovuştura ovuştura bizleri selamlayan hanım kızlar, ellerinde mendiller uçarak bizleri uğurluyorlardı. Bütün vapurdakiler, genç ihtiyar hepsi bizleri görmek için güvertedeydiler. Bizler de öyle kılık kıyafet var ki tam görülecek insanlarız; üst baş zibidi ve darmadağın...

Saat 15.30'da İsmailiye'ye geldik. Burada 1914 Dünya Muharebesinde Süveyş Kanal harekâtında can veren Türk kahramanlarının mezarları üstünde uçuşan şüheda ruhlarını görüyor gibi idim. Bu acıklı duygu bende çok eski bir yarayı kanattı. Ne idi Anadolu yiğidini yakan kavuran, Sina'yı, Sina çölünü yaya, aç, susuz yürüten? Buralarda ne arıyordu ve kimin içindi bütün dökülen bu kanlar? Kanalın sularında ne işin vardı? Kim idi o çılgın kahraman ve yenilmez Anadolu ordu-

sunu kumlara gömdüren ve kanalın derin sularında boğduran, başkumandan taslağı ve yandaşı? Mamafih hep layıkını buldular onlar!

Yine bir yerde mütefekkirlerden bir zatın, Mısır'da İngilizlerin yarını etrafındaki düşüncelerini çok isabetli ve mütalaa olarak okumuştum. Fikir şu idi, "İsmailiye fellahı Süveyş Kanalı'nı yardı. Fakat bunların kazma ve kürekleri hakikatte İngilizlerin Mısır'daki hâkimiyetlerinin mezarını kazmıyorlar mıydı?" Şimdi, hayallere bile sığmayan Sina'yı, Sina çölünü geçen ordunun başındaki politikacıdan, İngiliz'in ateş yağdıran çelik kaleleri önünde, Mehmetçiği hangi hayal ve düşünceye kurban verdiğini soruyorum. Kimin için ve ne için o facia ve felaketler?! Dilerim Allahtan o kısır ve kara düşünceli habis ruhları, iki cihanda da rezil etsin!

Temenni olunur şu Mısırlı Araplar, bu miskinlikten daha çabuk kurtulsalar, o düşünürün fikri oluverse ve Mısır İngiliz'e daha erken mezar olsa!

İsmailiye'de bahçelerde, hurmalıklarda küme küme insan kalabalığı var. Gelip gidenlerin çokluğu ve pek yakından geçen lokomotif sinyalleri; bütünüyle her yerde bir hareket ve varlık fark ediliyor.

İkinci gölü de geçtik. Bu defa yol vermek nöbeti bizde, karşıdan gelene. Bizim vapurdaki kılavuzun Rum olduğu söyleniyordu. Yanlış hareket yüzünden az kalsın bizim vapur karaya çarpacaktı. Halat koptu, halat yeni bir halata bağlandı. Bu halden birçok vakit kayıp oldu ve bir takrib kurtarıldı. Akşam saat 20.30 idi ki Kandıra'ya geldik. Burası iki parça idi. Birisi Afrika tarafında idi, diğeri Arap yarımadasında. Burada her taraf parıl parıldı ve lokomotif sesleri işitiliyordu amma, karanlıkta hiçbir şey göremiyorduk, ancak elektrik lambalarını ve sahilde sayfiyeleri, köşkleri görüyorduk. Buradan başlayarak Port Said'e kadar 15 mil yol kaldığı öğrenildi.

2 Nisan 1337 (1921) sabahı saat 8'de Port Said'e geldik. Vapurumuz kanalın Afrika tarafında ve çok güzel bir bahçenin önüne demirlemişti. Bu sırada vapurun üst güvertesine çıkmıştım, yönümü bahçeye çevirdim. Baktım sağlı sollu gözleri kamaştıran asarı imran pek şahane ve göz alıcı idi. Bu manzara beni duygulandırdı, çok içlendim ve bizim büyük olgun geçinenlere küfürler yağdırdım. Bizim de cennet kadar güzel yurdumuz vardı. Bu gördüklerimizden çok üstün kıymetlerin ortasında yaşıyoruz, ama ne yazık ki o cennetâsâ yerler bomboş ve yoksulluk içinde bir cihan, sanki herkes ve her şey uykuda! Aman Allahım hangi el ve kudretli bir uyarıcı bizi bu uykudan uyandıracak? Onu bize çabuk gönder, yoksa insandan zebanilerin, Allah korusun, pençesine düşer ve yok oluruz. Allahım istediğim kurtarıcıyı tez gönder de kırbaçlasın, bizi ayağa kaldırsın. Allahım bu duamı uluhiyyetinde kabul et.

Port Said'den de hareket ediyoruz. Mühendis Ferdinand de Lesseps'in heykeli önünden geçiyoruz. Bütün cihana, dünyaya yaptığı bu hizmetten dolayı kendisinde bir övünme edası ve görünüşü var. Gayet tabii ki bu hal, onun hakkıdır, insanlığa hizmeti ölçüsüzdür. Ona şükran bir borçtur. Çünkü bu büyük hizmeti ile insanları külfet ve zorluklardan, enerji harcamadan ve uzun yolculuk zahmetlerinden kurtarmış ve çok şey kazandırmıştır.

3 Nisan 1337 (1921). Akdeniz'deyiz. Bir zaman Türk gölü olan Akdeniz'deyiz. Deniz hafif dalgalı, sallanıyor vapurumuz. Her nedense Akdeniz bizi biraz hırçın karşıladı. Hemen benim kurtarıcı çuval yatağa koştum, dışarısı hayli alıp veriyor, alamet pek vahşi değil. Bizim koca vapur sanki küçülmüştü, bir sandal gibi oynuyor. Bir takrib dalmışım, kendimden geçmişlik halindeyim. Uyandım sabah olmuş, denizde dalga falan yok,

kalmamış, hemen yukarı çıktım, arkadaşlardan sormaya kalmadı, "Adalar denizindeyiz ve nerdeyse şimdi bir bir adaları geçeceğiz ve çok şükür memlekete geldik" diyenler içindeyim.

4 Nisan 1337 (1921) saat 9'da Rodos ve Kirpe (Karpatos) adaları arasından geçiyoruz. Anadolu sahillerine yaklaştık, öğleyin Lemros Adası önündeyiz, tam zevalde vapurumuz 36° arz ve 26° tûl daireleri mıntıkasından seyir yapıyor. Bu haberi karatahta veriyordu ve İstanbul'a 420 mil yolumuz kaldığını da müjdeliyordu. Bir zamanlar Türk donanmasının mesire sahası olan bu yerler, bakın bugün kimlerin elinde ve bugün ne âlemde? Tarih çok dönek ve o kadar da vefasızdır vesselam! Öğleden sonra Kalimnos, İstanköy ve Siparla adalarını geçiyoruz.

Akşam oldu, karanlık bastı, amma bizim binek *Heymeymoro* gözlerini dört açmış, karanlıkları yırtarak denizi yara yara yol alıyordu. Gecenin hangi saati idi bilmem, Sisam Adası'nın feneri vapurumuzu selamlıyordu. Artık sabaha çıkmıştık, zaten sevinçten gözlerimizden uyku alınmıştı, gecenin nasıl geçtiğinin bile farkında değildik.

5 Nisan 1337 (1921) Salı günü idi. Midilli Adası önlerinden geçiyoruz. Saat 10.30 sıraları uğursuz bir an!. Bir Yunan harp gemisi, Yunan torpidosu önümüzden bir çelme yaptı ve bizim vapura, "Dur! Beni takip et!" emrini verdi. Vapur durdu, onlardan bir filika su yüzüne indi, birkaç bahriyeli bizim vapura çıktı, vapurun telsizini bağladılar ve gittiler. Daha sonra tekrar, "Haydi beni takip et!" emrini verdi.

Denizde felaket ve yeni bir durak

Artık yeni bir felaket başlamıştı. Ama ne var, ne oluyoruz, hiçbir şeyden haberimiz yok. Ancak bildiğimiz bir

şey, geriye, Midilli Adasına doğru gidiyoruz. "Yangın! Yangın var, felaket var!" Allahım bizleri sen koru bu yangından. Yetmez mi Allahım bunca çektiğimiz çile? Yine mi esaret Allahım, dolmadı mı yoksa alın yazımızın emrettikleri daha? Bitmedi mi o kara yazılar ve oynanan dramın kara perdeleri? "Ne var sanki can da bir şey mi, işte deniz! Ne kurşun, ne bıçak, ne de öldürücü başka bir vasıta, kolayca sessizlik âlemini bulursun. Ne kolay bir necat yolu" diye mırıldanırken ümit karşımda göründü. Geçirdiğim uzun ve felaketli yıllarda bana kuvvet veren, ruhumu besleyen o sadık ve vefalı dostum ümit kolumdan çekti, "Dur! Ne yapıyorsun? Nereye gidiyorsun ve niçin böyle karamsar ve karanlık içinde görüyorsun dünyayı? Ben seni bugüne kadar olduğu gibi yine aydınlıklara kavuşturacağım, bana inan, yarınların ışık dağıtacak senin" diye öğütlerken, gözümü açtığım vakit, vapur Midilli Adası önüne gelmişti. Vapur demir attı. Torpidodan inenler Yunan makamlarını haberdar etmişler ki, Yunan hükümeti temsilcisi iki zabit ve sivil vapura geldiler. Japon heyeti ile görüştüler.

Öğrenildiğine göre şu istekler konuşulmuş: Yunanlılar vapurda bulunanların tamamının esir olarak kendilerine verilmesini istemişler. Japon kumandan şöyle cevap vermiş, "Hükümetimden bu yolcuların hepsini Antant Devletlerinin işgali altındaki İstanbul'daki Türk hükümetine teslim etmek emri aldım. Ve bütün devletlerce kabul ve imzalanmış bir de protokol var elimde ve bu sebeple size bunları esir olarak veremem" diye direnince, "Pekâlâ, öyleyse hükümetle anlaşın" diyerek gitmişler. Saat 6 olmuştu, daha Midilli'deyiz, vapur rıhtımdan biraz açıkta demirlemişti. Daha sabah olmadı, hâlâ Midilli'deyiz, yine Allah'a bağlandım ve tevekkül halatına sarıldım. Allah elbet iyisini yapar diyerek, yarının gündüzünü, gündüzlerini bekleşelim bakalım, inşallah iyi şeyler hazırlar.

Midilli'de ikinci bir askeri Yunan heyeti vapura geldi, Japonlarla konuştu, aldıkları menfi cevap üzerine iş şimdilik alakadar devletler ve beynelmilel Salibiahmer merkezi umumiyesi nezdinde muhavereye döküldü.

6 Nisan, Midilli Adası önündeyiz. Henüz hiçbir yerden bir haber yok. Vapura bazı asker ve sivil memurlar geliyor, Japonlarla konuşmak istiyorlar, lakin onlar biraz sert biraz da aksi cevaplar veriyorlar. Yunanlılar kötü kötü çekilip gidiyorlardı. Akşam olmuştu ortalık, yine ambardaki ot yataklara çekilmiştik. Rahat uyku uyumak nerde? Yarı uyur, yarı uyanık kötü ve kara rüyalarla sabahı bulduk.

7 Nisan 1337 (1921) Perşembe. Hava bulutlu, her taraf koyu bir sis içinde, sanki etrafı bir kasvet sarmış. Biraz sonra ortalık açıldı, sisler dağıldı, ufuklardaki bulutlar da yükselmişti. Yurdumun sahilleri uzaktan seçilebiliyordu. Güneşin rengi kıpkızıldı. Yalnız bir şey var, Anadolu'da oynanan dramın feci tablolarından gördüğümüz yok, bihaberiz. Ancak Süveyş'te aldığımız iyi haberlerden, "İnönü Meydan Muharebesi"nden başka bir bilgiden mahrumuz amma, Yunan milletinden çok kötü şeyler beklenir, bunları ileride daha açık öğreneceğiz.

Yunanlılar bugün biraz zeytin ekmek verdiler. Kimse zaten bir şey yemiyor, yiyecek hali de yok, ancak elem ve keder. Bugün de sağdan soldan bir haber yok, üzüntümüz çoğalmakta. Japonlarda da asap gerginliği var, yüzlerinden belli, fakat ne çare akıbeti beklemek zorundayız.

8 Nisan 1337 (1921) sabahına girdik, hava güzel, deniz güzel, önümüzdeki Midilli'nin yemyeşil zümrüt hali, bu dünyaya daha üstün ve istisnai güzellikler bahşediyordu. Buradaki tevakkuf uzayacak gibi görünüyor. İstikbal karanlık, hiçbirimiz herhangi bir hüküm verebilmek kehanetinden yoksunuz. Beklemek yine beklemek, bakalım geceler neler doğuracak? Yunanlılar, bu-

gün Japon asker heyetini adaya davet ettiler. Kimbilir Yunanlılar, onlara neler teklif edecekler? Akşam döndüler. Beraberlerinde bir gazete getirdiler. Fransızca *Progres* [Terakki] adındaki bu gazete, bizim için, Türkler için çok acı haberler yazıyordu. Yine bugün adaya İstanbul'dan iki tane İtalyan posta vapuru geldi, içinde fesli Türkler de vardı. Bizden kimsiniz, nerden geliyorsunuz gibi sualde bulundular. Yine akşam oldu, bizim ağalardan dört kişi, can sıkıntısı diyelim rakı içiyorlardı. Ama affedilmez bir alçaklık, çünkü bizleri saran felaket çok acı ve ağır...

9 Nisan 1337 (1921) Cumartesi. Ot yataktan çok ağır bir hava içinde kalktım, güverteye çıktım. Hava bulanık, nerdeyse yağmur başlayacak. Bugün İstanbul'daki Japon sefaretinden bir telgraf var. "Telgrafınız alındı, her tarafa malumat verildi, Tokyo'ya, Londra'ya ve daha başka yerlere vaziyet bildirildi, telaş etmeyin." Şimdi herkeste güler yüz ve sevinç yine umut. Biraz sonra vapur Pire'ye hareket edecektir, diye bir haber getirdi. Bu haberi işiten bizler hep buz kesildik. Çünkü İstanbul'a değil, Pire'ye hareket edecektik. Hayır alameti değil! Bakalım dağarcıktan nereler çıkacak.

10 Nisan 1921 Pazar, hâlâ Midilli'deyiz. Bugünü de Midilli'de sona erdirdik ve 11 Nisan 1921 Pazartesi sabahını bulduk. Bugün Pire lafı tekrar çıktı ve vapurun kaptanı tarafından bildirildi. Akşam saat 18.30'da Pire'ye hareket edildi. Gidiyoruz, gelecek neler hazırlıyor, göreceğiz. Zannederim bizler için konuşacak çok insan var, muhakkak insanca düşünenler bu dünyada çok var.

Pire limanında tutuluyoruz

12 Nisan 1337 (1921) Salı. Sabah erken Eğriboz ve Andas adaları arasından geçiyoruz. Deniz hayli kabarık, bayağı dalgalı. Teknemiz sallanıyor. Bugün saat 15.00'e

doğru Pire'ye varacağımız lafları dolaşıyor ağızlarda. Saat 14.30'da Akropolis harabeleri karşısındayız. Harabenin tam ortasında ve Atina'nın çevirdiği tepenin üzerinde, Atina müzesi görülüyordu. Atina tahminen düzlük üzerine kurulmuştur ve denize de uzakça. Deniz Pire'de... Bu şehirle Atina arasında elektrikli tramvay işlermiş, böyle söyleniyor. İki şehir arası hemen bitişik gibi görünüyorsa da 20 dakika kadar devam eden gayri meskûn bir boşluktan sonra Atina'ya varılıyormuş. Vapurdan görüldüğüne göre şehrin bazı kısımlarında ağaçlık falan yok. Hiç de hükümet merkezi his ve intibaını vermiyor. Pire'ye gelince oldukça büyücek bir şehir olduğu zannediliyorsa da kayalıklar, taşlıklar ve işlenmemiş bir toprak parçasıyla burası da bir harabeyi andırıyor. Pire'de kalmadık, vapurumuzu daha yukarıda Salamin diye bir iskeleleri varmış, oraya götürdüler. Saat 3'te dış limana girdik. Burada Yunan tersanesi varmış, gemilerin tamirhanesi buradaymış. Gerçekten bulunduğumuz yer, yüzlerce istirahate çekilmiş, ihmale terk edilmiş, ağaçtan ve demirden yığılmış gemi mezarlığı... Bu ara kafamda şöyle bir düşünce şeridi geçti: Daha önce Avrupa'ya hocalık edenlerin diyarı burası mı? İşte bir harabeden başka ne sanki? Öyle ki karşıda Akrapolis, onun yıkık harap kiliseleri, kadid halinde ve bazı medeni eserler döküntüsü ve taş yığınları, işte Yunan medeniyeti, Latinler daha doğrusunu iddia etmişler ki, doğrunun kendisidir, "İrfan ve marifet güneşi şarktan geldi." (*Ex Oriente Lux*) Şu Latin vecizesi manalandırılınca üç bin yıl önce Yunanlıların efsaneleşen kültürlerinin düşünce kaynaklarını insanlığa, ilme, medeniyete beşik olan şarktan almış oldukları anlaşılacaktır. Bugünkü garp dünyasının meftunu olduğu Yunan kültür ve medeniyetinin asıl menşei şarktır.

13 Nisan 1337 (1921) Çarşamba. Bugün tam 8 gün önce başlayan vapurdaki esaret safhasının ikinci hafta-

sına girdik. Sabah erkendi, güverteye çıkmıştım, o hurda, yarı ölü teknelerin birbirlerine girdiği yerin havası da bizim havamız gibi boğucu idi. Burada iki tarafıma bakmak bile istemiyordum. Aldığım hava zehirli gibiydi, ayrıca içimde bir sıkıntı vardı. "Bilmiyorum bu son gece bizim için hangi mutsuzluklar hazırladı?" diye kendi kendime mırıldanıyordum. Vapur hareket ediyor lafları vardı oralarda. Kulak verdim, evet, vapur tekrar Pire'ye hareket ediyordu. Gördüm, gerçekten bizim *Heymeymoro* kirli suların arasında ağır ağır gidiyordu. Saat 10 idi, vapur tam yolunu bulmuştu, 40 dakika sonra tekrar Pire'ye geldik. Limanda çok ve çok gemi vardı. On beş dakika uzunluktaki limanın her yeri vapurlarla dolu idi. Bir ara bizim vapur rıhtıma yanaştı. Bu yerde bir bölük kadar da asker vardı. Birkaç zabit de geziyordu. Fakat askerlere dikkat ettim, üst başları, elbise ve ayakkabıları dış görünüş halleriyle hepsinin aristokratik bir sınıfa mensubiyeti belli oluyordu. Anadolu'da Türk süngüsünden korkan, şuna buna ve şunun bunun gölgesine sığınarak savaştan kaçan sınıf... Her yerde olduğu gibi mi dersiniz? Hayır geri kalmış memleketlerin hepsinde olan şeyler.

Bu askeri kıtayı görünce bizlerde yine şafak attı. Yine bir acaba şüphesi dikilmişti karşımıza amma, umudumu kırmıyorum ve diyorum Japonlar ayak direyecek ve bizleri Yunanlı'ya vermeyecekler. Bir hafta var ki bu kanaat bende yerleşmişti.

Bir ara limanda, rıhtımda bir kaynaşma oldu, hayhuy ve gürültüler duyuldu. Vapur rıhtıma borda yapmıştı. Nerdeyse, "İnin aşağıya!" diyeceklerdi. Bizimkilerde hepimizde yürek güppürtüsü ve heyecan, fakat Japonlarda hiçbir kıpırdama yok. Ben onların yüzünden gözlerimi ayırmıyorum, o yüzlerde şunlar okunuyordu. Yunanlılarla alay eder gibi bir ifade vardı. Hatta onlara istihza ile bakarmışçasına bir tavırları da gözden kaçmı-

yordu. Bu sırada idi, Yunanlılardan iki zabitten ibaret bir heyet vapura geldi ve hemen geri gittiler, sorduk, "Ne konuşuldu?" diye şu cevabı aldık, "Benimle konuşacak bir zatın, benim rütbemle mütenasib bir asker olması lazım" diyerek, Japon kaymakamının terslemesi üzerine gittikleri öğrenildi. Hem nasıl bir gidişti o, yıkılarak, Ohhh! Soğu yüreğim soğu da biraz ferahlan! Az sonra bir Yunan binbaşı geldi ve Japon kumandanı ile görüşmek üzere yanına gitti ve hemen aynı zamanda önceki gelenlerin akıbetine uğramış olmalı ki, Yunan binbaşısı da iki tarafına bakmaksızın, tin tin geri gidiyordu.

Daha sonra bir Yunan kaymakamı, yanında bir de binbaşı ile geldi. Biz seyrediyorduk. Onlara nezaketle yer gösterdi ve konuştular. Biraz sonra onlar da gittiler. Konuşmayı müteakip kumandan Çomora, yukarıda bizlere bizzat şunları söyledi, "Yunan temsilcisine şöyle dedim: Bu vapur Japon vapurudur, bu bayrak da kezalik Japon bayrağı, ben de Japon hükümetinin bir askeriyim ve bütün antant devletlerinin muvafakati ve Salibiahmer merkezi umumisinin müsaade ve muvaffakatleri ile ve hükümetimden aldığım emir üzerine, antant devletlerinin işgali altında bulunan İstanbul'daki Türk hükümeti makamlarına teslim etmekle vazifeliyim. Aynı zamanda bir asker olduğum için de uhdeme verilen bu vazifeyi ifaya mecburum. Yok Yunan devleti derse ki bu esirleri sizden alırız; o takdirde önce bizleri ve vapuru, sonra da esirleri alırsınız." Bu çok ferahlatıcı ve kurtuluş ümitleri veren sözleri bende ve arkadaşlarımda bir tazelik ve canlılık yarattı. Adama candan teşekkür ettikten sonra adam, "Çok ümitliyim, Yunanlılar sizleri elimizden kolay kolay alamayacaklardır" diyerek sözlerini bitirdi.

Bu sırada Yunanlılar çok kötü bir vaziyete düşmüşlerdi. Öyle ki oraya daha önceden gelmiş olan asker ve

zabitlerde öyle bir sessizlik ve durgunluk başlamıştı ki, 20 metre önümüzde önce şakalaşan askerlerin gülen ve o şen şakır halleri kayboldu ve şimdi birbirlerine küsmüş gibi ses ve sedaları kesilmişti. Az sonra da yerlere bakarak çekip gitmişlerdi. Yine bu arada rıhtıma gelmek isteyen halk yığınlarının önüne askerlerden bir kordon çekilmişti. Çok uzakta olmayan gürültüleri ve hareketleri işitiyor ve görüyorduk. Araya polisler de karışmıştı. Bu kordon hemen iki saat kadar kaldı, daha sonra kalabalık dağıldı ve bunu takiben de askerler çekilip gittiler. Bugün Japonların bildirdiklerine göre vaziyet çok iyi, "Yolumuza devam edeceğiz" diyorlardı. Sonradan öğrenmiştik, Anadolu'da İnönü'de yenilen ve inhizama uğrayan Yunan ordusunun, bu mağlubiyetini perdelemek için bir vapur esir alındı yolundaki yalan propagandası su yüzüne çıktığı için olmalı, bizim vaziyetimiz Yunan hükümetini zor duruma sokmuştu. Netice olarak şöyle söylenebilir: Yunanlıların –gerçi haksız idiler– Japonlardan yediği tokat çok müessir olmuştu.

Geceyi aynı yerde ve rıhtımda geçirdik. 14 Nisan 1337 (1921) günü sabahın saat beşinde Yunanlılar, Japonlara rica edince vapur rıhtımdan çekildi ve Pire limanının selamet bir yerine yerleşti. Bugün Yunanlılar erzak dahi vermediler. Akşamdan sonra şehirden silah sesleri geliyordu, sanki o yer ateş hattı.

15 Nisan 1921 Cuma günü idi. Vapur aynı yerde, ortada bir durgunluk var, hiçbir yerden havadis de yok. Japonlar, Yunanlıları erzak için zorluyorlar, buna rağmen Yunan, yine yiyecek vermedi.

Bugün cepheden, yani Anadolu'dan bir vapur dolusu Yunan yaralısı geldi. Bu yaralı taşıyan vapur, bizim 25 metre yakınımızdan geçti. Hem nasıl bir geçiş, ne ses, ne seda ve ne de yumruk var! Dün yanımızdan cepheye gidenler, bize karşı yumruk sıkarak ve "*Gammoti*!" diye bağırarak geçmişlerdi. Zahir- bugünkü elleri

değnekli, kafa kol sarılı ve sedyede yatan sessizce gelenler de onlar gibi idiler. Giderken ama, bugün anaları ağlamış ve anaları onların dediği gibi olmuştu.

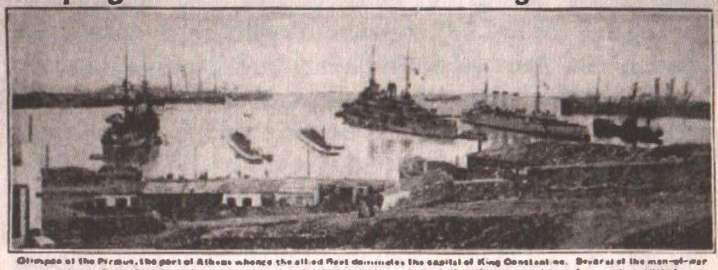
16 Nisan 1337 (1921) Cumartesi. Yine yerimizde sayıyoruz galiba. Bu gidişle, kimbilir daha ne kadar bekleyeceğiz? Öğleyin vapura gazete geldi, Japonlar okuduktan sonra bize verdiler, şöyle bir yazı vardı. Japon hariciye nezareti, Yunan hariciye nezaretine şöyle bir telgraf göndermiş: "Türk esirleri serbesttir. İstanbul'a gidecekler, vapuru bırakınız...Alakadar makama bildirilmiştir." Bizler seviniyoruz. Ama ortada müspet bir şey yok, bence lafta kalıyordu her şey. Yine bugün Yunanlılar erzak için çok sıkıştırıldı, ama yine bir şey vermediler.

17 Nisan 1337 (1921) Pazar. Bugün de vaziyette hiçbir değişiklik yok. Hepimizi bir sıkıntıdır aldı. Şu birkaç günlük vapur yaşamı, hayli çekilmez derecede canımıza işledi. Uygunsuzluklar olmaya başladı, zira insanoğluyuz, iyiliklerin ve kötülüklerin sebebi hep odur. Eh! Biraz da hoşgörü tarafımızı çoğaltalım. Bu gece, aramıza her nasılsa kaçak olarak Vladivostok'tan binmiş olan Tatar delikanlısıyla bizimkilerden biri, kimbilir aralarında ne gibi bir kepazelik oldu ki, dövüştüler ve oğlan hepimize birden dil uzatmaya başladı. Ne acı bir sahne...

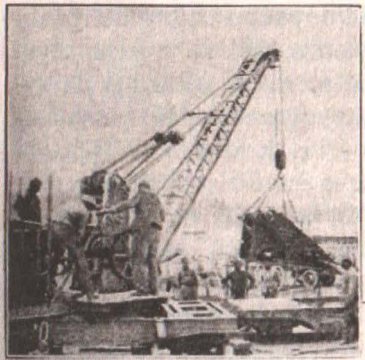
18 Nisan 1921 Pazartesi. Yine hiçbir yerden bir havadis yok ve iyi geçmeyen bir gün. Her yer ve her gördüğümüz şey, sanki cehennemden bir parça. Yanıyor, sönüyor ve kül oluyoruz. Dayanılmaz ve kahredici bir yaşayış.

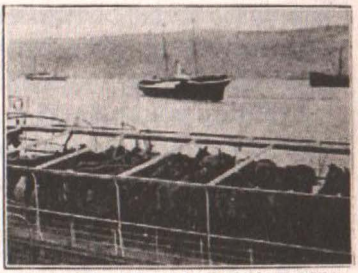
19 Nisan 1337 (1921) Salı. Öğleye kadar yine iyi bir haber çıkmadı. Saat 15.00'te, Londra Japon ateşe militerinin bir telgrafına göre, Yunan hükümeti tarafından, Türk esirlerinin serbest bulunmalarına dair bir malumat alındıysa da, Yunanlılar bize böyle bir haber gel-

Keeping Constant Watch on King Constantine



Glimpse of the Piræus, the port of Athens where the allied fleet dominates the capital of King Constantine. Several of the men-of-war are in readiness to enforce those demands, over the full acceptance of which King Constantine has so frequently hesitated.





Arrival of shipload of horses at Salonika, faintly seen at the foot of the hills leading to the front where the animals are required.



Shipped for the East on a French transport. Many of the men are inspecting with evident interest the gun placed in readiness to be used against enemy submarines. Above: Massive crane lifting the carriage of a heavy gun at French artillery repair works.

*Birinci Dünya Savaşı döneminde Pire Limanı (*The War Illustrated*).*

medi yolunda cevap verdiler. Fakat düşünüyorum, bütün bunlar bana atlatma ve avutma gibi, hatta alıştırma gibi geliyor. Mamafih öyle görünüyor.

20 Nisan 1921 Çarşamba. Bugün de sevinecek bir haber yok. Ama şu önümüzdeki birkaç gün içinde, işimizin iyi bir neticeye bağlanmasına dair ümit verici şayialar yok değil. Fakat ne zaman? "Arka su gelinceye kadar kurbağanın gözü patlayacaktır." Bugün 'Progre' gazetesinin yazdığına göre, Karadeniz'den İnebolu'ya ihracat yapmak isteyen Yunanlılar sahilin her tarafına Türkler tarafından torpil döküldüğünü ve İnebolu'dan İstanbul'a kadar bütün sahil boyunun tel örgülerle tahkim edilmiş olduğunu söylediklerini yazıyordu. Aynı zamanda sahile yanaşmanın mümkün olmadığı da ayrıca bildirilmekteydi. Yine aynı gazetede, Rus kaynaklı bir habere göre, Anadolu Türk ordusunun 160.000 mevcudu olduğundan ve buna ilave olarak 5000 kılıçlı süvari ordusunun varlığından bahsediliyor. Ve devamla bu süvarinin iki fırkasının, yarısının Ankara'da ve mütbaki kısmının da Sivas ve Mezopotamya'da olduğunu yazıyordu. Yine aynı haberde, süvariler tarafından bir Yunan fırkasının esir edildiğini ve bu meyanda hükümetin hariciye vekili Bekir Sami Bey'in nutkunu ve bu nutuktan parçalar alarak veriyordu, "Türk ordusu mutlaka Yunan ordusunu yere vuracaktır. Hepimiz bunu göreceğiz" diyor ve bütün Türkler bu söze inanıyordu. Aynı gazete, Halide Edip Hanım'ın bir kadın taburu teşkil etmek teşebbüsünde bulunduğuna dair de malumat vermekteydi.

1921 yılının 21 Nisan'ı. Bugün yine sadra şifa olacak bir haber ve bilgi yok. Günler çok zor geçiyor, adeta işkenceli bir hayatı sürüklüyoruz. Havasız, gıdasız, ışıksız ve yeisle dolu bir serencam. Yalnız iyi olan bir şey var. Gazetelerdeki memlekete ait iyi haberler. Bilhassa Türk ordusunun, Yunan ordusuna nazaran sayı

üstünlüğüne sahip olması ve üstün bulunması haberlerinden müteselli oluyorduk.

22 Nisan 1337 (1921), günlerden Cuma. Bugün Yunan bahriye nezaretinden alınan bir habere göre, biz esirlerin İstanbul'da beynelmilel bir komisyonun idaresi altında ve bir karargâhta ikametlerine Londra'ca karar verildi, fakat Yunan hükümetinin mukabil bir teklifiyle karşılandı. "Bu komisyonun İstanbul'dan Mustafa Kemal ordusuna, bu esirlerin kaçmayacaklarına kefil olması şartıyla olur" diyen Yunan hükümetine, "Hayır böyle bir taahhüde kimse yanaşmaz" dediler.

23 Nisan 1337 (1921) Cumartesi. Bugün dahi ortada müspet ve teselli veren bir haber yok. Hep oluyor, olacak gibi laflar, böyle olması da çok tabii, çünkü devletlerarası muhabere çok geniş. Japonya, Londra, İstanbul, Atina ve Salibiahmer merkezi umumisi aralarında teati olunmakta. Dünyanın böyle karmakarışık bir döneminde, bizim işlere ve bize gelecek sırayı sen bir düşün, düşün de, "Heyhat, heyhat!" deme.

29 Nisan 1337 (1921) Cuma. Bu ara beş gün rahatsızdım. Bu sebeple hadiselerin hiçbirini yazamadım ve zaten şayanı ehemmiyet bir haber yoktu. Bugün öğleden sonra şu haber alındı: Japon askeri heyetine bu tel haberi Londra'dan geliyordu. "Japonya'nın Londra sefiri hükümeti matbuasına şunu yazmış; hareketimizin tesri çarelerine tevessül olunmasını istemiş"miş. Ehh! Bakalım bu gidiş hiç de iyiye doğru yol alan bir nesne değil, kepazelik...

Bugün bütün Yunanlıların evlerine, siyah matem bayrağı çekilmişti. Sebebini sordum. Bir ihtiyar Yunanlı şöyle anlattı: Bu yas 24 saat devam edecek; bugün Hazreti Mesih'in, İsa'nın defin (toprağa verildiği) günüdür, onun için siyah bayrak asılıyor. Her evde sallanan bu matem bayrağı, gemilerde, tepelerde, kayalıklarda dahi sallanıyordu. Onlar da mateme katılmışlardı.

30 Nisan Cumartesi günü şöyle bir haber çıktı. Haber resmi ve doğru: Askeri heyet içinde bulunan Japon yüzbaşısının İstanbul'daki Japon sefaretinden aldığı emirde, beraberinde bulunan bize ait ne kadar muameleli evrak var ise hemen yanına alıp serian İstanbul'a gelmesi; şayet hazır vapur yoksa karayolu ile gelmesi istenmekte idi. Yüzbaşı bizzat diyordu ki, "Ben hemen hareket ediyorum ve tekrar döneceğim. Sizin için azami surette çalışacağım, belki de başarabilirsem sizi orada karşılarım. Umarım ki bu işte size yardım edebilirim." Bu sözleri her dinleyen benim gibi seviniyordu. Çünkü hoşumuza gidiyordu ve gönüllerimiz de böyle istiyordu. Ama ne olursa olsun, nasıl dilersek dileyelim, maalesef bizler kösteklenmiştik!... Ehh! "Hayırlı olan olsun!" demekten başka elden gelir bir nesne yoktu. Şimdi ise bizim süt gibi ak sakallı ihtiyar, kader babaya havale ediyoruz.

Şimdi neyin nesi olan ve şuyum buyum diye kendi kendine yalandan övünen Yunanlı'yı çamura batırıyorum. Bir gerçekçi olarak. Şimdi birkaç satır da onlar için. Bu devirde, 20. asrın ortasında, Avrupa'ya ve bütün dünyaya ışık yaydıklarını iddia eden eski Yunanlıların, bugünkü piç torunları bakın ne gülünç hurafelerin peşindeler: Bir gün önce ölen Mesih'in (İsa'nın) matem ve toprağa gömülme merasimi müddeti sona ermiş, şimdi bugün de Mesih tekrar dirilmiş, canlanmış da göğe çıkıyormuş!

İşte bu sevinçten doğan bir şamatadır başladı. Donanmadan toplar atılıyor, çan kulelerinden yükselen madeni gürültüler arasına karışan limandaki bütün vapurların kopardığı, gökleri bile dolduran bağırışları ortalığı kaplamıştı. Hep birbirine karışan, semaları dahi rahatsız eden o şamata ne idi ve ne içindi?

Şimdi 1 Mayıs 1337 (1921) Pazar günü idi. Dün başlayan ve devam eden o delice gürültü ve hiçbir şey

ifade etmeyen yaygaralar, bugün öğleye kadar sürdürüldü. Bu arada hiç durmadan ateşli toplar gürledi. Çanlar çalmaya fasılasız devam etti. Küçük büyük gemiler bilâinkıta bağırdı. İnsanlar bu hayhuy ve gürültüye, şuur ve idraklerini yitirmiş bir şaşkınlık içinde. Kilise bu, neler yapmaz? Allah, Allah! İnsanlık, bir boş iş peşinde, gerçekten de ona vermiş kendini. İşte Yunanlı! Varsın görsün dünya onları.

Bugün öğleden sonra Japon yüzbaşısı, kafile kumandanı saat 14.00'te İstanbul'a, bir Yunan vapuru ile gitti.

2 ve 3 Mayıs 1337'de (1921) mühim bir şey olmadı ve hiçbir haber dahi yok. Yalnız ipe sapa gelmeyen gazete lafları, Yunan düzmeceleri var. Mesela bunlar arasından bazıları: Güya Anadolu'da silahlı Kürt isyanı varmış; Şehzade Ömer Faruk Anadolu'ya geçmiş; Veliaht Mecit Efendi bir İtalyan vapuru ile Anadolu'ya geçmiş, orada tevkif edilmiş ve halk, "Biz padişah istemiyoruz, biz Anadoluluyuz. Ali Osman düşmanıyız..." diyormuş vs. vs.

İşte başka saçma şeyler: Yunanlı aleyhine Arnavutluk'ta isyan başlamış ve bunu Müslüman Arnavutlar tertiplemişler ve yine Mustafa Kemal Paşa'nın Rum patriğinin Anadolu'ya geçmesini istediği yolunda yalanlar, saçmalıklar.

Pire limanına geleliden beri yaşadığımız ve yürüttüğümüz hayat, bütün esarette çektiğim ve gördüğüm zorlukların, sıkıntıların üstüne çıktı. Hem de tuğ dikti. Belki de daha kötü günler geçmiştir, fakat maziye mal olmuş, unutulabilir. Ama hiç böylesi geçmedi diyebilirim. Bugüne kadar 72 gün süren vapur hayatı, bana çok ağır geldi. Hareketsizlik, havasızlık, hele bir aydır çektiğimiz ışıksızlık katlanılır şeyler olmasa gerek. Artık ömrüm oldukça, o mahut yatağımı aklımdan çıkaramam: Ne idi, üç katlı ranzanın, en üst katında yatıp uyuyorum. Önce hoşuma gitmeyen o çuval yatak şimdi

benim en iyi dostum. Burada iken, kâh başımı demir tavana vurur, "Vay!" diyerek, gözlerimden acıyla akıp gelen yaşları sile sile, duyduğum ağrıyı teskine uğraşırdım, kâh o yeri kendime sığınak yapar, yılanın deliğine sürünerek girdiği gibi o deliğime girer, yatardım da âlemin dedikodusuna karışmazdım.

17 Mayıs 1337 (1921) Salı günü idi. Bugün tam 14 gün sustuktan sonra yine edemedim, kalemimi tekrar elime aldım. Dertlerimi dökmek istiyorum. Hâlâ vapurdayım, cehennemin ortasındayım ve ortasındayız. Allahım yetiş, sen yetiş imdadımıza. Senden başka kimden yardım dilenelim? İstesek de ne çıkar hem, kimselerin geldiği yok. Dahası var, kimin nesine ve kime ne gerek. Yanacakmışın, ölecekmişin kimin umurunda. Aslında bu dünyaya ölmek için gelmedik mi? Önceden ölmek, sonra ölmek, delikanlı iken ölmek, ihtiyar olarak ölmek, sanki bunları kim kimden soruyor? Hem gaye ölüm olunca, ha önden, ha geriden gelmişsin, bir şey ifade eder mi? Elbet etmez. O halde ne çırpınıp duruyorsun desene. Şunu bunu bırak da ben seziyor ve görüyorum. Burada, bizim işte, perde gerisinde başka gerçekler var: Salibin, Hilale husumeti davası var. Bu davayı köstekleyen, bizim haklı işimizi durduran, işte bu husumettir. Bu gerçeği ispatlayan hususa gelince, işte bizim silah arkadaşımız olan salipli memleketler kısmen huzura kavuşmuş ve onlara karşı yapılan muamele biraz daha insani. Fakat bize yapılanlar çok gaddarca muameleler. Şimdi bakın elinden silahı alınan Hilale bağlı bir milleti öldürmek ve Hilali yok etmek için onların üstüne yeni bir cellat gönderdiler. Şimdi biz esirler de aynı celladın idam sehpasının dibindeyiz. Bu dramın başaktörlüğünü Londra'daki gâvur İngiliz üstüne almış ve yürütüyor. O cellat aldığı emre göre Anadolu'yu yok etmeye uğraşıyor. Yaralı arslanın üstüne oturmaya çalışıyor ve Anadolu'ya kan, ölüm ve ateş kusuyor. Fakat onlar, Yunan ve efen-

disi bilsinler ki Anadolu, kahramanlar doğuran mübarek Anadolu, onların boğazına duracaktır ve cellat, o mukaddes topraklarda boğulacaktır.

Birkaç gün önce idi. Biz esirler davasının münakaşası sırasında İngiliz'in başvekili Lloyd Corc domuzu şöyle diyordu, "Ben bu işte müstenkifim, çünkü Yunanlılar haklıdır ve Yunanlılar Anadolu'da faik [üstün] bir kuvvet karşısındadırlar. Yine bunun içindir ki Yunanlılar bu işte yerden göğe kadar haklıdırlar." İşte yarını sezen bu düşmanın itirafını hesaba katarak, Anadolu o cellada mezar olacaktır, diyordum. Çünkü o yaralı aslan ayaktadır, kükremiştir. Kadınları sırtlarında top mermisi taşıyor. Kadınlı erkekli ayağa kalkan kahramanlar yurdu, düşmanlarını yere serecektir. O zafer güneşi mutlaka doğacaktır. Bizler, aahh bizler de o güneşin doğduğu günü, o kutlu düğün gününü, ölmeden bir görsek!

Yine susuyorum, her şey kötü ve kötüye gitmekte. Yunanlıların bir vapurla Anadolu'dan getirdikleri bir köylü kalabalığı gördüm. O vapur bize yakın bir yerde demirlemişti. Aramız çok yakındı; onları, o zavallıları gördüm de bütün varlığım sarsıldı. Sanki kalbim duracak gibi bir hal aldı. Nasıl bir topluluktu o manzara? Yürekler dayanmaz. Çam gibi, biraz kamburlaşmış, en azından iki metreye yakın boylu, hâlâ dimdik duran bir zeybek ihtiyarı ve onun etrafına toplanan kadın kız, küçüklü büyüklü çocuklar, yüzlerce sefil ve perişan insanı, vapurdan yandaki rıhtıma indiriyorlardı. Belli ki bir köy halkıydı bunlar. Tek ihtiyarın etrafında toplanan biçare zavallıları içeriye götürüyorlardı. Ama nereye? Ölüme mi, işkenceye mi, yoksa Yunanlılaştırmaya mı? Bu ara kendimi unuttum. Ne düşünecek, ne duyacak, ne de yazacak halde değilim.

6 Haziran 1337 (1921). Bugün Pazartesi, tam 20 gün var ki her şeyi bırakmıştım. Tek bir nokta dahi not

etmemiştim. Hem de üst üste yığılan elem ve acılarımı deşmek ve tazelemek de ikinci ve apayrı bir üzüntü kaynağı oluyordu. Ama bugün daha başka bir hadise var: Akşam saat 9 sıraları idi, güverteye çıktım. Bir gürültü vardı. "Ne var, ne oluyor?" Kulak verdim, bir kadın dediler, ben de o yere vardım, iki kişi denize atıldı. "Nerde? Nerde?" sesleri atılanlardan geliyordu. Ortalık karanlık, su üstünde bir şey görünmüyordu. Az sonra, "Varka! Varka! Kayıkçı! Kayıkçı!" diyerek bağrıştılar. Yine denize atlayanların sesleri idi. Nihayet görebildik, bir kayıkta iki erkek bir de kadın vapura yanaştı. Güverte kalabalık, onları yukarı çıkarttılar. "Yol verin! Yol verin!" diye Ünyeli Mehmet'le, Muğlalı Şükrü'nün seslendiğini duydum. İçimizden, sarışın güzel bir kadın, intihar kastıyla kendini denize atmıştı. Bu vakaya şöyle bir söz sebep olmuş: Kadın uyurken, bir elin vücudu üzerinde gezinmesinden uyanmış, o eli itmiş. Hatta laf, söz bile olmuş, olay kapanmış, fakat sonradan kadın, efendisinin nezdinde temiz görünmek için olsa gerek, intihara teşebbüs etmiş. Lakin söylendiğine göre kadın önceleri o ele güler yüz göstermiş, kocası işin farkına varmış. Kadına ihtarda bulunmuş. Geçmiş ve kapanan fasıl ayrıca hadiseyi aydınlatıyor ki kadın o üstünde dolaşan eli teşvik etmiş olmalı.

7 Haziran 1337 (1921) Salı. Bu salı günlerini nedense sevmiyorum ve hiç hoşlanmıyorum. Şaşılacak şey. Yunan harp gemisinin, bizi evimizin kapısından çevirerek esir ettiği gün de salı idi. İşte bugün, biz Müslümanların ramazan bayramımızmış. Ne ramazandan, ne de bayramdan haberimiz var. Zira dört ay var ki deniz üstündeyiz. Türlü safhalar, sahneler arz eden ve çoğu kötü geçen günler, bizlere her şeyi unutturmuştu. Vapurda bayram namazı kılanlar bile oldu. Bayram iyi gün demektir, Allah'a şükürler olsun, ama iyi günlerin şimdilik bizlere selam verdiği yok.

Yine uzun bir duraklamadan sonra bugün, 22 Temmuz 1337 (1921) Cuma. Kırk dört gün oldu ki hiçbir şey olmamışçasına sustum. Olanları yazmak için kalem ve kâğıt kifayetsiz, hem de hastayım, adeta ruhen de pelte gibiyim. Sanki ben, ben değilim, düşünemiyorum. Her şeye küskün, hayata küsmüş gibiyim. Ortada o kadar çok malzeme var, ama elim kalem tutmuyor. Niye? Neden? Sebep mi istiyorsun? Çok... çok, pek çok, toprağa bir bassak diyorum. Belki onların bir kısmı dağılır. Vapur hayatı beş ayı doldurdu. Altıncı aya girdi. Üstümüzdeki Japonlar dayanamadı, hep dağıldılar. Çoğu hastanelerde. Vapura Yunanlılardan işçi ve tayfa aldılar. Doktor binbaşı oldu (Japon doktor), ikinci kaptan bir buçuk aydır hastanede yatıyor, şükürler olsun Allah'a, bizden ne hasta var ne de ölen. Maşallah hep çelikleşmiş adamlarız. Neden olmayalım ki, kaderin fırlatıp attığı bizler, feleğin öyle işkence tenceresinde piştik ki öyle olur olmaz zor bizleri hal edemez, alt edemez, yere vuramaz...

Ben ve hepimiz bu dediklerime inanıyorduk. Çünkü bizler öyle bir ölüm fırtınaları artığı idik ki, beri benzeri sadmelerden devrilmiyorduk. İsterseniz yendiğimiz hasımları, düşmanları sayayım: Gıdasızlık tam; havasızlık bu da tamam; hareketsizlik bu da kezalik tam; bir de bunların içine ışıksızlığı katalım oldu dört hasım... Gelelim manevi, iç cepheye: Yurt acısı ve hasreti, ruhi sıkıntı ve ıstırap, yeis ve her türlü mahrumiyet hatta, gülmeden bile mahrumuz. Hem nasıl gülelim? İnsan deli olmalı ki bu durumda gülsün. Hayvanlara bile tatbik edilmeyen muameleler, biz insanlar üzerinde pekâlâ tatbik imkânı buluyor. Düşünün bir şilep, onun ambarına, arıların kovanından daha sıkışık bir şekilde 1030 kişi istif edilmiş bir haldeyiz. Bunu düşünmekle bile bu şartlar altında hayatın nasıl ve ne biçim zorluk içinde geçtiği kolayca takdir edilir.

Şu çizdiğim ıstırap verici tabloyu birçok makamlara duyurduk, ama hiçbir yerden iyi bir mukabele alamadık ve bir yardımcı el bize selam vermedi, insanlık adına parmak kaldıran çıkmadı. Japonya'nın da garpte borusu ötmedi. İstanbul hiçbir şey yapamadı, hiçbir yere sesini duyuramadı. Ancak İngiliz çıfıtı ve onun Anadolu'daki celladı Yunanlıların lafları dinleniyordu.

O Yunanlılar bizlere, gazeteler yolu ile neler, ne kepazece yalanlar düzenliyorlardı. En az üç günde bir şöyle bir haber neşrediyorlardı: "Limandaki Japon vapurunda bulunan Türk esirleri arasında, sari hastalık çıkmıştır, dün iki hasta, ölüm halinde hastaneye kaldırılmıştır. Bunu haber alan hükümet, bu esirleri adalardan birine çıkarmak için hazırlık yapmaktadır." Bizler, Japonlar kanalı ile aynı gün bu haberi tekzip ettiririz, sağ olsun Japon kaymakamı Çomora kendiliğinden tekzip gönderir ve neşrettirirdi. Hatta birinde Yunan hükümetine ağır bir yazı gönderdiğini söylemişti. Bir defasında da Cemiyet-i Akvam'a da vaziyetimizi bildirmiş ve acındırmıştık. Bu feryat onları harekete getirmiş ve hemen bir komisyon kurulmuş, vaziyetimizi yerinde görmek ve derhal teşebbüse geçilmek üzere karar alınmış olduğunu, bu ideal cemiyet bize bildirmişti.

Bizi benimseyen ve kendine mal eden o insani teşkilat, bizleri görmek ve mahallinde tetkik ettirmek için bir komisyon gönderdi. Komisyon reisi de bir doktor idi. Atina'ya gelen heyet bir gün sonra bizim vapura geldi. Seslenişimiz iyi akis bulmuş olmalı ki çok yüksek ve idealist kuruluş bizi aradı, buldu ve acıklı halimizi gördü. Şimdi bizlere bir ümit penceresi daha açılmıştı. Allah hayırlar halketsin ve reva görülen kötülüklerin son bulmasını istesin!

Komisyon reisi olan doktor zat, bizleri hayli teselli etti ve dedi ki, "Şuna inanınız, sizleri içinde bulunduğunuz acıklı halden kurtaracağız. Yunan hükümeti

nezdinde ciddi teşebbüse geçilmiş ve ilerleme kaydedilmiştir. Hatta müspet netice alınmış olduğunu söyleyebilirim. Bunları komisyon reisi sıfatımla söylüyorum ve söylediklerime inanın! Yakın bir gelecekte buraya bir sıhhiye heyeti gelecek, içinizdeki hastaları, invalitleri, ihtiyarları doğruca İstanbul'a göndereceğiz. Geri kalan sağlam ve gençleri İtalya'ya veya herhangi bir memlekete Türk-Yunan harbi sonuna kadar misafir olarak vereceğiz," diyerek sözlerini, "yarın yine geleceğim" diye tamamladı ve vapurdan ayrıldı. Vapur neşelendi. Yüzlerde bir başkalık var, herkesin yüzü gülüyor ve sanki her şey olmuş bitmiş... Bu insanoğlu çok tuhaf, adeta bir muamma! Bakarsın ağlar, feryat eder, yanıyorum imdat diye bağırır; bir de bakmışsın, hayata küsen aynı adam güler, sevinir, neşelenir hatta sevincinden zıplamaya başlar. İşte, insan böyle bir mahlûk.

23 Temmuz 1337 (1921) Cumartesi. Cemiyet-i Akvam komisyon reisi tekrar bazı hediyelerle vapura geldi. Yine biraz konuştuk. Bizlere hayli ümit ve halas müjdeleri verdi ve yine gitti.

Bugünlerde idi Yunanlılarda çok delice bir şenlik gürültüsü... Deniz yerinden oynuyor, her taraf zafer çığlıklarıyla inliyor. Afyonkarahisar, Kütahya ve Eskişehir'i işgal etmişler, Türkler kaçıyormuş, alınan ganaim hadsiz hesapsızmış, miş miş de! Kilise çanları çalıyor, vapurlar olanca güçleriyle bağırıyor ve her ağızdan, "Kemal! Kemal!" diyerek havada yumruklar sıkılıyor ve çığlıklar, naralar atıyorlardı. Çok acı ve üzücü kötü haberlerdi bunlar bizim için.

Komisyon reisinin beyanına göre ben, yine kalacaklar içindeyim; invalit değilim, hasta da değilim, ihtiyar ise hiç. Çok şükür iyiyim. Her ne kadar gidememek acı ise de yine yarım kurtulmak var, hiç olmazsa vapurda geçen cehennemi hayattan kurtulacağız.

28 Temmuz 1337 (1921) Perşembe günü, bizim *Heymeymoro* yer değiştirdi. Üç buçuk ay sonra demirini aldı; limanın ağzında oldukça havadar bir yer olmakla beraber bütün gemilerin geçeceği noktaya hemen 30 metre yakın ve önceki yerden iki bin metre daha uzak yani dışarda bir yere gelmiştik. Yeni yer inşallah kutludur! Şimdi burada bekleyeceğiz. Neticesi alınan bir habere göre İtalya'ya tel çekilmiş, henüz cevap alınmamış.

29 Temmuz 1337 (1921) Cuma. Vapurumuzun yeni bulunduğu yerden her gelip geçeni görüyoruz her gün, görüyoruz ama gemilerin ne getirip ne götürdüğünü bilmiyoruz. Bugün üç vapur silahlı asker gitti. Bizim Türk olduğumuzu bildikleri için yumruk sallaya sallaya söverek geçiyorlardı. "Kemal'i yakalamaya!" diye bağrışıyorlardı. Taarruzun, Yunan taarruzunun başladığı günden bugüne, dördüncü yaralı gemisi limana giriyordu. Civarımızda dolaşan adalı ihtiyar bir kayıkçı söylüyordu. Her gün bir vapur yaralı geliyor; bu gelen dördüncü vapur, diye. Bundan başka Selanik'e yaralı taşıyan *Konstantinopol* vapurunun, nevakısını ikmal ederek ayın 21'inde İzmir'e hareket ettiğini gazete yazmıştı. Bundan anlaşılıyordu ki Selanik'e de yaralı taşınıyordu. *Elen* ve *Anfrit* hastane gemileri de Pire ve civar hastanelerine yaralı taşıyordu. Bu gemiler seferlerini dört günde bir yapıyorlardı. Yine bunlardan başka Girit Adası'na da yaralı taşıyan bir gemi daha olduğu söyleniyordu. Gazetede ikinci yaralı vapurunda, üç yaralı Türk zabitinin de bulunduğunu okumuştum.

Muayeneden geçiş

Bugün komisyon reisi doktor vapura geldi. Üç gün daha bekleneceğini söyledikten sonra şunları da sözlerine ekledi, "Vapurda ne kadar doktor ve baytar varsa onlar

da muayenesiz İstanbul'a gönderileceklerdir." İlaveten hususi olarak doktor, kafile kumandanına, Anadolu'da muharebenin gidişinin Türk ordusu lehine inkişaf halinde olduğunu da söylemiş. Bu gece iki Japon askeri hırlaşmış, kavga sonunda birisi ağır yaralı olarak hastaneye götürülmüş.

1 Ağustos 1337 (1921) Pazar günü, Yunanlıların *Konstantinopol* adlı büyük sıhhiye vapuru yakınımızdan geçti, limana girdi. Vapur selamlandı, çanlar çalındı. Limanda bulunan bütün vapurlar bu merasime iştirak ederek selamladılar. Vapur öyle dolu idi ki sanki birbiri üstündeler, fakat bu defa geçerken, bir gün önce yumruk sıkarak, "*Gammoti, Gammoti*" diyerek geçenler gibi değil, sessiz sedasız ve hiçbirisi iki tarafına bile bakamadan, çoğu belli ki yatakta, kimi değnekli, kimi kolundan bacağından sarılı, ayakta geçip gittiler.

Büyük yaralı gemisinin geçişinden hemen sonra bir saat bile geçmeden, *Etna* ve *Tibaldi* büyük vapurları, taze askerleri hamilen cepheye, Anadolu'ya gidiyorlardı. Bugün saat 15.00'te İsviçreli ve İtalyan doktorları vapura geldiler, ziyaretçiler vapurun her yerini gezdiler. Bizim doktor Osman Bey de kaymakam Çomora'nın işareti üzerine, vapurun en karanlık yerlerini ve yatakların vaziyetlerini ve elinde taşıdığı fenerle, vapurda ışığın olmadığını da anlattı ve "Tam dört ay var ki bu karanlık içinde yaşıyoruz" dedi. Bizim kısmı geziyorlardı, bu sırada ben şunu sezdim; hepsi, bilhassa İtalyan doktoru çok müteessirdi. Onun duyduğu teessüre, arkadaşının ortak olduğu, birbirlerinin yüzüne bakarak, başlarını kıvratarak, "Bu ne hal?" der gibi bir durum içinde oldukları aşikârdı.

Bu gelenler ayın ikisinde yani yarın muayenenin başlayacağını züafa, invalid, ihtiyar ve kadınların en çok dört gün sonra yola çıkarılacaklarını söylediler.

2 Ağustos 1337 (1921) Salı günü saat 10'da beraberlerinde bir de Yunan askeri doktoru bulunduğu halde, bütün doktorlar vapura geldiler. Saat 10'da muayene başladı, tetkikat oldukça ciddi idi.

Öğleye kadar zabitan muayenesi son buldu, erlerin muayenesi o kadar uzun sürmedi. Sağlığı yerinde olanların İtalya'ya gönderileceği resmen bildirilmemiş ise de, mesele anlaşma halinde olduğu için vapurumuzun İtalya'ya müteveccihen cumartesi günü hareket edebileceğini dahi konuştular... Muayene saat 15.30'da tamamlandı. Muayeneden sonra heyettekiler Yunan harbiye ve hariciye nezaretlerine gittiler. Aynı gün saat 19.00'da reis vapura geldi, "Aranızdan kadın, invalid, hasta ve ihtiyar olarak 395 kişi tespit edilmiştir. İşte bu kadarınız memleketinize gönderileceksiniz" dedi ve vapurdan ayrıldı.

Dün Pire limanına gelen hastane vapuru ile zabit ve efrat olmak üzere 1054 yaralı geldiğini gazeteler yazdı. Yine aynı gazetede Harbiye Nezareti tebliği ile 28 Temmuz tarihinde Afyon civarında Çay istasyonunun duman edildiği de yazıyordu.

5 Ağustos 1337 (1921) Cuma günü, İstanbul'a gidecek vapurun geleceği söylendi ise de sonradan vapurun sabaha kaldığı ve yarın saat 8.00'de gelebileceği bildirildi. Bizler için hiçbir haber yok. Sonradan gelen havadis, İtalya'ya mı yoksa başka bir memlekete mi gönderileceğimizin teayyün etmemiş olduğu yolunda.

İlk kafileyi yolcu ediyoruz

6 Ağustos 1337 (1921) Cumartesi öğleden sonra, saat 14.00'te invalitlerin nakil işlemleri başladı. Çok sıkı bir kontrol ekibi iş başında, bu 395 kişinin nakli, bu sıkı kontrol yüzünden dört buçuk saat devam etti.

Gelen vapur *Olimpos* adında çok kötü ve pis bir vapur idi. Vapur demek yanlış olurdu, düpedüz bir demir tekne idi. Ve üstelik daha önce büyükbaş sığır yüklenmiş olduğu için her yeri bok dolu idi. İçine girenler ilk olarak o pisliği temizlediler de eşyalarını öyle koyabildiler. Az önce bir demir tekne demiştim, öyle ki bu 395 insan düpedüz içine zor zoruna sığmıştı. Hem de vapur denilen bu nesne suyun yüzünde oynayıp duruyordu. Saat 18.30 olmuştu, işler daha tamam olmamıştı. Biraz sonra saat 19.00 sularında vapur demirini alıyordu. Bu küçücük demir tekne, yakın yerler arasında canlı büyükbaş hayvan taşımaya tahsis edilmiş bir vasıta idi. Çünkü devamlı bu işte kullanıldığı için her tarafı hayvan pisliğiyle dolu olduğundan başka, duvarları bile kuru pislik bulaşığıydı. Ah! Melun Yunan gâvuru, sağlam bir vapur verecek değil ya, elbet böylesini verecek ve ancak elimde bu var diyecek. Bereket versin ki ortalık yaz günü, herkes sıkışık da olsa, güvertede açıkta ve ayakta bile gidilebilir.

Alınan çok sıkı tedbire rağmen, üç arkadaşımız kaçak olarak invalitler arasına karışabildi. Ama onlar Giritli olduklarından, çok iyi anadilleri gibi Rumca biliyorlardı. Bunlar, Çarkçı Yüzbaşısı Mehmet ve kardeşi Mülazim Ruşen ve biri de İzmirli Ferit Bey idiler. Vapur hareket etti, hep bir ağızdan felaket günleri arkadaşlarımızı iyi dilekler ve selametlerle uğurladık. Bu ara *Heymeymoro* da altı aylık yol arkadaşlarını bağıra bağıra uğurladı. Ama bu uğurlama arasında çok derinlerden kopan acı duygular da kabarmıştı. Bir tarafta sevinç, öbür yanda keder ve dayanılmaz bir iç sıkıntısı. Her iki tarafta sevinç, öbür yanda keder; hepimiz ağlamıştık ve hakikaten çok hazin bir tablo idi o an.

Bekleyiş berdevam

9 Ağustos 1337 (1921) Salı günü idi. Denizde oldukça şiddetli fırtına var. Bizler de sanki deniz gibiyiz, alıp veriyoruz, sinirlerimiz hâlâ yatışmadı, bir türlü, "Aman sen de!" diyemediğimiz için hepimiz fiğ yutmuş tavuk gibi düşünüp duruyoruz. Bugün akşama doğru komisyonca seçilen murahhas aza İsviçreli Doktor Reymond, yanında Salibiahmer'den bir Yunan doktoru, vapura geldiler. Bu arada da "Roma'dan bir telgraf aldık" dediler. "Türk esirlerinin ikametine tahsis edilen yer, en geç üç güne kadar belli olacak ve bu sebeple vapurun hazırlanması lazım" deniyordu. "Sardunya adasının çok sıcak olduğundan bahsederek, daha müsait bir yer bulun ricası yolunda bir yazı yazdık" dedi. Aynı zamanda şu sözleri de ilaveten söyledi, "Ricamızı uygun görmüş olmalılar ki, 'Arıyoruz, bulmaya çalışacağız' diye yazımıza cevap verdiler" ve biraz da şundan bundan konuştuktan sonra gittiler.

10 Ağustos 1337 (1921) Çarşamba. Vapurumuz her ne kadar kalabalığının yüzde 35'ini dışarı vermişse de bizler bunalıyorduk. Her yer dar geliyordu. Her şey nedense bizleri çok sıkmaya başladı. Bugün hava çok sıcaktı, belki bize onun için öyle geliyordu. Haklı olarak ruhi bir ıstırap içinde yarınları, doğacak kötü bir şeyi bekleşiyor gibiyiz. İnsan olduğumuz için olsa gerek, kimse bize, "Eh! Yeter!" demesin. Tabii odun veya taş değiliz ki olanları duymayalım, sezmeyelim hatta görmeyelim. Amma, çok ağır ve ezici hayat şartları içindeyiz. Söylediğim camid olan taş, odun gibi cisimler bu hale dayanamazlar ve şimdiye kadar çoktan toprak ve kül olurlardı.

11 Ağustos 1337 (1921) Perşembe. Bugün çok sıcak yine... Denize girme yasağı Japonlar tarafından kaldırıldı. Denize girebilenlere ve yüzebilenlere ne mutlu! Onlar bu suretle bir yeniliğe kavuşuyorlar. Hiç olmazsa beş

on dakikalarını belki de saatlerini eğlenceli geçirecekler. Lakin bende denize girme cesareti yok, yüzme bilmiyorum ve onun içindir ki bu müsaadeden istifade edemiyorum. Her şeyden mahrum olduğum gibi bu iyi şeyden de mahrum kalıyorum.

Bugün hiçbir haber yok, bekliyoruz. Eh! Adam sen de! deyivermek, deyip geçmek bizim gibiler için ne iyi bir şey... Çok faydalı bir devam, hem de cana can katan bir ilaç... Ama elde değil. Çünkü insan olmak demek, üzülmek, ezilmek, sıkıntılara katlanmak, sevinmek, neşelenmek ve hatta sevilmek ve ağlamak demektir. Bunlar onun mayasında var oldukça, bulundukça iradesine hâkim olamıyor işte. O zaman da elde değil deyip işin içinden sıyrılıp çıkamıyor.

12 Ağustos 1337 (1921) Cuma. Bugün hava çok sıcak, öyle sıcak ki adeta yanıyoruz, sıcaktan bunalıyoruz. Vapurun demirlerine dokunmak mümkün değil, sanki demirci ocağında kızartılmış gibi... Hiçbir taraftan bir esinti yok, sanki gökteki hava deliklerinin hepsi kapalı. Güvertedeyim, ileride bir yığınak var, birisi de elindeki kâğıttan bir şeyler söylüyor. Ben de vardım oraya ne var, nedir, diye. Bir arkadaştan sordum, denize girmek kati olarak yasaklanmış. Bu emir Yunan bahriye nezaretinden gelmişti ve bu emirler arasında şunlar da vardı: Aşağıda gösterilen kroki dahilinde esirler bundan sonra karaya çıkacaklar, onlara asker verilecek ve gösterilen sahada gezecekler, dolaşacaklar ve karaya çıkma müsaadesi saat 3'ten saat 7'ye kadar devam edecektir. Bu haber hepimizi sevindirdi, çünkü yedi ay dolmak üzere ki vapur içindeyiz ve ayaklarımız kara parçasına değmemişti. Bu sebeple buna çok sevinmiştik. Bugün Japonlardan şüpheli iki hasta asker, hastaneye gönderildi.

Saat 3'e kadar her şey hazırlandı. İlk kafile 60 kişi olarak hazırlandı; ben dahi bu kafilenin içindeyim. Sa-

hile çıktık. Oh! Yarabbi şükür! Ayağımız karaya, toprak anaya değdi. Sahilde bir bahçe, ama ne bahçe! Hiç bakılmamış tam bir harabe halinde bir bahçe. Taş yığınları, taşlıklar, fundalıkta köse köse ağaçlar, şurda burda görünen zakkum ağaçları, bunlar da köse ve öbür tarafta gülburnunu andıran yalınkat ve ufak ufak güller açmış, dikenli dikenli çiçekler. Eh! Bunların arasında yanımızda Yunan muhafız askerleri de var. Gezdik, dolaştık, şimdi artık cehennemleşen vapura dönüyoruz. Bu akşam bizim İstanbullu arkadaşlar çok mektup aldılar.

Bu mektuplarda acı ve kötü haberler de vardı. Bu sona eren günde, bizim için hiçbir havadis yok. Ne olacağız bakalım, yine beklemedeyiz.

13 Ağustos 1337 (1921) Cumartesi. Çok sıcak ve sıkıntılı geçen gecenin sabahını zor da olsa bulmuştuk. Havanın durumundan belli, bugün güneş yine her yeri yakacak gibi... Bugün biz Müslümanların kurban bayramı imiş... Bundan önce vapurda bir bayram daha geçirmiştik. Bu bayram da işte böyle bir bayram... Millet ağlar, memleket ağlar, anneler ağlar, yetimler ağlar, gelinler ağlar, asuman ağlar...

15 Ağustos 1337 (1921) Pazartesi. Bugün de yine karanlık yarınımız üstüne bir haber yok. Kızgın bir ağustos güneşi ortalığı yakıyor. Bugün gelen İstanbul gazetesinde bir haber okudum, Bor'dan bahsediyordu haber: Bor'da Şehit Mehmet Paşa Cami-i Şerifinde cuma münasebetiyle okunan hutbe anadilimizde Türkçe olarak okunmuş; şöyle ki, minberde anadilimizde gayet güzel ve herkesin anlayabileceği bir ifade ile dualar yapılmış. Ulu Tanrı'ya dilekler sunulmuş ve böylece Bor'un, Türkçe hutbe okunmak suretiyle inkılap bayraktarlığı unvanını kazanmış olmasıyla mutluluk duymuştum.

Yunan taarruz harekâtı başlayalı beri Yunan dünyasında, bu hayalci memlekette, zafer şenlikleri namına

görülmedik, duyulmadık neler yapılmadı, denizin dili olsa, nasıl taciz edildiğini bir anlatsa... İnanın deniz çektiği ıstırabı söylemekte müşkilat çeker. Ne idi o gürültü ve çılgınlıklar, ne içindi bağırışlar, çığlıklar, durmadan ve ardı arkası kesilmeden sürüp giden gürültü, zafer şamatası? Öyle sanıyorum bu, güya zafer şenliklerini zoraki olarak halka benimsetmek içindi. Kilise de beraberdi bu hengâmede... Hiç durmadan günlerce çalan çanlardan tahmin ederim Yunan halkı dahi bizar olmuştur. Bu tertipli şenlikler aynı zamanda şöyle çeşnilendiriliyordu: Türk başkumandanı esir alınmıştır, Türk erkânıharbiye reisi ölmüştür; birçok kumandanların öldüğü ve daha nice yalanlar dünyayı çınlatan, "*Zito! Zito!*" seslerine karışıyordu. İtirafa mecburum, bu gürültülerden çok tedirgin olmuştuk, üstümüzde çok kötü tesir yapmıştı. Bilmiyoruz belki de gazetelerin attığı düzmeler de sebep olabilirdi bu bıkkınlığa. İşte bunlardı bizleri düşündüren; nasıl varlığımız sarsılmazdı. Her yeni gün ve her saat aleyhimize işliyordu. İşte bu nevi her istenmeyen değil, zorluklarla yutturulan bütün kötülükleri ve kötü nesneleri içimize sindirmek zorunda idik. Hep elem ve sıkıntı olan saatlerimizin birinde idi, elime bir İstanbul gazetesi geçmişti. O gazetede bizimkilerden birinin, bir askerin yazısı bana çok can bağışlayıcı bir ruh verdi. Emekli bir general şöyle diyordu, "Halihazır askeri vaziyet Yunanlıların aleyhine işlemektedir. Zira Yunan ordusu yerini dolduramayacağı kadar zayiat vermiştir. Hem de cephenin her yerinde bu kırım, zayiat mevcuttur. Bundan başka üssünden de çok uzaklaşmıştır, aynı zamanda ayakta kalan kuvveti çok yıpranmış ve yorulmuştur. Netice zafer Türk ordusundadır. Akşama sabaha iyi haberler gelecektir ve alacağız."

Bu yazı ve fikir bende taptaze bir ruh yarattı. Fikir ve mütalaa çok doğru ve askerce bir görüştü. Her gecenin mutlaka bir sabahı vardır, inşallah o sabahta zafer

güneşi doğacaktır. Yunan'ın delice yürüttüğü zafer sarhoşluğunun yerini, bozgunluk ve inhizam almış olacaktır. Çok mutluyum o güneş, zaferimizi müjdeleyen zafer güneşi doğmuş olacak. O alçak Yunan belasını bulacaktır ve Anadolu'da işledikleri zulüm ve kötülüklerin hesabını verecektir.

18 Ağustos 1337 (1921) Perşembe ve 19 Ağustos Cuma günleri Yunan resmi tebliğinde, Yunan ordusunun Sivrihisar'ı işgal ettiği bildiriliyordu. Bu resmi tebliğin bulunduğu Fransızca 'Progre' gazetesi hür fikirli bir Yunan gazetesinden naklen aldığı mütalaadan şöyle diyordu, "Ankara şakileri, son hududa kadar çekilseler yine de mağlup olduklarını kabul etmeyecekler. Binaenaleyh Yunan ve Türk meseleleri İstanbul ile halledilmelidir ve Türkler şunu da bilmelidir ki bugünkü Türklerin düşmanı olan Yunanlılar, yarın için Türklerin en iyi dostudur. Herhalde bu teşebbüs elzemdir." Yine gazete havadisi, İzmir'den, "Türkiye'de Konya'da iğtişaş vardır. Bütün tedbirlere rağmen karışıklıklar genişlemektedir." Yine gazetede, "Karadeniz'de 3 tane torpido muhribi vardır. Bunları Ruslar, Baltık'tan getirmiş ve Türklere vermişlerdir..." gibi haberler göze çarpıyordu.

21 Ağustos 1337 (1921) Pazar. Bugün sabahleyin *Eleni* adındaki sıhhiye vapuru İzmir'den kalabalık bir yaralı kafilesi getirdi ve vapurun acı acı işaretler vermesi üzerine bütün kilise çanları, gelen yaralıları selamladı. Bu gelen vapur yedinci yaralı vapuru idi. Bu sayı ancak bizim görebildiklerimizin sayısı idi. Yine bugün öğleye doğru *Konstantinopol* adlı hastane gemisi dahi limandan içeri girdi, aldanmıyorsam, bununla gelen yaralı en azından 1500 kişi idi. Bugün murahhasa mektup yazdık, "Daha çok beklemeye tahammülümüz kalmadı, sana rica ederiz" dedik.

22 Ağustos 1337 (1921) Cumartesi. Bugün yine bir haber yok. Bu vapurda geçen her dakika bizlere ölüm

hazırlayan birer kâbus. Bu karanlık demir adam sanki bir azrail, son nefesimiz bunda olacak... Şaşkınlıktan olsa gerek, bugün Cemiyet-i Akvam riyasetine mektup yazdım, "Uzattığınız şefkatli elleriniz umuyoruz ki bizi kurtaracaktır. Ama daha çok uzun günler beklemeye hiç tahammülümüz kalmadı. Tabii olduğumuz hayat şartlarını geldiniz, gördünüz ve katlandığımız, çektiğimiz mahrumiyetlerin hepsine bir bir şahit oldunuz. Bütün ricamız, ne olacaksa olalım ve nereye gönderilecek-sek gönderin, tek su içinde 7. ayına girdiğimiz şu demir teknedeki işkenceli hayattan kurtulalım. Tek ümidimiz asil gayelerle insanlık için çalışan yüksek cemiyetiniz tarafından gösterilen alaka ve sahip çıkmanızdadır. Bunun için sizlere ayrıca minnettarlığımızı arz ederiz, teveccühlerinizin devamını bekleriz" diyerek mektubuma son vermiştim.

24 Ağustos 1337 (1921) Pazartesi. Bugün vapura murahhas Doktor Şilimmer geldi. Saat dört idi. Eskiden beri alışkın olduğumuz cümleleri dinledik, biraz daha sabır ve biraz daha metanet göstermemizi istedi. "Bu kötü günler de geçer" dedi ve ayrıldı. Evet dostum inşallah! Bugünler hep geride kalacak.

Yine bugün öğle ve akşam yemeği almadık. Çünkü Yunanlılarla aramızda erzak ihtilafı vardı. Mesele de hayli ileri boyutlara ulaşmıştı. Çünkü erzakı getirenler çalıyorlardı. Aradaki sert münakaşa yüzünden gelmemişti. Bir tercüman ve grup kıdemlisini Yunan makamlarına gönderdik. Yapılan anlaşmaya göre, erzakın bedelini nakten para olarak alacağız, erzakı kendimiz mübaya edeceğiz. Gidenler geldi, erzak da beraber geldi. Bugün gelen erzaka bakınca Yunan erzak memurunun şimdiye kadar istihkakımızın ancak yüzde 25'ini verdiğini ve öbür tarafının çalındığını anladık; mamafih Yunan erzak memuru kendi başına değildi. Asıl büyük porsiyonu Japonlar alıyordu. Bu işin

böyle olduğu çok net olarak biliniyordu, ama bizim ağalar, "Yoo olmaz! Bu, Japonlara karşı nezaketsizlik olur" diyorlardı.

Ama onlar apaçık bizim istihkakımızı çalıp zıkkımlanıyorlardı. Ayıp olmuyordu da, bizim bunu söylememiz nezaketsizlik olurmuş! Dört buçuk aydan beri kangrenleşen bu iş de, bugün son buldu.

25 Ağustos 1337 (1921) Salı. Bugün bol yemek ve üzüm yedik. Öğleyin de Doktor Mösyö Şilimmer geldi. Konuşma sırasında, "İki güne kadar size para, maaş verdireceğim" dedi. Bu sırada herkesin gözünde ve yüzünde memnunluk görüyordum, açıkça okunuyordu. Ya ben, Allahım ağlayayım mı? Yoksa ben de mi güleyim, sevineyim? Yine baktım kimin ağzında 300, kimininkinde 500 lira sözleri var. Hatta konuştukça da sevinçten belli ağızları kulaklarına varıyordu. Tıpkı mirasyediler gibi, en son kalan döküntülerden biraz da biz kapalım der gibiydiler. Bakalım bu işlerin sonu nerde ve nasıl biter?

26 Ağustos 1337 (1921) Cumartesi. Bugün saat 2 idi. Murahhas Raymond Schlimmer geldi, bu işlerin üç dört güne kadar hallolmayacağını kati bir dille anlattı, iki saat sonra tekrar geleceğini söyledi ve ayrıldı. İki saat sonra idi, söylediği gibi tekrar geldi, ama bu kerre bizim yanımıza gelmedi. Yarım saat kadar ayaküstü konuştular, yine bize uğramadan gitti. Sonra Japon kumandan bize şunları söyledi, "İtalya'ya gitmek için her iki taraf prensip olarak anlaşmışlardır. Fakat İtalya, 'Bu işin mali kısmını ben kimden alacağım? Yunanlılardan mı, Türklerden mi? Yoksa Japonlardan mı isteyeceğim?' diye diretiyormuş. Tabii bu iş de yoluna girer" dedi ve o da yanımızdan ayrıldı. Tekrar geri döndü. "Bu masraf hususunda henüz Türkiye'den müspet veya menfi bir cevap gelmemiştir" dedi. Vay halimize, zayıf ve mağlup Türkiye'nin vay haline! Sözlerini yürütenler

elbette galip sandalyesindekiler, onlar ne derse o olur. Bu gayet normal ve tabii bir haktır!

31 Ağustos 1337 (1921) Pazartesi. Bugün bizim vapur donatıldı. Sordum, meğer Japon imparatorunun tahta çıkış günü imiş de ondan yapılmış bütün bu hazırlıklar. Yine bugün Yunan taarruzunun başladığından bu yana Pire limanına 9. yaralı vapuru geldi. Bu dokuz rakamı yalnız Pire'ye gelen ve bizim gördüğümüz, yaralı taşıyan hususi hastane gemisi sayısıdır. Selanik'te, Adalar'da ve İzmir'de birçok yaralı olduğu söylenenler arasındadır.

Bugün Anadolu Ajansı şu haberi neşretti, "Anadolu'da Kuva-yı Milliye çok faaliyettedir. Türkler Yunanlıların müstahkem mevzilerine yerleştiler ve Sakarya civarında Yunan ordusu bozuldu ve darmadağın olarak kaçmaktadır." Çok şükür Allahıma! Ne kadar sevindik ve her sıkıntıyı, gelecek iyi ve kötü şeylerin hepsini unuttuk.

2 Eylül 1337 (1921) Çarşamba. Bugün akşama doğru Raymond Schlimmer vapura geldi. Kendisinin bizim iş için Roma'ya gideceğini ve yerine bir vekil bırakacağını ve o zatın bizimle temas edeceğini anlattı ve en çok bir hafta kalacağını da sözlerine ekledi.

3 Eylül 1337 (1921) Perşembe. Bugün vapurun birinci kaptanı Yunan hastanesinde öldü. Defin merasimine vapurda bulunan bütün Japonlar katıldılar. Bizden de dört kişilik bir heyet merasime iştirak etti. Vapura matem bayrağı çekildi; bizden merasime katılanların anlattıklarına göre Japon âdeti üzere önceden bir leğen içine hazırlanmış su içinde herkes elini yıkamış, ayrı bir adam da elinde tuttuğu tuzdan herkesin üstüne serpmiş, Japon ananesi...

6 Eylül 1337 (1921) Pazar. Bugün 640 yaralı getiren 10. hastane gemisi de geldi. Bu 640 rakamını aynı günün gazetesi vermişti.

7 Eylül 1337 (1921) Pazartesi. Bugün de Yunanlıların *Eleni* adındaki büyük hastane vapuru 11. kafile olarak Pire limanından içeriye bağıra bağıra giriyordu. Bir gün sonra idi, gazeteler yazmıştı: "Dün gelen yaralıların 1345 kişi olduğu öğrenilmiştir." Anlaşılıyordu ki Anadolu'da muharebe çok canlanmıştı. Türk süngüsü, Türk dipçiği ve Türk yumruğu meydan okuyordu. Yurdumuzun harimine kadar sokulan düşman, Yunan palikaryası cezasını bulmuştu. At nallarının altında ezilmekten, ağır süvari kılınçlarının dehşet veren şakırtısından ve "Allah! Allah!" uğultuları arasında kudsi ve ilahi bir heybetle saldıran ve süngüsünü düşman saflarına daldıran Mehmetçiğin naralarından kaçarak ölümden kurtulup gelenlerin sanki korkudan dilleri tutulmuştu. Sessiz sedasız dönüşleri çok ama çok ibret verici bir görüntü idi. Allah'a şükür! Yaralı arslan ayağa kalktı, düşmanını yere sermek mucizesini lütfundan ihsan etti yarabbim!

Bugünlerde Yunan gazeteleri Sakarya muharebelerinin şiddetinden, dehşetinden ve Türklerin çetin müdafaasından bahsediyordu ve gece gündüz yapılan süngü hücumlarını, bomba muharebelerini, göğüs göğüse, yumruk yumruğa çarpışmaları bir boy ve aralıksız anlatıyordu ve yine Türklerin ara sıra mukabil taarruzlarından, Yunan taarruzlarının Türkler tarafından durdurulduğundan bahsederken, dönerek Yunan ordusunun azimkâr bir şekilde ve sebatla ilerlediğinden ve ordunun kahramanlığından ve daha nice ipe sapa gelmeyen laflarla bahsederek, efkârı umumiyeyi oyalıyordu. Yine bugün harp resmi tebliği neşredemediler, ama bununla beraber Yunan zaferlerinin hep birden geleceğini de yazmaktan vazgeçemiyorlardı. Lakin Yunan ordusu kurşunu yemişti, belkemiği kırılmıştı bir kere, önümüzdeki günler her şeyi bize müjdeleyecektir. Haddizatında biz her gün kulakları sağırlaşmış ve dilleri tutulmuş ola-

rak gelen vapurlar dolusu yaralılardan haber alıyorduk. Müjdeciler onlardı.

13 Eylül 1337 (1921) Pazar. Bugünkü Yunan resmi tebliği şöyle idi: "Türk Kuva-yı Milliyesi Kuvvetleri merkez ve cenahlardan mukabil taarruza geçmiştir ve Türk taarruzu püskürtülmüştür." Yine aynı günün gazetesinde başkumandan Papulas'ın resmi beyanatında şu cümleler çok dikkate şayan, "İlerlemeye çok müsait 50 kilometre genişliğinde, 20 kilometre derinliğindeki bir saha harikulade bir tarzda tahkim edilmiş olduğundan buralardan geçebilmek için çok büyük fedakârlıkları göze almak gerek." Bu ifadeler yorulmuş yıpranmış ve çok zayiat vermiş olduğunu perdelemek istediğini ve daha da ileri gidemeyeceğini apaçık itiraf etmektedir. Bu ifade şu demektir. Yunan taarruzu son bulmuş ve gayesiz bir şekilde ademi muvaffakiyeye uğramıştır.

14 Eylül 1337 (1921) Pazartesi. Bugün, gazetelerde resmi tebliğ yine yok. Demek mukabil taarruz Türk ordusu lehine inkişaf etmektedir ve Yunan ordusu kovalanıyor. Bugün büyük hastane vapuru hıncahınç dolu olarak Pire'ye geldi. Bu 12. yaralı taşıyan vapur idi. Ertesi gün gazeteler yazdı: "Bu en son gelen vapur 91 zabit ve 1237 küçük zabit ve nefer yaralı getirmiştir."

15 Eylül 1921. Yunan gazeteleri eski defterleri karıştırıyor, hep eski zaferlerden ve aldıkları esir ve harp malzemesinden bahsediyorlar. Yine bugün Yunanlıların atlantik vapuru da hasta ve yaralı taşımak için hastane gemisi haline ifrağ edilerek ve acele olarak, yaralı getirmek üzere İzmir'e gitti. Bu vapur Yunanlı'nın *Patras* (Vatan) adındaki atlantik yolcu vapurudur.

17 Eylül 1921 tarihli bir gazete, başkumandan General Papulas'ın uzun bir beyannamesini intişar etti ve hülasaten şöyle diyordu: "10 Temmuz'dan itibaren başlayan Yunan ordusu ileri harekâtı Sakarya'nın gerilerine kadar berkihâtıf gibi ulaştı, Asya'yı sugrayı çiğnedi,

demir kapılara vardı...." ve daha bilmem ne safsatalar... Artık kırılmıştı beli. Yunan bir daha doğrulamaz ve ayağa kalkamazdı ve belli ki Kuva-yı Milliye eziyordu kafasını o Yunanlı celladın!

20 Eylül 1337 (1921). Bugünkü bir Yunan gazetesinde okuduk: "Türk akıncıları Eskişehir tayyare hangarına baskın yapmışlar, bu haber Eskişehir'e ulaşmış, vakit gece imiş. Yunan subayları pijama ile kaçıyorlarmış. Bu sırada Eskişehir'de yaşayan gayri Türk Arnavut, Boşnak asıllı menfaatçiler Yunanlılara demişler ki, "Nereye gidiyorsunuz? Ve niçin böyle kaçıyorsunuz? Bizim adamlar gelenleri görmüşler, beş on atlı imiş ve çok zayıf hayvanlar imiş." Onlar da hemen orada bulunan süvarileri, hangarı basan Türklerin üstüne sevk etmişler, çarpışma başlamış, Yunanlılara nispetle daha az olan Türkler kılınçtan geçirilmiş, kimse kurtulmamış. Fakat ölürken de hangarı ve benzin depolarını ateşe vermişler ve yakmayı becermişler. Bu haberi yazan gazete hayrete düşüyor ve diyor ki, "Bakın hem ölmek üzere, hem de bir taraftan, o haldeyken bile hangarı ateşe veriyorlar."

Burada daha çok üstünde durulacak nokta, gayri Türk olan, para dinli ve hain düşünceliler, kendilerini ne güzel tanıtıyorlar, uyanalım!...

Yunanlı gazeteci hayran olduğu Türk hamaseti karşısında duyduğu hayreti açığa vuruyor. Yunanlı'nın bu hali beni çok duygulandırdı.

Günler geçiyor, bizim İtalya'ya yollanma işi uykuya yattı, uyusun bakalım...

3 Teşrinievvel (Ekim) 1337 (1921). Bugün Doktor Mösyö Reymond Şilimmer'den haber var. "Her şey halloldu, ana meseleler üstünde mutabakata vardık. Bazı ufak pürüzler üstünde çalışıyoruz. Ayrıca şunu da müjdelerim, ayın 15'inden önce vapur Pire'den hareket eder" diyordu. Bugün Yunanlılar zabitana biraz para

verdiler. Bugün birkaç arkadaş Atina'ya gitti. Ufak tefek bazı şeyler almışlar, ucuzluk var diyorlar. İki gün sonra ben de Atina'ya gittim, 15 kişi idik. Biraz gezdik, bir mağazaya girdik, elbise almak istedik, üstüm başım perişan idi. En son karar verdim, kumaş alayım, diktireyim dedim. İki gün içinde verilmek şartıyla lacivert renk bir kumaş beğendik, ölçü aldılar, provaya vapura gelecekler, bir miktar para da verdim iş tamam.

8 Teşrinievvel 1337 (1921). Vapur ayın 13'ünde hareket edecek haberi resmen geldi. Ayın 9'u idi, tekrar on arkadaşla Atina'ya gittik. Elbisemi aldım. Orada, bir kahvede biraz oturduk, kıraathane kocaman ve temizce idi. Kalabalıktı. Biz ordayken içerde bir gürültü oldu. Arkasından sandalyeler havada, ortalık allak bullak oldu; dövülenler, hafif yaralılar vardı. Kavgacılar sonra dağıldılar. Sorduk, particilermiş. Venizeloscular ve bilmem necilermiş...

İstikamet İtalya!

13 Teşrinievvel (Ekim) 1337 (1921). Bugün akşama doğru vapur *Heymeymoro* İtalya'ya hareket etti. Mesina'da kalacağımız söyleniyordu. İki buçuk gün sonra öğle vakti, Mesina boğazına gelmiştik. Oradan verilen işaret üzerine yola devam olunacak talimatı verildi ve en son Bonifaçio (Sardunya-Korsika arasında) boğazından çıktık ve ikinci defa Akdeniz'deyiz.

17 Teşrinievvel 1337 (1921). Akşama doğru Sardunya Adası sahilinde bulunan Porto Tores limanına geldik ve vapur demirini attı, amma limanda hiç kimseler yok. Nihayet limana doğru dört pelerinli adam geliyordu. Gelenler doğruca vapura çıktılar. İçlerinden biri, "Merhaba arkadaşlar, geçmiş olsun," dedi ve devamla, "ben," dedi, "hükümet-i seniyenin Roma Sefareti Başkâtibi Manyaszade Feridun'um. Arkadaşım, sefaret kâ-

tiplerinden Kudret Bey'dir," ve yine devamla, "İtalyan hükümeti fahimesi maalesef sizleri hastalıklı saydığı için necip İtalyan milleti arasına alamıyor. Yarın sabah sizler şu görünen adaya çıkarılacaksınız ve her türlü esbabı istirahatiniz tahti temindir. Yarına kadar allahaısmarladık" dedi ve ayrıldılar. Zaten dışarda hava kararmak üzere idi. Yanlarındaki iki kişi İtalyan'dılar ve asker oldukları duruşlarından belli idi. Her neyse herifin sunduğu soğuk duş tesiri dolayısıyla arkadaşlar sunturlu küfürler yağdırıyorlar.

Herif hakikaten çok resmi ve o kadar da soğuk olarak söylediklerini daha yumuşak ve daha değişik bir ifade ile söyleyebilirdi, amma herifin tipi ve yaradılışı pek bu cins bir adam olmasa gerek. Hatta bazı arkadaşlar da şöyle laflar ediyordu, "Yahu o ne biçim herif, ne biçim konuşma ve nasıl it yüzlü birisiydi. Paşa adam mı bulamamış da bu herifi bulmuş yollamış. Herif hoşgeldiniz bile demedi." Kimbilir bizim işimiz için belli ki çok yorulmuş veya çok başının ağrımasına sebep olmuşuz da ondan ötürü bizi böyle soğuk karşıladı belki diye düşündüm ben de.

Sabah olmuştu ve 18 Teşrinievvel idi tarih. Dur bakalım, bugün doğacak güneş bizlere neler hazırlamakta? Az sonra akşamki gelenler de geldiler. Vapur Porto Tores limanından ayrıldı. Şark doğrultusunda gidiyoruz. Vapur biraz sonra tekrar durdu ve derme çatma, darmadağın tahtalar konarak yapılmış, harap iskelemsi bir kenara yanaştı. İşte burası misafir kalacağımız Azinara Adası[23] idi.

Vapurdan indik, şimdi bizler kumun üstüne serpilmiştik. Ta Vladivostok'tan beri bize kumanda ve nezaret eden, arkadaşlık eden, askeri kaymakam Japonyalı Çomora da indi vapurdan. Anlaşıldı, bir şeyler söyleye-

23 Sardunya adasının kuzeyindeki Asinara adası.

cek, veda konuşması yapacaktı. Bu sırada bizler bir daire teşkil ettik, 620 küsur insandan müteşekkil topluluk olarak. O Çomora, orta yerde şöyle söze başladı, "Arkadaşlar sizi, siz Türkleri tanımış olmak benim için hayatım boyunca taşıyacağım çok canlı ve daima yaşayan bir şeref ve iftihar vesilesi olacaktır. Ve yine diyorum ki, siz Türkleri tanımış olmak fırsatına nail olduğumdan çok bahtiyarım. Sizlerde çok üstün bir seciye ve karakter, aynı zamanda fazilet gördüm. Bu söylediklerim bilmüşahede duygularımın kendisidir. İşte bu görüşüm bana şu gerçekleri söyletiyor: Sizler insanlığın övüneceği bir üstün insansınız. Bütün iyi ve en iyi vasıflar sizdedir. Onlara sizler sahipsiniz. Yine gördüğümü ve sezdiğimi söylememe müsaade ediniz. Sizler çok büyük ve şayanı hürmet bir milletin çocukları olduğunuzu fiilen ispat ettiniz. Bu gerçeğin yegâne şahidi benim. Sizlerle beraber geçirdiğim tam sekiz aylık bir mazi, bana çok kıymetli hayati mevzular öğretti. Şimdi burada sizleri müjdelemek değil, olanı ve yarınlarda olacağı söylemek istiyorum: Yaşamak, var olmak sizin ve siz ayardakilerin hakkıdır. En şayanı hürmet, kendine inanılır, güvenilir, en yüksek ahlaka sahip, yaşamaya en çok layık olan bir milletsiniz. Ve bugün memleketinizin giriştiği mücadele, zaferinizle sona erecektir. Çünkü var olmak ve yaşamak isteyen sizsiniz. Türk milletidir. Yakından gördüğüm kaypak ve kahpe milletler, size gem vuramaz. Parlak yarınlar sizindir! Çok üzgünüm, sizleri sevdiğiniz vatanınıza götüremediğim için ve yine çok üzgünüm ve müteessirim. Çünkü sizleri bu ıssız, insansız, vahşi ve kötü görünüşlü bir yere indirdik. Umarım inşallah, bu yerden de kurtulursunuz. Şimdi en iyi dileklerimle hepinizi selamlarım" dedi ve konuşmasına son verdi.

Birkaç cümle ile mukabele eden bizim grup kıdemlisi arkadaş da sözlerini bitirdikten sonra kaymakam Çomora, her birimizin ellerimizden sıkmak suretiyle sami-

miyetini de gösterdi. Bu arada gözlerinden akan yaşı zaptedemiyordu. Böyle çok acı bir şekilde kumların üstüne serpilişimiz, bu katı yürekli Japon askerini bile içinden yaralamış olmalı ki veda sırasında teessüründen gözyaşlarını tutamıyordu.

Bu olup bitenleri bizim sefarete mensup adamlar da dinliyor ve görüyorlardı, amma taş gibiydiler. Hâlâ kum üstündeyiz; öbür yanda bizlere sekiz buçuk ay gibi uzun bir zaman deniz üstünde konaklık yapan koca *Heymeymoro* denizleri titreten sesiyle bize, "Allahaısmarladık ve hoşçakalın" diyor, selamlıyordu.

Bundan sonradır ki kafilemiz de ağırlıklarını omuzladı ve yeni maceralara doğru yol almaya başladı. İki kilometre kadar bir yürüyüşten sonra küme halinde binalara ulaştık. Gelmiştik, ama hayli terlemiştik. Çünkü ortalık çok sıcaktı, mevsim 19 Ekim olmasına rağmen, boğucu denecek kadar bunaltıcı bir hava vardı. Nihayet kendimizi bir takrib yere attık. Susamıştık, fakat ne acı ki adada su yok; en hayati ve en zaruri ihtiyaç olan su dahi yokmuş. Felaket gelmek üzere, "Şimdi gelecek" lafları konuşuluyor, ama yok. Su Sardunya'nın herhangi bir yerinden vapurla getirilir, burada bir su deposuna boşaltılır, oradan alınırmış. Su geledursun, biz binalara yerleşme işine giriştik. Binalar derken bunu da açıklayalım. Sadece üç tane tek katlı ve pavyonumsu bina var. Ayrıca bir de idare binası olması lazım, ayrı bir bina, daire nevinden. Bu 626 insan, bu tek katlı, üç dama sığdırılacak. Kimbilir belki de istif edilecek. Bu yerleşme çalışmaları sırasında, "Su geldi!" dediler. Bu sözü her duyan matarasını, şişesini alıp suya koşuyordu. Derken yerleşme uğraşması sürdü, ancak akşama doğru binalara yerleşebildik. Bizimle gelen konakçı İtalyanlar şimdi de şu tavsiyede bulundular. "Burada daha yapılması gereken işler var, hem de çok mühim. Geceleri ve gündüzleri kapılara sürekli nöbetçi koyacaksınız ve hemen bu dakikadan itibaren. Çünkü bu yerde çok yılan var. Zehirli ve tehlikelidirler. Bu yılanlar kapılar boş olursa içe-

ri sızarlar, sizleri zehirlerler. Bakın pencerelerde tel perdeler var, oradan giremezler, tehlike gelmez, ama kapılar tehlikelidir. Bunun için kapıların tutulması lazımdır. Bir şey daha var; yarın size orak vereceğiz. Orakla civarınızda ve yürüyeceğiniz yol kenarlarında bulunan otları, her üç günde bir biçeceksiniz. Zira yılanlar en çok bu otların arasında yaşarlar ve çok sinsidirler. Kendilerini saklamasını bilirler ve görünmemeye çalışırlar. İşte bunun içindir ki tehlike artmaktadır. Bu tehlikeyi önlemek için otların biçilmesi gerekmektedir. Otların biçilmesine yarın başlarız. Biz sabah sizlere orak getiririz" dediler ve ayrıldılar.

Diğer taraftan mütbah çalışmaları da vardı. Acımış ayçiçeği yağı ile hazırlanmış kurtlu soyundan makarna geldi. Kimi aldı ve yedi; kimisi de almadı, çay ekmek ile karınlarını doyurdular.

19 Teşrinievvel 1337 (1921) tarihi idi ki, yeni konak yeri Azinara Adası'ndayız ve az önce söylediğim binalarda yan yana kurulmuş demir karyola yataklarda yatmak suretiyle sabahı bulmuştuk. Çok rahat bir gece geçirdim demek zorundayım. Çünkü tam sekiz aydan, yani 23 Şubat 1921 tarihi idi ki *Heymeymoro* vapuruna binmiştik, o günden bu yana uzanamadığımız, doğrulamadığımız 65 santim yükseklikteki tahta ranza yataktan ve o karanlık demir bölmeden kurtulmuştuk. Bunun için olmalı ki, rahat ve deliksiz bir uykuya kavuştum diyorum.

Akşamdan ilk iş olarak kapıların nöbet işini ayarladık; tavsiye edildiği veçhile nöbetçilere çok dikkatli ve uyanık bulunmaları tembihlendi. Aynı zamanda nöbet işini de aramızda anlaşma yoluyla düzene koyduk. Yine bundan ayrı olarak iaşe konusu üstünde de çıkar yollar arandı, şimdi ikinci günün başlangıcı idi ve kahvaltı işi son bulmuştu. Bu sırada akşamki İtalyanlar yine gelmişlerdi. Yanlarında tırpan ve orak da getirmişlerdi.



Bir Türk esirinin gönderdiği kartpostalda Asinara adasında Türk esirlerin barakaları (Kansu Şarman Arşivi).

Her koğuşa iki tırpan verdiler, iş başladı. İyi tırpan kullanmasını bilenler hemen civarı temizlediler, amma yılanlar hayli rahatsız oldular. Öyle ki bizimkilerin yarattığı gürültü ve tırpanların keskinliğinden yılanlar kaçım kaçım oldular. Hatta birkaç tanesini tırpan biçmiş ve birkaç parçaya bölmüştü. Gün ortası daha olmamıştı, ama müthiş bir sıcaklık ortalığı sarmıştı. Öyle ki 20 Teşrinievvel olmasına rağmen, beklenmeyen bir hararet; gölge aramaktayız. Binalara sığındık, içimden şöyle diyordum, "Sibirya'da bizi üşüten ve güneş yüzü göstermeyen hava, burada bizi ısıtıyor hatta yakıyor. Demek ödeşiyoruz, ama burası sanki cehennem." Yine bugün dünkülerden başka bir İtalyan idareci heyeti geldi, onlarla konuştuk ve şunları söylediler, "Her ne kadar bizim misafirimiz iseniz de kumandanlığın talimatını getirdik. Sizlerin gezme ve dolaşma sahanız ancak şu noktadan, şu yere kadardır. Gösterilen sahanın dışında kalan yerler yasak yerlerdir ve yasak bölgedir. Misafirimiz olan sizlerin bu yasaklara uymanız gerek ve yine bun-

dan başka denize girmek de yasaktır. Hoşunuza gitmeyen bu tedbir, sizin lehinizedir. Zira denizde azgın köpekbalıkları vardır, onun için denize girmek katiyen yasaklanmıştır." Deniz için alınan yasaklama tedbiri yerinde bir hareket, amma şu karadaki tahdit niçin? Hem de gösterilen saha ve mıntıka gayet az ve küçük bir yerdir. Bu kadar bir yer 626 kişiye çok az ve kifayetsizdir; bunlar bu yerde nasıl gezecekler, hava alacak ve dolaşacaklardı.

Yine bugün iaşe ve mutfak üstüne İtalyanlarla konuşuldu. Söz verdiler, iaşe işleri mutlaka iyi olacak ve bunun için çalışılmaktadır yolunda teminat verdiler. Belki o işler düzelebilir. Bu 626 kişinin iaşe işleri yeterince bir mesele olmakla beraber, tahdit konusu da çok mühimdir. Gösterilen alana bu 600 küsur kişiyi yan yana oturtsan ancak sığar, bu talimat dairesinde hareket çok zor.

Biraz da bu adanın nasıl bir yer olduğundan söz edelim: Ada Akdeniz'in ortasında 38 kilometrekare alanı olan, Sardunya Adası'nın kuzeybatısında ve Korsika Adası'nın güneybatısında, denizden yükselmiş büyükçe bir kaya parçası... Hiçbir yerinde (tatlı) su bulunmayan, yer yer yeşil fundalık görülen, fakat bunlar da 20-30 köcekten ibaret, küçük küçük köse ve küme küme nesneler... Dikine yükselen kayalıklar ve ara sıra bu kayalarda jelatinimsi, yaprak yaprak erimiş parlak madeni bölmecikler görülmektedir ve bazı yerlerde boylu, yabani yeşil otlar; elhasıl insansız ve insanoğluna yaşama, barınma imkânı vermeyen, ancak yılanlara, akreplere yaşama hakkı bağışlayan ve haşin kayalıklardan başka bir şey olmayan Azinara Adası, işte böyle bir hapishanedir. Güya dost ve insansever İtalya devleti, lütfen bize belalı ve köpeklerin bile yaşamasına elverişli olmayan bu kötünün kötüsü menhus yerde misafirhane bahşetmiştir. Sağ olsun yine!



Halil Ataman'ın Asinara'da barakaların önünde arkadaşlarıyla çektirdiği fotoğraf.

Burada İtalya hükümeti bir pansiyoncudur. Bilmiyoruz kimin namına ve kimin hesabına işliyor bu ticarethane. Bu işin kökünde Yunan menfaati ve Yunan'ın güya izzeti nefsi var, amma zarar maddi manevi tamamen ve bütün yönleri ile Türk devletine raci... Bundan başka bir de Japonya'nın uğradığı zarar var. Bu arapsaçı davaya, bir de İtalya'nın pansiyon davası eklendi ki, üstünde oldukça fazla durulması icap eden bir mesele ve kabarık bir hesap. Bu konuda daha çok borçlu aramak yersizdir. Yunan'ın yakasına sarılmak gerek, çünkü iş, yani konu ta başından sakat; şöyle ki, bu esirler bütün antant devletlerinin ve beynelmilel Salibiahmer merkezi umumisinin tavassut ve yardımları ve bütün galip devletlerin muvafakat imzalarını taşıyan protokol ile memleketlerine dönmekte olan esirlerin yolunu kesen Yunan, bu konuda bu karışık problemin baş amili olduğuna göre, bu hususta ne kadar maddi zarar mevcut ve melhuz ise tamamını ödemesi, hak ve adalet bakımından ve mantık yolu ile şart.

30 Teşrinievvel 1337 (1921). Hava çok sıcak, hem de çok boğucu bir hava, anlaşılmaz bir şey. Ta Hint okyanuslarında hattı üstüvanın, bir buçuk iki derece yakınından geçerken bile, pek müstesna olarak, bu nispette ağır ve boğucu bir hava ile karşılaşmıştık.

Çok garip, ortalık çok sıcak, denize girmek yasak, bize uzaktan denize bakmak kalıyor. Dışarda boğucu bir hava, önünüzde uslu yatan denize kendinizi atmak istercesine koşuyorsunuz, fakat karşınıza çıkan yasak "Dur!" diyor. Duruyoruz, hem de mecburen duruluyor. Biraz daha denize yaklaşınca köpekbalıklarının sanki avını bekleyen bir canavar gibi kendinize doğru sürünerek, hem de tehâlükle üstünüze geldiğini görüyorsunuz. İşte şimdi sana, "Dur!" ve "Yasak!" diye sesleneni elbet dinleyeceksin. Demek oluyor ki bu cehennemi sıcağa rıza göstermekten ve ona boyun eğmekten başka çare yok.

Bugünlerde idi, civarımızda arkası buzağılı ineklerin dolaştığı görüldü. Hem de çok güzel hayvanlardı..

"Bu gelip geçen inekler acep neyin nesi?" diye düşünüyordum. Yine bu geçen günlerde basit ve yeknesak giyimli insanlar da dolaşmaya başladı. Bunlar neyin nesi diye soruşturuyorduk, amma hiçbir şey öğrenemiyorduk ve biliyorduk düşünmeye değmez, zamanla o da öğrenilir. Azinara Adası'nda bizden başka kimse yok ve burasını gayrimeskûn bir taşlık ve kaya parçası olarak biliyorduk.

Kendi sahamızda gidip geldiğimiz yerlerde, patika yollar teşekkül etti. İşte bu patika yollar üstünde yerli sekene yılanlar sere serpe korkmadan yatıyorlar, üzerlerine varıyorsunuz, hiç aldırış etmiyorlar.

Bağırıp, ellerimizde sopayla bir iki adım daha yaklaşınca başını kaldırıyor ve bakıyor, "Beni niçin rahatsız ediyorsunuz?" der gibi gönüllü gönülsüz otların arasına akıp gidiyorlar. Şu da hesapta, sopasız hiç gezemiyorduk.

Günler geçiyor, her şey değişiyor, mutfak ve yemek işleri de oldukça iyileşti. Bir şey varmış ya da olmuşçasına üstümüze asker de geldi, gezinti sahamız biraz genişledi. Askerlerle beraber bir doktor, iki de zabit geldi. Sonraları, hemen iki gün sonra öğrendik ki gerek askerler, gerekse zabitler ve doktor hepsi cezalı imişler. Herhangi bir suçlu için bu ada menfâ (sürgün yeri) imiş...

Doktordan dinlediğim dehşetengiz esaret hikâyeleri

Gelen Doktor Trolli, Alman asıllı Avusturyalı imiş. Bu doktorla ahbap olduk. Bu ahbaplığı Almanca konuşabilmem münasebetiyle kurabilmiştim. Bu doktor, İtalyanlar hakkında öyle korkunç şeyler anlattı ki, insanın tüyleri diken diken olur; hatta insan, kendisinin insan olmasından nefret duyar. Çünkü bir insan, diğer bir insana hiç acı duymadan kati ıstırap verici bir üzüntü kaynağıdır! Bakın doktor şunları anlatıyordu, "Ah! Bu İtalyanlar!" Nefret dolu bir ifadeyle diyordu ki, "Avusturya ve İtalya cephesinde harp devam ediyordu. Avusturya ordusu, günlerce aç kalmıştı. Böyle bir vaziyette cephe bozulmuştu. İşte İtalyanlar bu aç insanları harp esiri diye toplamış ve bu şayanı merhamet insan yığınlarını Tiryeste ve Fiume limanlarından vapurlara balık istifi bindirmişler. Vapurlar hareket ettikten sonra yolda İtalyan karabinaları bu insanlara, o inleyen ve açlıktan köpük kusan bu insanlara, 'Sen hastasın' 'Niçin inliyorsun?' gibi laflar ederek ve 'Sen ölüyorsun! Belki sari bir hastalığın var. *Du bist Imvalid*' diyerek başka bir karabinayı yardıma çağırıp açlıktan inleyen ve ağzından köpük gelen sağlıklı insanları ayaklarından ve kollarından tutarak birer birer denize atıyorlarmış. İşte bu minval üzere vapurdaki balık istifi sıkışıklığı seyrekleştirerek, ölüm adasına getiriyorlarmış. Bu şekilde buraya gelen esirlerin kayıtlı yekûnu 26.000 kişiymiş. Ben doktor

olarak buraya gelenlere ve hasta olanlara bakmakla vazifeliydim ve yine kötü niyet ve kötü maksatla bu insanları üç gün daha aç koydular ve ekmek vermediler. Bu üç günden sonra başlamıştı felaket. Bu üç günden sonra da bol ekmek veriyorlar bu insanlara. Günlerden beri aç olan zavallı insanlar, ölçüsüz yiyorlar. Kendilerine yapılan öğüt ve tavsiyeleri dinlemeyen bu insanların büyük bir çoğunluğu ekmeğin incelen bağırsaklarını delmesi sonunda ölüm tırpanının kurbanı oluyorlar. Duruma insan yüreği tahammül edemez. Şimdi de bu el kadar küçük ada, cesetlerle dolmuştu. Bu defa da ortalığın ölülerden temizlenmesi başladı. Sağ kalanlar, şimdi de ölüleri şu yüksek yere taşıyor, oradan da denizin derinliklerine atıyorlardı. Cesetleri oraya taşımak mecburiyeti vardı. Çünkü bu sığ ve derin olmayan yerde, cesetler bırakılamazdı. Bu iş günlerce devam etti. Ben de bu olayların içindeyim: Bu adaya gelip de sağ giden, ancak ve ancak gelenlerin yüzde onu kadardı. İşte ben dahi o ölüm kasırgasından sağ olarak kurtulanlardan biriyim" diyordu... Yine susmuyordu, "İşte, İtalyanlar bunlardır," devam ederek, "hele," diyordu, "gözlerimin önünden bir türlü uzaklaştıramadığım, karabinaların vapur içinde ben hasta falan değilim diye feryat eden zavallı aç insanları ayaklarından ve kollarından tutarak, canlı canlı denize fırlatışları!..."

İşte 20. asrın medeni insanı!... Onlara bak! Bak da ibret al ve düşün ve devamla, "Trajedi daha bitmedi," diyerek şöyle diyordu, "söylediğim yığınla ölüyü toplamak ve taşımak uzun bir zaman almıştı ki, bu çok zor ve tiksindirici ağır iş bitmişti. Şimdi de bu yılan ve türlü zehirli sürüngenlerin arasında ve kayaların üstünde bizlere yerler gösterdiler; her iki insan için bir buçuk metre genişlikte, iki metre uzunlukta bir yer verdiler. Bu ölçüdeki yere kuru yığma 70 cm yükseklikte duvar yaptırdılar ve üstüne de lütfen verdikleri çadırı getirdiler. İşte bu

yerlerde ölümden kurtulan, ölüm tırpanının biçemediği insanlar yaşamıştı, yaşamıştık. Daha sonra ne oldu bilsen... Denize atılan binlerce ceset, bu güzel denizlerin, deniz canavarlarının uğrağı, durağı halini almasına sebep oldu. Aradan birçok zaman geçmiş olmasına rağmen, halen dahi o korkunç köpekbalıklarının burada yerlileştiği söylenmektedir. Duydum, idareciler sizlerin denize girmenizi yasaklamışlar. İşte bu namussuz İtalyanlar söylediğim, kendim bizzat yaşadığım facia ve kötülükleri yapmakta çok ustadırlar."

Yeknesak bekleyiş

5 Şubat 1338 (1922) idi tarih. Bugün adaya 50 kadar daha silahlı karabina asker geldi, sebebini bir türlü anlayamadık. İnzibat için desek ortada dövüş, kavga benzeri bir şey yok. Daha sonra öğrenildi. Cezalı imişler, burası ağır cezalılar için hapishane imiş. Bu karabinalar, bu yere güya inzibat için yollanmışlar. Bu gelen askerlerin o kadar bayağı hal ve hareketleri var ki çok dikkat çekicidir. Öyle ki kavga gürültü, bağırıp çağırma ve çekişme almış başını gidiyor. Bunlara ayrı bir inzibat ister. Bakın neler yapıyorlar; büfeye giriyorlar ve ayakta dizilerek türlü gürültü ve küfürlerle şarap içiyorlar. On, on beş tanesi bir dem, nasıl oluyor bilmem, bağırıyorlar da bağırıyorlar ve arkasından kavgaya başlıyorlar. Sandalyeler havada uçuşuyor, vuruyorlar birbirlerine. Yalnız araya giren yok. Keyifleri geçiyor, tekrar başlıyorlar dizilerek şarap içmeye. Öbür yanda yine üçü beşi bir yerde, şarap dolu bardaklara ellerindeki ekmeklerini batırıyorlar, onlar da karınlarını doyuruyorlar. Bunlarınki bambaşka bir askerlik...

Bugünlerde yemek ve mutfak işleri bir dereceye kadar iyileşti. Haftada bir defa et veriyorlar. Fasulye, nohut, börülce vesaire karnımız doyuyor, amma bu arada

iki askerimiz yılanlar tarafından zehirlendi ve öldüler. Yılanlar öyle büyük falan değildi, onlara engerek nevinden diyorlar ve çok zehirli olduğunu söylüyorlar. Yılanların korkusundan her hafta civarımızdaki otları hatta yürüdüğümüz yol kenarlarını tırpanla temizliyoruz. Buna rağmen yine de sessizce yaklaşıyor ve zehrini kusuyor. Bu adada daha başka nevi yılanlar da var. Onlardan bir zarar görmedik. Hele bir cins var ki uçuyor, hem de 20 metre yukarıda, havada ses vererek uçuyor. Şayet kayalara çarparsa darmadağın oluyor, buz gibi kırılıyor ve dağılıyorlar. Bugünlerde şubat ayı içinde, memleketle, Bor ile muhabereye muvaffak oldum, çok şükür... Fakat yarınlarımız ne olacak belli değil. "İyi olur bakalım..." temennileriyle hayat bir boy sürüp gidiyor, amma bu hayat şeridinde öyle kör düğümler var ki, bunları çözmek ve çözmeye uğraşmak pek beyhude bir çaba!... İşte yine dün arslan gibi asker kardeşimizi sinsi bir yılan soktu, o zavallı kardeşimizi de bu menhus yere gömdük.

3 Mart 1338 (1922). İstanbul'da bulunan Cemiyet-i Akvam İstanbul Kâtibi Umumisi Mösyö Reymond Şilimmer'den iyi haberler alındı. Hiç yorulmadan, bıkmadan, usanmadan, yorgunluk duymadan, bizi bu kötü yerden kurtarmak için çalışmayı, uğraşmayı hatta mücadeleyi bir gaye saymıştı. Yine bugün verdiği iyi haberde şöyle diyordu, "Çok yakın bir zamanda size çok sevindirici müjdeler yollayacağım." Telgrafında, bizlere ümit şerbeti sunan bu büyük insana, nasıl bir iltifat ve saygı ifade edecek kelime bulacağımı bilemiyorum. Bunun aczi içindeyim, üzgünüm!...

Bütün bu umut şırınga eden tesellilere rağmen, kötü günler bir türlü tükenmiyor ve sıkıntılı yaşayış, biteviye uzayıp gidiyordu. Bu kara günlerin yarattığı yine acı bir vaka ile karşılaştık. Bir yüzbaşı arkadaşımız ruhi bir bunalım sonucu Milano hastanesine gönderildi. Fakat,

Allah korusun, böyle giderse kimbilir bizlerden daha kaçımız o yolu boylayacağız? Allahım bu türlü akıbetlerden bizleri koru!

Bugün yine ot biçiliyor, haftayı geçmeye olmaz! Bakın altı günde, 40 santim boy veriyor ot. Bu ot biçtiğimiz yer pavyonların oturduğu yer, adanın düzlüğüdür. Hatta tek düz yeridir. Bugün 4 Mart 1338 (1922), kendinden bahsettiğim Doktor Hasse gelmişti. Bizim koğuşu da ziyaret etti ve muayene etti. Kendisini daha önceden tanıdığım için buyur ettim, çay içelim biraz da istirahat etmiş olursun dedim. Geldi, oturduk, şundan bundan derken bu sırada pencerenin önünden, arkalarında taze buzağılı görkemli iki tane inek geçiyordu. Ben bunu fırsat bilerek, bu geçen ineklerin neyin nesi ve arkalarında giden adamın kim olduğunu sordum. Güldü ve başladı anlatmaya: "Bu bulunduğumuz yerin doğusunda ve görünmeyen bir noktada, eski zamandan kalma bir kale vardır. Bu kale –eli ile göstererek– şu yüksek kayanın arkasına düşer. Bundan epeyce önce öldürülen İtalyan kralının katilleri ve bu vaka ile alakalı olanlar (emigrandlar, siyasi mücrimler) bu kalede, müebbet hapse mahkûmdurlar. Mevcutları da oldukça kabarıktır. Bu gördüğümüz adamlar da İtalya'nın herhangi bir mahkemesinde hidematı şakka (eşkıyaya hizmet) cezasına mahkûm olan hükümlülerdendir. Bu cezalılar buradaki hapislere hizmet ederler. Kalenin civarında biraz düz toprak vardır. O toprakları işlerler, her türlü sebze ve hububat eker, yetiştirirler, hem kendileri ve hem de kaledeki hapisler yerler içerler. Bunlardan başka inekleri sağarlar yağ, yoğurt ve peynir yaparlar. Tavukları da var. Bunlardan aldıkları yumurtaları ve etlerini hep beraber yerler ve bunlardan cezasını doldurmuş olanların yerine yenileri gelir, bunlar giderler," dedi ve yine devamla, "bu yerde on beş kadar inek var, haylice tavuk da var. Bu cezalılar topraktan ve ineklerle tavuk-

lardan ne üretirlerse, istihsal ederlerse hepsi kalebend cezalılarıyla kendileri tarafından yenir, içilir ve tüketilir. Bununla beraber bu cezalıların elde ettikleri yağ, yumurta, fasulye, nohut ve diğerlerinden hiçbir katre ve habbe (damla ve tane) memleketin iç kısmına çıkarılmaz ve çıkarılması katiyen yasaklanmıştır. Bu, iki tane silahlı römorkör, sıhhiye nezaretinin emri ile, çok sıkı kontrol edilmektedir ve aynı zamanda bu silahlı motorlar, geceli gündüzlü devriye dolaşırlar. Bu yasak sıhhiye nezaretinin mesuliyeti altında yürümektedir. Çünkü bu yasak şu mahzurdan dolayı tatbik olunmaktadır. Sizin oturduğunuz bu yer, bu binalar karantina binalarıdır. İtalyan sularında sari hastalık görülen vapurlar da bu adaya getirilir, karantinaları icra olunur. Hastalar bu binalara yerleştirilir, ölenler bu adaya gömülür, iyi olanlar yerlerine gönderilir. İşte bu hastaların, bu adanın topraklarını ve havasını kirlettikleri düşüncesiyle, bu adada üretilen ve istihsal olunan herhangi bir şeyin memleketin sağlığına zararlı olabileceği mütalaa ve mülahazası ile umumun sağlığı adına Sıhhiye Nezaretince bu sakınca tedbiri alınmıştır" diyerek konuşmasını bitirdi ve şunları da sözlerine ekledi, "Hatta bu kirletilen hava(yı soluyan) ve topraklarda biten otları yiyen ineğin sütünden çıkarılan yağ, peynir ve etin, yine tavuğun yumurta ve etinin memleket içine amme sağlığı adına girmesi kanunen yasaklanmıştır. İşte bunun için silahlı motorlarıyla sıkı kontrol altında bulundurulmaktadır."

Doktorun bu açıklamasını dinlerken İtalyan hükümetine küfürler yağdırıyordum. Bakın, görün şu dost gâvur İtalya'yı! Bu imansız ve Allahsız adanın kirletilmiş toprağında, hudayinabit yetişen otları yiyen ineklerin sütünden elde edilen her nevi gıda maddesinin, İtalyan halkının sağlığına zararlı olabilir mütalaasıyla halk tarafından yenmesine müsaade etmeyen İtalya, o sari hastalıktan ölenlerin yattıkları yataklarda bizlerin yatı-

rılmasına karar veriyor. Hastaların tükürdüğü, işediği ve o topraklara gömüldüğü bu kirli ve mahzurlu bir yere misafir sıfatı ile para karşılığı, misafirseverlik sahtekârlığı ne hazin ve ne alçakça bir düşünce ve düşmanlık saklı bir gâvurluk?... Bu dalaveredeki görülen yüz, dostluk mostluk ve insani muamele ama görünmeyen yüzü, duymadan arkadan hançerlemek...

Günler geçiyor, ama nasıl, bir bilseniz. Törpüleye törpüleye, öğüterek... Bakın tarih 14 Nisan 1338 (1922), bu insafsız cehennem bölümlerinden biri olan, bu gâvur adanın yakıcı sıcağı gelmek üzere. Bugün bile börtleyici, kavurucu ve boğucu bir hava ortalığı sarmış, nefes almakta bile zorluk içindeyiz. Yine düşünüyorum, buranın temmuzu, ağustosu nasıl olacak? Nisanı böyle de...

Yine kötü kötü düşünüyorum. Bugün 29 Nisan 1338 (1922), yine bir yüzbaşı, bir de mülazımıevvel Milano'ya hastaneye gittiler, Allah şifalık versin!

3 Nisan 1338 (1922). Çok sevdiğim ve çok iyi bir insan olan Antakyalı Mimarizadeler ailesinden Ali Rıza Bey'den ayrıldım. Çocuk Fransızlara müracaat etti idi, denize düşen yılana sarılır, işi oldu ve gitti, o da bu menhus yerden kurtuldu.

Ooo! Yine bir ışık, çok iyi bir haber. Bizim vefalı dostumuz büyük insan Mösyö Reymond Şilimmer'den; diyor ki, "Vazifemi unutmuş değilim, eğer bir işi düşünüyorsam, ancak sizi düşünüyorum ve şunu da bilin ki kendimi size adamışımdır. İki gün sonra Yunanlı'ya gideceğim, konuya oldukça iyi hazırlandım. Çok umutluyum, sizi o kötü yerden kurtaracağız. Konu: Yunanlı'dan resmen ve inandırıcı söz alacağımı zannederim. Ondan sonra da Ankara'ya gideceğim, Türk hükümetinden, sizler memlekete döndükten sonra Yunanlılara karşı kullanmayacağına dair *paroldonör* (şeref sözü) alırsam ki, buna eminim alacağım, bundan sonra iş son

bulmuş demektir. Yunanistan'dan dönüşümü ve durumu, yine telle bildiririm."

İşte şu yok mu, 5 Mayıs 1338'in (1922) yüreklerimize su serpen haberi, bizlerde adeta adanın boğucu sıcağında, bir ilkbahar havası tesiri yarattı.

11 Mayıs 1338 (1922) tarihinde en güzel bir haber daha. Yine o, büyük insandan, diyor ki, "Sizlere müjdelerim. Yunanlılardan muvafakat cevabı aldım. Yarın Ankara'ya gideceğim, önce söylediğim gibi paroldonör aldığımda yine Atina'ya giderek meseleyi neticelendirip sizin dönüş hazırlığınızı ayarlayacağız" cümleleriyle mektubuna son veriyordu. Bu ne mutluluk! Canımıza can katan bu haber, yeniden her birimize yaşama ümidi bağışlıyordu.

12 Mayıs 1338 (1922) idi tarih. İşte bugün adada hiç görmediğimiz bir yere kadar gittik. Burada alçıdan yapılmış bir sütun, bu sütunun en üstünde ve etrafına ve yanlarına teessür içinde, acıya acıya bakan ve içinde derin üzüntü duyduğu apaçık sezilen, görülen bir insanbaşı vardı. Sütunun yanlarına işlenen kabartma resimler çizilmişti. Şöyle ki kimi ölmüş, kimi can veriyor, kiminin ağzından köpük gelmiş, ölümle pençeleşmekte, kimileri de bitap ve kudretsiz ellerini açarak, o yukardaki başa yalvarıyor ve ondan yardım dileniyorlardı.

İşte şu çizdiğim çok acıklı tablonun, hemen 20 metre yakınına ve karşısına demirden bir levha üstüne yazılmış Almanca ve İtalyanca şu yazı görülüyordu:

Die Italien sollen nicht respektieren
Sondern auch gefruchtet sein
....
....
Der Zweite
Emmanuel

Tercümesi: "İtalyanlara sadece saygı hürmet göstermek yetmez,
Aynı zamanda onlardan korkmalıdır da."

Şimdi bakın, medeni bir tablo ortada, ama karşısında haşin bir kabarma ve biraz da vahşileşme... Hem de bir kralın ağzından bir havlama ve uluma. Bu acıklı tablo, bu adaya getirilen ve ölüm tırpanından kurtularak sağ kalan ve belki de memleketine sevdiklerine kavuşan bedbaht esirlerden bir kafilenin eseri olsa gerek. Bizler de bekliyoruz aydınlık günleri, gelecektir elbet.

24 Mayıs 1338 (1922). Çok sevinç veren bir haber, büyük insan Şilimmer Efendi'den, "Her şey tamam, işler sona erdi. Vapur işleri ve hazırlıkları yapılıyor. Belki ay başına her şey biter, yine de haberleşiriz" diyordu tel ile.

Çok şükürler olsun Allahıma! Bu iyi günlere bizi eriştirdi. İnşallah bu kötü yerden de bu canı kurtarmış oluyoruz. Bu arada İtalyanlara haber verilmiş olmalı ki, onlar da müsamaha etmeye başladı.

30 Mayıs 1338 (1922). Yine o, fedakâr büyük adamdan şu telgrafı aldık, "Hazirandan önce vapur İstanbul'dan hareket edecektir. Az daha sabırlı olun, her şeyin sonu gelmiştir" diyordu. Yine bugün İstanbullu arkadaşlardan bazılarının yakınlarından aldıkları mektuplarda da şöyle haberler vardı, "Vapur hazırlanıyor, *Ümit* vapuru hazırlanıyor, sizleri getirecek olan *Ümit* vapurunda hazırlık yapılmakta..." yolunda sıravari haberler yer almakta idi.

Sevinçli günler yaşıyoruz. Hele 13 Haziran'ı iple çekiyoruz.

13 Haziran 1338 (1922) günü, en güzel haberleri müjdeleyen şu tel haberi geldi: "Bugün vapur hareket etti. Vapurda tertip heyeti reisi İstanbul Hilaliahmer Reisi Sanisî Hamit Beyefendi, beraberinde arkadaşı Saffet Beyefendi de bulunmaktadır. Bilgi ve selamlar."

18 Haziran 1338 (1922) günü akşamı idi. *Ümit* vapurunun Porto Torres limanına geldiğini İtalyanlar müjdelediler!...

Kurtuluşa doğru

19 Haziran sabahı idi. Halaskârımız *Ümit* Azinara Adası önünde göründü. Bütün gece hiç uyumamıştık, sevinçten... Herkes her şeyini hazırladı; zaten neyimiz vardı ki. Hep haneberduş idik.

İtalyanlardan araba istedik, eşyaları yükledik, haydi vapura!

Hamit Beyefendi vapurdan indi; bizi karşıladı öpüştük!... Gözlerimiz yaşardı, güler yüzlü, tatlı ve okşayıcı bir dille hepimize, "Geçmiş olsun!" diyerek ve çok tatlı tebessümlerle hal hatır sordu. Bu güler yüzlü, hoş endamlı ve çok müstesna yaratılışına katılan samimiyet dolu tebessümü karşısında adeta büyülenmiş gibiydik. Hepimiz bir hoş olmuştuk... Birkaç dakika geçmişti, yine çok tatlı tebessümlerle ve çok samimi bir sesle, buyurun artık binelim vapura, dedi. Hepimiz yerlerimize yerleştik. Henüz öğle olmamıştı. *Ümit* demirini aldı ve yola koyuldu. Tarih 19 Haziran 1338 (1922) idi. Allah'a çok şükür, bizi böyle mutlu anlara kavuşturan Allahtan yine bize iyi ve selametlerle dolu yolculuk ihsan buyurması dilekleriyle yoldayız.

20 Haziran, sabah olmuştu. Hava ve deniz çok sakindi. Vapurun seyrinden doğan hışırtı, ortalıktaki sükûtu ihlal ediyor gibiydi. Yol devam ediyor, ertesi gün Akdeniz'den çıkmış, İtalyan sahillerine girmiştik. Çok güzel ve seyrine doyulmaz bir manzara ve yemyeşil bir dünya ve âlem... Hele kayaların kumda teşkil ettiği kıvrıntılar, bu güzelliklere başka bir güzellik katmakta ve temaşasına daha doyulmaz güzellikler sunuyordu seyircilerine.



1920'li yıllarda Türk esirler dönüş yolunda gemide (Kansu Şarman Arşivi).

Üçüncü gündü, Adalar Denizi'ndeyiz. Ama nerede olduğumuzu bilmiyoruz. Yine Yunanlı bir harp gemisi vapuru durdurdu. Geceydi, beş on Yunan askeri, birkaç zabit vapura girdiler, "Arama yapacağız" dediler. Vapuru araştırdılar, makine dairesine ve en aşağıda dingilin bulunduğu yere kadar baktılar.

Bu arada bana bir Yunan askeri şöyle diyordu, "Sizde çok çok para var?" Ben ve diğerleri de, "Var, var!" dediğimizde nefer bel bel yüzümüze baktı ve güldü. En son hepsi çekip gittiler. Ama doğruyu söylemeliyim ki çok korktuk ve ürperdik...

Bugün kuşluğa doğru Çanakkale'ye girecektik. 23 Haziran 1338 (1922) idi günlerden. Bugün güneş doğmuştu, kuşluk vakti Çanakkale Boğazı'na yaklaşmıştık. Bu yerlerde görüyor gibiyim, evet görüyordum: Hilali yok etmek için kaynak kurşun yağdıran, yangınlar ya-

ratan, havaları cehennemleştirerek etrafa kol bacak savuran insafsız tekniğin icadı koca koca çelikten devlere, göğsü iman dolu Mehmetçiğin ateşi... Britanya İmparatorluğu'nun, Mehmetçiğin yağdırdığı ölüm ve yokluklar hazırlayan toplarının namlularından, çıkan mucizevi ateş yağmuru ile darmadağın edildiğini ve kaçarak canını kurtarmaya uğraşan, bir o kadarının da bayraklarıyla beraber denizlerin dibine gömüldüklerini görüyordum. Şükranlarla o batış ve kaçışları temaşaya daldığım bir sırada Boğaz'a girmişti *Ümit*...

Bakın işte, şimdi de Boğaz'ın her iki yanından göklere doğru uçuşan ve yükselen şüheda ruhlarını, bizleri selamladıklarını görüyor ve şöyle seslendiklerini duyuyordum, "Biz ebedi varlıklar, bu mukaddes toprakların sonsuzluklara kadar bekçisiyiz ve müsterih ve ebedi mutluluklar âlemindeyiz" diyorlardı onlar... O, dalga dalga uçuşan ruhlara mukabele olsun düşüncesiyle bağırıyoruz, "*Ümit* dur!" Bu topraklarda Türk varlığı için can verenleri selamlamadan, selamlarına karşılık vermeden nereye? Dur! Yine dur! Onlara gözyaşlarından derlenen inci taneleriyle süslü, fatiha işlemeli armağanlar sunacağız, o uçuşan ruhlara, "Durun! Durun! Tanışalım!" diye diye sanki onlara katılmışçasına bizler de uçuyor gibi kendimizden geçmiştik. Lahuti bir yol içinde Çanakkale limanına vasıl olmuştuk!...

Başta Abdülvahab adlı yaşlıca görünen Vali Beyefendi olduğu halde muhterem Çanakkaleliler, (bizi) candan karşıladılar ve çok tatlı bir dil ile bizzat kendi ve bütün Çanakkaleliler adına hoş geldiniz ve geçmiş olsun iltifatlarıyla özden ve yürekten selamladılar. Öbür yanda Çanakkalelilerin şeker hediyelerini severek ve sevinerek almıştık. Bu sırada ikindi vakti olmuştu. Vapur hareket etti; "allahaısmarladık"lara karışan, "iyi yolculuklar ve selametler" temennilerinin uğultuları arasında uzaklaşıyor vapurumuz.

Şimdi sonsuzluklara kadar Türk kalacak ve ölümsüz kubbeleriyle övünen İstanbul'a kavuşmak hasretiyle, içten içe ateşlenmiş gibiydik. Hepimiz ve her yönümüzle aydınlığa kavuşacağımız günün sabahını bekliyorduk. Bize güleceğini umduğumuz sabahı, sabırsızca bekliyoruz.

25 Haziran 1338 (1922) sabahı olmuştu. Deniz biraz hırçın gibiydi sanki, öfkelendirmişler gibi kalkıp kalkıp oturuyordu. *Ümit* de rahat değildi. O da sarhoşlar gibi yalpalıyordu sağa sola, fakat daha sonra ortalığa biraz sükûn ve durgunluk geldi. Lakin bu ara yol da uzadıkça uzadı, bir türlü İstanbul görünmüyordu.

Nihayet İstanbul'dayız

Öğle yaklaşmıştı ki, "İstanbul göründü!" sesleriyle vapurun güvertesi çınlıyordu ve daha sonra göklere doğru yükselen minareleri, kubbeleri ile bütün İstanbul'u görüyorduk. Ve en sonunda vapur Zeytinburnu iskelesine yanaştı. Ama limanda kimseler yoktu. Ancak işgalcilerin karada ve denizde nöbetçileri var, onlar görünüyordu sadece. Çok uzakta ve bir parkın içinden, "Ali! Hasan! Şükrü!" diye bize doğru bağıranlar, seslenenler var. Lakin yol yok bize gelmek için; ta Gülhane Parkı'nın ağaçtan parmaklıklarının arkasından bize bakıyorlar; her taraf işgalcilerin nöbetçileriyle sarılı, sanki ablukaya alınmıştık. Bu arada gördüğümüz bir tablo hiç unutulur soydan değil. Bizim vapurun 50 metre kadar arkasında sakallı, ihtiyarca bir kayıkçı bize doğru geliyor gibi bir durumda, o kayıkçıya yanaşan yabancı nöbetçi, pür gazap bağırarak ve küfür ederek elindeki uzun kırbacı ihtiyarın üstünde şırak! şırak! yaparak, adamcağızı 250 metre daha fazla uzaklara kadar sahadan çıkarmış ve kovalamıştı. Çok acı duymuştum.

Şimdi bekliyoruz; kimi, neyi bilmiyoruz? Ama ne gelen var, ne de giden... Saatler geçti, yine de kimseler

yok. Vakit ikindi olmuştu. Bizden iki zabitle birlikte, işgalcilerden de iki zabit geldiler. Vapuru şöyle bir dolaştıktan sonra bizimkilerden birisi dedi ki, "İstanbullu olanlar burada inecekler ve aşağıda sağlam ve açık adreslerini memura verecekler. Aynı şekilde İstanbul'da yakın akrabası olanlar da adreslerini vermek şartıyla buraya inecekler. Haydi böyle olanlar insinler." Ve ilave etti, "Burada evi ve akrabası olmayanlar da misafirhaneye çıkarılacak." Bu tebligat üzerine iki yüz kadar kişi indi. Ben inmemiştim, çünkü istenen adresi veremiyordum. Misafirhanede kalacakları vapur, Selimiye'ye yakın bir iskeleye, güneş batmak üzere iken indirdi. Daha sonra karanlıkta bizleri, Selimiye'deki misafirhaneye götürdüler.

Karanlık, ışıksız, toz ve toprak dolu aynı zamanda içi pire haşereleriyle dolu bir koğuşa soktular bizi. Çok şükür ki mevsim yaz, kendimizi sokağa attık. Sabahı bulduk, ama hiç uyumamıştık. Burası bir misafirhane değil, bir sefalet ve perişanlıkların ve perişanların toplandığı bir yermiş. O koca kışla, Selimiye kışlası Batı Anadolu'nun muhacirleriyle, kadın kız, çocuk ve ihtiyarlarıyla dolu. Hem de sefil ve yürekler acısı bir şekilde; beş altı yaşında çocukların, konserve tenekelerinde Fransız Kızılhaç'ının kaynattığı çorbadan bir kaşık alabilmek için mahzun ve perişan halleriyle bekleyişleri, ne kadar üzücü bir manzara idi.

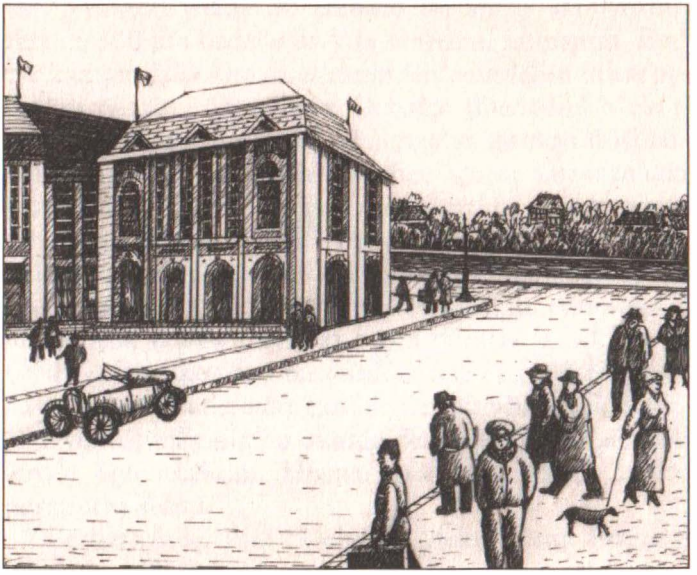
Henüz öğle olmamıştı, İstanbul'a geçtim. Biraz da rahatsızım. Beyazıt'ta, Eyüp Ağa'nın kahvesi, esaretten dönenlerin merkezi ve uğrak yeri imiş. Eyüp Ağa'nın kahvesine ben de girdim ve oturdum. Belli oraya gelenler hep bizim sınıftan, esirlikten gelenler. Bu ara gözüme bizim Fertekli Salim rast gelmesin mi? Hemen koştum, eline sarıldım. Oturduk Eyüp Ağa'nın kahvesine... Şuradan buradan derken, "Nerdesin?" dedim. "Çemberlitaş'da tavuk pazarında, bizim Fertek'den Koço'nun

dört beş yer yatağı var. Oradayım, iki kuruş veriyorum, orada yatıp kalkıyorum" dedi. "Fazla yatağı var mı acaba?" diye sordum. "Soralım" dedi. Hemen kalktık gittik. Sorduk, "Beğenirse bir yatak var" dedi. Baktık, yer biraz dar, ama fena da değil. "Olur" dedim. Yatak için, "Madem ki hemşehridir, günde altmış para yatak parası alırım" dedi.

"Pekâlâ akşam buradayım, şimdi eşyamı getirmek üzere gidiyorum" dedim ve doğruca Selimiye'ye gittim. Akşamdan önce tavuk pazarına geldim. Temiz yatak hazırlanmış gördüm ve yerleştim: İkinci kat biraz basık, ama rahat uyudum. Adamın çayı var, öğleyin fasulye piyazı, yoğurdu ve yağda yumurtası var. Hayli ucuz, bizim keseye çok elverişli. Üstelik adamın, Koço'nun eli yüzü, üstü başı tertemiz... Yattığımız yer de çok temizdi. Hatta daha önce, "Her hafta yorgan ve çarşafı yıkatırım" diye konuştu idi. Şimdilik Koço'nun misafiriyiz. Aynı zamanda Eyüp Ağa'nın kahvesi merkez, her gelen oraya bir başvurur. Çünkü kader ve alın yazıları aynı olanlar ancak Eyüp Ağa'da birbirlerini görebiliyorlardı.

Günler böyle geçip gidiyordu. Yeni bir hayata başlamıştık; yeniden dünyaya gelmiştik sanki. Bakalım gelecek günlerde hayat neler hazırlıyordu bizler için bilinmez ki...

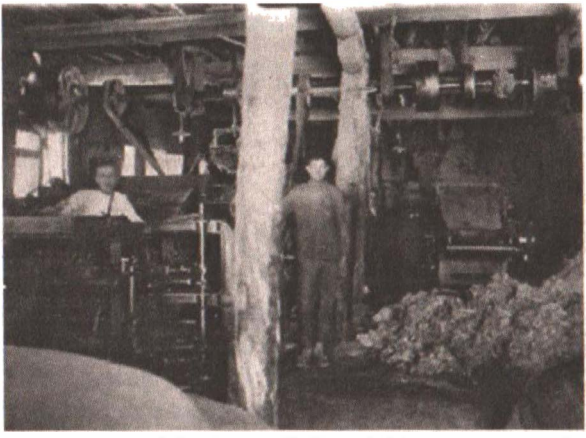
Gurbet



Ver Elini Almanya

İstanbul'a gelmiştik, zabitanın mütedahil (ödenmemiş) maaşları Harbiye Nezareti'nden istenmiş ve yapılan çalışmalar sonucunda hükümet herkesin alacağı karşılığında deyn (borç) senedi vermişti. Dört yüz lira tutarında üç kıta senet de ben almıştım. Bu deyn (borç) senetleri piyasada yüzde 30 iskonto ile alınıp satılıyordu. Ben de 300 lira bedelle iki kıta senedimi satmıştım. Esaret kampındaki Alman esirlerinden edindiğim arkadaşlardan varlığını öğrendiğim Debağat (Dericilik) Mektebi'ne girebilmek amacıyla Almanya'ya gitmeyi düşünüyorum. Alman arkadaşlarımın her üçü de Dresden'den yazıyorlar ve "Durma gel, sana yardım etmek bizim borcumuz. Bunu iyi bil" diyorlardı. Artık para işi de hallolduğuna göre engel kalmamıştı. Elime geçen para ile en az bir, bir buçuk yıl yaşayabilirdim. Almanya o tarihte çok ucuzdu, öyle ki bizim paramızla 10 lira ile bir ay çok mükemmel bir şekilde yaşamak mümkündü. Arkadaşlarımdan edindiğim bilgiler bu yöndeydi. Kararımı vermiştim gidip bu okulda dericiliği en yeni teknikleriyle öğrenecektim. Hemen müracaat ederek talebe pasaportu aldım.

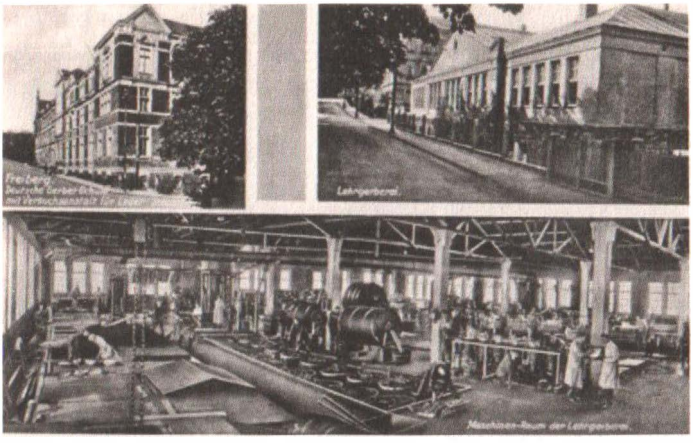
Gerberschule, yani "Debağat Mektebi"nin Freiberg şehrinde olduğunu önceden arkadaşlardan öğrenmiştim. Memlekete (İstanbul'a) sağ salim döndükten sonra esaret kampından arkadaşım Hasse Efendi ile yaptığım yazışmalara da güvenerek yolculuk hazırlığı yaptım.



20 yüzyıl başlarında, Halil Ataman'ın Almanya'ya gittiği dönemlerde Safranbolu'da geleneksel yöntemlerle üretim yapan bir tabakhane.

Kararım kesindi, gidecektim. Bu hayatı şöyle ya da böyle bir müddet daha çekecektim ama memleketime büyük bir armağanla dönecektim. Kahır çekmeden bir yere varılmayacağını öğretmişti hayat bana. 1922 yılı Ekim ayında talebe pasaportumu aldım, hareket etmeye hazırdım.

7 Teşrinievvel 1338 (1922), günlerden Cumartesi... Bir gaye uğruna, aynı zamanda yurtseverlik adına Almanya'ya gitmek üzere hazırdım. Galata önünde demirlemiş olan *Çar Ferdinand* adlı vapur ile Bulgarya'nın (Bulgaristan) Karadeniz'deki limanı Varna'ya çıkmak üzere öğleden sonra saat 18.00'de hareket edecektim. Bunun için bazı arkadaşlarla görüşüp vedalaştım. Hemşehrim Hâkizade Mahmut Necati ile görüşüp, Hilmi Ziya (Ülken), Mükremin Halil ve Doktor Selahaddin beylerle helalleşip saat 16.30'da bir kayığa binerek açığa demirlemiş olan vapura çıktım. Biraz sonra kontrol geldi, bu işlemler tamamlandıktan bir müddet sonra da vapur hızlı hızlı demir alarak hareket etti. Şimdi saat tam 18.00 idi. Güneşin son kızartıları İstan-



Halil Ataman'ın deri işleme sanatını öğrenmek için gitmek istediği Freiberg'deki Geberschule'yi gösteren bir kartpostal.

bul ufuklarında saçaklana saçaklana saklandı ve gözlerden kayboldu. Vapur Bosfor'un zikzaklı yollarında yavaş yavaş yüzüyordu deniz üzerinde. Anadolu ve Rumeli sahillerindeki evlerin ışıklarını bir bir gerilerde bırakarak İstanbul'dan uzaklaşıyorduk. Geçen her saniye beni o füsunkâr güzelliklerin toplandığı dünya güzelinden, İstanbul'dan uzaklaştırıyordu kıskanç *Çar Ferdinand*. Nereye götürüyordu beni, bir semt-i meçhule mi? Hayır, hayır beni geleceğime, hedefime, gayeme doğru götürüyordu.

O gece Karadeniz'in gene delisi tutmuştu sanki. Hatırı sayılır bir fırtına vardı. *Ferdinand* sallanıyor, yatıp kalkıyordu. Bir hayli rahatsız oldum, kendimden geçmişim. Biraz konyak ve istifra beni kurtarmıştı. Demir üstüne battaniyeyi sererek uzandım, midemde bir sancı var, bir türlü yatışıp geçmedi.

8 Teşrinievvel 1338 (1922), Pazar. Bu sabah çok şükür iyiyim. Yalnız akşam çektiğim sıkıntıdan epeyce yorulmuş olmalıyım ki, üstümde bir ağırlık hissediyorum. Vapurumuz durdu, çok kesif bir sis var, vapurun ilerle-

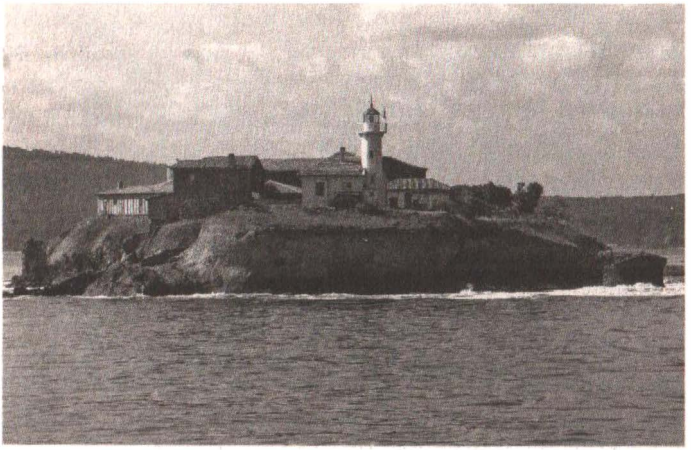
mesine mani oluyor. Saat 09.00, Burgaz'a yakın bir yerlerdeyiz. Vapur tek demir üstünde duruyor. Burada denizin ortasında bir manastır var, bu noktadan Burgaz bir saat uzakta imiş.

Vapurda gerginlik

Vapurda bir ihtiyar vardı. Halinden ve konuşmalarından anlaşıldığı kadarıyla bir şeylerden kaçıyordu. Ve konuşmalarında şöyle diyordu: "Sus Allah aşkına, ne olursun şu adamın (Mustafa Kemal'i kastederek) adını anmayın! Çok rica ederim bir daha anmayın!" Bir ara bu ihtiyar bana şu suali tevcih etti: "Sen onun murahhası mısın?" "Hayır" dedim ve ilave ettim: "O senin değerlendiremeyeceğin kadar büyük bir asker ve büyük bir insan." Herifin kafası tütsülü idi, münakaşa etmeye gelmezdi. Mamafih herifte bir cani görünüşü vardı, sürekli etrafına bakınıyordu ürkek ve korkak bir şekilde. Sanki birileri hemen onu yakalayacakmış gibi bir hal içerisindeydi.

Bir müddet sonra Burgaz'a gelmiştik, vapur rıhtıma yanaştı ama hiç kimsenin dışarıya çıkmasına müsaade etmediler, bir saat içerisinde hareket edeceğiz diye. Burgaz rıhtımında birçok Müslüman Türk vardı, havadis soruyorlardı. Gazete istediler yanımda bir gazete vardı, verdim çok memnun oldular. Burgaz çok şirin bir kasaba, aynı zamanda mamur da. Göründüğü kadarıyla tren istasyonu da, liman da gayet muntazam ve büyük, hem de çok kalabalık bir merkez. Limanda büyük bir dalgakıran da inşaat halinde... Saat 12.00 idi vapur Burgaz'dan ayrıldı, tam yol ilerliyordu.

Yolculuk hali, insan türlü şeylerle ve simalarla karşılaşıyordu. İşte bunlardan birisi de şu karşımda zır zır durmaksızın konuşan herif. Konuşmak istemezdim fakat sabredemedim ve şöyle dedim: "Ya sus ya da ihti-



Burgaz Körfezi'nde bulunan Azize Anastasya adası.

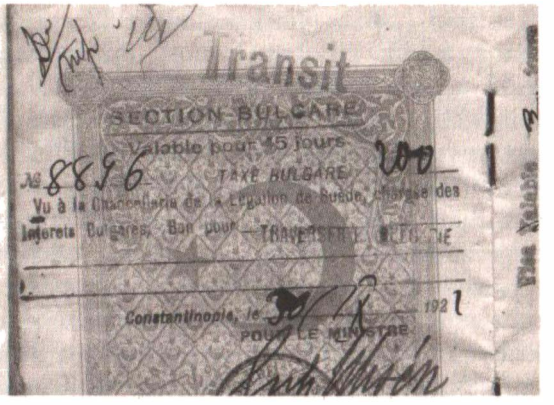
yarlığına falan bakmam tepelerim ve hatta senin şu sakalını yolarım. Hem sen kimsin ve kim oluyorsun ki böyle konuşuyorsun? Belli ki senin halinde bir hıyanet ve suratında bir hainlik sezilmekte; senin nasıl bir karaktere sahip olduğunu taa Boğaz'dan çıktığımız esnada yapmış olduğun konuşmandan sezmiştim. Ne diyordun ha 'Korkmayalım artık Boğaz'ı çıktık, artık korkmaya gerek yok.' Bu sözleri sen söylememiş miydin? Demek ki sen bir vatan hainisin ve bu sebeple memleketten kaçıyorsun!" Ben adamı böyle paylarken hemen yakınımızda bulunan üç arkadaşın da kendi aralarında şöyle konuştuklarını işittim: "İstanbul'dan tam vaktinde çıktık..." Kime ne diyecektim? Ben böyle kulaklarımı her tarafa kiraya vererek duruyordum, fakat bunların arasında da bu tür sözleri işittikten sonra içimde bir tuhaf eziklik duydum. Bunların arasında ne işim vardı? Her ne kadar bunların, bu kaçakların arasında kötü bir tesadüf neticesi yolculuk ediyorsam da çok şükür kaçak değildim. Ancak her ne olursa olsun yine de ruhumda

bir acı, bir teessür duyuyordum. Bu duygular karşısında hemen kendimi teselli ediyordum, ben diyordum, bu kadar uzun bir süre yurdum adına, memleketim uğruna mahrumiyetlere katlandım. Yine onun için ve onun uğruna onun yarınlarına yararlı olabilmek için tadına doyamadığım vatanımdan bir müddet daha uzak kalmayı kendim için en kutsî bir yurt borcu saydığım için bu yolculuğa çıkmıştım. Fakat kaderim beni bu uğursuz adamlarla kötü bir tesadüf sonucu bir araya getirmişti. Ne diyeyim yılanın sevmediği ot deliğinin ağzında bitermiş derler. Buracıkta hemen şunu da ifade etmeliyim, sonradan öğrendim, bu firarilerin kafilesine riyaset eden sakallı ve sarhoşluktan kendini alamayan şahıs İtilafçı Şeyh Ali Ramiz imiş...

Saat 18.00 idi, *Çar Ferdinand* Varna limanına girdi. Liman çok kalabalıktı, burada en ziyade nazar-ı dikkati çeken husus limandaki kalabalığın çoğunun Türk olmasıydı. Başlarındaki fes onların Türk olduklarının göstergesiydi. Muayene uzun sürdü, ortalık kararmıştı. "Boris" isimli bir otele yerleştik. Yemekten sonra yol arkadaşım Mahmut Bey'le birlikte otelin yemekhanesinde Varnalı birçok Türk'le sohbet ettik.

9.10.1338 (1922), Otel Boris'teyim, şimdi sabah ve ben odamın penceresinden dışarı bakıyorum. Pencerem pazaryerine bakıyordu. Pazaryerinde pek çok köylü ve bunlar arasında pek bariz olarak Kazan Türkleri görülmekteydi. Kadınları mestur (kapalı), yalnız yolunu görebileceği kadar göz nahiyeleri açıktı.

Varna'nın karşısı dağ, ortasına deniz girmiş ve bir dil yapmış. Varna çok mamur, her ne kadar henüz açılmakta ve yapılmakta olan caddeler ve yollar var ise de, yarını çok parlak ve mühim bir şehir namzedi. Şehrin birçok yerinde yeni yeni tesisler kurulmakta ve bunların inşaatları devam etmekte. Birinci Dünya Savaşı sonunda Varna'nın hinterlandı alınarak başkalarına peşkeş



Halil Ataman'ın pasaportundan,
Bulgaristan'dan transit geçişinin işlendiği sayfa.

çekilmiş. Onun içindir ki, Varna ekonomik olarak darbe yemiştir. Dobruca gibi ekonomik açıdan en mühim yeri Romanyalılara verilmiş ki, şehrin en zengin ve verimli sahası imiş. Varna'da 1000, 1500 hane Müslüman nüfusunun olduğu söylenmektedir. Çarşıda geziyordum bir ambar gördüm, 1248 [1832-33] tarihinde yapılmış olduğu kapısı üzerindeki kitabesinde okunuyor. Müslümanlar son derece mütehassis, bilhassa son zaferimiz onları çok sevindirmiş.

Demiryoluyla Balkanlar'dan Avusturya'ya

Akşama doğru Varna'nın parkına gittik. Park bizim Gülhane Parkı'ndan daha büyük ve bakımlı idi. Bazı yerleri belli ihmal edilmiş, ama genel olarak bakımlı bir parktı. Parkın iki yerinde iki heykel vardı ama bunların ne heykeli olduğunu öğrenemedim.

Akşam saat 21.00'de trenimiz hareket etti. Çok kalabalık idi, sıkışık bir vaziyette gidiyorduk, bereket versin az sonra inenler oldu galiba ki seyrekleşti ben de bir takrip yerleşebildim.

10.10.1338 (1922), Türk kahramanlarının yaşadığı Plevne'ye geldik, sabahtan beri geçtiğimiz yol güzergâhındaki araziler çok mümbitti. Yolda bir Türk delikanlısı ile ahbap olduk, konuştuk; Ferdin Baniof isimli bir zatı ziyarete gidiyormuş. Bu zat Dahiliye Nazırı imiş, kendi köylüsü olduğu için çok iyi tanışır ve sevişirlermiş. Bu Türk gencinden de biraz çekinirmiş, onu tebrike gidiyormuş. Bu gençle yaptığımız konuşmalardan öğrendiğimiz kadarıyla bu mıntıkada çok pancar yetişirmiş ve tonu 600 Levaya satılırmış. Ancak bu ayda sökülerek teslim edilen pancarın tonuna 900 Leva verilirmiş. Bulgaristan'da hâkim dilin Türkçe olduğunu, ister Bulgar isterse Türk olsun herkesle Türkçe konuşarak anlaşılabileceğini de sözlerinin arasında ifade etmişti.

Plevne'yi hayli geride bıraktıktan sonra arazi değişti, güzel manzaralar, verimli araziler yerini sarp ve yalçın kayalıklara bıraktı. Şimdi çıplak dağlar arasından geçiyorduk. Sofya'ya 30 km mesafeye kadar geçtiğimiz güzergâhta 25 tane küçük tünelden geçmiştik. Öğleden sonra saat 17.30'da Sofya'ya vasıl olduk. Şehir çok kalabalıktı, pek çok otel olmasına rağmen bir otel ve yatacak bir yer bulamadım. Nihayet bir Müslümanın delaleti ile bir otelde yer bulabildik. Bir gecelik ücret 45 Frank ve tediye peşin.

Sofya bir düzlük üzerine kurulmuş, çok hoşuma gitti. Her ne kadar temiz değilse de güzel caddeleri, mağazaları vardı. Çarşının durumu çok iyi, çok iş var. Aynı zamanda çok kalabalık. Ancak hükümet merkezi olmasına rağmen caddelerde temizlik hak getire.

Kaldığım otelin yakınlarında büyük bir cami var. Bu yer asırlar boyu Türk olarak yaşamıştır; bu cami-i şerif, Sofya'da muhalled, ebedi bir abide ve nişane olarak yaşayacaktır. Bu cami-i şerif Hamambaşı Camii diye anılmaktadır. Camiin içerisine girdim, gördüm; ye-

min ederim ki yüzyıllara karşı durabilecek sağlamlık ve metanettedir.

11.10.1338 (1922) Bugün öğleden sonra konvansiyon ile hareket etmek üzere istasyona geldik bekliyoruz, bu arada defterime notlarımı çiziktiriyorum. Saat 16.00'da hareket başladı, Sırp hududu Sofya'dan 70 km uzakta. Hudut şehri Sarıbrot, Sırp hudutları içindeydi. Hava karanlıktı, hududu geçmeden önce Bulgarlar arama yaptılar. Hududu geçtikten sonra Sarıbrot'ta inildi, herkes bavuluyla istasyon binasına gitti, fakat içeriye beşer beşer aldılar. Burada yapılan arama ve muayene bittikten sonra 110 Dinar karşılığında Belgrat'a kadar üçüncü mevki bilet aldım. Tren hareket etti, yoldayız. Ertesi sabah saat 08.00'de Belgrat'a geldik, büyük bir istasyonu vardı. Önceleri Sırpların Beyaz Şehir dedikleri bu yer de bir Balkan şehri olup, her yer süprüntü dolu. Caddeler ot, çöp, saman, mısır koçanı ve hayvan tersi (pisliği) işgalinde. Ancak yeniliğe doğru yol almış gidiyor; her şey proje halinde ve bir taraftan da bu projeler gerçekleştirilmek üzere çalışmalar yapılmakta...

Belgrat'a iner inmez eşyalarımız başka bir yere götürüldü, biz yolculara da gösterilen yerde beklememiz söylendi. Her şey sıkı ve askeri disiplin altında. İstasyondan açılan geniş bir cadde henüz inşa halinde. İstasyona geldiğimizde alınan pasaportumu gidip aldım. Belgrat'ı o kadar mamur görmedim ama kalabalık ve işlek bir işyeri, iş merkezi. Belgrat'tan hududa, Zagreb'e kadar 140 Dinar karşılığında üçüncü mevki bilet aldım.

Avusturya'dayız...

Saat 09.15 Belgrat'tan hareket ettik, Zagrep yolundayız. Trenimiz Zagrep'ten sonra Avusturya topraklarına girdi, saat 21.00'de Maribor istasyonunda durdu. Bura-

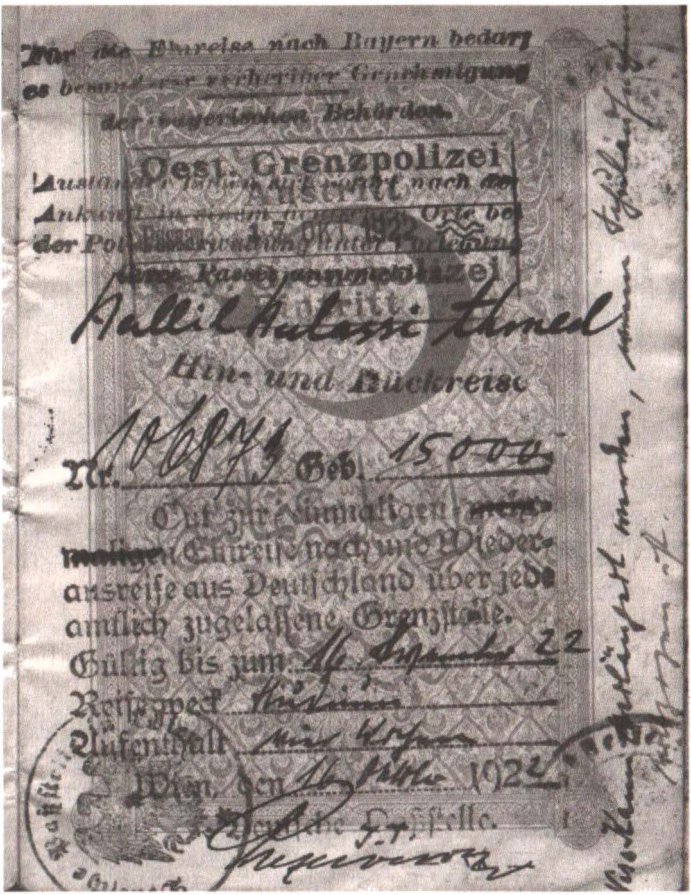
da yeniden bilet alındı, yola devam ediyoruz. Artık geçtiğimiz yerler Avusturya toprağı idi ve sabah saat 07.00'de Viyana'ya vasıl olacağımız söyleniyordu. Gece idi, ortalık çok karanlıktı, yağmur da yağıyordu fakat geçtiğimiz yerler kâmilen meskûn olmalı ki her taraf ışıklı idi.

13.10.1338 (1922) sabahı merkez gara (Hauptbahnhof) geldik, burası gayet muntazam bir şehir, bu merkezin her tarafı sayılamayacak kadar fabrika bacaları ile ve onlardan oluşmuş bacalar ormanıydı sanki. Çok şayan-ı dikkat bir şey; küçük bir muhitte, belki 25 dekarlık bir alanda tam 45 tane fabrika bacası saydımdı.

Yol bir saat daha devam etti, bu sefer geçtiğimiz yerler gayr-i meskûn ve aynı zamanda soğla (çorak, tuzlu) arazilerdi. Saat tam 08.00'de Cenup İstasyonuna (Sudbahnhof) geldik. Burası artık Viyana idi. Trenden bütün yolcular indi, bavullar alındı. Biraz sonra bavulumu buldum. Bu kadarcık iş için 500 Kron hamaliye aldılar. Bir buçuk aydan beri yağmur yağmayan Viyana'ya yağmur yağıyordu. Zaten yol bilmiyordum bir de sicim gibi yağan yağmur var, bir Ermeni'yle beraber bir arabaya bindik. "Nereye?" "Herhangi bir otele." cevabından sonra arabamız hareket etti. Viyana'nın içinden geçerek bir otele geldik, Hotel Europa. Arabacıya 120.000 Kron ücret ödedik.

O Ermeni'yle beraber ikimiz ikinci katta bir odaya yerleştik. Yorgundum, zaten yağmurdan dolayı dışarı çıkmak mümkün değildi. Biraz uzandım dinlenmek için. Az sonra kalktım yağmur dinmişti, dışarı çıkıp dolaştım biraz.

14.10.1338 (1922) Alman Konsolosluğu'na gittim, üç tane fotoğraf istediler yaptırdım. Üç fotoğraf için 75.000 Kron ödedim. Konsolosluktan verilen kâğıdı da doldurarak fotoğraflarla birlikte geri verdim. Pazartesi gelmemi söylediler. Param kalmamıştı, dolar bozdur-


Oest. Grenzpolizei
Halil Hulusi Ataman
Hin- und Rückreise
Nr. 10874 Geb. 15000
Gültig bis zum 4. September 22
Reisezweck Studium
Aufenthalt Wien
Wien, den 4. Juli 1922

Halil Ataman'ın pasaportunda Avusturya'ya giriş damgası.

dum, bir dolar 73.300 Kron idi. Bu arada Türk Lirasını sordum, 42.000 Kron dediler. Her şey ateş pahası idi, bu yüzden bütün ecnebiler memleketi terk ediyorlar diye laflar dolaşıyordu ağızlarda.

Otel için iki kişilik yatak ücreti olarak 124.900 Kron ödedik. Bunun 31.000 küsuru hükümetinmiş,

procent (yüzde) olarak. Daha ucuz bir otel bulduk, Hotel Oyet, oraya taşındık.

15.10.1338 (1922) Bugün Pazar olması münasebetiyle yapacak bir işim yoktu, Viyana'nın görülebilecek yerlerini gezmeyi düşünüyorum. Öğleden evvel Stephans Kirche'ye gittik. Burası "ortaçağın ve gotik mimari tarzının en dayanıklı, muhalled asarındandır" diye anlatılıyor. Bir gün önce idi, arkadaşım beni oraya kadar götürmek istemedi, kapıya vardık, kapıda şu cümle yazılı idi: "*Gedenkt an die heide missionen!*" (Dinsizlerin misyonerlerini düşün!) Bu yazı nazar-ı dikkati celbedecek derecede, oraya gelen herkesin görebileceği bir yerde kabartma yazı ile herkesi birbirine düşman edecek ve insanları birbirinden soğutarak, aralarına kin, garaz tohumları ekecek bir ifade olarak göze çarpmaktadır. İnsanlar arasına düşmanlık tohumları eken bu yazıyla kilisenin insanlığa karşı işlediği suçu hiçbir varlığın affetmesi mümkün değildir, en hoşgörülüsünden, en sefilinden, en dinsizine kadar. İşte Hıristiyan arkadaşım herhalde benim bu yazıyı görmemi istemediğinden beni geri çevirmişti, çünkü ben Müslümandım.

Öğleden sonra Prater Strasse'deki Riesen Rade'ye (dönme dolap) gittik. Bu tekerlek büyük ve kalın bir dingil üstünde ve asgari 40 metre çapında ve buna rahat rahat yirmişer kişinin bineceği vagonlar asılmış, bu vagonlara binen kişi tekerlek döndükçe yükselerek o koca Viyana'yı kuşbakışı seyir ve temaşa edebiliyordu. Ben dahi heveslendim, 200 Krona bir bilet aldım, hakikaten koca Viyana'yı bir baştan bir başa seyretmiştim.

Bundan sonra da çok enteresan olan Hıfzıssıhha (İnsan Sağlığı) Müzesi'ne gittim. Burası çok şayan-ı dikkatti: İnsanın ana rahmine düştüğü ilk andan itibaren rahimdeki değişiklikleri ve yavrunun gelişimini günlük, haftalık, aylık, üç aylık dilimler halinde, en son doğum anına kadar bütün ayrıntılarıyla gösterecek şekilde cam



20. yüzyıl başlarında Viyana.

kavanozlar içinde sergileniyordu. Bu kavanozlarda anne ve babadan geçen hastalıkların cenin üzerindeki etkileri de sergileniyordu.

Kadının doğum yapamaması halinde anneyi ve çocuğu kurtarmak için yapılan ameliyatlar, kadın hastalıkları ve bunların insanlığa yaptığı tahribatı bütün eşkâl ve teferruatıyla gösteren tablolar, yine hilkat garibelerinden annenin karnındaki ceninin su baş olarak büyümesi ve rahimde yarattığı hastalık sonucu annenin kurtarılması için annenin ameliyat edilmesi ve ceninin alınması suretiyle annenin hayatının kurtarılması gibi birçok operasyonun yine resimlerle izahı yapılmaktaydı.

Yine bu müzede Roma işkenceleri ve kilisenin insanlığa reva gördüğü zulümler ve diri diri ateşe atılan insanlarla ilgili resimlerle, Fransa'nın büyük inkılabında kafa kesmek için makine icat eden adamın kendi yaptı-

ğı makine ile kesilen başı ve yanında bir başka kesik baş resmi de sergilenmekteydi.

Ve yine enteresan bir şey; 18 yaşında bir kızın derisi yüzülmüş ve deri debağatı kabul ederek meşine dönüştürülmüş, teşhir ediliyordu. Buna benzer daha neler neler vardı müzede teşhir edilen. Akşam oluyordu, hayli yorulmuştum zira müze çok geniş bir alana yayılmıştı.

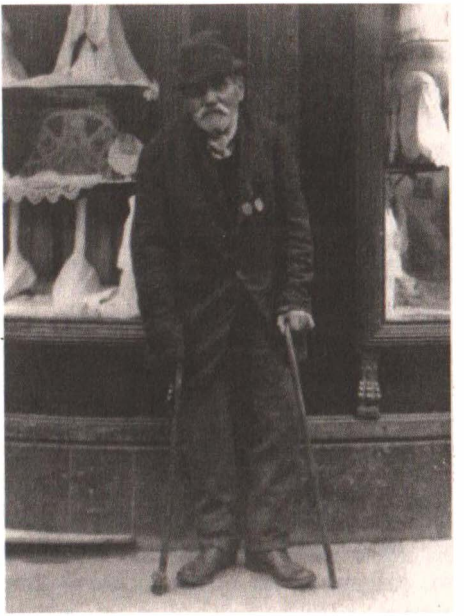
Viyana'da insan seli

Bugünün pazar olması sebebiyle halk hep eğlence yerlerindeydi ve eğleniyorlardı. Benim de bugünkü gezim bana 60.000 Krona mal olmuştu. Akşam sonu Viyana yine eğlence yerlerine akıyordu. Bütün Viyanalılar insan seli halinde caddelerde sanki akıyordu. Bu insan seli arasında da genç hanımlar göze çarpıyordu, ekseriyeti onlar teşkil ediyordu.

16.10.1338 (1922) Bugün öğleden önce pasaport işlerimi yaptırdım ve aynı gün hareket etmek üzere hazırlandım. Ancak ufak param yoktu, Avusturya parası bozduramadığım için, 100.000 Krona aldığım bileti 85.000 Krona geri verdim. Çünkü para muamelesini yapan sarraflar tamamen kapalı oluyorlardı. Artık mecburen bugün de Viyanalıyım. Yalnızım, Ermeni oda arkadaşım gitti.

Bari yeryüzü meleği bir arkadaş bulayım diye sokağa çıktım, fakat düşündüm. Neyi? Dün müzede gördüklerimi... Onun, şeytanımın, kafasına vurup, yat yerine beni rahat bırak dedim. Tekrar odama döndüm. Nasıl oldu bilmiyorum, bugün irademde bir başkalık, zafiyet hissettim. Ama yine de onun üstesinden gelmeyi başarmıştım.

17.10.1338 (1922) Bugün Salı, öğleden sonra saat 16.00, Viyana'nın Garp istasyonundayım. Bilet alıp trene bindim. Saat 17.00, hareket ettik, dört ayrı millet-



Birinci Dünya Savaşı sonrasında
Viyana sokaklarında malul bir muharip.

ten, (Türk, Çek, Avusturyalı ve Macar) dört erkek dört kadın aynı kompartımanı paylaşıyoruz. Akşam yaklaştı, ortalık kararmak üzere, çok hoş ve güzel, yemyeşil ormanlık bir bölgeden geçiyordu trenimiz.

Saat 21.30'da Passau'ya geldik, yapılan gümrük muayenesinden sonra tekrar vagona geldim, eski yerime oturdum. Muayene o kadar sathi geçmişti ki sanki âdet yerini bulsun kabilinden yapılmıştı. Bu geceyi uykusuz geçirdim, sabah saat 07.00 idi Reichenbach'a gelmiştik. Burada aktarma var, ben buradan Dresden'e gideceğim.

18.10.1338 (1922) Şimdi Reichenbach istasyonundayım, hareket saat 08.20'de. Gönlüm istedi bir kahve içtim, 33 mark ödedim. Çok pahalı bir memleket, fakat pasta Viyana'ya göre çok ucuzdu.

Gece yolda bir Avusturyalı bir de Berlinli bir yolcu ile birçok şey konuştuk; öyle ki lüzumsuz şeyler. Mesela, Türklerde iki ya da üç kadınla nikâhlanarak evlenmek. Avrupa'da bu daha başka; bahçede türlü renk ve kokuda yetişen her çiçeği koklamak, sevmeye benzer, başka birinin resmi nikâhlı karısı dahi olsa bir mahzur görmemek, ancak zevkini tatmin düşüncesinden kaynaklanan düşünceden başka hiçbir düşünce ve mülahazası yoktur. Ancak bizdeki taaddüdü zevcat (çokeşlilik) konusu birçok yönden daha içtimaidir. Şayet erkekte kuvvetli şehvet varsa ki bu durumda tek kadın cevap veremez, bu durumda erkek iki ya da daha fazla kadınla evlenmek suretiyle tatmin olur veya kadın güzel olur, genç olur erkek ona gönül verir bu durumda da gayrimeşru bir halin olmaması için erkeğin onunla ikinci veya üçüncü karısı olarak evlenebilmesi hem erkeğin, hem de kadının menfaatine dayalı bir mantıktır. İslamiyet çoğalmayı, çalışmayı, iyi ahlakı, içtimai düzeni ve iktisadiyatı tavsiye ederken fuhşu kati olarak men etmiştir. Bu "men" düşüncesi cemiyette, içtimai düzen ve sosyal hayata hizmet olarak sosyal bilimin ta kendisidir.

İşte bu düşüncelerle onlara şöyle cevap vermiştim; "İslamiyet dört kadına kadar evliliğe müsaade etmiştir, fakat bunun zorluğunu da şöyle izah etmiştir. Eşler arasında kat'i olarak eşit muamele zorunluluğu getirmiştir, yani güzelini de, çirkinini de; gencini de, ihtiyarını da hem geceliklerini ve hem de her türlü ihtiyaçlarını birbirinden kıl kadar ayırt etmemek gibi ağır şartlara bağlamıştır. Bu aslında şu demektir, taaddüdü zevcat zor iştir, bu yola başvurmayın bir kadınla yetinin."

İslam'ın intişarının ilk yıllarında Araplarda kadın bir oyuncak gibi kucaktan kucağa taşınan bir nesne imişçesine muamele görmüş, erkek de çeşnicibaşı gibi davranırmış. Dinin kurucusu olan o büyük insan Hazret-i Muhammet (S.A.S.) bu alabildiğine sefahat içinde yaşa-

yan ve skandalların sergilendiği bir cemiyette alışkanlıkları tamamen yasaklamanın güçlüğünü bildiğinden Tanrı'nın emri doğrultusunda ağır şartlara bağlayarak sınırlandırma yoluna gitmiştir.

Viyana'dan saat 16.00'da hareket eden hızlı tren (Schennelzug) saat 21.30'da yolcularını Passau'ya indirmişti. Burası Avusturya ve Alman hududu idi. Herkes Sibirya'da olduğu gibi eline eşyalarını alarak gümrük binasına gitti, çok kalabalık vardı, epeyce bekledim. Bir saat kadar sürdü pass'lar (pasaport) vize ediliyor, eşyalar kontrolden geçiriliyordu, ancak sıkı bir kontrol değildi. Herkesten fazla mark soruyorlardı. Cevap olarak var veya yok deniliyordu. Şayet var derseniz ne kadar diye miktarını soruyorlardı. Zaten Avusturya bankalarına emir verilmiş; pasaport ibraz eden herhangi bir yolcuya üç, azami dört bin mark veriliyordu. Ben bir dolarlık mark bozdurmadım dersen gerisini sormuyorlardı, sen ne dersen ona itimat ediyorlardı.

Saat 01.30, Passau'dan hareket ettik. Regensburg'a oradan da Reichenbach'a kadar hızlı trenle gelmiştim. Reichenbach'ta aktarma olarak halk postasına bindim. Hızlı trenle saat 07.00'de geldiğim istasyondan saat 08.20'de halk postası (Personnenzug) ile yola koyuldum. Trenimiz önce Freiberg'e oradan da doğruca Dresden'e gidecekti.

Almanya'dayım...

Saat 12.00'de Freiberg istasyonuna indim. Trende bir ihtiyar kadınla tanıştım, çok yakın alaka gösterdi. Çok iyi kalpli bir kadındı, bana sanki oğluymuşum gibi davrandı. Beni bu davranışı çok duygulandırdı, ayrılırken benim için iyilikler temenni eden bu yaşlı hanımın elini öptüm. Bu saygıdeğer kadın 65 yaşlarındaydı ancak oldukça zindeydi. Ben trenden inerken bizimle birlikte

oturan ve Freiberg'de ineceğini bildiği genç bir bayana "Efendiye yardım ediniz, çünkü yabancıdır iyilik yapmış olursunuz" dedi. Genç bayan da "Memnuniyetle..." dedi. Bu genç bayanla birlikte istasyona indik. Bana araba temin etti, arabacıya benim Untermark oteline gideceğimi söyledi ve tekrar görüşmek dileğiyle elimi sıktı ve ayrıldık. Altın dişli, sansar atkılı, uzun boylu güzel bir hanımdı. Untermark'a gitmedim, Stadt Altenberge otelindeyim. Öğle ve akşam yemeği 300 mark, ayrıca otelin geceliği 150 mark. Otele yerleştikten sonra hemen mektebe gittim, müdürü buldum; vakti yokmuş, işi varmış, "Sonra görüşelim," dedi, "şu anda maalesef işim var, yarın saat 16.00'da gel." Hoffman'ı aradım, evinde bulamadım. Akşam tekrar aradım Hoffman'ı, görüştük, ertesi gün evinde buluşmayı kararlaştırdık. Ayın on sekizinci günü böyle geçmişti.

19.10.1338 (1922) sabahı erkenden kalktım, kahvaltıdan sonra kendi kendime bir gün öncesinin muhasebesini yaptım, nereden nereye diye düşündüm. Şimdi Stadt Altenberge otelinin penceresinden dışarıya bakıyorum ve kendi kendime soruyorum: "Daha nerelere gideceğim? Hayatın türlü dönemeçlerinden geçmiş, birçok kötü hatıralar silsilesinden sonra bak şimdi de Almanya'daydım. Belki dolu, kimbilir belki de boşu boşuna ömürden biraz daha törpületmiş olacaktım." Hatta burada Kafkasya'ya gönüllü giderken Bor'a, eve vedalaşmaya uğradığımda aksakallı babamın "İyi has da oğlum, ama kısmetin çok dağınık" dediği de zihnimden geçmişti tekrar.

Otelden çıktım, öğleyin Hoffman'ı evinde buldum, beni çok iyi karşıladı. Oldukça yaşlı bir madamı vardı. Her ikisi de beni nezaketle karşılayıp, öğle yemeğini beraber yememizi rica ettiler. Ben de memlekette olduğu gibi değil de onlara göre hareket ederek teşekkürle kabul ettiğimi söyleyince hanımefendi çok memnun oldu ve ne-



20. yüzyıl başlarında Freiberg.

şe içerisinde yemeği yedik. Almanlara mahsus gayet güzel bir çorba, daha sonra fırında patates böreği ve tatlı. Yemekten sonra bir saat kadar sohbet ettik, bilahare ben müsaade isteyerek samimi bir vedadan sonra ayrıldım. Musahabe esnasında birçok konular üstünde, bilhassa benim gitmek istediğim mektep üstünde durduk.

Saat 16.00'da mektebe gittim. Mensing'e ait mektubu verdim, bana bir kâğıt verdiler. Doldurup imzalayarak iade ettim. Ayın 23'ü Pazartesi günü gelmemi söylediler. Bugün yeni ve diğerinden daha iyi bir otele taşındım. Yeni otelimin adı Schwarzes Ross (Yağız At). Otelin üzerinde siyah bir at heykeli de vardı. Otel ücreti aynı olmakla beraber, çok temiz ve şehrin en merkezi yerindeydi. Otelin çevresi çok kalabalıktı.

20.10.1338 (1922) Cuma günü idi, yapacak hiçbir işim yoktu, bari şu banka işimi halledeyim dedim. Bankaya gidip çeki ibraz ettim, para vermediler. Deutsche Allegemein Kredit Bankası müdürü dedi ki: "Berlin'den sormayınca maalesef size para veremem, hem ayrıca o kadar paramız yoktur." Ben de "O halde ne olacak?" diye sorunca "Şimdi telefonla soracağım, bir saat sonra tekrar geliniz," dedi, "belki o zaman biraz para verebiliriz." Oradan ayrıldım bir zaman sonra tekrar vardım, ben sormadan "Pass'ınızı gösterir misiniz?" dediler. "Hem siz burada mı kalıyorsunuz?" diye bir sual daha... "Evet, burada kalıyorum, buyurun pass'ımı" dedim. Bundan sonra da "Şimdi burada size para lazım değil, lazım oldukça yavaş yavaş alırsınız" dediler. Canım sıkıldı, "Allah Allah," dedim, "bu ne biçim iş bankaya verdiğim parayı alamıyorum" deyince müdür "Bu durum ve bu davranış sizin lehinize, burası Almanya, belki yarın parasız kalabilirsiniz. Bunun için adamın eline parayı toptan vermeyiz" diye açıklamada bulundu. Bu arada pass'ımı kontrol eden adam dedi ki "Bugün sana bin mark verelim, yarın onu bir miktara kadar yükseltiriz" dedi. "İstemem," dedim, "bugünlük yetecek param var, yarın alırım" diye ilave ederek oradan ayrıldım.

Ortalık çok soğuk, odada oturamıyorum. Odayı ısıtmıyorlar, ısıtmak için ayrı ücret istiyorlar. Yatak ücreti

az değil, 100 mark. Gerçi 100 mark bir şey değil, 10 kuruş karşılığı ama Almanya'da hayli büyük para, benim de gözüme çok geliyor.

21.10.1338 (1922) sabah erkendi, gece akşamki kadar üşümemiştim. Çaydan sonra saat 10.00'a doğru bankaya gittim. On bin mark aldım, mütebakisini bir hafta sonra vereceklerini söylediler.

Otelin kahvesinde oturuyorum, yemek zamanı yaklaştı. Gazetelere biraz göz gezdirdim. Bir Londra telgrafı gördüm; meşum İngiliz kabinesi sükût etmiş (düşmüş), "Elhamdülillah!" dedim. Ve içten bir alakayla bu hususa dair haberleri tamamen okudum. Okurken de hep gülüyordum, belki başkaları tarafından görülür diye de kendimi saklamaya çalışıyordum. Sevincimden ne yapacağımı şaşırmıştım. Evet, Allah'a hamdolsun ki o hain, Türk düşmanı, alçak, dönek ve şeytana hocalık yapan domuz adam İngiliz Millet Meclisi'nden itimat (güvenoyu) alamamış, sana inanmıyoruz, çekil ve cehennem ol git diye kovalamışlar. Aynı gazetede Paris'ten verilen bir habere göre, bütün âlem-i siyasetten bir Alp dağının kalktığı belirtiliyordu. Yine aynı günün diğer gazeteleri ve Londra'da yayınlanan diğer gazeteler ve bütün cihan efkâr-ı umumiyesi İngiliz hükümetinin sükûtunu (düşüşünü) büyük bir memnuniyetle karşılamış. Dünya rahat bir nefes almıştı, artık sulh için yolların açıldığı haberleri konuşuluyordu. Lord Curzon, kabinenin çekilmesiyle, Pointcarré'ye bir nota göndererek, daha önce Teşrinisani'nin 5'inde yapılması kararlaştırılan Şark-ı Karib (Yakındoğu) Sulh Konferansı'nın aynı ayın 15'inde ve İsviçre'de toplanılması tavsiye olunmakta idi. Paris mehafilince Mudanya Mukarreratı üzerine Türklerin tecavüz etmelerinden korkulduğu ilaveten haber veriliyordu.

Bugün öğleden sonra çok müthiş bir kar yağışı başladı ve üç saat aralıksız devam etti. Ortalık birden bem-

beyaz bir örtüye bürünmüştü. Dağ tepe hep birden uykuya dalmak hevesine düşmüşlerdi sanki...

Akşamdı, yine Hoffman'ın evine gittim. Ne asil, ne insani kadındı o, sanki ben onun ya evladıyım veyahut da çok uzaklardan gelmiş bir yakınıyım. İşte bende bıraktığı intiba. Ben bu yakın alakanın tesiriyle olacak neredeyse anne diyecektim. Yarım saat kadar kaldım, ayrılırken Hoffman geldi, onunla da selamlaşıp biraz konuştuktan sonra veda ederek ayrıldım. Ancak o hanımefendi kadını hayatımın sonuna kadar hiç unutamam.

22.10.1338 (1922) Bugün hava çok soğuk, şehrin bazı yerlerini gezdim; suni göller çok hoşuma gitti, etrafında hamamlar, plajlar içinde sandallar, isteyen sandallara binip açılabilir. Kenarları, ağaç nevinden dikensiz ve her zaman yeşil kalan türünden çitlerle çevrili, aynı zamanda etrafı süs ağaçlarıyla donatılmış olan bu yerin bütün yolları tamamen asfalt... Allahım o ne güzellik, nasıl bir çalışma; insan şaşırıp kalıyor. Hele o kesif ağaçların altına yapılan yaya kaldırımlarının mevzun ve mütenasip düzenine hayran olmamak elde değil.

Almanya'da hayatı daha başka biçimde buldum; Viyana'da pazar günleri evlerde tek insan kalmıyor, hemen hepsi sokaklara dökülüyordu, geziyor eğleniyordu, ama burada, Almanya'da tamamen tersine pazar günleri çarşıda pazarda hiç kimseleri göremezsiniz. Şayet biriyle karşılaşırsanız muhakkak ki yabancıdır. Mesela ben, çıktığıma pişman oldum. Kimsecikler yoktu, on saat önce dopdolu olan caddeler şimdi bomboş ve ıpıssız. İşte rahat ve istirahatını bilen, düşünen ve hayata düzen veren bir millet.

Balo salonunda tek başına

O gün akşam olmuştu, kaldığım otelin dans salonunda balo vardı. Beş mark duhuliyeyle (giriş parasıyla) ben



Freiberg'de Kilise Meydanı.

de girdim. Burada hayatı bambaşka buldum; kadın ve erkeğin sarmaş dolaş, sevginin sevmenin ve sevişmenin ayırt edilmesinin çok zor olduğu bir ortam. Kendimizi düşündüm, yine düşündüm, biz göründüğümüz kadarıyla moralce (ahlaken) onlardan üstünüz, hem de samimiliğimizi de katacak olursak onlardan kat be kat yükseklerdeyiz. Bu yerde bir masaya oturmuştum, yalnızdım. Herkes üç beş arkadaşlı gruplar halinde oturuyorlar, şakalaşıyorlar ve gülüşüyorlardı. Hatta öyle ki birbirlerinin sıcaklığını hisseder gibi bir âlemdeydiler. Yapayalnız, tek başıma biraz da azap duyarak bön bön bakındım durdum etrafıma. Lâlettayin birini davet edemezdim masama, gelenler ya karı koca, ya hemşire kardeş veyahut da gündüzden randevulu insanlardı. Yanlış geldiğimi anladım, yer değiştirmek gerektiği düşüncesiyle bu sıkıcı yeri terk ettim.

Şimdi odamdayım, hava çok soğuk, bir taraftan da canım sıkkın. Herhalde o âleme karışamadığım için olacak kendi kendime içerledim; niçin insanlık duygularından bir pay almamalıyım diye üzülüyorum. Laf ol-

sun hava değişsin diye zile dokundum, hemen hizmetçi kız geldi "Buyurun ne emrediyorsunuz?" dedi. "Burası çok soğuk, sıcaklık istiyorum biraz soba yakınız" dedim, "Emredersiniz efendim" dedi ve gitti.

Şimdi artık ben, ben değilim; terk ettiğim topluluğun tesirine girdim. Fraulein geldi, soba yandı fakat ne diye yalan söyleyeyim tombul, olgun ve güzel kız, bekârlık dersen kötü şey. O işi biraz canım çekti, nasıl etsem de iskandil etsem diye düşünürken sanki bana kılavuzluk yaparcasına başladı konuşmaya; "Yalnızlık kötü şey" dedi ve parmağındaki alyansı göstererek "Ben" dedi "yakında ondan kurtulacağım, görüyorsun." Bu esnada onu kutladım, "Ne mutlu sana!" diyerek gülüştük ve elini sıktım, bu arada belki bir iki saniye kadar göz göze geldik. Bu haldeyken dedim ki "Pek hoşuma gittiniz bu gece beraber kalsak mümkün mü, lütfeder misiniz?" Sevinerek "Memnuniyetle" derken çok şuh bir görünüşle reverans etmişti. Bu sırada ani bir tevakkuf ve sert bir ihtar... "Affedin lütufkâr fraulein ben size latife yaptım, mazurum çünkü hastayım" dedim. Bu sözlerim üzerine bana inandı ve acıyarak "Nasıl bir hastalığınız var?" diye üzüldüğünü ifade ederek "Geçmiş olsun" temennisiyle odadan ayrıldı, ben de böylece kurtulmuş oldum. Ama bu her insanın yapabileceği basit ve kolay bir iş değildir. Evet, insan, insanlığını ve kendinde duyduğu bütün tabiiliğin bütün hususiyetlerini yüklenmiş bir hamaldır. Böyle olmakla beraber tabiatın isteklerine dur diyebilecek, karşı koyabilecek bir kumanda heyetini de beraberinde taşımaktadır ki bunlar akıl, irade ve mantıktır. İnsan diye bilinen varlık her ne kadar tabiat kanunlarının esiri ve onun hükümranlığı altında ise de, kumanda heyetinin idaresi altında kendi lehine onun her türlü zararlı isteklerine karşı koymak suretiyle asil insan varlığını koruyabilmektedir.

İşte hayatta gördüğüm pek çok kötü örneğin bende yarattığı iyiyi görmek ve düşünmek sayesinde herhangi bir kötü ihtimalle karşı karşıya gelmek korkusu ile "Beni mazur görün, ben hastayım sana latife ettim, beni affedin" diyerek onu savuşturmuştum.

Çerkez Ethem'in çocukları

Freiberg'de bazı Türk talebelerinin de bulunduğunu öğrenmiştim. Bugün Baveya bahçesinden Roteverg'e kadar gittim. Orada Arslan ve Necmi adlarında kardeş iki Türk talebesiyle karşılaştım, bunlardan biri madenci diğeri ziraatçı olacakmış. Tanıştık, sıcak bir arkadaşlık ve hemşerilik duygularıyla ayrıldık. Sonradan öğrendim, meğer bu iki kardeş hain ve Yunanlılarla işbirliği yaparak Türkler aleyhine çalışan ve Türk ekmeği yiyen Türk düşmanı Çerkez Ethem'in çocukları imiş. İlk tanıştığım anda dahi kanım kaynamamıştı zaten, birisinin fizyonomisinden Çerkez olduğu anlaşılıyordu.

25.10.1338 (1922) Bugün yine o yere, Roteverg'e gittim, yine onları gördüm beni çok iyi karşıladılar, çok samimi idiler, ama babaları kötü ve memleket haini imiş. O ayrı lakin konuştuğumda çocuklarının tertemiz ve aynı zamanda samimi bir Türklük ruhu taşımakta olduğunu fark ettim, aynı zamanda Türklük heyecanı içinde yaşadıkları açık bir gerçek. Öyle ki benim maruz kaldığım zorluklara üzüldüler, kendilerine yapılmışçasına kederlendiler. Kahvede oturuyorduk, yanında bir genç ile birlikte Necmi de geldi "Ooo, siz de burada mıydınız?" diyerek elimi sıktı ve beraberindeki delikanlıyı İsmail Hakkı diye tanıttı. İzmir eşrafından Sarı Hüseyin zadelerin oğlu olduğunu ve dört seneden beri dokumacılık öğrenmek için burada bulunduğunu, küçük kardeşinin de burada, Almanya'da ticaret tahsili yaptığını anlattı. Bu yeni tanıştığımız genç efendi çok hoşuma git-

ti. Çok kibar, terbiyeli ve aynı zamanda nezih bir ruh hali vardı kendinde; bütün bunların yanında çok üstün bir milli duyguya sahip olduğu kanaati uyandırdı bende.

Sarı Hüseyin zadelerin oğlu İsmail Efendi benim Debağat Mektebi ile ilgili işimi öğrenince, "Bugün senin bahsettiğin mektepten mezun olmuş ve bir fabrikada staj yapan Trabzonlu Nemlizadelerden Kemal'i gördüm, stajını bitirip gelmiş. Belki de buraya gelir, seni onunla tanıştıralım" dedi.

27.10.1338 (1922) Lössnitz'e gitmek üzere trene bindim, bir buçuk saat sonra Chemnitz'e geldim. Burada üç saat kadar kaldım. Chemnitz büyük bir şehir, 300.000 nüfusu varmış. Trenimizin durduğu istasyonun binası da çok büyüktü, bu büyüklüğü anlatmak için 25 bilet satış gişesinin olduğunu söylemem yeterlidir sanırım. Bu sayıyı düşünecek olursanız, istasyonun büyüklüğünü daha iyi anlayabilirsiniz.

Çarşı çok güzeldi, en iyi yerlerini gezdim. Bu yerleri gördükçe "Ah," diyordum, "bizim de böyle mamurelere sahip olabilmek için daha ne kadar bekleyeceğiz?" Bu gözleri kamaştıran medeni hayatı gördükçe içim sızlıyor ve ağlıyordum. Şehrin en güzel yerinde I. Wilhelm'in ve hemen yanında Almanya'yı büyük Almanya yapan Bismark'ın heykelleri bu yerlere bir başka güzellik ve değer kazandırıyordu. Şehrin iktisadi hayatı göründüğü kadarıyla durgundu, mark çok düşmüştü, ekonomi adeta ölü bir haldeydi.

Saat 17.00'de Lössnitz'e geldim, burası küçük bir kasaba, etrafı ormanla çevrili ve gayet güzel bir manzarası var. Hayat bir derece daha ucuzdu burada. Şehre girdiğim yerde kadınlar ve çocuklar eşya taşıyorlardı, şehrin küçük olmasına rağmen 6 tane fabrikanın bacasından göklere doğru kıvrım kıvrım dumanlar yükseliyordu. Freiberg'ten Lössnitz'e kadar mesafe 90 km idi. Bu mesafede trenimiz 25 istasyonda durarak yolcu aldı.

Bazı istasyonlarda da durmamıştı. Ancak istasyonların hangisinde olursa olsun etrafınıza baktığınızda yükselen fabrika bacalarını ve bunlardan kıvrıla kıvrıla göğe yükselen dumanlarını görüyordunuz. Bunun yanında geçtiğimiz yerlerdeki arazi kâmilen yemyeşil çayır, bir karışlık boş yer görebilmeniz mümkün değildi; her taraf ekili ve işlenmiş...

Freiberg'de okula katılamadım

Burada Nemlizade Kemal Bey ve yanındaki arkadaşı İbrahim Bey'le tanıştık, hoşbeş, şundan bundan derken oraya gelişimin sebebini açıkladım. Her şeyi ve bütün ihtimalleri dile getirdik. Sabah oldu, Kemal'in staj yaptığı fabrikaya gittik. Öğrenmek amacıyla fabrikaya girip çalışmak istediğimi fabrikatöre anlattık, işi kestik. Bir gün sonra gelip işe başlayacağım ve üstelik patrona 15.000 mark diş kirası vereceğim, şart bu. Buna karşılık o da bana bilfiil ve bil amel çalışmakla beraber gerek Kromalavun ve gerekse krom bikromat'ın ameliyesine ait reçete verecekti. Ayrıca bana da "hüsnühal" vesikası verecekti.

Şimdi Kemal Bey de beraber Freiberg'deyim. Kemal de iş bulmuştu. Birlikte mektebe kadar gittik. Müdür Nuh dedi peygamber demedi, beni mektebe almak için 65.000 mark rüşvet istedi, Kemal rica etti "40.000 mark verelim" dedi kabul etmedi. Düşündüm, olacak gibi değildi bu parayı verdikten sonra artan paramla ancak 6 ay geçinebilirdim, ya ondan sonrası? Kemal'e "Sağolun, buyurun gidelim, öbür tarafı tercih etmek durumundayım" dedim. "Mektep iki sene, bu zaman epeyce uzun bir müddet, memleketteki vaziyeti bilmiyorum uzun harp yılları yaşanmıştı... Bu işi kısa ve kolay yoldan halletmek gerektiği kanaatindeyim. Yalnız bir şey belki, müsait bir fırsat düşerse tekrar gelebilirim bu-

nun için mektebe kaydımı yaptırmalıyım" diyerek aday kaydımı yaptırdım ve memleketteki adresimi açık olarak yazdırdım ve müdürün elini sıkarak mektepten ayrıldık. (Yazarımız memleketine döndükten bir müddet sonra okula kayıt olabileceğine dair resmi davet yazısı gelmiştir, ancak yazarımız içinde bulunduğu şartlar sebebiyle gitmemiştir.)

01 Teşrinisani 1338 (1922) Çarşamba, Kemal'e veda ettim; Roteverge'deki diğer arkadaşlarla ve hemşerilerle görüşüp "Allahaısmarladık" diyerek ayrıldım. Akşama tekrar Lössnitz'e geldim. Kalacak yerim yoktu, otelde kaldım. Sabah oldu yatacak yer aradım, yok. Canım sıkkın, biraz da rahatsız gibiyim.

02.11.1338 (1922) Perşembe, fabrikaya gitmedim. İlk iş yatacak yer problemini halletmek olmalı, bereket versin İbrahim Bey'in ev sahibi bana bir kolaylık gösterdi: "Eğer beğenirsen bizim evin üst katında bir oda var, yatak odasıdır. Aşağıda beraber otururuz, orada da yatarsınız; yatak vesaire her şey tamam" deyince "Hay Allah razı olsun!" dedim. Hakikaten bir Alman'a bu iyi ve güzel sözü söylemek nefsime çok ağır geliyor ama bu temiz ve iyi ruhlu kadın için daha çoğunu dilemek gerektiği de benim için bir gerçek. Artık ev işi de bitmişti böylece yarın fabrikada işbaşı...

Fabrikada işbaşı yapıyorum...

03.11.1338 (1922) Cuma, bugün işe başladım. Fabrikada çalışma saati sabah 07.00'de başlıyor, fakat ben anlaşmamız gereği saat 08.00'de işe başlıyordum. İş epeyce zor ve ağırdı, kavelete (derinin iç kısmındaki et, yağ ve benzeri kalıntıların temizlenmesi) işiydi, memlekette bu işi hiç yapmamıştım.

Patronun beş tane işçisi vardı, kendisi de işyerinde bizzat çalışıyordu. Kendisi 65 yaşlarında idi ama dinçti.

Adı da Scherfik. İşyeri iş düzeni açısından benim için ideal bir yer. Her şey ortada büyük işyerlerinde olduğu gibi sıraya konmuş ancak iş ve iş düzeni yok. Her şey ortaklaşa yapılıyor, her şeyi öğrenmek için çok müsait. Ama bir şey var ki beni çok şaşırttı ve sükût-u hayale uğramış ve buralara kadar boşu boşuna geldiğimi düşünmeye başlamıştım. Çünkü fabrikanın içerisine şöyle bir baktığımda her şeyin elektrikle çalıştığını görmüştüm. Buhar kazanına, koca koca dev dolaplara ve devasa makinelere hareket veren ve işi bitiren elektrik enerjisi... İşte bu akıl almaz düzeni ve çalışma sistemini gördükten sonra uğradığım ruhi sıkıntı hayli düşündürmüştü beni. Haklıydım çünkü Bor'da biz hâlâ gaz lambasıyla aydınlanıyorduk. Bu tesis ve imkânların yokluğu teknolojik dabaklığın yokluğu demekti. Binaenaleyh buraya, Almanya'ya boşuna gelmiştim. Bilhassa elektriğin olmadığı Bor'da krom dabaklığını düşünmek mi, hayali bile güç geliyor bana. Ama bir defa gelmiştim, yapabileceğim bir şey yoktu, boşu boşuna geri dönmektense bir şeyler öğrenerek zamanı değerlendirmeyi düşündüm. Çünkü atalar ne demiş "Öğren öğren de duvar deliğine sok." Öğrenelim sanatı da bakalım belki bir gün lazım olur, düşüncesiyle çalışmaya karar verdim.

04.11.1338 (1922) Cumartesi öğleye kadar çalıştım, öğleden sonra paydos. Çok yağmur yağdı, ikindiye doğru kara çevirdi, müthiş bir kar yağmaya başlamıştı. Akşam olduğunda karın yağması durmuştu. Arkadaşla Ava'ya gittik, burası 20.000 nüfuslu çok şirin, ormanlık içerisinde güzel bir kasaba. Ortasından bir ırmak geçiyor, oldukça büyük olan bu ırmaktan muhtelif yerlerinden boğulmak suretiyle su kanallara alınmış ve her kanaldan akan sudan elde edilen enerji ile fabrikalar kurulmuş, böylece her yerde iş ve çok canlı bir çalışma ve hareketlilik göze çarpmaktaydı.

Ava ile Lössnitz arası iki kilometredir, neredeyse birbirine bağlı gibi, geniş ve asfalt bir yol orman içinden geçmekte, aynı zamanda her saatte bir, bu kasabadan tren de geçmekte. Yarınlar için büyüyen ve gelişen, büyük bir şehir olma yolunda olan bir kasaba... Ava'da da büyük ve güzel kahvehaneler var, her yer tıklım tıklım insanla dolu, çünkü bugün tatildi. Arkadaşla birlikte bu kahvelerden birine girdik. Burada çalgı vardı, bir yer bulup oturduk. Hemen hemen bütün masalar doluydu. Masaların etrafında kadınlı erkekli insanlar, üstünde de her nev'i içki... İnsanların hepsi de birbirleriyle sevişme hazırlığında, ağızlarından salyalar akarak gülüşüyorlar ve içiyorlar. Burası başka bir dünya, başka bir âlem. Baktım bütün insanlar aynı ahenk içerisinde keyif ve neşe oyununda... Şu görüntüye bakınca insanın aklına hemen "Avrupa'da içtimai düzende hayatın özü kadın mı yoksa?" diye bir soru geliyor hemen. Fakat açık bir şekilde hemen diyebilirim ki bizim "anne" olarak muhterem bir varlık diye nitelendirdiğimiz kadın, Avrupa'da bir oyuncak, hatta kepazelik oyuncağı. Bu yerden adeta iğreniyorum...

05.11.1338 (1922) bugün Pazar, bütün şehir ve çarşılar kapalı, sanki ölü bir dünya... Öğleden sonra uyanan şehirde hayat birden canlanıyor, hareketleniyor, insanlar yuvalarından çıkan karıncalar gibi sokaklara doluşuyorlar... Derken akşama doğru genç kızlar ve delikanlılar bir önceki akşamdan yarım kalan keyif ve zevklerini tamamlamak için yine eğlence yerlerine, dans salonlarına akıyorlardı. Bugün fabrikalar istirahatta, bacalarından duman tütmüyor ve fabrikaların bulunduğu alanlar ıpıssızdı.

06.11.1338 (1922) Bugün hava çok güzel, öğleden sonra fabrikaya gitmedim. Tekrar Ava'ya gittim. Her şey çok pahalıydı, akşama trenle döndüm. Mark çok düşmüştü, borsada bir dolar 6300 mark'tı. Paranın, kâ-

ğıdın kıymetinden de aşağıya düşmesi Almanları çok endişelendiriyordu.

07.11.1338 (1922) *Leibzig* gazetesi İstanbul'da İngiliz askeri polisi ile Türkler arasında Galata köprüsü üzerinde çatışma çıktığından, taraflardan epeyce ölü ve yaralının olduğundan bahsediyordu. Çatışmanın sebebini de şöyle açıklıyordu: Halkın milli bayramlarını çok taşkın bir şekilde kutlamalarının yol açtığı... Ve yine bu gazetede olayların çıktığı günde halkın Padişahı istifaya davet etmek için nümayiş ve yürüyüşler tertipledikleri de haberler arasında yer alıyordu. Dahası var; Padişah Vahdeddin'in İngiliz askerinin muhafazası altında olduğu ve İngilizlere sığındığı da gazete haberleri arasındaydı. Aynı günün akşam gazeteleri Türk baş murahhasının sulh konferansında, İsmet Paşa'nın uhdesine verildiği, sulh şartlarının yedi maddede toplandığı, bunların; Tanzimat, kapitülasyonlar, Irak'ta hududun yeniden belirlenmesi, siyasi, mali ve iktisadi yönden tam serbesti... Ve Refet Paşa'nın İstanbul valisi olduğu, İstanbul'un artık payitaht ve hükümet merkezi olmayacağı ve doğrudan doğruya bir vilayet olarak idare edileceği, hükümet şeklinin cumhuriyet olacağı türünden birçok haberlerle beraber "Padişahın gidecek, sığınacak bir memleket aradığı" şeklinde bir haber de yer alıyordu.

Bugün 09 Teşrinisani 1338 (1922), Alman Sosyal Demokratlarının bayramı imiş. Şehrin her tarafında eğlenceler tertip edilmiş ve herkes bu günü kutluyordu. Akşam olurken çanlar çalınmaya başlamıştı, bu şenlikler sadece sosyal demokratlarındı, kralcılar ve mutlakıyetçiler için kötü bir gündü bugün. Bugünün gazetelerinde Türkiye'de buhranlardan, yarın için karanlık günlerden, harp tehlikesinden söz edilmekteydi. İsmet Paşa ayın yedisinde, Salı günü İstanbul'a gelmiş, oradan Lozan Sulh Konferansı'na gidecekmiş, baş murahhas olarak...

Refet Paşa İstanbul'da itilaf devletlerinin herhangi bir şekilde kontrolünü reddediyordu. İdareyi, İstanbul'un idaresini Refet Paşa elinde tutuyordu. Padişah, Boğaziçi'nde bir İngiliz gemisinde, İngiliz gâvurunun himayesine sığınmıştı. Yunanistan ise, Anadolu'dan 830.000 mülteci geçirmiş, geçirmişmiş de Amerikan Muavenet Cemiyeti'nden himaye olunmaları için yardım dileniyordu.

10.11. 1338 (1922) Fabrikadayım, çalışıyorum ama iş hiç hoşuma gitmiyor, maksadın dışında amele gibi çalışıyorum. Katiyen karar verdim, herifle görüşerek yeni bir mukavele yapacağım. Akşamüzeri evine gittim vakti yokmuş, görüşemedim. Cumartesiye kaldı, "İnsan kendi göbeğini kendi kesmeli" sözü ne güzel bir düstur.

11.11.1338 (1922) Bugün fabrikanın sahibinin evindeyim, her şeyi açık seçik konuştum ve ayaklarımı diredim. Fabrikada yanında bulunacağım ve her şeyi beraber yapacağız. Ameli çalışma işleri dışında her şeyi beraber yapacağız. En nihayetinde isteklerimi kabul edeceğini, ancak bir şartının olduğunu söyledi. Karşılıklı konuşarak yeni bir anlaşmaya vardık; öncelikle taahhüt etmiş olduğum 15.000 markı 20.000'e çıkarttık ve bunun 10.000 markını peşin verecektim, karşılığında bütün reçeteleri daktilo ile yazılı olarak alacaktım ve işe her gün muntazaman gelecek, işin içinde beraber çalışacaktık. Bu da aslında benim menfaatime bir maddeydi.

Her şey bitti ayrılıyordum ki patronun hanımı Madam Scherfik dedi ki, "Ahmet bugün akşam bir eğlence, çok güzel bir müsamere var, arzu edersen beraber gidelim. İyi olur biraz eğlenirsin diye düşündüm." İçimde bir korkudur başladı, ya madam veya kızı Dora "Kalk beraber dans edelim" derse ben ne yaparım o zaman diye... Kadın sürekli ısrar ediyor gidelim diye, çaresiz peki geleyim dedim ve ayrıldım. Ayrıldım ama içime bir tasa çöktü fakat gelmem de diyemedim, çünkü Dora da var-

dı o anda orada. Bir de böyle resmi bir cemiyeti görme arzusu da vardı içimde. Her neyse evden ayrıldım, söz verdikten sonra...

Saat 19.45, vakit geliyor artık gitmem gerek. Yolda yürüyorum lakin endişeliyim. Nihayet vardım o yere, duhuliye biletini aldım, bir de program. Kalabalık içinde patron ve ailesi bir masa almışlar, onları buldum selamlaştık, benim için ayırdıkları yere oturdum. Bazı tanımadığım ve onların ahbapları olan şahıslarla tanıştırıldım. Saat 21.00 olmak üzere, hazırlık telaşı var, derken teganni (müzik) başladı.

Küçük bir sahnede kalabalık bir koro tek bir ağızdan çıkıyor gibi gayet muntazam bir ahenk ve tertip üzere okuyorlardı. Bu hatırı sayılır ahenge bir de piyano katıldı, böylelikle insanın içindeki duygular asumanileşiyor ve sanki bütün ruhlar iç âlemlerde uçuşuyor ve bu anda insan kendini bir başka âlemde, cihanda bilinmeyen ruhi ve ulvi tecelliler içinde buluyor. Çünkü bütün topluluk tek duygu, tek inanç ve tek ruh gibi bir hal içerisindeydi. Bu anda ben de inandım ki Almanlık hem düşünce olarak hem de ruhen yükselmiştir.

Koro üç gruptan oluşuyordu; bir grubu yalnız efendiler, bir grubu yalnız genç kızlar ve bir başka grubu da genç kız ve efendilerden seçilmişlerdi. Bunlardan başka bir genç kız da solo olarak üç parça seslendirdi. Okunan bu üç parça ne kadar da iç dünyamıza hitap ediyordu: "*Der Neurigrige Frühings Traume, Hoffnung*", "*Das Lachen an der Monat*". Çok derin manalar ifade eden bu parçaları okuyan genç mahlûk, sanki yer meleği, kâh bütün meserret ve şaduman, kâh endişe ve teessür ve kâh arzu ve aşk, bazen de asumanî ve melekutî bir görünüş ve hal içinde...

Saat epey ilerlemişti, 23.00'te birisi kalktı, konserin bittiğini ve sıranın dansa geldiğini söyledi. Bu esnada bir karışıklık oldu, sandalyeler ve masalar yer değiştir-

di. Bir iki dakika içerisinde kocaman daire şeklinde bir meydan ortaya çıkıverdi. Biraz sonra da dans başladı, herkeste bir hırs var, herkes var gücüyle dönüyordu. Artık bu da başka bir âlem, bir cümbüş. Erkek kadını istediği şekilde idare ediyor, belinden sarmış fakat onu hafifçe okşar vaziyette tutuyor. Bazısı dişiyi gıdıklar halde, kimisi de dişi ve erkek vücutlarının belden yukarı taraflarını arkaya yıkarak, her iki cins belden aşağı kısımlarını birbirlerine yapıştıracaklarmış gibi sımsıkı tutarak dönüyorlardı. Yine bazı çiftler yanak yanağa, dudak dudağa birbirlerine aşk sergiliyorlardı. Bu minval üzere hiçbir yorgunluk duymadan sabah saat 04.00'e kadar devam etti. Artık herkes yorulmuştu ama hiç kimse ben yoruldum demiyordu; doyma, ben doydum diyen yoktu. Mamafih gönüllü gönülsüz herkes birbirinin koluna girmiş gidiyorlardı. Belki refakat, belki de...

Burada geçen beş saatlik dans zamanı benim için pek kolay geçmedi, ancak korktuğum da başıma gelmedi, yani hariçten bir genç kız benden dansa davet talebinde bulunmadı. Ama bizim madam ve masa arkadaşları bana çullanmadılar değil fakat ben onların bu sözlerini latifeye aldım, ben ihtiyarlarla dans etmem gibi şakalarla geçiştirdim, lakin bu da pek kolay olmadı.

12.11.1338 (1922) Pazar günü saat 11.00'e doğru idi uyandım. Yıkandım, hava çok güzeldi dışarı çıktım. Abonesi olduğum Sonsiche lokantasına gittim. Yemeğimi yedim, orada bir eğlence varmış, nerede yok ki, pazar günü gâvurluk günü, hayır dinlenme ve eğlenme günü. Otelin kıraathanesinde Chemnitz'li birçok genç kız ve delikanlı, mektepli talebeler gelmişlerdi. Aralarında bir grup futbolcu da vardı. Genç kızlar kıraathanede sittern çalan komik bir adamın başına toplanmışlardı, o sittern çalan adam da çok komik ve şen birisiydi. Onun diyalekt şarkıları neşeyle dinlenir, birçok insan da kendisine eşlik ederdi. Dinleyen gençleri coşturuyor ve yer-

lerinde duramaz hale getiriyordu. Tam bir neşe ve şevk kaynağı olan adamı ve çevresindeki gençleri epeyce seyrettikten sonra ayrıldım. Bu arada kızlarla erkekler arasında en aşağılık davranışlar da sergileniyordu hiç utanmadan ve çekinmeden.

Türkiye haberleri

Bugünün gazetesinde Lozan Konferansı'nda Türkiye'yi baş murahhas olarak temsil edecek olan İsmet Paşa ve beraberindeki 35 kişilik heyetin Pazartesi günü Lozan'a muvasalat edecekleri bildirilmekte idi.

Pointcarré, Türk Heyetini Paris'te birkaç gün tutmak istiyordu, çünkü İngiliz ve İtalyan kabineleri henüz hazırlanmamışlardı. Pointcarré bu sebeple konferansın teehhüre uğramasını istemiyordu. Öbürleri de bütün müttefiklerin müttehit bir cephe teşkil ederek muayyen bir programla gidilmesini istiyorlardı. Fransa bu fikre ve gecikmeye muhalif idi. Zira İstanbul'daki müttefik komiserleri hükümetlerine bundan sonra İstanbul'da olması muhtemel olayların vukuundan mesul olmayacaklarını rapor ediyorlardı. Zira Anadolu Hükümeti sürekli olarak İstanbul'a akın ediyorlar, bütün idare ve İngiliz kontrolü kaldırılıyordu, artık Türkler işgal komutanlığı gibi bir makam tanımıyorlardı. Padişah 300 milyon Müslümanın halifesi olduğunu ileri sürerek istifa etmeyi, çekilmeyi reddediyordu. Yine bugün okuduğum *Algemeine Zeitung*'un yazdığına göre, Sultan çekilmeyi kabul ederek istifayı imzalamış, bunun Türkiye'de günün en mühim hadisesi olduğunu da yazıyordu gazete. Geçen gün yine gazetede "Osmanlı Saltanatının Sonu" serlevhalı (başlıklı) bir başyazı okumuştum, biraz düşünmüş ve durumun hiç hoş olmadığını aklımdan geçirmiştim. Bugün İstanbul'dan gelen gazetelerden okuduğum haberlerden artık Osmanlı saltanatına hati-

me çekildiğini (son verildiğini) ve bunun yerine saltanat-ı milliyenin kaim olacağını ve projelerinin hazır olduğunu okumuştum. Yine aynı gazetede ayın yedisinde, gazeteci Ali Kemal'in İzmit'te halk tarafından linç edildiği yazılıydı.

18 Teşrinisani 1338 (1922) tarihli bir Londra ajansında Padişahın bir İngiliz harp gemisiyle Malta'ya gittiği ve yanında oğlu Mehmet Ertuğrul ve saray erkânından altı kişinin daha bulunduğunu yazıyordu. Ve aynı gün İstanbul'da Sosyal Demokrat Fırkası Reisi olan Hüseyin Hilmi isminde bir şahsın öldürüldüğü haberi de yer alıyordu. Gazetedeki habere göre; Padişah, General Harrington'a bir ricanâme yazarak İngiliz Hükümetinden tehlikede olan hayatının muhafaza edilmesini istirham etmiş, kabul edilmiş ve kral namına İngiliz Fevkalade Komiseri Henderson tarafından kendisi *Malary* gemisinde kabul edilmiş, böylece son Osmanlı Padişahı ülkeyi terk etmiş ve Osmanlı Saltanatı son bulmuştur.

20 Teşrinisani 1338 (1922) Bugün Lozan'da Şark Konferansı açıldı. Bidayette İsviçre Hükümeti murahhası tarafından yapılan kısa konuşmayla başladı ve bu konuşma milletler için sulh ve selamet temennisiyle hitam buldu. Sonra Lord Curzon kısa bir konuşma yaptı. Daha sonra da Türk baş murahhası İsmet Paşa canının sıkkın olduğunu belli ederek uzun bir hitabette bulundu ve sözlerini İsviçre Hükümetine müteşekkir olduğunu belirterek bitirdi.

21 Teşrinisani 1338 (1922) İstanbul'da bulunan Osmanlı Hanedanından Veliaht Abdülmecit Efendi Dolmabahçe Sarayı'nda resmen padişah olduğunu, 15 kişilik Meclis-i Mebusan Heyeti ve bütün İstanbul halkının katılmasıyla ilan etmişti.

Fabrikada işim bitiyor

Bu arada ben de hiç boş vermeden her gün muntazaman fabrikaya devam ediyordum. Zanaata ait notları düzenli olarak tutuyor ve evden fabrikaya, fabrikadan eve gidip gelmekten başka hiç mi hiç bir işle meşgul olmuyordum. Her şeye eyvallah, şimdilik tam bir istirahat. Böylece tam bir ay geçti. Artık benim fabrikada öğreneceğim bir şey kalmamıştı, mukaveleye göre de işimi tamamlamıştım. İstediğim her şeyi Scherfik'ten almıştım. Artık fabrikada yapacak bir şeyim kalmamıştı.

Bugün 21 Kanunievvel 1338 (1922) Freiberg'teyim tekrar Debağat Mektebi'ne gittim, müdürle görüştüm, yine menfi cevap aldım. Tekrar yedek kaydı yaptırdım ve söz verdiler sıranız gelince mutlaka sizi çağırırız diye. Mektepte bil amel çalışılan tatbikat dairesine (uygulama atölyesine) girdim, çalışan talebeleri gördüm, bunlar arasında kalifiye işçiler de var. Kavelete yapılan bir mahalle girdim, buradakiler hep işçi imiş. İşçiler arasında güçlü kuvvetli aynı zamanda güzel ve genç, 30 yaşlarında bir kadın kaveletede bir yılan derisi üzerinde ter döküyordu. Yılan derisinin uzunluğu 6,5 metre ve eninin de 42 cm olduğunu söylediler. Bu yılan derisi Leibzig Hayvanat Müzesi'nden gelmiş ve o genç kadın bu dev ejderhanın derisinin iç kısmında kalan et ve benzeri pislikleri temizlemek için ter döküyordu. Bu arada laboratuvarın bilhassa nebati yolla debağatta kullanılan tananli bitkilerin numunelerinin toplandığı yerde dikkatimi çekmişti, bütün tananli bitkilerin sıkıştırılarak hulasaları çıkartılmış cam kavanozlarda üzerleri etiketlenerek sergilenmekteydi.

Bu tarihten on gün kadar önce idi, Sibirya'da esaret arkadaşlarımdan çok iyi bir efendi olan, birlikte kötü günlere göğüs gerdiğimiz kara gün dostu Friederich Hasse ile mektuplaşmıştık, çok samimi bir dille yılbaşı tatilinde beni evine davet etmişti, muhabere neticesinde

ben de kabul etmiştim. Ben şu anda Freiberg'teyim; o ise, Yukarı Şilezya'da Hindenburg (bugün Polonya sınırları içindedir) şehrinde aramızda 400 km'ye yakın bir mesafe var, fakat arkadaşlık adına bu yolculuğa katlandım ve "Biraz da seyahat" dedim.

22.12.1338 (1922) Bugün sabah saat 06.30'da Freiberg istasyonundan Dresden istikametinde hareket ettim. Saat 07.45'te Dresden'de idim. Şehre girerken gördüğüm fabrika bacalarını saymak mümkün değildi. Belli ki büyük bir sanayi merkezi, gören insan şaşırıyor. Şehri gezip görmek istedim fakat vakit yok, 45 dakika sonra tren hareket edecek. Gene de merakımı yenemedim şöyle bir dolaşayım dedim tek bir cadde üzerinde epeyce dolaştım; ama treni kaçırma korkusu büyük sıkıntı idi içimde, ama yine de dolaştım. Gezdiğim yerlerde bir meydanlıkta iki tane heykel gördüm, bunlardan birisi elinde bayrak tutan bir kadın heykeli idi. Vakit kalmamıştı, geri döndüm. Bereket versin ben istasyona girerken tren geldi, hemen gittim bir yer bulup oturdum. Ama bu arada bir noktaya değinmeden geçemeyeceğim, Dresden istasyonundan bahsetmeden geçemeyeceğim. Bu istasyon şimdiye kadar gördüklerimin en büyüğü idi ki bu bina üç kemer üzerine kurulmuş, her kemerden iki tren geçmekte ve bu iki hattın ortasında 5 metre genişliğinde beton yol bulunmakta, bu yol inip binenlere mahsustu. İşte her dakika için bu altı hat üstünde harekete hazır bir şimendifer bulunmaktaydı.

Şehir öteden beri bilindiği üzere Saksonya Krallığı'nın payitahtı idi. Şehre bir boğazdan giriliyor ki bu boğaz vaktiyle askeri müstahkem mevki olarak kullanılıyormuş. Halen bugün en yüksek yerinde eskiden kalma bir kale görülmektedir. Geldiğim yol boyunda Dresden havalisine kadar orman vardı. Saat 09.00'da tren hareket etti, artık yolumuz ova üzerinde geçiyordu tamamen, saatte 55 km süratle gidiyorduk. Önce orman-



20. yüzyıl başlarına ait bir kartpostalda Dresden.

lar azaldı, sonra toprak da kısırlaştı, çoraklaştı artık yolumuz soğla arazi üzerinden geçiyordu, bu yerlerde işlenmiş toprak bile yoktu. Dresden ile Breslau arası 270 km; öğleden sonra saat 13.45'te Breslau'ya vasıl oldu trenimiz. Şarki Almanya'nın hududuna yakın ve mühim bir merkezi olan Breslau, 250.000 nüfuslu bir şehir olup istasyon binası çok büyüktü. İçerde 15 gişe saydım ve hepsinin önünde bilet almak için insanlar kuyruk olmuşlardı. Saat 14.20'de Breslau'dan hareket ettik, geçtiğimiz yerler tamamen çorak ve verimsiz araziydi. Breslau Hindenburg arası 180 km. Überschlezin'e (Yukarı Şilezya'ya) Brieg tarikiyle (yoluyla) gidiliyor. Akşam saat 19.55'te Hindenburg'a geldim. Hindenburg 73.000 nüfuslu bir fabrikalar dünyasıdır, şehirde sayısız fabrika vardı. Hareket saatimi bildirmediğim için arkadaşım beni karşılamaya gelmemişti, ben kalacağım yer olan Zabrestadt'ı buldum. Kendisini arayıp geldiğimi bildirince hareket saatimi bildirmedim diye darıldı, ben de kendisini yormamak için bildirmediğimi, sonra yol hali ne zaman ne olacağı belli olmaz, boşu boşuna bekletmeyeyim diye haber vermediğimi söyledim. Saat 20.45 olmuştu buluştuk, sevinçle sarmaş dolaş olduk,

hoşbeş derken geç vakit olmuştu. Bugün aynı odada yattık, kendi yatağını bana zorla verdi, kendisi kanepede yattı. O da henüz on ay olmuştu esaretten kurtulup ülkesine geleli. Henüz evlenmemişti, anne ve babası da anlaşma sonunda Leh hudutları içinde kaldıkları için onlardan da ayrı yaşıyordu.

23.12.1338 (1922) Cumartesi idi bugün, Hasse sabah kalktı çalıştığı fabrikaya işe gitti. Büyük bir fabrikanın satış işlerine bakıyormuş. Aldığı ücret de bayağı dolgundu. İş çıkışında geldi, beraber gezeceğiz. Fabrikanın lokantasına gittik, orada fabrika müdürü ile tanıştık. Beraberce onların ikram ettikleri nesneden içtik. Çok iyi ve dostane sohbetler yaptık, tekrar görüşmek dileğiyle ayrıldık birbirimizden. Tekrar görüşecektik çünkü bu tür görüşmeler bana çok şey öğretti, birkaç senelik temasla Almanlar biz Türkleri çok iyi tanımışlar, Türklerin fazilet ve meziyetlerini, ahlaken üstünlüklerini görmüşlerdi.

24.12.1338 (1922) Pazar. Almanlar böyle bayram arasına rastlayan Pazar günlerine altın pazar diyorlar. Bir gün sonra Hıristiyanların bayramı, bu sebeple pazar olmasına rağmen bütün dükkânlar açık, çarşı pazar çok kalabalık ve çok alışveriş var.

Bugün arkadaşım Hasse benden bir gün için izin istedi. Lehistan'da oturan ailesini görmeye gidecekti. Hindenburg'la onların oturduğu yer arası trenle bir buçuk saatti. Onu istasyonda teşyi ettikten sonra biraz gezdim dolaştım. Çok güzel ve mamur bir şehir, belediye parkına gittim; bizim semtte imiş, parkta General Hindenburg'un heykeli vardı, işgal altında iken Lehler onu kurşun yağmuruna tutmuşlar, her tarafı delik deşikti. Eve döndüm; ev sahibemiz fraulein beni güler yüzle ve nezaketle karşıladı. Bu hanım şöyle 35 yaşlarında zarif, tertemiz, oldukça güzel ve bekâr yaşayan bir hanımdı. Sormadım kimsin, nesin, yoksa Hasse ile

beraber mi yaşıyorsun diye, hakkında bir şey öğrenmek istemedim. Eve gelince "Sizi bekledim, hatta nerede kaldınız diye de endişelendim" dedi. "Biraz gezdim dolaştım" deyince, "Ben kiliseye gideceğim siz evde kalın biraz sonra gelirim" dedi. Ben de kiliseyi ve ayinlerini görmeyi istediğim için "Beraber gidelim" dedim. "Olur, o halde buyurun" dedi. Gittik. Kilise Protestan kilisesi imiş, Fraulein Veyvara da yolca Protestan'mış, Katoliklerle Protestanlar Hıristiyanlığın iki ayrı mezhebi olmakla birlikte birbirlerini sevmezlermiş.

Kilisede sandalyeler vardı, herkes eline birer küçük kitap alıp bu sandalyelere oturuyordu. Kilise çalgısı çaldıkça herkes ellerindeki bu kitaptan takip ediyorlardı. Kilise sade ve mefruşatsız, sadece sandalyeler vardı. Bir de papazın konuşma yeri olan yüksekçe bir kürsü var. Arada bir papaz kürsüye çıkarak kâh konuşma yapıyor, kâh ahenkli ve ruhlara hitap eden belli bir heyecan yaratan el ve baş hareketleriyle topluluğu huşu ve uyanıklığa davet ediyordu. Cemaatten bazıları gitmeye başladı, demek ki merasim son bulmuştu. Biz de eve geldik. O çok hoşuma giden tok gönüllü, tatlı dilli kadın hâlâ kilisenin tesirinde ve duyduğu ruhi ve ilahi vecdin ve huşûun etkisi altında olduğunu ifade eden bir hal içerisinde idi. O hep bir ağızdan söylenen, kalplerde duyularak dile getirilen ilahiler insanın iç dünyasında ne ışıklar yakmaz ki? Ben dahi öyleydim, bayram namazlarında ve hutbelerinde eda edilen ve tek bir ağızdan söylenen tekbirler ve sonunda söylenen "velehul hamd"lerden duyduğum ve ölçüsünü bilemediğim ilâhi ve asumani duyguları hatırlatmıştı kilisede söylenen ilahiler...

Şimdi evde Fraulein Veyvara ile beraberiz, gayet güzel tanzim edilmiş bir masa, gayet güzel iki kap yemek. Bu bayramlarında Almanlar, herkes kendi haline göre, mutlaka bir canlı hayvan kesiyorlardı, bir bakıma bizim "kurban"larımıza benzer şekilde. O güne mahsu-

sen canlı balık da satılıyor, onlar da bu balığı alıp kesiyorlardı. Ev halkı da ondan dini bir lezzet alarak tadıyorlardı. Biz de yemeğimizi yedik. Fraulein Veyvara'nın tatlı ve eğlenceli sohbeti ve araya karışan içtiğimiz rottenwein (kırmızı şarap) sebebiyle beraberce uzun uzun konuştuk, güzel bir gece geçirmiştik.

Burada bir şeyden bahsetmeden geçemeyeceğim; biraz boşlukta gibi görünse de insanların kendi yarattıkları şeylere yürekten bağlanmaları da bir garip gelmişti bana. Şöyle ki, yemekten sonra küçük ve yeşil çam dallarına geçirilmiş olan mukaddes gece mumları yakıldı, süslenmiş o küçük ağacın üzerinde altı tane mum yanıyordu. Elektrikler söndü, bu aziz an içerisinde mumların ışığı altında İsa'nın doğumu kutlanıyordu. Veyvara odasına çekildi, ben de kendi odama. Ama onun çamı üzerinde yanıp eriyen mumlar gibi Veyvara da eriyor gibiydi. Çünkü o mumların dibinde bütün varlığıyla, ruhuyla ve bütün duygularıyla vecd içinde idi, kendinden geçmişti. Bu efsanevi tablo onu büyülemiş ve hiçbir şeyi duymaz görmez olmuştu. Sanki biraz önce konuşan tatlı dilli o değildi.

25.12.1338 (1922) Pazartesi, hava biraz yağmurlu, ortalık epeyce ıslaktı. Bu yağış Hindenburg'un zaten rutubetli olan havasını daha da çekilmez ve sevimsiz hale getirmişti. Arkadaşım da burada olmadığı için yalnızlık beni sıkmaya başlamıştı. Akşam saat 18.30'da Friederich Hasse geldi, beni yalnız bırakmak zorunda kaldığı için özür diledi. Ben de buna karşılık kendisini böylesine kutsal bir vazifeyi yerine getirmesinden dolayı tebrik ettim. O da bana "Anne ve babamın sana içten selamları var, yarın seninle birlikte Beuthen'e gideceğiz, annemler de oraya gelecekler. Annem, babam ve hemşirem seninle görüşmeyi istiyorlar ve yarın orada bizi bekleyecekler. Beuthen 70.000 nüfuslu fakat çok güzel ve şirin bir kasabadır ve Hindenburg'a 12 km'dir" de-

di. Vakit hayli ilerlemişti, eskiden tanıdığım bu sağlam, karakteri hiç değişmemiş olan arkadaşımla yattık. Sabah kalkınca Veyvara'nın hazırlamış olduğu kahvaltıyı yaptık, akşama dönmeyeceğimizi bildirip "Allahaısmarladık" dedik.

26.12.1338 (1922) sabah saat 10.30'da trene bindik, tam sekiz dakika sonra Beuthen'e varmıştık. Şehir çok şirin bir kasaba idi. Hindenburg zenginlikler merkezi ise de, buranın yanında imar açısından köy gibi kalır. Beuthen'de arkadaşımın teyzesi varmış, onun evine gittik; anne, baba ve hemşiresi daha önce oraya gelmişlerdi. Ve onlar da bizi karşılamak için istasyona gitmişler, ancak bizim bindiğimiz tren erken geldiği için karşılaşamamıştık. Onlar da biraz sonra bizi bulamayınca eve döndüler. Hepsi beni heyecan ve sevgiyle kucaklamışlardı. Babası hayli yaşlıydı fakat oldukça zindeydi. Var gücüyle kucaklayıp sıktı, "Vay benim oğlumun kötü gün arkadaşı" diyerek öptü ve yaşlılıktan olacak gözyaşlarını tutamadı. Hoşbeş derken içkiler ikram edildi, öğle yemeği ikindi kahvaltısı ve akşam yemeğini teyzenin evinde yemiştik. Arkadaşımın hemşiresi piyano çaldı, bazıları dans etti. Çok hoş ve güzel bir aile eğlencesi yaşadık. Akşam yemeğinden evvel bir ara Hasse ile umumi bahçeye gezmeye çıkmıştık. Büyük bir bahçe içinde hayvanat bahçesi de vardı, fakat hava kararğı için bir şey görünmüyordu. Bir yerde çok yaşlanmış bir kartal gördüm. Bu bahçenin bir köşesinde yaşadığı devrin siyaset dehası ve Almanya'yı Almanya yapan büyük lider Bismark'ın heykeli vardı, ama işgal esnasında düşman kurşunlarıyla delik deşik edilmişti.

Tekrar eve döndük, saat 22.00 olmuştu. İstasyondayız, bu defa vedalaşıyoruz dostane bir şekilde. Gece Hindenburg'a döndük. Ertesi gün telden urgan yapan fabrikayı gördüm ve gezdim. Büyük ve kalın demir kütük ince tel haline dönüştürülüyordu burada. Önce bu

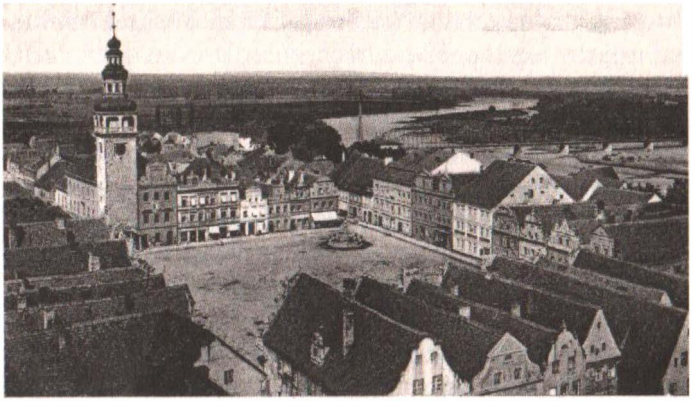
kalın demir kütükler, hamız-ı kibrit (asit) dolu havuzlarda ıslatılarak hamur haline gelene kadar bekletilip yumuşatılıyor, bu hamurlaşmış demirler büyük kıskaçlarla tutularak ucunda özel iğ bulunan makineye takılarak çekiliyor, bu defa demir başlıyor incelmeye. Her incelen demir çubuk sıravari monte edilmiş makinelere devir ederek en son istenen inceliğe gelene kadar makineler arasında aktarılarak demir nihayetinde tel haline getiriliyor. Daha sonra da o teller istenilen kalınlıkta bir araya getirilerek tel halatlar ve asansörleri taşıyacak güçte halatlar oluşuyor.

28.12.1338 (1922) Bugün de fabrikanın urgan yapan kısmına girdik, burada önce kenevir otu işleniyor, bu bitkiden en ince kırnaptan en kalın halatlara kadar bu kısımda üretiliyormuş.

29.12.1338 (1922) Bugün Hasse'nin kardeşi hemşire Elfrida bize geldi. Bugün kömür madenlerine gittik. İdareye müracaat ederek madeni gezip görmek arzusunda olduğumuzu söyledim. Yarın saat 09.00'da gelin dediler. Bugün yine Beuthen'e gittik, orada tiyatroya gittik, Hasse'nin hemşiresi de beraber idi. Aklım kömür ocaklarında kalmıştı, yerin 500 m altında çalışan insanlarla birlikte yeraltında geçireceğim zamanı düşünüyordum.

Yerin 500 metre altında

30.12.1338 (1922) Sabah kahvaltımızı yaparak yola koyulduk. Madene vardık, idareye müracaat ettik, bizlere birer vesika imzalattılar ki bu bir nevi rızanâme idi. Şayet biz madende iken herhangi bir hadisenin vukuunda veya bir zarar husule gelmesi halinde idarenin mesuliyetini ortadan kaldırmak düşüncesiyle yapılan bir uygulama idi. Daha sonra da başımıza çene altından geçerek kulak hizasında iliklenen bir kasket, elimize de ucu



20. yüzyıl başlarına ait bir kartpostalda Beuthen.

sivri, delici bir baston verdiler. Yanımıza da izahat verebilecek bir zatı terfik (arkadaş, rehber) ettiler. O zat önümüzde bir yere kadar gittik, burada birçok insanla birlikte at koşulu arabalar ve birçok kalabalık vardı. Az sonra hafif bir uğultu ve hafif bir sarsıntı duyuldu, dikkat ettim hepimiz baş aşağı iniyorduk. Nihayet içinde olduğumuz o kocaman bina durdu ve her şey ve herkes yürüyüşe geçti. Ancak bir şeyi unutmadan yazmam lazım: Yürümeye başladığımız yerde öyle bir dondurucu fırtına var ki çenemizin altından bağlı olmasa ne başımızda şapka ne de üstümüzde ceket kalırdı. Yerin altı da yerin üstü gibi işlenmiş, caddeler açılmış, gelen ve giden dekoviller için dekovil hatları döşenmişti. Atların çektiği arabalar ve vagonetler içi kömür dolu olarak gidip geliyordu. Biz yaya yolundan yürüyoruz, bu yollar da hep kenarlarından direkli ve bu direkler arasında karşıdan karşıya ardıç ağacından kirişler konmuştu ki bu kirişler üstündeki o muazzam yükü, koskoca dağı omuzlayıp tartıyordu. Bu kirişler 50 cm, en çok bir

metre arayla yerleştirilmişti. Buna rağmen bazı noktalarda dağ kirişe var gücüyle abanmış, ardıç kirişler direniyor, kırılmıyordu. Yer yer bu kirişler tel tel olmasına rağmen kırılıp kopmuyor, direniyordu o azametli kuvvete...

O yerde, yerin 500 m altında, her şey, insanlar, hayvanlar, tekerlekler her şey ama her şey durmaksızın hareket halindeydi... Asansörden indiğimiz yerde karşılaştığımız fırtına ve soğuktan eser yok ve nihayet insanların kömür çıkarttıkları yerdeyiz, içerisi çok sıcak ve çalışanlar burada önü açık bir yelek ve kısa bir külotla çalışıyorlar, hem de kan ter içerisinde. İşçilerin ellerindeki çekiç ses vermiyordu; sanki maden o sıcaktan yumuşamıştı. Çalışanların yanı yöresi 70-80 cm ara ile direklerle donatılmıştı. Sıfırdan başlayarak iki metreye kadar yükselen bütün sahada bu direklerle ayakta tutulan dağın 500 m altında insanoğlunun bir lokma ekmek için çektikleriydi gördüklerim.

Gördüklerimizden bir istikamette devam eden bir ekip, yan taraftan çıkıveren başka bir ekiple karşı karşıya gelmesi kadar tehlikeli bir şey yok, biz oradayken böyle bir tehlikeli durum vuku buldu, yanımızdaki rehber bu durumun çok az görülen bir durum olduğunu ifade etti. Gezimiz devam ediyordu, bir yere geldik rehberimiz bir düğmeye dokundu, hemen elektrikler yandı, burada kömür olmuş çok yaşlı bir ağacı gösterdi, bu geniş ve kalın bir gövde ile kalın ve ince dallardan oluşan koca ve ulu bir ağacın kömür olmuş haliydi. Yine gezerken bir timsahın kömürleşmiş halini de görmüştük. Bunun üzerine yerleştirilen lambaların ışığı altında kömürden timsahın görünüşü de çok calib-i dikkat idi. Gezip gördüklerim arasında beni en çok ilgilendiren ve dikkatimi çeken husus yerin 500 m altında ve aynı zamanda cehennemi bir sıcakta şapır şapır ter dökerek kazma vuranların halleri idi. Her ne kadar insanoğlu

çalışmakla görevlendirilmiş ve onun herhangi bir işte çalışma mecburiyeti olmasına rağmen yine de yöneticiler işin nevini ve zorluğunu düşünerek çalışanlara sosyal haklar tanımışlar, bu çerçeveden olmak üzere bu ağır işte mesaiyi altı saate indirmiş, her çalışma saati için ayrı ücret vermiş, iş çıkışında ona banyo ve malzemesi imkânı vererek onu koruyup esirgemiş ve taltif etme yoluna gitmiştir. Bu tür sosyal haklardan sonra böylesine ağır işte işçilerin gönüllü olarak çalıştıklarını kabul etmek lazım gelir.

Akşam tiyatroya gittik, İsveçli İbsen'in meşhur *Cinler* adlı eseri oynanıyordu. Konu çok enteresandı, bir anne ve çok hovarda ve zampara bir babanın hikâyesi idi. Baba sonunda zührevi bir hastalık alıyor, daha sonra hastalığı karısına da bulaştırıyor, bu arada kadın da hamile kalıyor. Kadının hamile kalışı ile hastalanışı aynı zamana denk gelmişti. Her ikisi de aynı hastalıktan bir klinikte sıhhi tedavi görüyorlar. Daha sonra kadın bir erkek çocuğu dünyaya getiriyor. Çocuk tam sağlıklı olarak büyüyor, mektebe gidiyor. Bu arada baba ölüyor. Çocuk genç delikanlı oluyor, üniversiteye gitmeye başlıyor.

Bu delikanlı üniversiteye devam ettiği esnada zaman zaman başı şiddetli şekilde ağrıyor. Bu ağrıların şiddetlenmesi ve devamlılık kazanması üzerine doktora başvuruyor, ancak bir teşhis konulamıyor. Bu arada annesi oğlunun yeğeniyle kavaleri (flört) yapıyor, daha sonra belki evlenecekler. Böylece günler geçerken bir gün delikanlı üniversitede ders esnasında rahatsızlanıyor, şiddetle başı ağrıyor, hocaları da alakalanıyor, doktorlar çağrılıyor. Bakıyorlar ki hasta son dakikalarını yaşıyor ve çok geçmeden hasta ölüyor. Hocalar bu ölüm hadisesine son derece üzülüyorlar, haricen bir arıza görülmediği için ölüye otopsi yapılması kararlaştırılıyor. Başlangıçta otopside bir şey bulamıyorlar, taa ki beyin in-

celenene kadar. Beyin incelendiğinde beyinde frengi mikrobuna rastlanıyor. Hemen anne soruşturmaya çıkartılıyor. Nihayet kadın bütün olayları anlatıyor. Kocasının zamparalığını, nasıl hastalanarak kendisine bulaştırdığını ve hangi klinikte tedavi olduklarını vs. açıklıyor. Ancak heyette sağlam bir kanaat oluşmuyor ve kadının tedavi olduklarını söylediği kliniğin eski kayıtları inceleniyor, kadının söylediklerinin doğruluğu tespit edildikten sonra kadın mesuliyetten kurtuluyor ancak. Amma iş burada bitmiyor, kavaleri yaptığı yeğeninin ağır ithamlarıyla karşı karşıya kalıyor kadıncağız bu seferde ve piyes de böylece sona eriyor.

31.12.1338 (1922) yılının son günündeyiz, bugün Gleiwitz (bugün Polonya sınırları içerisinde Katowice'ye yakın bir yerleşim yeri) adında bir kasabadayız, şehrin 70.000 nüfusu var. Burada bir kahvede oturduk, burası da büyük bir sanayi merkezi, ancak şehir Beuthen kadar mamur değil. Ama her şeye rağmen Avrupai bir şehir, bu şehrin ortasından bir kanal geçiyor, suyu çok ve çayın büyük olmamasına karşılık içinde küçük gemiler yüzüyordu. Bu nehir ve suyolu taa Hamburg'a kadar sürermiş ve sahil yolcularının gidiş gelişlerini temin eden kilometrelerce süren bir kanal, öylesine düpedüz ve tamamen betonla kaplanmış bir suyolu. Şehir içinde kalan kısmı ise geniş aralıklarla dikilmiş ağaçlarla süslü, müstesna bir güzellikte düzenlenmiş, adeta cennetten bir köşe haline getirilmiş olan bir mesire yeri.

1922 yılının son günü akşamı idi, yeni yılı karşılamak ve eski yılı yolculamak için bütün insanlar yollara dökülmüşlerdi. Caddelerde sanki insan seli akıyordu. Düşünüyorum; bilmem, bilemem ki gelecek yıl giden den daha iyi mi olacak? Yolcu edeceğimiz yıl benim için çok mutluluk veren bir yıldı. Benim yeniden doğmamı sağlayan ve hayata yeniden gözlerimi açmamı temin eden bir iyilikler yılı idi 1922 yılı...

Bu akşam yine eski dostlar; valide, peder, hemşire, teyze ve amca yine hep birleştik. Hoş ve tatlı sohbetler ve daha çok Türkiye ve Türklerden, biz Türklerin âdet ve ananelerinden, yaşayışlarından, evlenmelerden, gelin ve güveyilerden, bütün dostluk, iyi münasebetlerden; kısaca tümüyle Türk ve İslami inanç ve içtimaiyatından bahsettik. Amca diye bahsettiğim zat emekli bir üniversite profesörü imiş. Kendisi 75 yaşında olmasına rağmen çok zinde ve sıhhatli bir efendi idi.

Ben utanıyorum, onlar aldırmıyorlardı

Gece saat 24 oluyordu, her yerde toplar atılıyor, yer gök top sesiyle inliyor, halkın naraları ortalığı çınlatıyordu. Kısacası büyük bir kargaşa ve hay huy. Biz de evden çıktık, yol bulup geçmek mümkün değildi. Güç bela araladığımız kalabalık yoldan geçerek bir kahveye geldik ve bin bir güçlükle bir yer bulup oturduk. Elfrida hemşire, amca, amcanın yeğeni bir kız, arkadaşım ve ben olmak üzere beş kişi idik. Ben ortada kızlar iki yanımda onların yanlarında da amca ve Hasse oturuyorduk. Epeyce içtik, sarhoş değiliz. Ancak kızlar çok sulu konuşuyorlar, birinin eli benim bir bacağımda dolaşmaya başladı, diğerininki de öbür bacağımda. Ben utanıyorum, onlar aldırmıyorlardı. Yeğen kız pek cıvıttı, ortalık kim kime dumduma, herkes zilzurna sarhoş, bizim ihtiyar amca da kendinde değildi. Hasse ayık ve yeğen kızın yaptıklarının farkında. Kaş göz ediyor diğeri pişkin aldırmıyordu, sulu mu sulu... Sonunda dayanamayarak Hasse'ye gitsek dedim. O da amcaya seslenerek artık gidelim dedi, kalktık. Saat sabahın 03.00'ünü geçmişti ancak herkes sokaklarda idi. Kadın kız, genç ihtiyar herkes sokakta ve sarhoştu. Bu kalabalık arasından geçerek eve geldik, ben odama çekildim. Onlar oturdular ve hâlâ kahkahalarla konuşuyorlardı.

1923 yılının ilk gününde Beuthen'deyim, arkadaşla çiçekçiden hediyelik çiçek aldık, teyzelere verdik. Çok memnun oldular. Akşama doğru saat 17.00'ye kadar Beuthen'de kaldık. Daha sonra Hindenburg'a döndük. Ertesi sabah Hasse'ye "Sen yokken Protestan kilisesini gördüm, Katolik kilisesini ve merasimlerini, ibadet tarzını görmek isterim" dedim. Beraberce gittik, çok büyük bir kilise idi, içeride çok resmi ve sırma işlemeli kaftanlarını giyinmiş 20 kadar papaz vardı. Bütün geliş ve gidişleri, bazı yerlere giriş ve çıkışları bütün hareketleri bir düzen içerisinde ve birlikte yapılmaktaydı. Koro halinde okumaları ve birlikte secdeye kapanışları, hele bir secdeleri takriben bir dakika kadar sürmüştü, çok dikkat çekici ve ilginçti. Kilisede çok sayıda resmin ve ikonun bulunması da ayrıca göze çarpan bir başka hususu. Bunların içerisinde Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesini tasvir eden biri daha da ilginçti; şöyle ki yedi sekiz metre kadar yüksek bir yerde insan cüssesinin üç katı büyüklükte bir insan, belki kauçuktan yapılmış çok canlı bir eser. Bu kocaman insanın kolları yanlara gerilmiş ve omuzları hizasından göğsüne çakılan büyük demir çivilerin saplandığı yerlerden göbeğine doğru sızıp gelen kanın görünüşü ve çektiği ıstıraptan mütevellit çehresine yansıyan ve bakanların ruhlarını ezen, acıma duygularını isyan ettiren o manzarayı canlandıranların da en az yapanlar kadar insan olduğunu düşünmek güç geliyordu bana. Bu temsil edilen olayın gerçekte de vuku bulmuş olması beşer dünyasının yüz karası bir olaydır.

Bu arada beni düşündüren bir husus vardı: Dericilik Almanya'da iki branşa ayrılmıştı, üst deriler ve alt deriler diye. Üst deri diye ifade edilen deriler ayakkabıların üst tarafında kullanılan vaketa, glase, rugan ve güderi diye adlandırılan derilerdi. Alt deriden kasıt ise, ayakkabıların altında kullanılan köseledir. Kösele işleyen

fabrikalar hiçbir şekilde üst deri; üst deri işleyen fabrikalar da kösele işlemezlerdi. Ben sadece üst deri işlemesini öğrenmiştim. Kösele işlemesini görmemiştim. Kösele işleyen fabrikalara girip çalışmayı düşünüyordum, ama nasıl olacaktı bu bilemiyorum.

Hamburg'a doğru

02.01.1923 Salı günü sabah saat 08.00'de Hindenburg'tan ayrıldım. Saat 10.00'da Neustadt'a geldim. Neustadt (Yenişehir), burası Çek-Alman hududunda bulunan bir şehir. Burada çok güzel bir park vardı, şehrin bir iki yerinde Büyük Friederich'in heykeli göze çarpıyordu. Şehrin içerisinden küçük bir çay geçiyordu ancak çok az suyu vardı. Burada bir kösele fabrikası vardı, buraya gelişimin sebebi bu fabrikaya girerek çalışmak düşüncesiydi. Fakat fabrikadan müracaatıma menfi cevap verdiler. Bunun üzerine saat 17.30'da buradan ayrıldım. Gnadenfrei'da aktarma oldum, saat 22.00'de Nimç'e geldim ve Karaayı Oteli'nde geceledim. Ayın üçünde de Brieg'e geldim, burada da bir kösele fabrikası vardı, fabrikayı gezdim. Çok büyük bir müessese idi, rica ettim –stajyer olarak fabrikaya almaları için– kabul etmediler. Nihayet çaresiz Hamburg'a geldim. Ayın 7'sine kadar dört gün Hamburg'da kaldıktan sonra Türk konsolosluğuna gittim. Konsolosluk şehrin en güzel yerinde idi. Nazım Bey adında bir yetkiliyle konuştum burada, şaşılacak şey, adamın burnu bir karış havadaydı, ciddiyetle dinlemiyordu bile. Onun gibi ben de boş verdim kendi kendime "geç ağam geç" diyerek oradan da umudumu kestim. Alman arkadaşla birlikte Hamburg limanına gittik. Burası sanki bütün milletlerin ve kavimlerin sergilendiği bir yerdi. Böyle olması da gayet tabii idi, zira bu limana her gün 70-80 transatlantik girip çıkıyordu. Bu durumda limandaki

tip ve çehre karışıklığının durumunu ve görünüşlerini varın siz düşünün. Hele limanın büyüklüğü ve genişliği karşısında insan bunun yaratıcısı olan zekâ ve dehanın büyüklüğünü bir kere daha takdir ediyordu.

İnsanoğlunun yaratıcılığına bakın; Hamburg'un içinden kendi halinde akıp giden Elbe Nehri Alman insanını düşündürüyor. Bir yolunu bulup denize ulaşmak gerek, Hamburg'u denize götürmek mümkün değil ancak denizi Hamburg'a getirmek mümkün. Bu iş çok zordu, hatta beşer gücü yetmeyebilirdi, ancak Elbe Nehri'nden bu amaçla istifade edilebilirdi. Bu iş daha kolay ve kârlı bir işti. Toprağa istenilen şekli vermek suretiyle yüzyılların ihtiyacına cevap verebilecek nitelikte ve büyüklükte liman, Elbe Nehri'nin yatağını vapurların serbestçe seyredebileceği şekilde genişletmek suretiyle Hamburg'da gerçekleştirilebilirdi. İşte bu gerçekleştirildiği anda Hamburg dünya pazarının merkezi ve bütün dünyaya açılan bir liman şehri olur diye düşünülüyor ve bu düşünce gerçekleştiriliyor. Böylece şu anda 800 belki de 1000 hektarlık bir alan üzerine kurulmuş olan ve günde 70-80 transatlantiğin giriş ve çıkış yaptığı Hamburg Limanı'nı yaratıyor insanoğlunun zekâsı.

Burada gördüğüm bir başka harikayı daha anlatmadan geçemeyeceğim: Alman arkadaşımla liman civarında dolaşıyorduk, üzerinde "*durcgang*" yazısı bulunan bir kapıdan içeri girdik. Şimdi belki 100 m‹ belki daha geniş bir yerdeyiz, burada çok miktarda taksi, kaptıkaçtı, otobüs ve bisiklet vardı. Bir arabaya bindik, bir iki dakika geçmemişti ki bir sarsıntı duydum ve anladım ki bir asansördeyiz, epeyce indik. Asansör durmuştu, bütün arabalar elektrik ışığı altında yol alıyordu, bizimki de... Yol hayli kalabalıktı, arabamız 20-25 dakika sonra bir yerde durdu, tekrar yükselmeye başladık. Asansör durduğunda tekrar yeryüzüne çıkmıştık. Burası bir deniz kenarı idi, önümüzde göz alabildiğine geniş bir

deniz vardı. Arkadaşım bana dönerek "Bak işte Hamburg çok uzakta kaldı, şu ufukta gördüğün siyah çizgi var ya, işte Hamburg orası. Şimdi tekrar oraya döneceğiz, gelirken denizin altından gelmiştik, şimdi de denizin üstünden gideceğiz" dedi. Bir küçük vapura bindik, vapurda 100-150 kişi varız. Bindiğimiz vapur irili ufaklı birçok geminin arasından yol alarak tekrar bizi insan kaynayan limana getirdi. Böylece hem denizin altında hem de üstünde ilginç bir seyahat yapmıştık.

07.01.1923, Hamburg'un 60 km kadar doğusunda Badoldesloe adında küçük bir kasaba var. Burada bir kösele fabrikası olduğunu öğrenmiştik. Alman arkadaşım bir arkadaşından, benim o fabrikaya stajyer olarak girebilmem için fabrika müdürüne tavsiyede bulunmasını ısrarla rica etti. Arkadaşı da "Peki," dedi, "umarım temin ederim. Siz saat 16.00'dan sonra tekrar gelin."

Saat 16.30'da merak ve biraz da heyecanla gittik, "Oldu," dedi ve "buyurun" diyerek bir zarf uzattı. Teşekkür ederek zarfı aldım ve vedalaşarak oradan ayrıldık. Arkadaşım Heinrich ile istasyona gittik ve oradan Badoldesloe'ya giden trenin saatini öğrendik, 15 dakika sonra hareket edecek olan ilk trene bilet aldık. Arkadaşla birlikte Badoldesloe'ya geldik, geceyi bir otelde geçirdik. Sabah saat 10.00'da fabrikaya vardık, doğruca idareye gittik, müdürle görüşerek zarfı kendisine uzattık. Müdür "Yarın burada beni görün ve işe başlasın, o zaman kendisine lazım olan talimatı kendisiyle ilgilenecek olan teknikere ben veririm" dedi.

İşimiz olmuştu, artık arkadaşım Heinrich ayrılacaktı. Beraberce istasyona gittik, "Hamburg'da seni yine ziyaret ederim" dedim ve sarılıp öpüştük. Trene bindirip uğurladıktan sonra otele döndüm. Sabahleyin kalkıp fabrikaya gittim. Doğruca müdüre çıktım, müdür beni görünce telefonla ustabaşı ve teknikeri çağırarak onlara "Bu Efendi Türk'tür, fabrikada stajyer olarak

çalışacak, sizi ona yardım etmek üzere görevlendiriyorum. Şimdi onu alıp götürün, işin gereği olan bütün bilgileri verin kendisine" diyerek beni onlarla tanıştırdı. Böylece Badoldesloe kösele fabrikasında işe başlamış oldum.

Çalışmaya başladığım bu fabrika çok büyük değildi. Üç yüz işçisi, baş ustası, muhasebesi ve idare meclisi vardı. Fabrikanın sahibi Neumünster şehrindeki bir başka kösele fabrikasında başmüdürlük yapıyormuş, emrinde 6000 işçi çalışmaktaymış. Benim çalıştığım kendi fabrikasına her perşembe saat 09.00'da gelir, iki saat kalır, işyerine hiç gitmez, idarede oturur, müdür ve muhasebe ile temas eder, ustabaşının konuşacağı bir şey olursa gelir görüşür ve gidermiş.

09.01.1923, Badoldesloe'da bir eve pansiyoner olarak yerleştim. Bir dilim ekmek, o ekmeğe yetecek kadar margarin ve bir bardak çay ve haftada bir defa çamaşır yıkamanın karşılığında ödeyeceğim para ise çok cüz'i, Türk parası ile 25 kuruş. Yine bugünlerde idi, banka bana bir Türk lirası karşılığında 9000 mark ödemişti. Pansiyona ödediğim bu 25 kuruş onların 2500 markına bedeldi. Bu tarihte Almanya'da enflasyon çok yüksekti ve hayat şartlarını ağırlaştırıyordu. Bu konuda ölçü olması açısından bir başka misal vereceğim; Hindenburg'da yanında misafir olarak kaldığım arkadaşım Hasse Efendi'nin büyük bir fabrikanın satış şefi olarak aldığı maaş tam 70.000 markı ki bu da bizim 8 kâğıt liramızdan daha azdı. Ancak bu durumdan şikâyet eden hiçbir Alman'a rastlamadım. Sanki her şey tabii idi.

Fabrikaya devam ediyorum, ancak fabrika daha önce de bahsettiğim gibi büyük bir fabrika değildi. Her hafta başı Hindistan, Bangladeş, Malezya, Endonezya ve Java menşeli, her birinde 50 ham deri bulunan 15 balya kuru büyükbaş hayvan derisi gelirdi. Bunlar önce içerisinde zırnık, kireç ve şivefelnatıryun bulunan büyük

havuzlara yatırılırdı. Çarşamba günü bu deriler havuzlardan çıkartılarak temizlenir, deri açısından pislik sayılabilecek her şeyden arıtılır ve tanenli harca yatırılacak şekle getirilirdi. Bundan sonra da özel olarak inceltilmiş olan palamut, çam kabuğu, mimoza ve sumaktan elde edilen bir hulasa (ekstrakt-özüt) banyosuna yatırılır, 40 derece sıcaklıkta deriler bu banyoda tutulur ve her yarım saatte bir pervaneler vasıtasıyla deriler döndürülerek altüst edilir işlenir. Cuma günü bu banyodan çıkartılan deriler çelik masalara yatırılarak üzerlerinden hafif bir silindir geçirilir ve böylece emdiği ilaçlı suyu nispeten çıkartılmış olur. Daha sonra bu deriler boya banyosuna daldırılır ve 40 derece sıcaklıkta asılarak nispeten suyunu çekip kuruması temin edilmiş olur. Bundan sonra da hafif nemli olan deri, ağır bir silindirden geçirilerek istenilen kösele elde edilmiş olur. Cumartesi sabahı da bu köseleler balyalar haline getirilerek fabrikanın satış müdürlüğünün ambarına gönderilir.

İşte bilgi ve teknolojinin bu mucizemsi başarısı sayesinde Hindistan, Malezya ve benzeri Uzakdoğu ülkelerinden balyalar halinde kupkuru bir halde gelen ham deriler altı gün içerisinde işlenerek tertemiz ve mis gibi kokan kullanılabilir nitelikte yararlı bir hale dönüştürülerek insanların emrine veriliyor. İnsanoğlu için ne büyük bir başarı. Bizim iptidai dericilikte o ham derileri değil altı günde kösele yapmak, bu süre zarfında kireci kabul edecek şekilde yumuşatmayı bile sağlayamazdık.

Burada beni çok üzen ve benim için büyük bir olaydan bahsetmek ve bu sebeple de sizlerden özür dilemek isterim. 1923 yılının Ocak ayından Mayıs ayına kadar olan yaklaşık 4,5 aylık süreye ait notlarımı zayi etmiş bulunuyorum. Bunun için o zaman dilimi içerisinde Almanya'da gördüklerimi, öğrendiklerimi ve hissettiklerimi tam olarak yazabilmek benim için mümkün değil. Bundan mahrum olmanın ıstırabıyla siz okuyucularım-

dan özür dileyerek sadece hatırlayabildiğim kadarıyla aktaracağım.

1923 yılının Mart ayı idi, Badoldesloe'da çalıştığım fabrikaya Hans isminde Neumünster'li bir talebe stajyer olarak gelmişti. Bu efendiyle çok iyi anlaşmıştık, aynı pansiyonda da kalıyorduk. Onunla bir gün Kiel'de açılmış bulunan teknik bir sergiye gitmiştik. Sergiye girerken elimize de birer broşür verdiler. İçeri girdik geziyoruz, büyük bir salonun ortasındayız. Bu salonun orta yerine 10 metreden daha uzun bir masa oturtulmuştu, bu masanın tam orta yerine de yaklaşık olarak 150-200 kg ağırlığında taş kömüründen bir kaya konmuştu. Bunun iki yanında da şişeler sıravari dizilmişti ve hepsinin içerisinde bir sıvı vardı. Hepsi etiketli olan bu şişelerin sayısının "bugünlük kaydıyla 245 olduğu" ifade ediliyordu. O tarihte hepsine ayrı bir ad verilmek suretiyle bu 245 kimyevi madde masanın ortasındaki siyah kaya parçasından çıkartılmıştı. İşte bu çok büyük işi insanoğlu dediğimiz o pek mümtaz canlı yaratmıştı.

Yine bugünlerde idi, bir pazar günü Hans beni memleketi olan Neumünster'e götürdü. Evlerine gittik, çok iyi ve temiz görünüşlü bir annesi vardı. Bana da candan davrandı, çok yakınlık gösterdi ve iltifatta bulundu. Yemeklendik ve geceyi de aynı odada geçirdik. Hans 19 yaşında, iyi kalpli ve temiz ruhlu bir efendi. Kendisi altı yıllık ilkokuldan sonra üç yıl da Real Schule'de okumuş ve Real Schule'nin sonunda debağat şubesine ayrılmış, iki yıl çeşitli deri fabrikalarında çıraklık yapmış ve elindeki çıraklık belgeleriyle Gerber Schule'ye 1923 yılı tahsil devresine namzet olmuş bir gençti.

Real Schule, Hans'ın anlattıklarından anladığım kadarıyla ilkokul sonrasında eğitim veren ve meslek ve zanaata yönelik eğitim veren bir çeşit meslek okulu. Hans'ın memleketi olan Neumünster'de iki zanaat var, birisi debağat diğeri dokumacılık, tekstil. Real Schu-

le'de her öğrenciye ikinci ders yılının ortasında memlekette yaygın olan bu iki zanaattan birini seçmeleri söylenirmiş. Öğrenci de serbest iradesiyle birini seçermiş. Hans'ın da içinde bulunduğu sınıfta 52 öğrenci varmış, bunlardan 29'u dericiliği seçerken 23'ü de tekstili seçmiş. Böylece memleketin ekonomisine can veren iki zanaat koluna can verecek eğitimli insanlar arasına katılmışlar.

Şimdi burada Neumünster'deki dokumacılığı değil ama debağatı ve deri fabrikalarını anlatayım. Bu Neumünster'de sekiz tane deri fabrikası var. Bu fabrikalar kasabanın ortasından geçen bir ırmağın kenarında kurulmuştur. Bu fabrikalardan yedi tanesi üst deri fabrikaları olup her nev'i ve her renkte, her kalite ve zarafette üst deriler imal etmekteydiler. Diğer tek fabrika ise, alt deri yani kösele imalatıyla ilgilenmekteydi. Ki bu fabrika daha önce bahsettiğim Zager firmasının fabrikasıydı. Benim stajyer olarak çalıştığım fabrikanın sahibi bu fabrikanın da genel müdürüydü. Zager firmasının fabrikasında 6000 işçi çalışmaktaydı, fabrikayı gezdim gördüm. Fabrika çok geniş bir arazi üzerindeydi, öyle ki fabrikaya bisikletleriyle gelen işçilerin bisikletlerini koyabilmeleri için ayrılan üstü çinko ile örtülü hangar iki dekardan daha geniş bir arazi üzerine kurulmuştu. Zager firmasının bu bizim patron olan genel müdürden başka altı müdürle idare olunduğu söyleniyordu. Şunu da söylüyorlardı, umum müdürün yalnızca fabrikadan aldığı primler kendi fabrikasından elde ettiği kâra muadilmiş. Başlangıçta insana astronomik bir rakam ve ifade gibi de gelse fabrikanın büyüklüğü, çalışan işçi sayısı ve yapılan iş miktarı ve kapasitesi düşünülecek olursa, bütün bunların bir saat intizamı içerisinde işleyişi karşısında rakamın astronomik değil gerçeğin taa kendisi olduğunu insan kabullenmekte. Hemen burada ifade etmek istiyorum; bu fabrikanın bir kapısından günde 200

balya ham deri girerken diğer bir kapısından da her gün 200 balya işlenmiş olarak kösele çıkmaktadır. İşte 6000 işçiye hayatiyet sağlayan ve aynı zamanda memleket ekonomisine can katan Zager firmasının tesisi ve yaptıkları buydu.

Neumünster'de bulunan bir üst deri fabrikasında çalışan işçilerin sayısının ise 10.000'den fazla olduğu söylenmekteydi. Bu da bu şehirdeki ticari hayatın ve ekonomisinin ne kadar canlı olduğunun iyi bir misalidir sanırım.

Badoldesloe'da fabrikada çalışırken karşılaştığım bir olayı ve neticesini ilginç bulduğum için nakletmeden geçemeyeceğim. Bir sabah saat 09.00 kahvaltısından (bu kahvaltıda verilen 10 dakikalık süre içerisinde işçi sabahın erken saatinde gelirken beraberinde getirdiği bir dilim ekmeği ve yanındaki katığını matara veya termosuyla getirdiği soğuk ya da ılık çayını içerdi) beş dakika önce idi, fabrikada iş birden durdu, on dakika sonra iş tekrar başladı. Önce ne olduğunu anlamadık, daha sonra iş ortaya çıktı. İş düzenimize göre bir masa işi bitirdikten sonra elindeki malzemeyi yanındaki masaya devrederdi. İşte böyle bir devir esnasında yandaki masa işi devralmıyor, zira teslim alacağı köselenin bir yerinden kesilerek bir pençelik bir parçanın alındığını fark etmişler. Hemen iş başında duran görevliye haber verilmiş, zabıt tutularak masabaşılara (masa sorumluları) imza ettirilmiş ve bundan sonra iş tekrar başlatılmıştı. İki gün sonra da fabrikanın kapısında şöyle bir ilan asıldı. Mealen şöyle yazıyordu: "Maalesef fabrikamızda geçtiğimiz gün bilinen uygunsuz hadise vuku bulmuştur. Böyle bir olayın tekerrürü halinde fabrika müdürü fabrikanın kapatılmasına kanunen zorlanacaktır." Bu ifadenin açıkça söylemek istediği şey şuydu: Bir kötü yüzünden fabrikada bulunan diğer bîgünah çalışanlar dahi işsiz kalacaklardı, suçları olmadığı halde cezalandırılarak ekmeklerinden olacaklardı.

Weichen: Cuirs chevreaux

Trockene deutsche Felle sind in 2 Tagen gut geweicht, während fauligesalzene ausländische Ware 3 Tage benötigt. Das Weichen geschieht, indem man die Felle unter Wasser 16 - 18 °R warm bringt, am nächsten Tag schlägt man auf, schneidet und behandelt die Felle in Wirfeln mit zu- in abfließendem H_2O 18 - 20 °R. Warm ½ - ¾ Stunde bis sie genügend geweicht sind, dann Weiche man sie 1 Tag in 16 °R. H_2O nach. Grundbedingung beim Weichen ist die Bedingung. Bei harten Fellsorten schärfe man das Weichwasser mit Schwefelnatrium an u. rechnet auf eine Weiche von ca 1000 Stück 2 - 3 Kg. Na 2 S doppelt Concentriert in der Vorweiche, nachdem sie gut durchgewirfelt sind.

Nun bereitet man die Felle, Fleischseite nach oben auf Klaftern u. schwödet sie ab. Schwödelbrei: Für alle weichen Felle 2 50 Kg. guten Kalk löscht man mit 500 " H_2O Warm und fügt zu 5 " roten gemahlenen Arsenik (As 2 S 3) Bei harteren Fellsorten gibt man außerdem zu 5 Kg. Na 2 S (Schwefelnatrium) doppelt Concentriert 60 - 67 % Crystallisirten hat 30 - 35 % und müßte davon Doppelte genommen werden. Das ganze deckt man dann in Fässer u. bringt es 20 °R warm zur Verwendung. Die gut geweichten Felle breitet man, Fleischseite nach oben auf Klaftern schwödet mittels Schwödbesen den Brei auf, klappt die Felle, Fleischseite nach innen zusammen u. packt sie auf einen Klaftern. Nach 10 - 20 Std. je nach der Fellart sind die Haare genügend gelöckert, dann spült man die Felle in H_2O von 20 °R warme und enthaart auf der Haarschneide dann bringt man sie sofort in das Schwefelnatriumbad. Felle mit kurzen wertlosen Haaren, Werden nach dem Weichen nicht geschwödet, sondern kommen ohne Weiteres in das Schwefelnatriumbad.

Schwefelnatriumbad: In einer grossen Bütte, Felle ca 700 - 800 Felle faßt von 2 50 Cm Durchmesse u. 1 25 Cm Höhe stellt man sich eine 3 - 3 ½ °Bé wässrige, Starke ca 10 °R warme Na 2 S Lösung her, je nach Größe der Felle, hebt die Felle hinein und läßt sie 2 - 3 Tage darin. Jeden Tag Früh mittags u. abends rührt man sie mit einem langen Stock gut

Halil Ataman'ın debbağlık eğitimi sırasında tuttuğu notlardan bir sayfa.

Bu yazı fabrikanın kapısında dört gün kaldıktan sonra kaldırıldı. Ertesi haftanın başında, pazartesi günü, fabrikanın kapısına başka bir yazı asılmıştı. Bunda da mealen şöyle yazıyordu: "Bundan sonra fabrikada çalışan işçilerimize her altı ayda bir çift pençe olabilecek kadar kösele verilecektir. Şayet işçinin okula giden çocuğu varsa çocuk sayısı gözetilmeksizin onlara da birer pençelik kösele verilecektir." Yaklaşık bir ifadeyle aktardığım bu yazı işçiler arasında çok büyük bir memnuniyet yaratmıştı. İdarenin bu tavrı ekonomik ve sosyal hayatta çok büyük yankılar yaratmıştı, o kadar ki gazete ve dergilerde sayfalar boyunca yer işgal etmişti.

Badoldesloe'daki çalışmam da bittikten sonra Berlin'e gelmiştim. Unterlinden Strasse'de dolaştım, zafer abidesine çıktım, heykellerin sergilendiği sahaları gezdim. İnsanoğlunun zekâsı ve emeğinin yarattığı harikalara baktım. Bunların hepsi ibret verici ve düşündürücü önemli hususlardı.

Almanya seyahatimle ilgili yazacaklarım bu kadar maalesef. Bundan sonra ülkeme döndüm, bakalım kaderim bana neler hazırlamıştı. Ne gibi bilinmezlerle karşı karşıya gelecektim, para yok, pul yok; sermaye yok, mal yok bakalım ne iş tutacak ne yapacaktım?

Ve nihayet memleketime, Bor'a dönüyorum

17 Mayıs 1923, yıllar yıllar sonra tekrar Bor'daydım. İlk havayı kokladığım, ciğerlerimi doldurduğum, çok özlediğim Bor'dayım. Bir ömür boyu bütün benliğimi uğruna telef ettiğim, çok sevdiğim, o cennet vatanım baba ocağım ana kucağım Bor'a ayak basmıştım. Hayata gözlerimi ilk açtığım, doğduğum, doyduğum, o cennetler kadar güzel topraklara, Bor'uma tekrar kavuşmuştum.

Pek çok acı hatıralarla örülü, hayat boyu sürebilecek maceralar zincirini kırarak hasretini çektiğim yurduma dönebilmiştim tekrar. Ama bu hasret yılları az değildi; dile kolay tam tamına 10 yıl idi geçen zaman. Çok şükür Rabbime, babamı ve kardeşlerimi o büyük ve kıyametâsâ boğuşma yıllarından sonra sağ ve salim olarak bulmuştum. Yine dabaktılar, her şey yolunda ve düzenli idi. Düzende değişiklik yok gibi, dükkân, tezgâh ve iş hamdolsun iyi ve memnuniyet verici.

Günler geçiyor, misafirliğimin son bulması gerektiğini düşünerek işe soyunmaya kararlıyım. Boş duramazdım, o esir kampında işsizliğin zorluklarını az mı çekmiştim. Artık burada da canım sıkılmaya başlamıştı, çünkü işsizdim ve ne yapacağım konusunda bir kararım olmadığı gibi elimde belirli bir sermayem de yoktu. Benim canımın sıkıldığını gören ağabeyim imdadıma yetişti: "Kardeşim," dedi, "anlıyorum sıkılıyorsun. Sana iş bulmam gerekir. Ben hayli yoruldum, bilhassa dericilikte işçi kullanmak beni çok yordu, adeta hayatımdan bezdirdi. Şimdi kararlıyım, debbağlığı ve debbağhaneyi bırakıp çarşıya çıkacağım. Eğer sen debbağ olmak istiyorsan sana mani olmam, ama sana teklif ediyorum elimde bir miktar sermayem var. Umarım yapacağımız işe yeter. Birlikte çalışalım inşallah iyi olur. Diğer kardeşlerimize debbağhaneyi ve dükkânı bırakmak niyetindeyim. Onlar da orada çalışırlar ve onlara da yeterince sermaye verilmiş olur. Şimdi ben bu niyet üzereyim." Düşündüm, elimde beş kuruşum dahi yok. Ancak bir canım var o da yarım... Almanya'ya gitme ideali çoktan ölmüştü, çünkü tesis ve tekniğin kuruluşu ve uygulanabilmesi için icap eden tek bir şart dahi yoktu. Bu yoklar arasında var olabilmek ve var edebilmek çok zordu, hatta mümkün değildi. Bütün ideallerim havada asılı kalmış ve kalmaya mahkûmdu, ümitlerim ve çabalarım boşa gitmişti.

Ama yine de boş duramazdım, Almanya'da öğrendiğim bilgileri bilfiil gösterdim, örnekler verdim. Hatta el ile döndürülebilen, bir metre çapında küçük bir tahta dolap yaptırdım. Tabii dolabı bilen hiç kimse yoktu, ben tarif ettim ona göre dolabı yaptılar. Çalıştırdıktan sonra müspet neticeler aldım, esnafların arasından da çok taraftar buldum, yakın alaka gördüm. Ama böyle bir işe vücut verebilecek en küçük mahalli bir teknik imkân yoktu. Hâsılı çaresiz "yoktan yonga olmaz" düsturuna boyun eğmek suretiyle davamdan vazgeçtim. Bu arada askerlik şube reisinin askerlik şubesinde memuriyet teklifini de kabulden imtina ettim ve nihayet ağabeyimin arzusuna müspet cevap vermek suretiyle çarşıda ortaklaşa çalışmak üzere kararımı verdim.

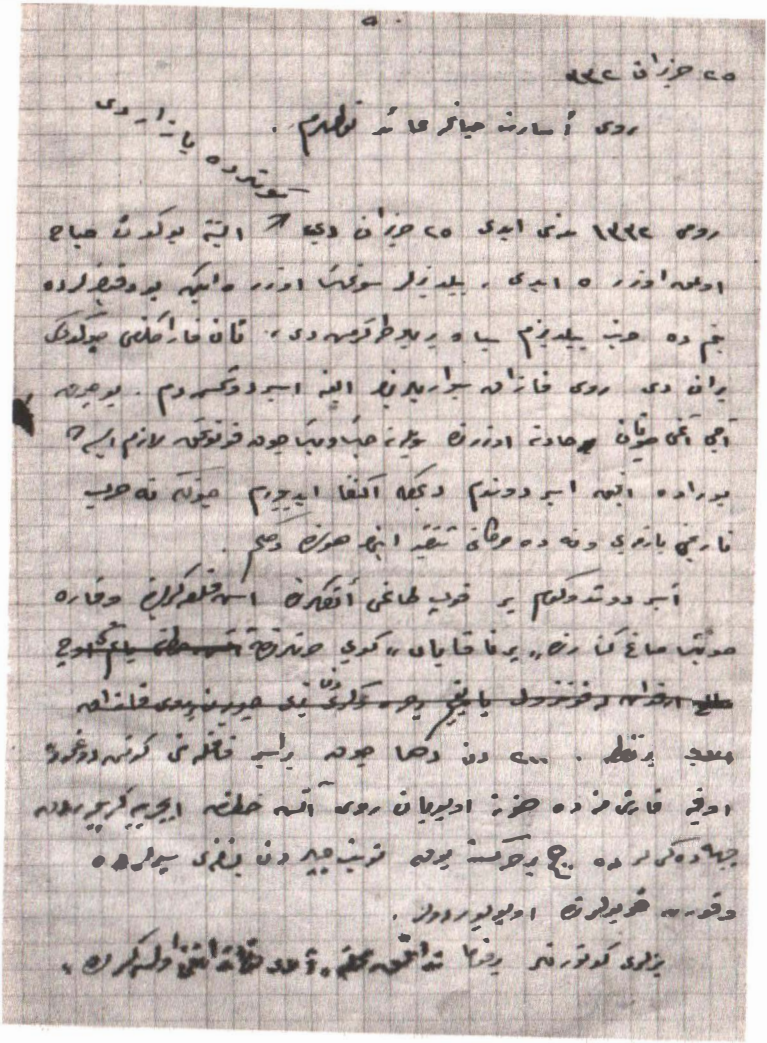
1923 yılının Ağustos ayının ortası idi, işe başladık. Ana işimiz manifaturacılıktı. Bunun yanında bazı yan işlerle de uğraşıyorduk; kösele, halı, kitre ve keven sakızı ticareti gibi... İşimiz çok iyi ve memnuniyet vaat eder bir şekilde yol almakta idi.

1924 yılının birinci ayı idi, merhum Çopuroğlu Hacı Mehmet Ali'nin kızı Zühre ile görücü usulü ile nişanlandık. Ben 1304 (1888) doğumlu, 36 yaşındaydım. Zühre ise, 1321 (1906) doğumlu, 18 yaşında idi. Aradaki bu yaş farkını her iki taraf da hiç düşünmeden bu işe olur vererek "amin" demişler. Bu iyi dilek, temiz yürek ve niyetle başlanmıştı kendinden mutluluk beklenen uğurlu ve mübarek hayat boyu arkadaşlığına, sadık arkadaş olma arzusuna... Aynı yılın Temmuz ayının 24. günü, o mübarek, kutlu ve mutlu günde birbirimizi ilk defa görmüş ve yine birbirimizi sevgiyle, sevinçle selamlamıştık. Artık evlenmiştik, mutluyduk.

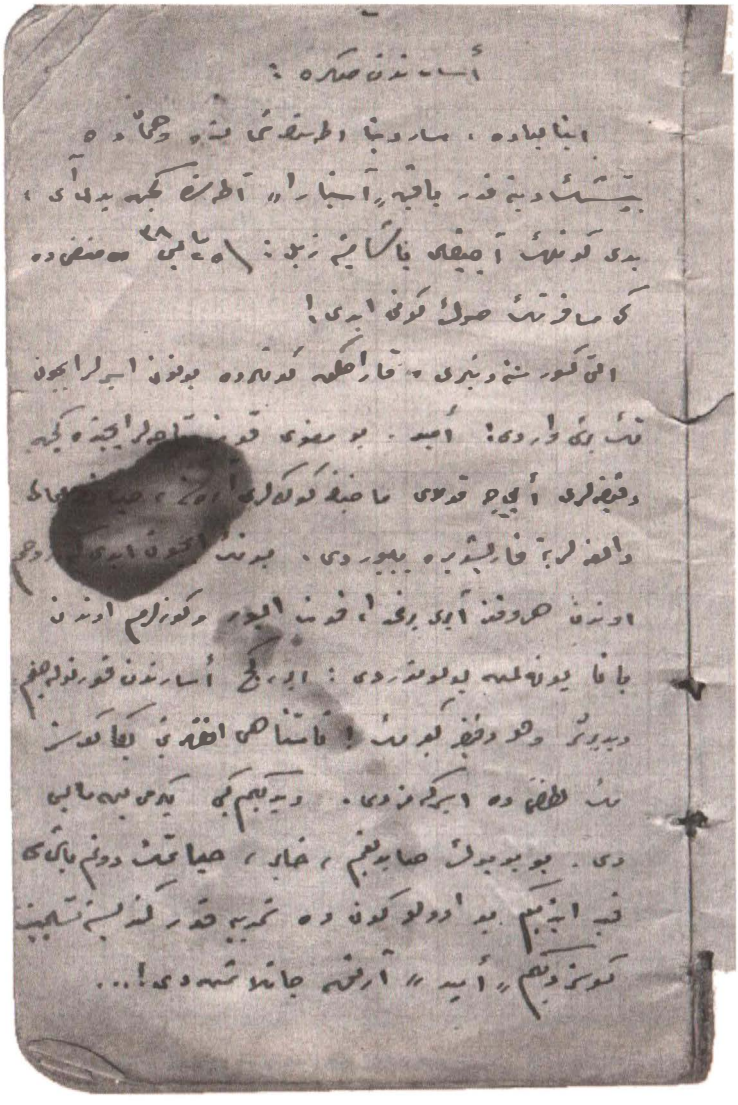
Bu arada çarşıdaki dükkânımızda da işlerimiz çok iyi gitmekteydi. Görünüşe göre daha da iyi olacağı yolunda işaretler vardı.

Albüm

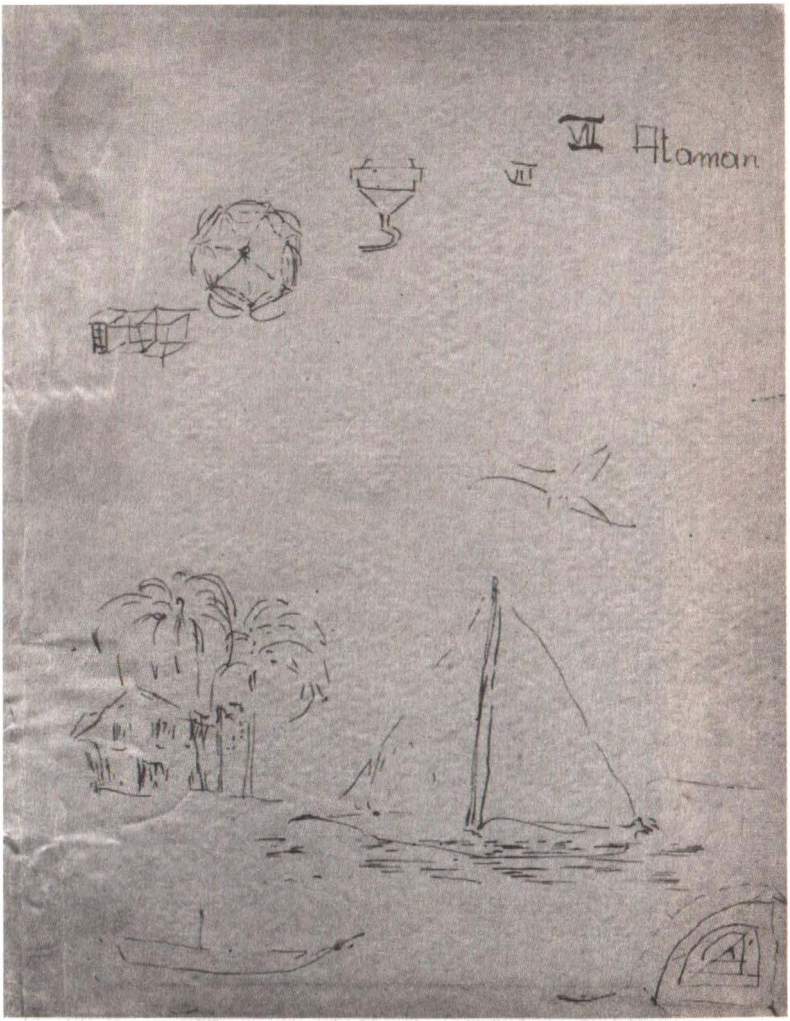




Halil Ataman'ın 25 Haziran 1923 günü tuttuğu günlük notları.



Halil Ataman'ın defterlerinden bir sayfa.

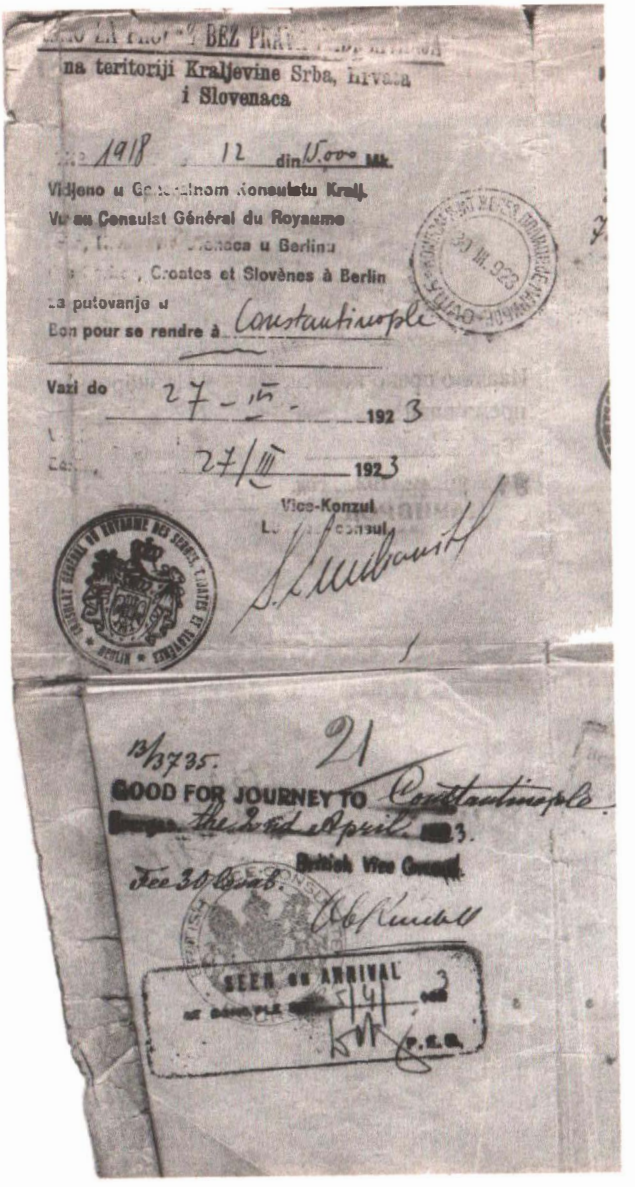


Halil Ataman'ın defterlerinden birinin iç kapağında yer alan çizimler.



Halil Ataman'ın Osmanlı İmparatorluğu dönemine ait pasaportundan kimlik sayfaları.


دولت علیه عثمانیه تبعه سنده
خلیل خلوصی افندی
ایچون
٥٠
50
١٠



Halil Ataman'ın Almanya dönüşünde geçtiği ülkelerde pasaportuna vurulan damgalar.

Gönül Dostum Halil Ataman

ECZ. H. EMİN ATLI

Bor'umuzun büyüğü, arkadaşımız, gönül dostumuz, canlı tarihimiz medar iftiharımız Halil Ataman'ı Hakkın rahmetine miraç kandilinde tevdi ettik. Son birkaç ay öncesine kadar akil ve bedeni zindeliğini muhafaza edebilmişti. Kolay değil yüzü çoktan geçmiş 105 yaşına ayak basmış bulunuyordu.

Arkadaşlık, aynı yaşlarda olan insanlar arasında olduğu gibi bir de yaşları ne olursa olsun kafa yapıları aynı, gönül telleri aynı ihtizazı yapanlar arasında oluyor. Benimki böyle bir dostluk ve arkadaşlıktı. Yıllar önce 400 senelik lime lime olmuş, arkasına yeşil bez yapıştırılmış bir vesika elime geçmişti. Eski harflerle yazılmış üstelik arapça olduğu için okuyup anlıyamadım. Günlerce bu işi çözecek birini aradım. Neticede Halil Ataman'ı salık verdiler. Vakit geçirmeden Halil Ataman'ın dükkânına gittim. Selâm verdim. "Buyur evlât" dedi.

Hal hatır sorduktan sonra meselemi anlattım. Elimdeki benim için hazine olan kâğıdımı verdim. Şöyle bir gözattı. Kendine has gülüşü ile güldü;

—Seyyitlik vesikasıdır. Seyyitlik Peygamber sülâlesine mensubiyet demektir. Ancak bu konu çok istismar edilmiştir. Çünkü seyyitler askere alınmaz, vergi vermezlerdi. Bu bakımdan böyle sahte vesikalara çok rastlanmaktadır. Mühim bir belge değildir.

Görüşmemiz tarih ve bilhassa Bor tarihi konusuna intikal ederek devam etti. Daha önce meslekdaşım muhterem Sabri Cığızoğlu'ndan Ataman'ın Bor tarihi konusunda vesika topladığını duymuştum. Elime geçen böyle bir fırsatı değerlendirmenin idraki içindeydim. Halil Amca dedim sizin Bor Tarihi için çalışma yaptığınızı biliyorum, bu fikir nereden aklınıza geldi?

De. sa. 2'de

Halil Ataman'ın vefatı üzerine yerel Yeni Bor *gazetesinde yayımlanan yazı.*

Türk Çocuğu cedadını tanıdık ça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır. Milli varlığımız temelini: milli şuurda ve milli birlikte görmekteyiz.
K. Atatürk

BOR Tarihi

Yazan: HALİL ATAMAN
Hazırlayan : Sabri Cığızoğlu



—30—

Camiler

Alaaddin Camii:

Mihrabı: Hindi girift arabesk kabartma tezyinat ile donatılmış ve üst tarafı Ayeti Kerime tevşik olunmuş çok ince bir sanat eseridir. Minber Ceviz ağacından Grift ve hindi çatma usulü ile nefis bir tarzda yapılmıştır. Camiin üç kitabesi vardır.

1-Bismillahirrahmanirrahim ve inne el mesacidi lillah fetatetu maallahu ahaden.

Hazihi el bukatı el mubareketi enşee fi eyyami devleti el sultan Mehmet bi Ali bey el karamani el Hacı Hoca fi sene salis aşera semanmie (Besmele ve Ayeti Kerimeden sonra karamanlı Ali beyin Oğlu Sultan Mehmetdir. devleti günlerioden bu mübarek binayı Hacı Hoca 813 hicri yılında yaptırdı.

2-Batı dıvarındaki tamir kitabesi:

Müslüman topluluğu Hazreti Sultan Alaaddin camiinin tamirinde başarı göstermişleri için Allaha şükrederler.

3-Üçüncü tamira ait Şani isminde bir şair inliç mısralık bir kitabesi var.

Türk Çocuğu cedadını tanıdık ça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır. Milli varlığımız temelini: milli şuurda ve milli birlikte görmekteyiz.
K. Atatürk

BOR Tarihi

Yazan: HALİL ATAMAN
Hazırlayan : Sabri Cığızoğlu



—78—

Dokumacılık:

Boyahane damga Resmi her ay (750) Osmanlı akçe olarak Hacı Hıdır'a verildi. bu şahıs her ay bu miktar parayı hazineye yatıracaktır.

Ayrıca (88) nıcı sahifededde Bor, Niğde, Ortaköy (Şimdiki Altınekar) Boyası, Astar ve tülbent damga resminin (H. 937) yılına ait bölümü (937) Akçedeo verildi denilmektedir. Yine aynı tarihli defterin (29) uncu sahifesinde Karaman eyaletinden damgası Yusuf şikayetnamesinde diyorki:

Karaman ülkesinde Tülbent boyası işleyenler mallarını dam[illegible] ter sonra pazara çıkarırlardı. Şimdi ise gezici toptancılara gir damgasız olarak veya sahte damga ile veriyorlar. Boyacılarda [illegible] vuruyorlar. Bu beş yurma üzerine karamandan gelen yazıda şöyle

Gerçek böyle ise hiç bir iş sahibine damgasız mal sattırılmas iş sahibi, malını pazarda damgalı olarak ve açıkta satsın, damgasız satanların malları ellerinden alınarak hazineye irat kaydedilsin formasın üzere hareket edilsin. O günlerde Bor'un damga re[illegible] akçe olduğundan da bahsedilmektedir. Şikayetlerin devam et[illegible] Karaman valiliğinden kadılara yazılan bir emirde şöyle denil[illegible]

De[illegible]

Halil Ataman'ın Bor'un yerel gazetesinde tefrika edilen "Bor Tarihi" adlı çalışmasından bölümler.